

**ACTA
ACADEMIAE AGRYENSIS**

NOVA SERIES TOM. XLI.

SECTIO HISTORIAE

REDIGIT
BÉLA BARTÓK

EGER, 2013

Főszerkesztő:

Dr. habil. Gebei Sándor
az MTA doktora,
egyetemi tanár

A szerkesztőbizottság tagjai:

Dr. habil. Kiss László, PhD
főiskolai tanár

Dr. Makai János, PhD
főiskolai tanár

Dr. Miskei Antal, PhD
egyetemi docens

Dr. habil. Mózes Mihály, CSc
egyetemi tanár

Mgr. Imrich Nagy, PhD
Besztercebánya

Prof. dr. Peter Kónya, PhD
Eperjes

Lektorálták:

Dr. Verók Attila
főiskolai docens
Humáninformatikai Tanszék

Dr. Löffler Erzsébet
az egri Érseki Vagyongazdálkodási Központ
Könyvtár, Levéltár és Múzeum igazgatója

ISSN 1785-3117

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Főiskola rektora
Megjelent az EKF Líceum Kiadó gondozásában

Igazgató: Czeglédi László
Felelős szerkesztő: Zimányi Árpád
Műszaki szerkesztő: Nagy Sándorné

Megjelent: 2013. december

Készült: az Eszterházy Károly Főiskola nyomdájában, Egerben
Felelős vezető: Kérészy László

Szlávik Gábor

**EGY ÜNNEPELT ÖKÖLVÍVÓ
MAGASZTALÁSA A SZÓNOKI KARRIER
SZOLGÁLATÁBAN: DIÓN CHRYSOSTOMOS
OR. XXIX [I¹] ÉS OR. XXVIII [II¹]
(‘MELANKOMAS’)**

Első, szofista korszakában a még pályája elején álló prusai rhétor, Dión Chrysostomos¹ két külön beszédet is szentelt egy ökölvívó, a kariai Melankomas

¹ A változatos életpályája során meglehetősen mozgalmas időszakokat is megélt – feltehetően Kr. u. 40 körül, esetleg Kr. u. 50 táján született – Dión Chrysostomos (PIR², D 93) szándékolt egyszerűségében gyakorta nagyon is bonyolult alkotói személyiségének kiformalódásához l. küln. J. L. Moles, *The Career and Conversion of Dio Chrysostom*, JHS 98 (1978), 79-100. Vö. ehhez G. Salmeri, *La politica e il potere. Saggio su Dione di Prusa*, Catania 1982; továbbá P. Desideri, *Dione di Prusa fra ellenismo e romanità*, ANRW II 33,1 (1991), 3882-3902. A szónoki életpálya egyik centrális eleméhez, amikor is a bithyniai kisváros, Prusa (északnyugat-Kis-Ázsia; ma Bursa) szülötte, Dión Chrysostomos a Kr. u. 82-96 között elszenvedett száműzetés nélkülözésekkel is terhes éveinek hatására „*filozófiával is foglalkozó szofistából filozófusként fellépő szofistává vált*”: l. Szepessy T., *AntTan XXIX,1/1982/*, 112-133; 114. és közelebbről G. R. Stanton, *Sophists and Philosophers: Problems of Classification*, AJPh 94,4/1973/, 350-364; 353 sk. Maga Dión egy Kr. u. 100-ban vagy 101-ben tartott beszédében, az Athénban elhangzott or. XIII-ban (*‘En Athénais peri phygés’*) szól részletesebben is a filozófiához vezető útjának egyes állomásairól (or. XIII,1 skk; küln. 8 sk. és 11 sk.). A prusai rhétor alkotói tevékenységének szellemi háttérét alkotó ún. második szofisztika első korszakához, beleértve annak előkészítő időszakát (Dión Chrysostomos voltaképpen ehhez a periódushoz tartozott!), ma is a legjobb tömör összefoglalás V. A. Sirago, *La seconda sofistica come espressione culturale della classe dirigente de II sec.*, ANRW II 33,1 (1989), 36-78. és G. Anderson, *The pepaideumenos in Action: Sophists and their Outlook in the Early Roman Empire*, ANRW II 33,1 (1989), 79-208. Az akkori fogalmak szerint hosszú életet megélt Dión Chrysostomos, másként: a prusai Dión szónoki pályafutásához, alkotói karakteréhez és politikai nézeteinek fejlődéséhez a *II.1* rész 8. és 23. sz. jegyzeteiben közölt irodalmi hivatkozásokon kívül l. még egy korábbi munkámat: *Egy görög rhétor a principatus-ideológia szolgálatában: a »királyságról«* szóló négy beszéd és szerzője, Dión Chrysostomos. In: Dión Chrysostomos: A „királyságról” szóló első beszéd. Peri basileias ú. (A KRE BTK Ókortörténeti tanszékének kiadványai III. *Sorozatcím: Rhetores graeci imperatoriae aetatis/A római császárság görög szónokai*), Budapest 2004. (A kötetet szerkesztette és gondozta, bevezető és kísérelő tanulmányokkal ellátta, valamint a kötet alapjául szolgáló görög szónoki beszédet fordította: Szlávik G.); 30–118 (Bevezető tanulmány).

– A dióni or. XXIX és XXVIII-ba foglalt szónoki mondanivaló jobb megértéséhez még annyit kell megjegyeznünk itt, hogy első római tartózkodása idején prusai rhétor – a magát, mint mondtuk, a Kr. u. 82-es évet követően mindinkább „filozófusként” megjelenítő Dión

emlékének (or. XXIX [I¹] és or. XXVIII [II¹]).² Ezeket a rhétorikus formában előadott irodalmi alkotásokat alapvetően úgy tartja számon a kutatás, mint az antik sport történetének ha nem is elsőrangú, ám többé-kevésbé terjedelmes dokumentumait. Azok, akik a dióni életművet választják kutatásuk tárgyául, nagyobb figyelmet szentelnek or. XXIX [I¹] vizsgálatának. Ebből a beszédből ugyanis következtethetünk a szónok azon törekvéseire, amelyek meghatározták első (Kr. u. 82-ig tartó) alkotói periódusát.³

A két beszéd közül vélhetően csak az egyik hangzott el a neapolisi *Sebasta* versenyjátékaira összesereglett népes hallgatóság előtt. Nagy valószínűséggel ez volt a kézirati hagyományon belül a huszonkilences sorszámot viselő oratio, amelyben a szónok az életből tragikus hirtelenséggel eltávozott Melankomast búcsúztatja; Kr. u. 74-ben vagy esetleg 78-ban, a következő *Sebasta*-ciklus idején. Ami a másik beszédet illeti, ez – a versenyjátékokra érkezett idegen és a Melankomas sportolói pályafutását felidéző öregember között lezajlott fiktív beszélgetést tartalmazó or. XXVIII – sorszámozása ellenére, később keletkezett. Maga a szónok is utal erre, amikor a dialógus formában megírt huszonnyolcadik beszéd kitalált kerettörténetének időpontjaként a már halott Melankomas búcsúztatása utáni harmadik napot jelöli meg (or. XXVIII,5.).

Nehezen képzelhető el, hogy Dión néhány napon belül két szónoklatot is tartott volna az Augustus tiszteletére rendezett játékok, a Neapolisban öt évente rendezett *ludi Augustales*⁴ alkalmával egybegyűlt sokaság előtt. Különösen nem a Melankomast búcsúztató halotti beszéd után, amelynek ünnepélyes hangvételéhez aligha illett volna a nemcsak könnyedebb stílust képviselő, de a dialógus forma miatt nehezebben is előadható huszonnyolcadik oratio. A művészi ábrázolásában elevenebb, a Kr. u. 75-ben vagy az után keletkezett '*Charidemos*'-ra (or. XXX) emlékeztető huszonnyolcadik beszédet a bithyniai rhétor nyilván utólagosan, szónoki hírnevének növelése végett szerkesztette meg. Dión itt mutathatta meg igazán szónoki leleményét és művészetét. A Melankomast búcsúztató or. XXIX [I¹] ugyanis az efféle szónoki alkotások esetében kötelezően alkalmazott rhétorikus sablonokból építkezik.

Chrysostomos (a kor más, iskolákat is fenntartó, hivatásos szónokaihoz hasonlóan) még a filozófusok ellenfele. Mi több, ádáz ellenfele, aki írásaiban a filozófusoknak „mint a városok és az állam megrontóinak, a szárazföldről és a tengerekről való kiűzésére”, Rómából és Itáliából való eltávolítására bujtogatta Vespasianust, az akkori császárt; legalábbis Dión kései csodálója, a kyrénéi Synesios közlése szerint: 316§; lin. 21sq.

² A dióni két Melankomas-beszéd elsődlegesen az ókori sport szempontjait érvényesítő értékeléséhez mindmáig alapvető J. Jüthner, Zu Dion Chrysostomus XXVIII, WSt XXVI (1904), 151-157. Néhány újabb szemponttal l. még M. B. Poliakoff, Melankomas, *ek klimakos*, and Greek Boxing, AJPh 108 (1987), 511-518. és küln. J. König, Athletics and Literature in the Roman Empire, Cambridge 2005; 97 skk. Részemről az alábbiakban Dión Chrysostomos két Melankomas-beszédének a szorosan vett sport szempontú értékelésen túlmutató elemzésével foglalkozom.

³ Ennek az időszaknak számos megállapításában vitatható, ám mindmáig legrészletesebb feldolgozását nyújtja L. Lemarchand, Dion de Pruse – Les Oeuvres d'avant l'exile, Paris (Thèse) 1926. Más, Dión Chrysostomos szónoki pályafutásának ezzel a periódusával is foglalkozó munkákra a lentebb következő jegyzetekben utalok.

⁴ L. ehhez lentebb az I.1.5. szakaszt, ill. ott a 23. sz. jegyzetet.

Ami az utóbbi, a vélhetően valóban megtartott huszonkilencedik beszéd színterét illeti, a kor szokásai, de a nagy valószínűséggel fiktív or. XXVIII [II¹] kerettörténete alapján is joggal következtethetünk arra, hogy az a neapolisi *gymnasion*ban hangzott el. Minderre egyebekben már a dióni életmű máig leginvenciózusabb ismerője, Hans von Arnim is rámutatott.⁵

(I.1.2.) A Melankomas emlékének szentelt két beszéd gondolati tartalmában mintegy fedi egymást. A két szónoki alkotás azonban más-más művészi formát képvisel. Az elsőként megtartott, és, mint mondtuk, a neapolisi versenyjátékon nagy valószínűséggel valóban elhangzott or. XXIX [I¹] az ún. magasztaló beszéd (*enkómion*) műfajába tartozik. Azon belül pedig az ünnepeles hangvételű temetési-, illetve gyászbeszéd (*epikédeion*) műfaját képviseli.⁶

A harcokban elesettek, kiemelkedő jelentőségű politikusok vagy a várost bőkezű adományokban részesítő polgárok temetése alkalmával tartott beszéd megillette a nevesebb sportolókat is. Különösen akkor, ha korán távoztak el az életből, még töretlenül felfelé ívelő karrierjük időszakában.

A korai halállal kényszerűen megszakított életpályáról, a rövid élet alatt is elért örök hírnévről való bölcselkedés jó alkalommal szolgált a szónokok számára saját hírnevük növelésére is. Ugyanez mondható el a költőkről. Dión kortársa, Martialis például csak ritkán érinti epigrammaiban a Rómában egyik legnépszerűbb sportágnak számító kocsiversenyek témáját. A híres *auriga* [kocsiversenyző], Flavius Scopus korai halála alkalmából azonban két gyászverset is írt (X,50; 53.).⁷

⁵ Hans von Arnim, *Leben und Werke des Dio von Prusa – Mit einer Einleitung: Sophistik, Rhetorik, Philosophie in ihrem Kampf um die Jugendbildung*, Berlin 1898; 144. – A két Melankomas beszéd részletesebb elemzéséhez l. Arnim Dión-monográfiájának 142-147. oldalait; vö. ehhez Lemarchand, „Dion de Pruse”; 25-32. Érdemi újdonságok nélkül, rövid kiegészítésként l. még Paolo *Desideri* terjedelmes és Arnimnál jóval több szempontot felvető, valószínűleg tekintve azonban megannyi helyén nehezen megítélhető Dión-monográfiáját: *Dione di Prusa. Un intellettuale greco nell’ impero Romano*, Messina – Firenze 1978; 185 (= a 139. oldal 18. és 19. sz. jegyzetei).

– Itt jegyezném meg, hogy a dióni oeuvre fontosabb darbjait elemző újabb, alapvetően filológiai szempontokat érvényesítő munkák voltaképpen von Arnim korábbi megállapításainak variációi, ill. esetenkénti korrekciói. L. pl. J. L. *Moles*, *The Addressee of the Third Kingship Oration of Dio Chrysostom, Prometheus* 10 (1984), 65-69. ill. uő, ott J. (L.) *Moles*, *The Kingship Orations of Dio Chrysostom*, in: F. Cairns – M. Heath (szerk.), *Papers of the Leeds International Latin Seminar 6: Roman Poetry and Drama, Greek Epic, Comedy, Rhetoric*, Leeds 1990; 297-375.

⁶ Vö. Arnim, „Leben u. Werke des Dio von Prusa”, 145. – A nevesebb antik rhétorok munkásságának is gyakorta integráns részét képező ún. temetési-, ill. gyászbeszéd (tágabb értelemben: *logos epitaphios*) műfaji sajátosságaihoz általában véve l. küln. R. *Volkman*, *Die Rhetorik der Griechen und Römer – In Systematischer Übersicht, dargestellt von R. V., Teubner, Leipzig 1885*² (zweite vielfach vermehrte und verbesserte Auflage), 356 skk.

⁷ A Rómában a kocsiversenyek színteréül szolgáló *Circus* sztárjának számító Flavius Scopus korai halála napjáig versenyfogatával 2048 győzelmet aratott! A hírnevében csak egy másik circusi sztár, a 3559 kocsiverseny-győzelmet magáénak mondható Pompeius Musculus mögött elmaradó fiatal *auriga* mindössze huszonzét éves volt, amikor – mint Martialis mondja – végleg „elhajtott a sötét fogaton” (X 50,6: *occidis et nigros tam cito iungis equos*). – Az igencsak jól kereső, sportteljesítményével arányban álló díjazásban részesített Scopus (Mart. X 74,5 sk.) pá-

– Itt kell megjegyeznünk, hogy a görög-római kori megnevezésükben a birkózókat, ökölvívókat és pankration-versenyzőket is magában foglaló sportolók, az atléták, ahogy a kocsiversenyzők is, leginkább azzal vívták ki az őket díjazás fejében magasztaló költők és szónokok csodálatát, hogy rövid időn belül hatalmas pénzeket kerestek.⁸ Természetesen csak akkor, ha sportteljesítményük a tömegek tetszésére talált.

Meg kell említenünk azt is, hogy a győztes versenyzők magasztalása többnyire tisztes bevételt jelentett a szellem embereinek. Díjazásuk elismertségükkel arányban állt.⁹

(I.1.3.) A többnyire megrendelésre dolgozó szónokok és költők irodalmi hírnevük és társadalmi presztízsük védelmében mégis megválogatták, ha teheték, kinek bocsássák áruba tollukat. A nem egyszer valóban szegény poéta, Martalis nem mindig tehetette meg ezt. A dióni oeuvre ismeretében azonban joggal merülhet fel a kérdés: mi készítette a művelt és tehetős családból származó szónokot arra, hogy magasztaló beszédben méltassa egy nehézatléta sportteljesítményét. Annyit már most előre bocsáthatunk, hogy aligha a sport iránti önzetlen szeretete vette rá Diónt a mindvégig veretlen ökölvívó (*aleiptos pyktés*),¹⁰ Melankomas magasztalására.

Melankomas nem származott ismert családból, de még szülővárosa sem lehetett nevezetes. Erre abból következtethetünk, hogy beszédében Dión a versenysportoló *patrisaként* annak szülőföldjét, Kariát jelöli meg.¹¹ A Melankomas által művelt sportág sem igazán mondható alkalmasnak arra, hogy kivívja egy par excellence „értelmiségi” rhétor csodálatát. Az ökölvívás ugyanis az akkoriban leginkább népszerű küzdősportok között (birkózás, ökölvívás, pankration) is a legkeményebbnek számított.

Am mindez csak sejtés. Afféle munkahipotézis. A felvetett kérdés kapcsán azonban már alaposabb elgondolkodásra készíthet bennünket az a körülmény, hogy későbbi „aranyuszáj” rhétor ránk maradt szónoki alkotásaiban ritkán érinti

lyafutásához újabban I. W. *Letzner*, *Der römische Circus – Massenunterhaltung im römischen Reich*, Mainz 2009; 84 sk.

⁸ A fentebb említett Kr. u. I. századi kocsiversenyző, Flavius Scopus például a relatív szegénységben élő római epigramma író, Martialis szerint tizenöt zsák aranyat szerzett magának az alig egy órán át tartó kocsiversenyben kivívott győzelme után (X 74,5 sk: *cum Scopus una quindecim graves hora/ ferventis auri victor auferat saccos*).

⁹ M. I. *Finley* – H. W. *Pleket* ismert és népszerű munkájának megállapítása szerint már a Kr. e. V. századi görög költő, Pindaros költői szolgálatait sem voltak éppen olcsók: Az olimpiai játékok első ezer éve, Budapest 1980 (angol ered. 1976); 52. Pindaros a pánhellén játékok győzteseit dicsőítő ódáit (*epinikionjai*) tematikájához és felépítéséhez röviden I. KIP IV (1979²), 860. has. 35 skk; 861. h. 3 skk (további irodalmi hivatkozásokkal: 862. h. 56 skk.). A Olympiai (VII,1-16; 80-93), a Pythói (VIII,70-98.), az Ishmosi (II,1-21.), valamint a Nemeai (V,1-11.) versenyek győzteseit dicsőítő ódákhöz angol fordításban is közölt részleteihez, valamint a költői magasztalásért Pindarostól kért díjazáshoz I. S. G. *Miller*, *Arete – Greek Sports from Ancient Sources*, Berkeley – Los Angeles – London 2004; 192 skk.

¹⁰ Dion Chrys. XXVIII [II¹],9; vö. op. cit. 12: *aéttétos*.

¹¹ Or. XXVIII,9. – A Délnyugat-Kis-Ázsia részét alkotó Karia Asia provincia állományába tartozott ebben az időben.

magát a sport témáját. Ha atlétákról, versenyekről vagy a gymnasionokról szól, azt mindig azért teszi, hogy illusztrálja vagy alátámassza vele – más jellegű témákat taglaló – mondanivalóját. Dión egyebekben is vékony testalkatú ember volt, vagyis korántsem „sportos alkat”. Nem valószínű tehát, hogy ifjúkora időszakától eltekintve aktívan sportolt volna.¹² Ifjúkorában is csak azért, mert a sporttevékenységek végzése a szabad polgárok görög értelemben vett közösségi nevelésének (*paideia*) szerves része volt.¹³

Miért magasztalt akkor Dión egy sportolót? Az egyik lehetséges válasz az lenne, hogy hálás szónoki témának kínálkozott a dicsőséggel teli pályafutásnak véget vető korai halál. Alább majd szólunk erről is. Ám azt a lehetőséget is joggal felvethetnénk, hogy a vespasianusi kormányzat belpolitikai törekvéseit a maga eszközeivel aktívan támogató bithyniai rhétor¹⁴ azért szólt ilyen magasztaló hangon egy ünnepelelt ökölvívóról, mert a Flaviusok köztudottan pártfogolták a sportot és általában véve a versenyjátékokat.¹⁵ A ránk maradt szónoki életmű ismeretében nyilvánvalóbbnak látszik az a következtetés, hogy halotti beszéde megtartása során leginkább az a szándék vezette Diónt, hogy szolgálatot tegyen a fungáló római császár, Vespasianus idősebb fiának, Titusnak. Közelebről: hogy vigaszt nyújtson neki Melankomas elvesztése miatt, akihez a gyengéd barátságánál vélhetően szorosabb szálak fűzték a trón várományosát.¹⁶

¹² Vékony testalkatú, s erőtlen ember – legalábbis így mutatja meg magát Dión a ma *Euboikos é kynégos* [‘Euboiai történet, vagy a vadász’] címet viselő hetedik beszéden belül (or. VII,8: *astheneia tu sómatos*). Ez a kép azonban szándékolatlan félrevezető. Az or. VII ugyanis a száműzetés periódusa idején jeleníti meg hallgatósága előtt a szónokot, akinek teste abban az értelemben tekinthető erőtlennek (*asthenés*), hogy az a hiányos táplálkozástól, vagy éppenséggel a gyakori éhezéstől legyengült. Vagyis ebből a helyből csak Dión vékony testalkatára, és pillanatnyi erőtlenségére következtethetünk. Egyértelműen Dión születésétől fennálló gyenge testalkatára következtetett azonban ebből a helyből egy kiváló francia kutató, Paul Mazon: «La faiblesse de Dion est d’une autre espèce que celle qu’on observerait sur un marin ou un ouvrier dans les mêmes circonstances: elle serait chez eux purement accidentelle, tandis qu’elle est chez lui congénitale.» In: Paul Mazon, *Dion de Pruse et la politique agraire de Trajan*. In: *Lettres d’humanité*, Tome II, Association Guillaume Budé, Paris, Société d’Édition «Les belles lettres» (1943), 46-80; 62. o. 3. sz. jegyzet.

¹³ Megítélésem szerint mindmáig a legjobb áttekintésben I. ehhez H. I. Marrou, *Geschichte der Erziehung im klassischen Altertum*, München 1977 (francia ered. 1948); 185 skk (Teil II. Kap. 1: *Die Kultur der »Paideia«*) és 227skk; külön. 240 skk (Teil II. Kap. 3: *Die körperliche Erziehung*). Vö. még uo. 643 (Index: *paideia*).

¹⁴ L. ehhez az I. sz. jegyzet utolsó bekezdését.

¹⁵ Egy ismert és reprezentatív példája ennek a gladiatori játékok és állathajszák (*venationes*) céljára épült *Amphitheatrum Flavium*, közhasználatú nevén a Colosseum. Újabbán vö. ehhez K. Hopkins – M. Beard, *The Colosseum*, London 2005; 26 skk. – A fentebb már említett római epigrammaköltő, Martialis külön könyvben, a Titus uralkodásának első évében (Kr. u. 80-ban) kiadott *Liber spectaculorum*ban [‘Látványosságok könyve’] ünnepli az Amphitheatrum Flavium megnyitását. Maga a grandiózus építmény, ahogy az ott rendezett játékok is, természetesen csak háttérként szolgálnak a költő számára az építetők, a Flavius császárok magasztalásához.

¹⁶ Vö. ehhez Arnim, „Leben u. Werke des Dio von Prusa”, 145. és újabbán C. P. Jones, *The Roman World of Dio Chrysostom*, Cambridge, Mass. – London 1978, 15.

(I.1.4.) Magáról a két beszédben is magasztalt hivatásos sportolóról, a nyilván versenygyőzelmei díjából élő nehéztatlétáról, Melankomasról csak Dión elbeszélése alapján tudunk. (Themistios Melankomasszal kapcsolatos későbbi közlése¹⁷ nyilván a dióni életmű ismeretén alapul.)

A délnyugat-kis-ázsiai Kariából származó Melankomas atyjához, az Olympiában is győztes idősebb Melankomashoz hasonlóan ökölvívó volt, mint arról a dióni or. XXVIII [II¹], 9-ből is értesülhetünk.¹⁸ A maga korában a legnevesebb ökölvívóként számon tartott ifjabb Melankomas technikájáról a bithyniai rhétor elbeszéléséből annyit tudhatunk meg, hogy az Olympiában nem, ám számos más versenyen¹⁹ győztes *pyktés* [ökölvívó] mérkőzése során kitartással győzött, nem pedig kiütéssel. Specialitása az volt, hogy mindaddig kitért az ütések elől, amíg mindinkább kifáradó ellenfele fel nem adta a küzdelmet (or. XXVIII [II¹], 2-12; küln. 7 sk. és or. XXIX [I¹], 1-15.). Így arcát sem torzították el azok, a versenyek során szerzett szokásos sérülések, amelyekről egy Nero korabeli költő, a „profi” atlétákat gyakorta tollhegyére tűző Lukillios,²⁰ egy görög nyelvű epigrammájában oly gúnyosan beszél.²¹

A sudár termetű Melankomas testi szépségével is kitűnt kora ökölvívói közül. Az e téren egyedülálló teljesítményt felmutató alexandriai ökölvívó-olympikonhoz, Kleoxenoshoz hasonlóan sebesülés nélkül (*atraumatistos*) folytak le versenyei.²²

¹⁷ L. lentebb az I.1.5. szakaszt.

¹⁸ Az idősebb Melankomas olympiai győzelméhez l. még L. Moretti, *Olimpionikai. I Vincitori negli antichi olimpici. Atti dell' Accademia Nazionale dei Lincei, Ser. VIII., Vol. VIII 2, Roma 1957; No. 775 (Melancomas).*

¹⁹ Így mindenekelőtt az olympiai vesenyek után a legrangosabb pánhellén rendezvénynek számító pythói játékokon: Dión or. XXVIII [II¹], 9. – Magyar nyelven l. ehhez *Maróti Egon: Delphoi és a Pythia sportversenyei* (Apolló Könyvtár 17.), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995, és uő., *A delphoi Pythia sportversenyeinek győztesei* (Apolló Könyvtár 21), Argumentum Kiadó, Bp. 2000; 103 sk (No. 130.); további irodalmi hivatkozásokkal (= 170. o.).

²⁰ L. küln. Anth. Pal. XI,75-81; 85. Vö. ehhez L. *Robert, Les épigrammes satiriques de Lucillius sur les athlètes: Parodie et réalité.* In: „L'épigramme grecque.” Fondation Hardt, Entretiens etc., Tome XIV, Genève 1969; 181-292.

²¹ „*Amikor Odysseus húsz évi bolyongás után [...] hazatért, kutyája [...] rögtön felismerte. Te azonban négyórányi ökölvívás után nemcsak a kutyák számára vagy felismerhetetlen – mondja a nyilvánvalóan elképzelt figurának, az epigrammájában Stratophónnak nevezett ökölvívónak Lukillios –, de azzá lettél városod lakói számára is.*” Az ökölvívónak pusztán csak meg kell szemlélnie a tükrörben saját ábrázatát – jelenti ki a költő –, és máris megesküszik: az, akit ott lát, semmiképp sem lehet Stratophón: Lucill. 12 – Anth. Pal. XI,77. – A hasonlat első fele a homérosi Odysseia egy ismert helyén alapul: XVII,291-327 (az ithakai otthonába szánalmas koldus képében megtérő Odysseust először csak elvénhede kutyája, a hű Argos ismeri fel). – Hasonlóképpen szól Lukillios az Anth. Pal. XI,75-ben is egy összevert ábrázata és megnyomorított feje miatt felismerhetetlenné vált – ott Olympikosnak nevezett – ökölvívóról.

²² Az *atraumatistos* jelzőt kora és az előző korok ökölvívói közül mindaddig egyedül viselő, az egyiptomi alexandriából származó Kleoxenos a Kr. e. 240. olympiai bajnoka volt: vö. Moretti (1957), No. 569. Ugyancsak ő az első ismert egyiptomi *periodonikés*.

Melankomast sportpályafutása csúcán, a neapolisi *Sebasta* játékaik²³ edzési időszakában érte, tragikus hirtelenséggel a halál. Még a játékok megkezdése előtt, edzés közben rosszul lett: valószínűleg végzetes szívrohamot kapott.²⁴ Így nem kerülhetett sor sokaktól várt és méltán remélt győzelmére, bár többször is legyőzte már Iatroklést, legveszélyesebbnek tartott ellenfelét.²⁵

(I.1.5.) Az ifjú²⁶ és szép Melankomas, a görög és egyben a római világ ünnepelelt, és korai haláláig legyőzhetetlen ökölvívója²⁷ Themistios – vélhetően magára Dionra visszamenő – kései közlése szerint Titus „férfikedvese” volt: *pyktés anér, Melankomas onoma autói, kallistos te kai megistos kai tén technén eudokimóiatos, hú kai ton Titon phasin erastén genesthai ton autokratora* ([‘Az mondják, hogy a szép és sudár termetű ökölvívónak, a mesterségében a legnagyobb hírnevet élvező Melankomasnak Titus császár is a kedvese lett’] Themist. or. X,139a – ed. Schenkl–Downey = Dindorf 165§.).

²³ A még a császárkor kezdetén is görög városnak számító campaniai Neapolisban Kr. u. 2-ben alapították az Augustus tiszteletére rendezett *Sebasta* ünnepi játékaikat: Suet. Aug. 98,5; vö. Strab. V 4,7 – 246. és Cass. Dio LV 10,9. A minden ötödik évben megrendezésre kerülő rangos sportrendezvény, a zenei és gimnasztikai agónokat egyaránt magában foglaló, több napig tartó „szent versenyzjáték” (*hieros agón*) az olympiai versenyek szabályait követte (*Italica Romana Sebasta Isolompia*). Így a rómaiaktól, vagy a rómaiak kezdeményezésére alapított más versenyzjátékoktól eltérően (l. pl. az augustusi kortól rendszeresen tartott Actiumi játékokat: Cass. Dio LI 1,2; Strab. VII 7,6 – 325. vagy a Domitianustól Kr. u. 86-ban alapított *ludi Capitolini*), a profi görögök atléták körében is elismert sporteseménynek számított. Már Strabón is írja róla, hogy a *Sebasta* versenyzjátékai „a leghíresebb hellén játékokkal vetekednek” (*enamillos tois eiphanestatois tón kata tén Hellada*): ‘Geographika’ V 4,7 – 246.). A játékok alapításának hátterében nyilvánvalóan Augustusnak, illetve tanácsadóinak azon szándéka állt, hogy a hagyományos római erények (*virtutes*) felélesztését célzó „reformpolitikájuk” keretében, a versenyek révén edzettebbé is tegyék koruk a rosszra már könnyen hajló, lelkében romlottnak, testében pedig elpuhultnak tartott ifjúságát. Mindez szoros összefüggésben állt a vezető társadalmi rendek erkölcsi megújulását célzó törekvéseikkel, hiszen az állam hanyatlásának legfőbb oka – legalábbis így tartotta a konzervatív közfelfogás – a hajdani római erkölcsök (*prisci mores*) normarendszerének széthullása volt: vö. F. Hampl, *Römische Politik in republikanischer Zeit und das Problem des „Sittenverfalls”*, *Historische Zeitschrift* 188 (1959), 497-525. = WdF XLVI: „Das Staatsdenken der Römer” (Darmstadt 1966; szerk. R. Klein), 144-177. Az állam vezetésére hivatott réteghez tartozó fiatalok nevelésében így kiemelt szerepet kaptak az egyes sporttevékenységek, mintegy a felnőtt korukban tőlük elvárt *virtutes* kialakításának járulékos eszközeként. E törekvések részbeni sikerét mutatja, hogy a neapolisi *Sebasta* játékaik elismertek maradtak és látogatottak voltak a Kr. u. II. században is. – A játékokhoz röviden l. G. W. Bowersock, *Augustus and the Greek World*, Oxford 1965; 83 sk (további irodalmi hivatkozásokkal) és *Maróti Egon*, *Sport és politika az antikvitásban. Augustus és a görög sportversenyek*, *Kalokagathia* [A Magyar Testnevelési Egyetem Közleményei] XXXVI,1 (1998), 37-43. Vö. még IG (= *Inscriptiones Graecae*) XIV,747; egy, a neapolisi *Sebasta* játékaik is győztes *periodonikés* felirata. Rövid kommentárral, angol fordításban közli Miller, „Arete”, 168 sk.

²⁴ J. Jüthner szerint egy hirtelen bekövetkezett, s az ápolás ellenére végzetessé vált szívroham lehetett a versenysportoló váratlan halálának valószínűsíthető oka: Zu Dio Chrysostomus XXVIII, WSt XXVI (1904), 151-155; 154. – Egy közkeletű mai fogalommal azt mondanánk, hogy (ahogy számos fiatal sportoló esetében megtörtént már) Melankomas „tüledzette magát”.

²⁵ Or. XXVIII [II¹], 4.

²⁶ Melankomas születésének időpontja a Kr. u. 55 körüli évekre tehető, s feltehetően a 78-as év során vesztette életét.

²⁷ RE Suppl. V (Stuttgart 1931), 730 sk.

Ezért már H. von Arnim is úgy vélte, nagyon is valószínű, hogy Diónt Vespasianus idősebb fiának Melankomas iránt érzett szenvedélyes vonzalma ösztönözte arra, hogy egy külön erre a célra íródott beszédben dicsőítse Titus korán elhalt „férfikedvesét”. Egy neves rhétor ugyanis, véli von Arnim, személyes kapcsolatok híján nem vállalkozott volna egy *pyktés* – bármily neves ökölvívó legyen is az – ilyen jellegű magasztalására. Dión ezúttal nyilvánvalóan megrendelésre dolgozott, s a megrendelés háttérben minden valószínűség szerint Titus állt.²⁸

Egyebekben a beszédet a szónok nem maga tartotta – bár szoros kapcsolatban lehetett elhangzásának előkészületeivel –, hanem egy, a neapolisi *Sebasta*, a Kr. u. 74-ben²⁹ vagy esetleg 78-ban lezajlott *ludi Augustales* játékainak levezetésével megbízott magas rangú tisztségviselő.³⁰ Ha nem maga Titus, úgy leginkább ez, vélhetően a játékok felügyeletét ellátó *gymnasiarchos* rendelhette meg az ünnepi beszédet, amelyben a már akkor is neves rhétor, a versenyjátékokra nyilván Titus (vagy Titus közeli rokona, Flavius Sabinus³¹) kíséretében érkezett Dión Chrysostomos elbúcsúztatta a császár fiának halott kedvesét. Ezt a további lehetőséget is, megítélésem szerint joggal, von Arnim vetette fel.³²

(I.1.6.) A Melankomas emlékének szánt első beszéd (or. XXIX [I¹]) jellegzetes *epikédeion*. Mögötte Dióznak azt a szubjektív szándékát is sejthetjük, hogy kipróbálja magát a Kr. e. IV. századra visszamenő temetési beszéd, az Isokratés szónoki hagyatékában is szereplő³³ *epikédeion* műfajában. A második Melankomas-beszéd or. XXVIII [II¹.]) egy, röviddel a *Sebasta* játékainak lezajlása után Neapolisban tett látogatás története. Ebben a már a játékok lezajlása

²⁸ Arnim, „Leben u. Werke des Dio von Prusa”, 145: „Ein namhafter Redner würde sich nicht dazu hergeben haben, für einen beliebigen Faustkämpfer eine Leichenrede und ein rhetorisches *epikédeion* zu verfassen, wenn nicht besondere persönliche Gründe ihn dazu veranlassten. Dio arbeitete offenbar auf Bestellung, nicht aus persönlicher Begeisterung für Melankomas. Spricht nicht alles dafür, dass eben Titus der Besteller war [...]?”. Von Arnim még azt a lehetőséget sem zárja ki, hogy Titus maga tartotta volna a Melankomas temetésén elhangzott beszédet: „Man könnte sogar auf die Vermutung kommen, Titus selbst habe die von Dio verfasste Rede als Gymnasiarch bei der Bestattungsfeier seines Lieblings vorgetragen” (uo.). Némileg távolabbról vö. még Desideri, „Dione di Prusa”, 139.

²⁹ Von Arnim, majd Lemarchand is ezt a dátumot tartja valószínűbbnek a dióni or. XXIX elhangzásának keretét adó neapolisi *Sebasta* datálásánál: „Leben u. Werke des Dio von Prusa” 145., ill. „Dion de Pruse” 28 sk.

³⁰ Von Arnim szerint ez vagy a játékok rendezője és egyben az versenybíró tisztét is magára öltő *agónothetés* lehetett, leginkább azonban a játékok felügyeletét ellátó személy, a *gymnasiarchos*: „Leben u. Werke des Dio von Prusa” 143, 144. és küln. 146. – Az, hogy a játékok rendezője vagy versenybírája, esetleg a gymnasion élére megválasztott tisztségviselő tartotta az ünnepelt szónok által megírt halotti beszédet, ez számára megtisztelésszámba mehetett.

³¹ PIR², F 355. – Tituson kívül Dión közeli, sőt bensőséges kapcsolatban állt a Flaviusok családjának más tagjaival is. Az egyik magas rangú udvari személyt, akire a prusai rhétor az or. XIII,1-ben utal, nagy valószínűséggel Titus veje, Flavius Sabinus lehetett. Újabban így látta ezt C. P. Jones is: „The Roman World of Dio Chrysostom”, 15.

³² „Der Gymnasiarch hat sein bestes gethan, durch eine Leichenrede im herkömmlichsten Stil den verstorbenen Liebling des kaiserlichen Prinzen zu verherrlichen. Dio, der sich im Gefolge Titus befindet, benützt die Gelegenheit (etc.)” – állítja Arnim: „Leben u. Werke des Dio von Prusa, 146 sk.

³³ Or. IX (‘*Euagoras*’).

után Neapolisba érkezett névtelen látogató azt beszéli el, hogy miként értesült a helyi gymnasionban a neves *pyktés* váratlan haláláról. Értesüléseinek forrása egy koros edző,³⁴ aki tanúja volt Melankomas utolsó győzelmének.

Az or. XXVIII [II¹] már közelebb áll magának a sportnak a tematikájához. Abban a formában persze, amennyire egy alapvető célkitűzését tekintve laudatórikus célzatú szónoki alkotás keretei között ez még megengedhető. A magasztaló hangvételt azonban a *dialógus* formában megírt huszonnyolcadik beszéd sem nélkülözi. A szónok ezt oly módon éri el, hogy az or. XXVIII [II¹] kerettörténetének egyik szereplője, a Melankomas korai halála felett kesergő öreg megosztja a névtelen látogatóval³⁵ Melankomas iránt érzett szeretetét, de még inkább csodálatát, amely az ökölvívó sportteljesítménye nyomán támadt a koros pankration-edzőben.³⁶

(I.1.7.) A sikeres „profí” ökölvívó, Melankomas sportteljesítménye azonban, önmagában véve, legfeljebb az öreg edző szakmai érdeklődését, majd csodálatát kelthette fel. A kariai *pyktés*, Melankomas a dióni or. XXVIII [II¹]-ben és az or. XXIX [I¹]-ben megformált alakja – akár valós személy volt, akár pusztán a szónok által alkotott figurának tekinthető³⁷ – főként a lelket leigázással fenyegető ösztönös vágyak legyőzésének példájaként szolgál a prusai rétor számára. Éppen úgy, miként az or. IV 75-139-ban³⁸ is (vö. az or. IV-ben a „király” lelkét leigázással fenyegető, az észől³⁹ nem korlátozott ösztönös vágyak katalógus-szerű felsorolásával: IV,82;⁴⁰ 83-84., ill. 134-135; 88-100; 101-115. és 116-132.).⁴¹ A

³⁴ L. or. XXVIII,4., ill. 11. Ez utóbbihoz vö. még XXVIII,14.

³⁵ A párbeszéd formájában megírt or. XXVIII másik szereplője, a névtelen látogató, aki azért érkezett Neapolisba, hogy megnézzze az ott rendezett versenyzátékokat, a beszéd keretei között nyilván a történetet elbeszélő Dióonnal azonosítható.

³⁶ A második Melankomas-beszéd, a dióni or. XXVIII [II¹] kerettörténetéhez l. Arnim, „Leben u. Werke des Dio von Prusa” 143 skk; küln. 146; továbbá Jüthner, WSt XXVI (1904), 151 skk. és Lemarchand, 27 skk.

³⁷ L. ehhez a fejezet végén található I.1.12. szakaszt.

³⁸ A dióni or. IV. (‘*Peri basileias* δ’) fenti passzusainak alapos elemzését adja E. Berardi, Avidità, lussuria, ambizione: tre demoni in Dione di Prusa Sulla regalità IV 75-139, Prometheus 24 (1998), 37-56.

³⁹ Vö. még or. LXXIV,25., ill. III,58. Vö. még III,6;7;10;39. stb.

⁴⁰ A helyhez l. D. Ferrante kommentárját: Dione Crisostomo: Peri basileias (or. IV); Introduzione, testo, traduzione e commentario a cura di D. F., Napoli 1975; 82 sk.

⁴¹ Dión itt feltehetően a ‘*Politiká*’-ban, s közelebről a ‘*Nikomachosi Etiká*’-ban (II,6 – 1107a.sq.) kifejtett aristotelési téziseket követi – ahol a helyes cselekvést biztosító erény, ill. az erényes cselekvéshez vezető ‘belátó értelem’ lenne a legfőbb útmutató. Az *önmérséklet*, ill. az *önmagunk feletti uralom* erénye (l. küln. Dión Chrys. or. I,14; vö. or. III,10; 7; 58; 85. stb.), amely gyakorta magában foglalja az egyéni vágyakról való teljes lemondást is. A szókratikus értelemben felfogott *enkrateia* eszméjéből kiindulva (vö. or. III,58; 85.), Dión negyedik ‘*Királybeszéd*’-ében az uralkodóval szembeni követelmények rendszere kerül kifejtésre, teljesítéséhez – a prusai rhétor monarchikus eszméinek máig legkiválóbb ismerője szerint –, „a lélek legmagasabb minőségeit követelve meg”: V. Valdenberg, La théorie monarchique de Dione Chrysostome, REG XL (1927), 142-162; 152.

– Mindez egyebekben már a hosszú életet megélt athéni rhétornál Isokratésnál (Kr. e. 436–338) kicsúcsosodik: or. II,29; vö. III,39. és W. Jaeger, Paideia. Die Formung des griechischen Menschen I-III; Berlin 1959³; III³ (1959), 163. A mások javára való lét (vö. Dión Chrys. or.

tényleges értelemben vett versenysport témája láthatólag olyannyira nem érdekli Diónt, hogy a két Melankomas-beszéd egyikéből sem tudhatjuk meg a fiatal és ünnepeelt sportoló váratlanul bekövetkezett halálának okát.

(I.1.8.) A prusai rhétor mindenekelőtt a korán eltávozott ifjú *pyktés* a sportolók, de valamennyi ember között is egyedülálló szépségéről szól beszédében (XXIX [I¹],5.). Mindez azonban inkább csak bevezeti a voltaképpen mondanivalót. Ezt rögtön a hely folytatásából megtudjuk, ahol a szónok elmondja, hogy Melankomas híres, sudár termettel is fokozott szépsége a küzdés során tanúsított bátorságával párosult (loc. cit.).

Beszéde további menetének során a kariai ökölvívó-bajnok Dión szemében mindenekelőtt a mentális aretékkal (*eupsychia*) együttesen jelentkező férfias bátorság és erő (*andreia*), az önuralom és az önmegtartóztatás (*enkrateia*), de egyben a józan megfontoltság (*sóphrosyné*) jelképévé válik. Magasztalásai végén pedig a szónok számára az ökölvívó Melankomas már-már a testi-lelki areté harmonikus egyesülésének a platóni ideált idéző megtestesülése lesz.⁴² Mindezt a *pyktés*től a „ringben” (az ökölvívóknak az ütőtávon belül való tartását szolgáló, „sorompókkal” elkerített vagy egytagú létrával megosztott [*klimax*] elkerített térségben⁴³) használt technikájának – jól érzékelhetően elnagyolt – bemutatása összegzéseként jelenti ki Dión (XXIX [I¹],14.). Melankomas képes volt a versenyhez szükséges erő kifejtésre, ám jelleme (s a szónoki pályafutása későbbi éveiben mindinkább „filozófusként” fellépő rhétor számára a korán eltávozott, ünnepeelt *pyktés* ábrázolása kapcsán ez a legfontosabb) még nagyobb teljesítményt bizonyított. A kariai ökölvívó uralta önmagát. A testi szépségével is kitűnő Melankomas így „nem csupán ellenfelei számára volt legyőzhetetlen, de az maradt a fáradtsággal és a hőséggel, a gyomor örömeivel és a testi szerelem gyönyöreivel szemben is.” (XXVIII [II¹],12.).⁴⁴

(I.1.9.) Mindezt jeles hadvezérek, királyok vagy politikusok mindinkább topikussá váló jellemzésének alapul vételével⁴⁵ részben más sportolókról is

I,23; 21., ill. 65; továbbá l. még or. III,39. stb.), az „igazi” uralkodói hatalom – véli és állítja Dión – végső fokon az önuralom és az önmérséklet (*enkrateia*) erényén alapul.

⁴² Vagyis a józan mértékletességgel párosuló bátorságé. Vö. Platón, *Politeia* [‘Állam’] III,17 – 411a: *Sóphrón te kai andreia hé psyché.* – Hasonló, a dióni Melankomas ábrázolása során is alapul vett erényeket (józsanság, mértékletesség és bátorság) említ Platón a *Politeia* IV,17 – 410e passzusában is.

⁴³ L. ehhez M. B. *Poliakoff*, Melankomas, *ek klimakos*, and Greek Boxing, *AJPh* 108 (1987), 511–518; 514 skk. Vö. *Kertész* István jelen kötetben közölt tanulmányával: Ökölvívás a görög-római világban.

⁴⁴ Görögül: *aéttéton genesthai u monon tón antagonistón, alla kai ponu kai kaumatos kai gastros kai aphrodisión.*

⁴⁵ Az erkölcsi és testi energiáit feladata teljesítésére maradéktalanul mozgósító, s így a vágyak számára is legyőzhetetlen Melankomas dióni alakja óhatatlanul Hannibal liviusi jellemzését idézi fel a klasszikus antikvitás irodalmában járatos olvasó számára. *Nulla labore aut corpus fatigari aut animus vinci poterat* – jelenti ki a páratlan mentális képességeihez méltó fizikai tűrőképességgel felruházott pun hadvezérről a római történetíró. Majd ebben a szellemben folytatja: *Caloris ac frigoris patientia par; cibi potionisque desiderio naturali, non voluptate modus finitus; vigiliarum somnique nec die nec nocte discriminata tempora* etc. (XXI 4,5–6 – ed. T. A. Dorey [1971]. Magyarul: „A fáradtság nem tudta kimeríteni testét vagy legyőzni lelkieréjét.

elmondták már. Elég, ha itt a thébai Kleitomachos⁴⁶ a császárkor egyes szerzői szerint is a túlzásig fajuló önmegtartóztatással elért sportolói erényeire utalunk.⁴⁷ De hasonló aretékat említ Melankomas és azonos nevű atyja, az ugyancsak kiváló sportolónak számító idősebb Melankomas jellemzése kapcsán maga Dión is.⁴⁸ Forrásai nyomán később hasonlót állít majd Aelianos is a tarasi⁴⁹ Ikkosról. A Kr. e. 470 körül fellépett birkózóról azt mondja Aelianos, hogy edzéseinek ideje alatt józanul élt, mértékletesen táplálkozott, és nem ismerte a testi szerelem élvezetét.⁵⁰ A önuralom és az önmegtartóztatás hasonló példáját felmutató kariai *pyktés* azonban nem vele, hanem mindenekelőtt a kynikus hős modelljeként szolgáló „félisteni halandóval”, a hatalmas izmokkal bíró, s a távolról sem intellektuális megjelenést mutató Héraklésszel rokonítható.⁵¹ Legalábbis dióni ábrázolásában. A már-már az emberi mértéket meghaladó erényekkel rendelkező Melankomas jól láthatóan a kynikus felfogású Héraklés karakterisztikus vonásait viseli. Azét, az oroszlánhoz hasonlóan örökké éber (*agrypnos*)⁵² és ugyancsak hozzá hasonlóan karcsú (*leptos*)⁵³, a tél hidegével és a nyári nappal mit sem tö-

Egyformán túrt hőséget és fagyot, s az evés és ivás mértékét a természetes szükséglet s nem az élvezetvágy szabta meg számára. Ébrenlétének és alvásának ideje sem a nappalhoz és az éjszákához igazodott” stb; Muraközy Gyula fordítása). Az ábrázoláshoz felhasznált elemek többsége nyilvánvalóan toposz: vö. ehhez W. *Weissenborn* kommentárokkal ellátott szövegkiadását; Titi Livi, *Ab urbe condita libri*, Bd. 4, Berlin, Weidmann, 1872⁵; 15 sk. (Hasonlóképpen a munka későbbi átdolgozójánál, H. J. *Müllernél*.) Ugyanezeket az elemeket megtalálhatjuk később Frontinus *‘Stratagemata’*-jában [‘Hadicserek’]: IV 3,7-8., majd Cassius Dio történeti művében is: frg. LIV,4.

– A kynikus értelemben felfogott Héraklés a dióni or. VIII,30-ban olvasható jellemzéséhez, aki egyaránt túrt hőséget és fagyot, I. lentebb az *I.1.9.* szakaszt.

⁴⁶ L. ehhez *Kertész István*, *A görög sport világa (A jelenbe tekintő múlt)*, Budapest, 2007 (átdolgozott, bővített kiadás), 162 skk.

⁴⁷ L. ehhez Plut. *Quest. conv.* VII,7d-e; továbbá Ail. var. III, 30. – Az itt fejtegetett motívumok részletes elemzését adja újabban W. *Fiedler*, *Sexuelle Enthaltsamkeit griechischen Athleten und ihre medizinische Begründung*, Stadion XI (1985), 137-175.

⁴⁸ Az Olympiában is győztes *pyktés*, az idősebb Melankomas a sikeres versenyzést elősegítő ökölvívói erényei inkább csak feltételezhetőek fia teljesítménye alapján: vö. or. XXVIII [II¹],9. A huszonkilencedik beszéd közlései alapján azonban úgy tűnik, hogy az ifjabb Melankomas a felkészülés terén mindenképpen meghaladta atyját: magas, már-már testi képességeit is meghaladó morális kvalitásaival (9); a versenyeken való legyőzhetetlenségével (11); valamint kitartásával és tűrőképességével (12).

⁴⁹ A római kori Tarentum, a dél-olaszországi Taranto.

⁵⁰ Ail. var. hist. XI,3.

⁵¹ Héraklés atlétikus alakja talán ezért is lett egyik kedvelt szereplője a kynikus *diatribének*: vö. R. *Höistad*, *Cynic Hero and Cynic King. Studies in the Cynic Conception of Man*, Uppsala 1948; 53.

⁵² Vö. Dion Chrys. or. I,13. – Hom. II. II,23/24-25(sk).

⁵³ Héraklést a gymnasionokban felállított szobrain is erős, ám karcsú ifjúként ábrázolják. Részletesebben I. ehhez Részletesebben I. ehhez *Kertész István*: *Ökölvívás a görög-római világban c. tanulmányát az ideális ökölvívó alkatról*. Vö. még H. *Hunger*, *Lexikon der griechischen und römischen Mythologie mit Hinweisen auf das Fortwirken antiker Stoffe und Motive in der bildenden Kunst, Literatur und Musik des Abendlandes bis zur Gegenwart*, Hamburg 1974⁶, 163 skk; továbbá A. *Mihopoulou – A. Bakalou* (szerk.), *Mind and Body. Athletic Contents in Ancient Greece*, Athens 1988, 27 skk., 148 skk.; W. *Geominy – S. Lehmann*, „Zum

rődő Héraklését, akiről az or. VIII,30-ban a szónoki mondanivaló tolmácsává tett Diogenés beszél. Mindez a dióni oeuvre egy későbbi darabja alapján is nyilvánvaló. „*A királyság*” témájának szentelt negyedik beszédben (*'Peri basileias' δ'*; or. IV.) a prusai rhétor az alattvalói érdekében önzetlenül és fáradhatatlanul – tehát a *hémitheos héróshoz* [félisteni halandó hőshöz], Hérakléshez fogható módon – fáradozó „jó királyról” beszél. Itt, az or. IV-ben a Traianus valós vonásait is viselő „ideális uralkodóról azt mondja a szónok, hogy mivel „*a király a legkíválóbba valamennyi ember közül, így a legbátrabb, a legigazságosabb és az embereket a leginkább szerető lévén, minden fáradozás és minden vágyakozás számára legyőzhetetlen*” (IV,24⁵⁴ vö. III,10 – LXII,3; vö. még III,39.).

A sporttevékenység sikeres végzéséhez szükséges önuralom (az *enkrateia* erénye) így kulcsfontosságú fogalomává válik a beszédben. Azt is mondhatnánk, hogy Melankomas alakjának megjelenítése kapcsán Dión hasonlóképpen jár el, mint az Odysseia költője az eposz huszonharmadik énekében elbeszélte ithakai ökölvívó viadal leírásakor.⁵⁵ Homéros itt láthatóan kevésbé szándékozik leírni a mérkőzés tényleges lefolyását. Célja – mint arra legutóbb W. Fiedler is rámutatott⁵⁶ – inkább a résztvevők helyzetének és lelki állapotának bemutatása volt. Az ábrázolásnak ezt a módozatát választotta Dión; végső fokon itt is a mentális aréték elsődleges voltát hangsúlyozva az ugyancsak kitartó edzéssel elérhető testi képességek felett.⁵⁷ Mindez azonban megannyi irodalmi párhuzamon-toposzon keresztül jelentkezik.

(I.1.10.) Egy másik motívum, a *korai halál kívánatos voltának eszméje* (or. XXIX [I¹],19-20.) nyilvánvalóan ismert irodalmi előképekre visszamenő, tudatos allúzió. Elég, ha itt csak egyetlen helyre, a Dióntól meglehetősen jól ismert Hérodotos⁵⁸ történeti művének I,31. passzusára utalunk, ahol a Hérodotos ábrázolásában megformált Solón elbeszéli a korai halált az istenektől ajándékba kapó két argosi ifjú, az atlétikai versenyeken győztes Kleobis és Bitón történetét.⁵⁹

Bronzebild des sitzenden Faustkämpfers im Museo Nazionale Romano”, in: *Stadion* XV (1989), 139-165. [Kertész I. bibliográfiai kiegészítései.]

⁵⁴ Görögül: *Ho gar basileus anthrópon aristos estin, andreiotatos on kai dikaiotatos kai philanthropotatos kai aniketos hypo pantos ponu kai pasés epithymias.* – Egyebekben Dión Chrysostomos negyedik *basilikosá*hoz [Királybeszédéhez] szerencsés módon kommentáros szövegkiadással is rendelkezünk: Domenico Ferrante, *Peri basileias* (or. IV); Introduzione, testo, traduzione e commentario a cura di D. F., Casa Editrice Federico & Ardia, Napoli 1975. Az or. IV, 24-hez I. ott 45 sk.

⁵⁵ Ökölvívó viadal a koldusok öltözetét viselő, s valódi személyét még fel nem fedő Odysseus és a „hivatásos” koldus, Iros között: XXIII,1-123.

⁵⁶ Vö. W. Fiedler, *Der Faustkampf in der griechischen Dichtung*, *Stadion* XVIII (1992), 1-67; 16.

⁵⁷ Némileg távolabbról még Dión Chrys. or. IX,16. – A legismertebb irodalmi példa, amely a szellemi tevékenységekkel szereshető hírnév fölényéről szól a sportsikerek révén kivívható hírnévvel szemben, Horatiusnál található. A *Carmen*ek első könyvét nyitó darab, a Maecenashoz intézett óda 3 skk-ban azt olvashatjuk, hogy ha a kocsiversenyek győztesei dicsőségben az istenekig (*ad deos*) emelkednek is, a műzsák jutalma azonban a költőt egyenesen az istenek közé (*dis miscet*) elegyíti: Hor. *carm.* I 1,3-6. opp. 35 sk.

⁵⁸ L. küln. or. XVIII,10; vö. még or. XXXVII,7; XXXVII,18. és LIII,9.

⁵⁹ A meglehetősen ismert történet egyebekben szerepel az ún. Görög Anthológiában is: III,18.

A dióni Melankomas-beszédek egy másik helye, ahol a szónok szándékoltan többszörös allúzióval azt mondja, hogy dicsősége teljében bekövetkezett korai halála okán talán Melankomas nevezhető a „legszerencsésebb és a legboldergabb” az akkor élt férfiak közül (*eudaimonestatos an eié kai makariótatos*: XXVIII [II¹],12.), ugyancsak Hérodotos művének egy méltán híres helyét, Kroisos és Solón a legboldogabbnak nevezhető ember kilétéről folyó beszélgetését⁶⁰ idézi fel. A folytatásban pedig (XXVIII [II¹],13.) a császárkor kedvelt történetírójának, Xenophónnak a nyilvánvaló hatása is érvényesül.⁶¹

A topikus hagyományokhoz való szoros kötődést mutatnak az első Melankomas-beszéd a túlélőket az elhunyt utánczására buzdító kaputjai is (or. XXIX [I¹], 21-22.).⁶² A beszéd megannyi más helye azonban már a kor jeles atlétáit magasztaló epigrammák, megtisztelő tanács- és néphatározatok, vagy a versenyek győzteseit ünneplő magasztaló beszédek szokványos fordulatait ismétli meg.⁶³ Tágabb értelemben véve mindez a testi erő és a szépség,⁶⁴ továbbá a mesterségbeli jártasság és egy versenysportolótól joggal elvárható küzdőképesség–ügyesség témaköréhez tartozik.

(I.1.11.) A kariai *pyktés* valós alakjához visszatérve, joggal feltételezhetjük, hogy Melankomas a neapolisi *Sebasta* edzési időszakában bekövetkezett korai halála a nehéztalétkai versenyekkel járó szokásos – a versenyzőktől tudatosan vállalt – kockázat lehetett. Hasonló esetekről egyebekben több irodalmi példa alapján is értesülhetünk.

Az ötödik olympiai ódához fűzött Pindaros-scholion [ókori szövegmagyarázat] szerint „a legtöbben a versenyzők közül meghalnak a stadionban”.⁶⁵ A sportág jellegéből fakadóan a birkózókat kevésbé fenyegette ez. A pankration-versenyzők azonban már ki voltak téve ennek.

A pankratista Arrachión, mint később még szó lesz róla, csak halála árán vívhatta ki nevezetes győzelmét az 54. olympiáson (Kr. e. 564-ben).⁶⁶ Mivel a

⁶⁰ Hdt. I,30-32 sk.

⁶¹ Vö. Xenoph. apol. 6. és mem. IV 8,8.

⁶² Dión irodalmi előképe itt talán Isokratés Euagoras emlékére tartott magasztaló beszédének hasonló gondolatot megfogalmazó passzusa lehetett: 73 [204]. A motívum felbukkan majd a latin irodalomban is: Cicero, *Pro Archia poeta* [‘Az Archias, a költő védelmében tartott beszéd’] 12 [30]. és küln. Tacitus, *Agricola* 46,3: „[...] amiképpen az emberi arc, úgy az arcról készített hasonmás is esendő és halandó, a lélek formája viszont örök, és ezt nem tudhatod más anyaggal, más művészetével megtartani és kifejezni, hanem csakis tulajdon erkölccseiddel” (Borzásák István fordítása. Latinul: *ut vultus hominum, ita simulacra vultus imbecilla ac mortalia sunt, forma mentis aeterna, quam tenere et exprimere non per alienam materiam et artem, sed tuis ipse moribus possis*). Vö. még Anth. Pal. 7.

⁶³ Mindehhez részletesebben I. L. Robert, *Enterrements et épitaphes, Antiquité Classique* 37 (1968), 406-488; 406-417. és küln. 409-411. Vö. még uő. *Opera minora selecta*, Amsterdam, 1969-1974; 614-628.

⁶⁴ Néhány angol fordításban közölt és rövid kommentárral kísért irodalmi példával vö. ehhez Miller, „Arete”, 192 skk. – A témára részletesebben is kitérünk a kötet III.5. fejezetében.

⁶⁵ Schol. ad Pind. V. Ol. lin. 34.

⁶⁶ Paus. VIII 40,1-2. – L. az I.2. rész második felét.

legtöbb ütés a fejre irányult,⁶⁷ különösen az ökölvívókat fenyegette a mérkőzések során szerzett súlyos sebesülések⁶⁸ vagy éppenséggel a mérkőzés közben bekövetkező halál lehetősége. Az általa „fájdalmasnak”, illetve „bajt hozónak és nehéznek” (*alegeinos*) nevezett ökölvívó-mérkőzések⁶⁹ kapcsán ebben a szelvényben nyilatkozik meg már Homéros is.

Az Ilias XXIII. énekében Epeios, a Patroklos halotti árnyának rendezett versenyeken fellépő ökölvívópár egyik tagja, csontjai összetörésével, sőt az összecsapásnak véget vető halálával fenyegeti meg ellenfelét, Euryalost (673 skk.). Szinte így is lesz: a „derék és nagytermetű férfi” (*anér éys te megas te eidós*),⁷⁰ Epeios csaknem agyonveri ellenfelét. A mérkőzés színhelyéről barátai vezetik el a vért köpő, s rogyadozva járó, csaknem eszméletlen Euryalost.⁷¹

Alig jár jobban a homérosi eposzok egy másik ökölvívó-párjának tagja, a hitvatásszerűen kolduló Iros, aki az ithakai otthonába ugyancsak koldus képében megtérő Odysseusszal küzd meg a palota egyedüli koldusának státuszáért, illetve a győztesnek kilátásba helyezett zsíros falatokért (Od. XVIII,1-110 skk.). Az Odysseia költője részletesebben is leírja az ökölvívó mérkőzést megelőző kölcsönös fenyegetéseket (10 skk. – 14 skk. – 25 skk.), majd elbeszéli a mérkőzés során a vesztestől elszenvedett súlyos sérüléseket is. Csak Odysseus belátásán múlott, hogy nem küldte halálba gyengébbnek bizonyult ellenfelét.⁷²

Hasonló, vagy akár ezeknél rosszabbul végződő befejezést más versenyek során is feltételezhetünk. Kr. u. 180 körül keletkezett művében, a Görögország jeles műemlékeinek leírását adó *'Hellados perihégésis'*-ben Pausanias például elbeszéli, hogy a Kr. e. 496. évi olympiai játékokon is előfordult egy halállal végződő küzdelem: az astypalaiai⁷³ Kleomédés az epidamnoszi Ikkosszal vívott ököltusában, mérkőzés közben agyonütötte Ikkost (VI 9,6.).⁷⁴

⁶⁷ A történetíró Polybios is kiemeli ezt az ökölvívó mérkőzésekről adott rövid jellemzése során. Ha a gyengébbnek tűnő versenyzőnek sikerült bevennie ellenfele arcára egy ütést, és a csapásnak nyoma is maradt, a nézőközönség lelkesedése – állítja Polybios – nem ismert határt: XXVII 9,4 [1161].

⁶⁸ Mint Pausanias a thébai Kleitomachos és az élisi Kapros a 142. Olympias játékein (Kr. e. 212-ben-ben) lezajlott küzdelméről adott leírásából is kitűnik, a versenybírák és a versenyzők egyaránt számoltak azzal, hogy többé-kevésbé súlyos sebeket szereznek az ökölvívás során: VI 15,5. Később pedig az ismert római politikus és sztóikus filozófiai gondolkodó, Seneca minor egyenesen úgy vélekedett, hogy a küzdelem során szerzett sebesülések, önmön vérének látványa elengedhetetlen feltétel egy ökölvívó, ill. egy pankratista számára ahhoz, hogy kiválóan küzdő, s így eredményes versenyzővé legyen: *epist. mor.* XIII,2.

⁶⁹ Hom. II. XXIII,653.

⁷⁰ Hom. II. XXIII,664 sk.

⁷¹ Hom. II. XXIII, 694 skk. – Újabbán vö. ehhez W. Fiedler, *Der Faustkampf in der griechischen Dichtung, Stadion XVIII* (1992), 1-67; 5-11 (*Kap. II: Der Faustkampf zwischen Epeios und Euryalos in der Ilias*).

⁷² Hom. Od. XVIII, 88-103 sk. – Újabbán vö. ehhez W. Fiedler, *Der Faustkampf in der griechischen Dichtung, Stadion XVIII* (1992), 1-67; 11-18 (*Kap. III: Der Faustkampf zwischen Odysseus und Iros in Homers Odyssee*).

⁷³ Sziget és város az Égei-tengerben. A ma Astipalea nevet viselő kis sziget (95 km²) az ún. Déli Szporádok tagja.

⁷⁴ Részletesebben I. ehhez Paus. VI 9,6:

Mint a fentebb felhozott példákban is látható, nem véletlenül tartották már a korai időkben is veszélyesebb sportágnak az ökölvívást a pankrationnál. Melankomas azonban a versenyek edzési szakaszában vesztette életét. Ez sem lehetett ritka eset. Az effajta halál viszonylag gyakori előfordulására is van irodalmi példánk.

Egy ugyancsak császárkori görög szerző, Philostratos⁷⁵ elbeszélése szerint egy birkózó⁷⁶ kiadós ivással egybekapcsolt lakomával ünnepelte meg olympiai győzelmét. A számára szokatlan tobzódás után került az álom, és emésztési zavarokkal küszködött. Ezért megkérte edzőjét, hogy egy időre függesszék fel a szokásos gyakorlatokat.⁷⁷ Trénere azonban ragaszkodott az edzések folytatásához. Így a pillanatnyi erőállapotával összhangban nem álló erőkifejtés az atléta váratlan halálához vezetett (*Peri gymnastikés/De arte gymnastico* [‘A tréneri mesterségről’] 54.).⁷⁸

A történetet elbeszélő Philostratos egyebekben nem volt sem atléta, sem pedig edző. A szó Kr. u. II-III. századi értelmében vett szofista volt, Dión Chrysostomoshoz hasonlóan a rhétorikus formába öltöztetett filozófia és az etika népszerűsítője. A ‘*Gimnasztikáról*’ szóló művében, amely a görög-római ókorból ránk maradt legrészletesebb ilyen témájú irat, voltaképpen azt mondja el, miként lesz egy hozzáértő tanítómester, az edző vezetésével a „profi” atléták a versenyre való felkészüléséből igazi mesterség (*techné*). Ma azt mondanánk: tudomány.

Philostratos részben ennek a szempontnak a bizonyítása vezette munkája megírásánál. Ki is mondja, hogy a versenyeken kivívott győzelem legalább annyira az edzők érdeme, mint az atlétáké (*De art. Gymn.* 13; vö. 20-24.). Hasonló gondolatot egyebekben más görög szerzők korábban megfogalmaztak már.⁷⁹ Még a sporttal szemben jó esetben is inkább közömbösnek mondható Epiktétos is mondja, hogy az olympiai győzelemre vágyó atlétának fegyelmezetten kell élnie, s hőségben és hidegben egyaránt elvégzett edzései során úgy kell engedelmeskednie trénerének, mint az orvosnak (*Encheiridion* [‘Kézikönyvecske’] 29,2.⁸⁰).

⁷⁵ A Nyugat-Kis-Ázsia északi partvidéke mentén fekvő nagy szigetről, Lémnosról származó híres szofista családnak, a Philostratosoknak ez – a többnyire ugyancsak Athénban tevékenykedő – tagja nem azonos *Bioi Sophistón* [‘A szofisták életrajzai’] címen ismert mű hasonló nevű szerzőjével. – Az atléták edzéseihez adott tanácsait tartalmazó művéhez (*Peri gymnastikés*) l. külön. J. Jüthner, Philostratos über Gymnastik, Leipzig – Berlin 1909 (Sammlung wissenschaftlicher Kommentare zu griechischen und römischen Schriftstellern; változatlan utányomásban: Amsterdam 1969).

⁷⁶ A más forrásokból nem ismert olympiai győztes, Geranos.

⁷⁷ Ti. a Philostratostól különösképpen kárhóztatott *tetrast*: *De arte gymn.* 47. és 54. – A különféle edzésekből álló *tetrast* az atléta erőállapotára való tekintet nélkül végeztette el az edző, mint kötelező napi gyakorlatot.

⁷⁸ A munka magyar nyelven is olvasható, Pálffy György fordításában: Philostratos, A tréneri tudományról (Országos Testnevelési tanács Könyvtára XXXII), Budapest, 1928. A fentebb elbeszélt történet, Geranos, birkózó halála Pálffy Gy. fordításának 43.lapján található.

⁷⁹ Így pl. Pindaros VI. Nemeai (65 sk.) és V. Isthmosi (59 skk.) ódájában. Vö. még Paus. VI 3,6.

⁸⁰ Epikt. 29,2: *hós iatrói paradedókenai seauton tói epistatái.*

(I.1.12.) Szellemi értelemben Dión Chrysostomos is egyfajta edzőnek tarthatta magát. Legalábbis olyan embernek, aki művészi szavakkal megjelenített példákön át beszéli rá hallgatóságát bizonyos erények elsajátítására vagy gyakorlására. Várakozása szerint a szónok célját ezúttal a következetesen véghezvitt nehéz munka (*athlos*) árán elérő sportoló (*athlétés*), Melankomas alakjának bemutatásán keresztül éri el.

A sikeres „profi” ökölvívó, Melankomas az or. XXVIII [II¹]-ban és XXIX [I¹]-ben megformált alakjának legfőbb funkciója egyfajta illusztratív példa adása lenne Diónnál. A prusai rhétor tendenciózus előadásában Melankomas szolgál a lelket leigázással fenyegető ösztönös vágyak legyőzésének példájaként.

Közel egy emberöltő múlva hasonló témát taglal majd Dión Chrysostomos az or. IV 75-139-ban is.⁸¹ A színhely ekkor a császári udvar, beszéde legfőbb hallgatója pedig maga a római császár. Neki, a „jó király” vonásait is viselő Traianusnak mondja el Dión – a helyhez, az alkalomhoz és akkori beszéde műfajához⁸² illő változtatásokkal – azt, amit egykor a neapolisi *Sebasta* versenyjátékaira összesereglett nézők is hallhattak. A sportoló magasztalásába foglalt példázatot; a lelket leigázással fenyegető vágyaknak is fölébe kerekedő kivételes ember példázatát. (I. küln. or. IV,24.⁸³). Ám Dión az ún. királytűkrök megannyi jellegzetességét felvonultató negyedik ‘*Királybeszéd*’-ének győzhetetlen hőse ezúttal már Traianus, a római császár, s nem a kariai ökölvívó, Melankomas. Más szavakkal: a test edzésének (*askésis sómatiké*) áttételes magasztalásából ekkor már tisztán a lélek edzésének (*askésis psychiké*)⁸⁴ magasztalása lesz.

Végezetül még annyit, hogy egyes kutatók nem tartják történeti személynek a dióni or. XXVIII (II¹) és XXIX (I¹). főszereplőjét, Melankomast. Így ítélte meg ezt a dióni életmű első szakaszát von Arnim munkássága nyomán újabb alapos vizsgálat alá vevő L. *Lemarchand* is: „Mélancomas est l’athlète idéalisé, trop parfait sans doute pour avoir jamais existé, mais tel qu’il pouvait être rêvé par une fine nature et un esprit délicat” [‘Melankomas az eszményi atléta kétségki-

⁸¹ Részletesebben l. ehhez az I.1.7. szakaszt, és ott a 38-41. sz. jegyzeteket. – Kiegészítésképpen az ott elmondottakhoz csak annyit, hogy a száműzetés éve alatt egyfajta kynikus vándorfilozófussá lett Dión Chrysostomos (I. küln. E. *Weber*, *De Dione Chrysostomo Cynicorum sectatore*. Diss. Philol. In. Leipziger Studien zur classischen Philologie, Bd. X, Leipzig 1887; 77-268.) a negyedik ‘*Királybeszéd*’-ben (*basilikosban*) taglalt uralkodói erényeket most alapvetően a kynikusok szempontjait érvényesítve közelíti meg: vö. Höistad, „Cynic Hero and Cynic King”; küln. 213 skk. és passim. Míg a harmadik ‘*basilikos*’-ban Sókratés – Dióntól tradicionális módon megformált – alakja válik a szónoki mondanivaló tolmácsolójává, a dialógus formáját öltő negyedik ‘*Királybeszéd*’-ben a sinópeí Diogenés hivatott megfogalmazni a prusai rhétor a megfelelőképpen (azaz „jól”) gyakorolt „királyi hatalomról” kialakított nézetét.

– A kynikus „bölc”, Diogenés figurája egybekben többé már nem bukkan fel Dión későbbi írásaiban. „Alakja, amely annyi éven át hatásosan jelképezte az ellenállást egy igazságtalan hatalommal szemben, nem látszott átmenthetőnek (recuperabile) az együttműködés [ti. a császári hatalommal való együttműködés] új valóságába” – amint azt P. *Desideri* ezúttal nagyon is találóan fogalmazta meg: „Dione di Prusa”; 298.

⁸² Ez az uralkodói, vagy inkább uralkodót magasztaló beszéd, az ún. *logos basilikos*.

⁸³ A helyet magyar fordításban is idéztem fentebb, az I.1.9. a szakaszban.

⁸⁴ Vö. Diog. Laert. VI,70 sk. és némileg távolabbról Dión Chrys. or. XIII,16.

vül túl tökéletes ahhoz, hogy létezett volna valaha is. Viszont épp' olyan, akit egy finom természetű és érzékeny lelkű ember megálmodhatott']: Dion de Pruse – *Les Oeuvres d'avant l'exile*, Paris (Thèse) 1926; 31 sk; vö. 30 skk. A magam részéről azonban nem látok rá semmi okot, hogy Dión által alkotott, idealizált figurát lássunk benne. Már csak azért sem, mert Melankomas hasonló nevű atyja történetileg is dokumentálható személy. (Mint mondtuk, az ökölvívás Olympiában is győztes bajnoka,⁸⁵ akinek nevére és sportteljesítményére az idősebb nemzedék számos képviselője még jól emlékezhetett a dióni or. XXVIII [II¹] elhangzása idején.) Az újabb kutatók többsége is hajlik arra, hogy történeti személynek tekintse Melankomas.⁸⁶

⁸⁵ L. fentebb az *I.1.4.* szakasz 18. sz. jegyzetét.

⁸⁶ Újabbán l. ehhez J. König, *Athletics and Literature in the Roman Empire (Greek Culture in the Roman World)*, Cambridge – New York – Melbourne etc. 2005, 146. o. 128. sz. jegyzet.

Szlávik Gábor

A MELANKOMAS, AZ ÖKÖLVÍVÓ EMLÉKÉRE TARTOTT MÁSODIK SZÓNOKLAT; A SZÖVEGHAGYOMÁNYOZÁS SORRENDJÉBEN AZ ELSŐ MELANKOMAST MAGASZTALÓ BESZÉD (OR. XXVIII)*

(1) Miután a kikötőből *a városba* értünk,¹ máris továbbindultunk onnan, hogy megnézzük az atlétákat² – mintha csak azért vállalkoztunk volna erre az egész utazásra, hogy láthassuk versengésüket.³ Ahogy a gymnasium közelébe értünk, már láthattunk is néhány futót a külső versenypályán,⁴ s hallhattuk az őket buzdító sokaság kiáltozását. Más atléták másféle gyakorlatokat végeztek ott. Ne-

* A dióni korpuszon belül, szöveghagyományozás sorrendjében ez az első Melankomas-beszéd. Legalábbis a kéziratok így jelölik ezt, ahogy erről már a dióni or. XXVIII bevezető jegyzetében is szóltam.

¹ Szó szerint: „miután felértünk a kikötőből” (*apobantes apo tu limenos*). A gondos szömegválasztással a szónok már beszéde kezdetén is mintegy a cselekmény közepébe helyezi hallgatóit. Ebből a kikötőből ugyanis valóban *felfelé* kellett menni a város felé, mivel a mai Nápoly ókori elődje, Neapolis is zömmel a tenger mentén húzódó hegyoldalban feküdt.

² A beszéd képzeletbeli szereplőinek azért kellett elhagyniuk a várost, mert az edzések színteréül szolgáló testgyakorló hely, a *gymnasium* többnyire az ókori városok beépített területének határán, vagy valamivel azon túl feküdt.

³ Ti. a Neapolisban rendezett versenyjátékokat, az Augustus tiszteletére ott minden 5. évben megrendezésre kerülő *ludi Augustales*, görög nevén: *Sebastát*. A Kr. u. 2-ben alapított neapolisi versenyjátékokhoz l. Suet. Aug. 98,5; vö. Strab. V 4,7 – 246. és Cass. Dio LV 10,9. – Részletesebben l. ehhez Bevezető tanulmányom I.1.4. szakaszát, ill. ott a 23. sz. jegyzetet.

⁴ A görög gymnasium („hely, ahol mezítelenül [*gymnos*] gyakorolnak”) a szellemi és testi nevelés, valamint a rekreáció központja volt. Több irányú rendeltetésének megfelelően olyan épületkomplexumról van szó, ahol fedett, félig nyitott és nyitott térségek váltogattak egymást. A fürdők, edző- és felolvasótermek mellett legjellegzetesebb építménye a *palaistra* volt. Ez a négy oldalról oszlopcarnokokkal övezett nyitott térség eredetileg a birkózás (*palé*) művelőinek gyakorlását szolgálta – innen a neve –, utóbb itt gyakoroltak az ökölvívók, pankratiastések, valamint a pentathlon résztvevői is. A palaistra mellett húzódott a futók edzésének két színhelye, a fedett futópálya (*xystos*) és a nyitott futópálya (*paradromis*): vö. L. M. Golden, *Sport in the Ancient World from A to Z*, London and New York 2004, 'Gymnasium' 74; továbbá W. Decker, *Sport in der griechischen Antike*, München 1995, 169-177. és S. G. Miller, *Ancient Greek Athletics*, New Haven and London 2004, 176-195. – Kertész István bibliográfiai kiegészítése (a továbbiakban: [K. I.]).

– A gymnasiumok a római császárkor görög igazgatási rendű városaiban betöltött szerepéhez részletesebben l. a III.1. fejezetet.

künk azonban most nem volt kedvünk arra, hogy hosszabban figyeljük őket. Inkább arrafelé indultunk, ahol nagyobbak látszott a tömeg. (2) Jókora sokaságot pillantottunk meg ugyanis, amint ott álltak Héraklész csarnokánál⁵ egyesek folyton odasereglettek, míg mások kiváltak a tömegből, mivel semmit sem láttak. Mi először megpróbáltuk, hogy felágaskodva elnézzünk a többiek válla felett, s nagy nehezen ki is vettük egy ember fejét, aki kezeit emelve s kinyújtva gyakorolt.⁶ Lassanként közelebb jutottunk hozzá. Nagyon magas és igencsak szép fiatalember volt, teste pedig, egészen természetes módon, csak még nagyobbak és szebbnek látszott az edzés eredményeként. Gyakorlata is nagyszerű látványt nyújtott. Teljes összpontosítással végezte azt, s ezért úgy tűnt, mintha valódi küzdelemben venne részt. (3) Miután befejezte gyakorlatát és oszlani kezdett a tömeg, jobban is megnéztük magunknak. Alakja az aprólékos gonddal megmunkált szobrokra hasonlított, s még bőrének árnyalata is a bronzötvözet színét idézte fel.⁷ (4) Amikor eltávozott, megkérdeztük a jelenlévők egyikét, egy koros férfit, hogy kit is láttunk. Az öreg elkomorodva válaszolt.

– „Ez bizony Iatroklész volt, Melankomas ellenfele; az egyedüli, aki nem tért ki előle, amennyiben ez rajta állt. Mégsem tudott fölébe kerekedni. Mindig alulmaradt, bár olykor egy álló napon át is küzdöttek egymással. Mostanra azonban már elveszítette a bátorságát, úgyhogy az utolsó küzdelmük során, itt, Neapolisban⁸, Melankomas hamarabb győzte le őt, mint bármely más ellenfelét. De nézzétek, most milyen magabiztosnak látszik, s micsoda sokaság gyűlt köré edzése során! Arra kell gondolnom, örül a másik bajának. És van is rá oka: már biztosra veheti, hogy nemcsak ez a koszorú lesz az övé,⁹ hanem megszerzi majd az összes többit is .”

⁵ Héraklész volt az a héros-isten, akit a küzdősportokkal hoztak kapcsolatba (l. ehhez *Kertész István* tanulmányát jelen kötetben belül: *Ökölvívás a görög-római világban*). A mítoszok szerint Héraklész 12 nehéz „munkát” (*athloi*) végzett, vadállatokat és szörnyeket igázva le úgy, hogy szemtől szemben küzdött meg velük. Ez hozta meg neki a *Palaimón* (Birkózó) melléknevet. Azokat a kiemelkedő nehéztáplátákat, akik Olympiában egy napon megnyerték a birkózást és a pankrationt, „Héraklész követőinek” (*hoi aph'meth' Hérakleous*) nevezték. Ennek oka az, hogy a mítosz szerint Héraklész is e két versenyszámban győzött az általa alapított Olympián (Pausanias V, 8.4.). Az első atléta, aki ezt a címet elnyerte, az élisi Kapros volt Kr. e. 212-ben. Őt még hatan követték az ismert bajnokok közül. A hetedik a sorban az Aigaiból származó Nikostratos volt Kr. u. 37-ben – l. L. *Moretti*, *Olympionikai i vincitori negli antichi agoni olimpici*, Roma 1957, no. 587, 629, 666, 700, 709, 747, 762. Héraklész szobrai a gymnasionok és palaistrák gyakori díszítőelemei voltak. Beroiában az intézményt vezető tisztviselő (*gymnasiarchos*) Héraklész nevére tett esküt. [K. I.]

⁶ Vagyis egyfajta árnyékbloxolást végzett. Ez az ökölvívók edzésének része volt: l. ehhez *Kertész István* a kötetben szereplő tanulmányát: *Ökölvívás a görög-római világban* („A” jelű *Függelék*). Az ökölvívók edzésének ehhez a részéhez egyebekben Dión még visszatér beszédében: l. a 7. kaput, ill. ott a 14. sz. jegyzetet.

⁷ Vö. ehhez Dión, or. XII,2.

⁸ Neapolis, mint fentebb már szó volt róla, a mai Nápoly. A görög jellegét még a római császár első évszázadának második felében is őrző – mondén – kikötővároshoz l. a kötetben belül a *III.1.* sorszámozással jelzett Kísérő tanulmányom 10. sz. jegyzetét.

⁹ Ti. a versenyjátékok győztesét megillető, olajágból, babérlevélből, esetenként pedig vadzellerlevelekből font koszorú. Az istenek vagy a császárok kultuszához kapcsolódó versenyjátékok

(5) – „Hogyan? – kiáltottam rá, hát meghalt Melankomas?” – Mert bár őt magát sohasem láttuk, mégis jól ismertük Melankomas nevét.

– „Nem is oly régen – válaszolta az öreg. Talán két nap múlt el azóta, hogy eltemettük őt.”

– „S mi volt az – kérdeztem –, amiben ettől itt,¹⁰ meg másoktól is, oly’ kiemelkedően különbözött? Testének nagysága talán? Vagy bátorsága?”

– „Drága barátom – felelte erre ő –, valamennyi között Melankomas volt a legbátrabb és a legnagyobb, s nem csak versenytársait értem ez alatt. S hozzá még: ő volt a legszebb. Ha csak a maga kedvére edz, s ha ekképpen a sokaság számára, mint ökölvívó, teljességgel ismeretlen marad, szépsége folytán nyilván akkor is mindenütt emlegették volna. Hiszen, bárhova ment, még azok figyelmét is magára vonta, akik nem tudták, kicsoda ő. (6) És nem díszes öltözete vagy más efféle tették őt feltűnővé. Meg különben is, jobban szerette, ha a tömegben járva rejtve marad. Ha levetette ruháit, csak őt nézte mindenki, akárhány ifjú, s akárhány férfi végezte is ott testgyakorlatát.¹¹ A szépség gyakorta vezethet elpuhultsághoz – még azoknál is, akiknek abból csak mértékkel jutott. Melankomas esetében azonban a testi szépség csak még nagyobb önmérséklettel párosult.¹² Kevésre becsülte szépségét, ám megőrzésére még nehéz foglalkozása közepette is tudatosan törekedett.

(7) Melankomas, noha ökölvívóként küzdött, mégis egy futóversenyző egészségével rendelkezett.¹³ Olyan keményen edzett, de oly kitarotvára is vált nehéz gyakorlataiban, hogy két egymást követő napon át is meg tudott maradni egy helyben úgy, hogy mindvégig a magasban tartotta karjait¹⁴. És nem látta senki, hogy kezét leeresztette volna, vagy hogy közben megpihen, bár ezt (az atléták¹⁵) gyakorta megteszik. Melankomas épp ezért tudta rászorítani ellenfeleit, hogy feladják, mielőtt ökle lesújtott volna, maga pedig mindeközben egyetlen ütést sem kapott. Meggyőződése volt ugyanis, hogy az, ha valaki ütni is tud, meg az ütésekkel járó sérüléseket is képes elviselni, az nem bátorság, hanem az állóké-

(agónok) alsóbb kategóriája pénzdíjas verseny volt, felsőbb kategóriájuknál pedig a győztest megkoszorúzták. Minderről részletesebben is szó lesz a későbbiek során.

¹⁰ Ti. az itt szándékosan meg nem nevezett ellenfelétől, Iatrokléstől.

¹¹ Vö. ehhez a Melankomas emlékére tartott első beszéd, a dióni or. XXIX 3 skk. kaputjait.

¹² A Dióntól is igen sokra tartott *enkrateia* erényéhez l. pl. I.1.7.

¹³ Itt kézenfekvő a párhuzam a thasosi Theagenésszel, aki ökölvívásban és hosszútávfutásban is győzelmeket tudott aratni. L. ehhez Kertész István a kötetben szereplő tanulmányát: *Ökölvívás a görög-római világban* („A” jelű *Függelék*).

¹⁴ A görög eredetiben szereplő kifejezés (*anatotakós tas kheiras*) kétféleképpen is értelmezhető. Eszerint Melankomas vagy *'felemelt kézzel'*, vagy pedig *'kinyújtott karokkal'* végezte ezt a gyakorlatot. Ám bárhogy is próbáljuk az efféle gyakorlatot értelmezni, a jelenet valósága nehezen elképzelhető. A probléma megoldását annak a kutatástól újabban felvetett, újszerű megközelítése jelentené. Eszerint Melankomas ökölvívás közben ún. kettős fedezékbe vonulva, kezeivel védte a fejét. Mivel mérkőzés közben csak a fej (és az arc) számított szabályos találati felületnek, így az ökölvívónak más testrészeit nem kellett védenie. – Részletesebben l. ehhez Kertész István a kötetben szereplő tanulmányát: *Ökölvívás a görög-római világban* („A” jelű *Függelék*).

¹⁵ Értelmi kiegészítés.

pesség hiánya, s csak a küzdelem feladásának a szándékát bizonyítja.¹⁶ (8) Kitar-tani a mérkőzés egész ideje alatt, anélkül, hogy kimerülnénk saját kezeink súlyá-tól; ügyelni arra, hogy mindvégig elég levegőnk legyen, s a hőség ne vegyen rajtunk erőt: ezek a képességek jellemzik az igazi ökölvívót.” – *állította az öreg.*¹⁷

– „Nagyon is így van – vettem közbe. Hiszen a háborúban is a leggyáváb-bak hajítják el fegyvereiket, mert nem gondolnak arra, hogy megfosztva ezektől csak még könnyebben kapnak majd sebet. Így azután többnyire előbb vesz rajtuk erőt a kimerültség, mintsem hogy összeroskadhatnának sebesülésük miatt.”¹⁸

– (9) „Úgy bizony! – folytatta az öreg. Ezért volt Melankomas legyőzhetet-len, attól fogva, hogy először mérkőzött a Pythói játékokon¹⁹. Nem is ismerünk más versenyzőt rajta kívül, aki mindvégig veretlen²⁰ maradt; még azután is, hogy elnyerte a legtöbb s a legnagyobb díjnak számító koszorút, melyekért számban sem csekély, és képességeiben sem utolsó ellenfelekkel kellett megküzdenie.”²¹

Még mielőtt férfivá érett volna, már felülmúlta atyját, a Kariából²² való, s ugyancsak jó hírű Melankomast,²³ aki más versenyjátékokon²⁴ kivívott győzel-meit mellett győzött az Olympiában rendezett játékokon is. Atyja ugyanis ifjúko-rában nem maradt veretlen.

Bizony, ez volt Melankomas, aki oly szerencsétlen módon végezte be életét; (10) mivel a legtöbbet vállalta a versenyzéssel járó erőfeszítésekből, még meg sem izlelhette az élet örömeit. Oly heves becsvágy uralta lelkét ugyanis, hogy

¹⁶ Az or. XXVIII 5-7. kaputjaiba foglalt mondanivalóval itt is közeli párhuzamot mutatnak a Melankomas emlékére tartott első beszéd 4-8. passzusai. Vö. még ehhez Themistios or. X,139; ed. – ed. Schenk–Downey. Themistios itt nyilvánvalóan Dión elbeszélésének a menetét követte.

¹⁷ Értelmi kiegészítés.

¹⁸ A dióni oeuvre-ön belüli párhuzamként vö. ehhez or. VIII,18; továbbá or. XXIX,13.

¹⁹ A zenei és művészeti versenyeket is magában foglaló Pythói játékokat két Olympia között tartották. Ezen belül mindig a második évben kerültek megrendezésre. A közép-görögországi Delphoiában rendezett rangos eseményhez magyar nyelven l. *Maróti Egon*: Delphoi és a Pythia sportversenyei (Apolló Könyvtár 17.), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995.

²⁰ Görögül: *Aleiptos*.

²¹ Vö. Dión, or. XXIX,11.

²² Délnyugat-kis-ázsiai terület, a római Asia provincia egyik igazgatási régiója. Part menti területein Karia olyan nagy múltú görög városokat is magában foglalt, mint pl. Halikarnassos. A régió hegyvidéki területei azonban többnyire még a császárkor első évszázadában is elmaradott vidéknek számítottak. A korábbi helyi közösségekből csak a hellénizmus időszakában jöttek itt létre városok (l. pl. Mylasa; a mai Milas). Ezek azonban jórészt ismeretlenek voltak a neapolisi *Sebasta* játékaira a görög világ más vidékeiről érkező nézők számára. A szokásos gyakorlattal ellentétben talán ezért említi meg a sportoló szülőföldjét, és nem szülővárosát Dión.

²³ Vö. or. XXIX,3.

²⁴ Nem tudjuk, hogy az idősebb Melankomas olympiai győzelme mellett, még milyen versenyjátékok győztese volt. Vélhetően azonban – fiához hasonlóan – az apa is győzött a Pythói játékokon: vö. *Maróti Egon*, A delphoi Pythia sportversenyeinek győztesei (Apollo könyvtár 21), Argumentum Kiadó, Budapest 2000; No. 130 (103 sk; az ifjabb Melankomas).

még haldokolva is azt kérdezte a pankratiastés²⁵ Athénodórostól, aki gyermekkorára óta barátja volt, hány napig tart még a verseny.”

– És amikor ezt mondta, az öreg elsírta magát.

– (11) „Megbocsátható mérhetetlen bánatod – mondtam neki –, hisz’ nyilván közel állt hozzád.”

– „Az istenekre, nem! – kiáltott fel az öreg. Nem volt rokonom, és edzője sem voltam. Az egyik pankration-versenyző²⁶ fiú edzését irányítottam én. Ám Melankomas olyan ember volt, akit mindenki gyászol, aki csak ismerte.”

– (12) „Akkor azonban – vetettem ellen –, nem szabad szerencsétlennek nevezni sorsát. Épp ellenkezőleg! Ő lehetett a legboldogabb és a legszerencsésebb ember, ha valóban olyan volt, amiként elbeszélted. Hiszen jó nevű családból származott,²⁷ s emellett nemcsak a szépség jutott osztályrészül neki, de a bátorság, az erő és az önuralom is. Vagyis mind közül a legnagyobb javak részese volt. Ami pedig a leginkább csodálatra méltó egy ember esetében: Melankomas nem csupán ellenfelei számára volt legyőzhetetlen, de az maradt a fáradtsággal és a hőséggel,²⁸ a gyomor örömeivel és a testi szerelem gyönyöreivel²⁹ szemben is. És mindeneke-lőtt ezekben a dolgokban kell legyőzhetetlennek lennie annak, aki nem akarja, hogy (a mérkőzés során³⁰) fölébe keredjenek ellenfelei.

(13) Ami pedig az utóbbit illeti, ugyan ki érezhetne nagyobb örömet annál, mint aki becsvágyát kiélve folytonosan győzelmet arat,³¹ s közben érzi azt is, hogy csodálják az emberek. Úgy tűnik nekem, maguk az istenek is jobban szere-

²⁵ A birkózás és az ökölvívás egyfajta keverékének is tekinthető, a mai kick-boxhoz közel álló sportágban, a *pankration*ban induló versenyző.

²⁶ L. ehhez a „C” jelű *Függelék* fogalommagyarázatát).

²⁷ Vö. or. XXIX,2 sk.

²⁸ Hasonlót állított Hannibal ismert jellemzése kapcsán Livius: *caloris ac frigoris patientia par* [„egyformán tűrt hőséget és fagyot”] (XXI 4,6.). És hasonlót állít majd Dión is beszédei egyik gyakori szereplőjének, a többnyire kynikus értelemben felfogott Héraklész jellemzése kapcsán. Az or. VIII,30-ban olvashatjuk, hogy a félésteni halandó hős, a *hémitheos hérös* Héraklész mit sem törődött a tél hidegével vagy a tűző nappal (*ute cheimónos ute kaumatos phrontizón*). – Részletesebben l. ehhez az I.1.9. szakaszt, és küln. ott a 45. sz. jegyzetet. Egyebekben még a sportelméleti teoretikusnak aligha mondható Epiktétos is megköveteli az olympiai győzelemre törekvő atlétától, hogy a megállapított órában (*en hórai tetagmenéi*), a hőséggel és a faggal mit sem törődve, előírás szerint végezze el edzéseit: *Encheiridion* [‘Kézikönyvecske’] 29,2. Ez is a dióni hely nyilvánvalóan topikus voltát mutatja.

²⁹ A nemi élettől való tartózkodás ugyancsak a versenyre való felkészülés része volt.

³⁰ Értelmi kiegészítés.

³¹ A görögség hagyományos életfelfogásának egyik meghatározó eleme volt az egyéni és a közösségi szinten egyaránt megnyilvánuló becsvágy (*philotimia*). Mindezek alapjául a már a homérosi eposzokban is gyakorta megnyilatkozó agón-szellem szolgált: „mindig kitűnni, s túltenni a többiekén”. (L. küln. II. VI,208: *aien aristuein kai hypeirochon emmenai allón*. Devecseri Gábor fordításában: „hogy legyek első mindig, a többi fölé kimagasló”). Ezt, a görög nevelés egyik hagyományos színterének számító gymnasionokban is gyakorolt agón-szellemet erősítették a kor nagyszámú versenyjátékai. A hírnév utáni vágy a tehetős réteg képviselőiben – keleten és nyugaton egyaránt – szinte kivétel nélkül megvolt: vö. Stat. silv. V 2,52: *virtutis pulcher amor* („a hírnévre való szép törekvés”). A görög városi környezet nyilvánvaló hatásként az agón-motívuma később gyakorta megjelenik majd a vértanúaktákban is: l. pl. Mart. Polycarpi 17,1.

tik az ilyen embert, s leginkább halálában jutalmazták meg őt, mert nem akarják, hogy megismerje a hosszú élet végével járó nehéz terheket.³²

Évei múlásával ugyanis Melankomas számára is elkerülhetetlen lett volna, hogy szépsége és ereje javát elveszítve, teste mind formátlanabbá váljék,³³ s mindinkább erőtlen legyen. S majd egyszer talán legyőzték volna őt is. Ám annak, aki az életből nagy dolgot beteljesítve távozik, éppen legnagyobb dicsőségének közepette, annak bizony a lehető legszebb vég jutott. A régieknél is találunk példákat arra, hogy korai és gyors halálra van szánva az,³⁴ akit szeretnek az istenek.³⁵

– „Kire gondolsz?” – kérdezte az öreg.

– (14) „Achilleusra – válaszoltam –, meg Patroklosra és Hektórra, de Memnónra és Sarpédónra is.³⁶ S miközben megneveztem még másokat is, az öregember a következőket felelte rá:

– Szépen mondtad el mindezt, hogy a bánatban vigaszunkra lehess. Szívesen hallgatnálak még tovább is. Ám itt az idő, hogy folytassuk a fiú edzését. Így mennem kell tehát.”

³² Ez utóbbiakhoz, az öregséggel járó testi hanyatlás legszembetűnőbb jeleihez, l. Xen. apol. 6. és mem. IV 8,8. – Hogy hatásosabbá tegye ottani mondanivalóját, első Melankomas-beszédben ennek az ellenkezőjét állította Dión: or. XXVIII,5.

³³ A Melankomas emlékének szentelt első beszédben még ennek az ellenkezőjét állította Dión: or. XXIX,5. Részletesebben l. ott ehhez a kapuhoz kapcsolódó 12.sz. jegyzetet.

³⁴ A görög eredetiben egy szóval: *ókymoros*. Ez azonban mindkét jelentést magában foglalja.

³⁵ L. ehhez a Hérodotosnál olvasható ismert történetet a szintén versenygyőztes argoszi testvérpár, Kleobis és Bitón sorsáról. Őket is az istenek kedvezéseként érte a korai és gyors halál, ami a legjobb sors halandó ember számára, legalábbis a Hérodotos elbeszélésében szereplő Solón szerint: Hdt I,31.

³⁶ Achileus, Patroklos, Hektór – a Trója tíz éven át tartó ostromát elbeszélő epikus költemény, a Homérosnak tulajdonított Ílias jól ismert hősei. A mai olvasó számára kevésbé ismert Memnón (Od. XI,522; vö. IV,188.), valamint Sarpédón (Il. II,876; V,629 skk; XII,292 skk; 397. és küln. XVI,419-503; 550 skk.) alakja ugyancsak a trójai mondakörhöz tartozik. Valamennyi magas termetű, szép és erős ifjú volt – legalábbis az eposzban történő megjelenítésük szerint. Hősies küzdelem után, harc közben érte el őket a korai, ám dicső halál. – Egyebekben e hallgatósága számára jól ismert (mitikus) figurákat Dión – némiképp részletezőbb formában – az or. XXIX,20-ban is megjelenítette már.

Szlávik Gábor

A MELANKOMAS, AZ ÖKÖLVÍVÓ EMLÉKÉRE TARTOTT ELSŐ SZÓNOKLAT; A SZÖVEGHAGYOMÁNYOZÁS SORRENDJÉBEN A MÁSODIK MELANKOMAST MAGASZTALÓ BESZÉD (OR. XXIX)*

(1) Nem találom a szavakat, melyekkel szólhatnék, férfiak¹ – a fájdalomtól, de a döbbenettől is e váratlan veszteség hatása alatt. Nem csak tisztségem miatt, melyet itt betöltök,² sújt inkább engem e csapás, mint bárkit a polgárok közül, de

* A dióni korpuszon belül, szöveghagyományozás sorrendjében ez a második Melankomas-beszéd. Legalábbis a kéziratok jelölése szerint. Hasonlóképpen kettős tagolást mutat egy másik dióni beszéd is, a ‘Szolgaságról és a szabadságról’ (*Peri duleias kai eleutherias A-B*) címet viselő or. XIV és XV.

¹ Ezzel a megnevezéssel szólította meg a meghallgatására egybegyűlt tömeget a szónok. Mindez már sok évszázados múltra visszatekintő szokásnak számított Dión Chrysostomos Melankomast magasztaló második beszédének elhangzása idején.

² Nem tudjuk, hogy Dión Chrysostomos milyen tisztséget látott el a halott Melankomas búcsúztatásának is keretétől szolgáló sportrendezvényen. Von Arnim szerint a Melankomast búcsúztató halotti beszédet sem ő tartotta, hanem egy, a neapolisi *Sebasta* játékaiknak levezetésével megbízott tisztségviselő, az *agonothetés* vagy a *gymnasiarchos* (l. lentebb): „Leben u. Werke des Dio von Prusa”, 146; vö. 143. (Arnim azt a lehetőséget is fölveti hogy maga Titus tartotta a beszédet: i. m. 145.) Csak annyi bizonyos, hogy Dión a későbbi császár, Titus kíséretében érkezett a versenyjátékok színteréül szolgáló dél-itáliai városba, Neapolisba. Maga a játékok felügyeletét ellátó személy (*gymnasiarchos*), nagyobb valószínűséggel azonban a játékok rendezője – és egyben a versenybíró – (*agonothetés*) is Titus lehetett: vö. Arnim, „Leben u. Werke des Dio von Prusa” 146; l. még 145. és Lemarchand, „Dion de Pruse”, 28 sk. Mindenesetre a Kr. u. 81-es év előtti időszakban háromszoros *agonothetés*ként, egyszer pedig mint *gymnasiarchost* említi Titust a neapolisi *Sebasta* versenyjátékain egy neapolisi felirat (CIG 5809). Ám bármilyen tisztelet is töltött be az akkor még fiatal embernek számító későbbi „aranyzájú” szónok, Dión Chrysostomos az or. XXIX elhangzásának keretétől szolgáló neapolisi versenyjátékokon, azt részben vagy nagyrészt Melankomas barátságának köszönhet. Az ünnepelt ökölvívó ugyanis nemcsak Dión közeli barátja volt (*idiai moi philos én*), de meglehetősen közeli kapcsolatban állt akkor a trón örökösével, Titusszal is. (Egyes források szerint Melankomas Titus „férfikedvese”, *erastése* volt.) Az pedig, hogy a trón örökösének, Titusnak a kíséretében lehetett, nyilván azoknak az udvari kapcsolatainak köszönhetette Dión Chrysostomos, amelyekre az or. VII-ben is hivatkozik. Mivel apja és nagyatya szerepvállalása révén szülővárosa, a bithyniai Prusa municipalis arisztokráciájához tartozott (l. küln. or. XLIV,3-5.), Diónnak így lehetősége nyílt arra, hogy számos fontos tisztséget betöltő, sőt a

a közeli barátság okán is, mely mindenkinél erősebben kötött engem Melankomashoz. Am a legtöbben ti is tudjátok ezt.

Különös szokásnak tűnik, én legalábbis így látom ezt, hogy azoknak kell megemlékezniük az elhunytakról, akik a leginkább fájjalják elvesztésüket. Hiszen éppen ők azok, akik mélységes fájdalmukban képtelenek arra, hogy a halottról szóljanak. (2) Ezen túl pedig abban az életkorban vagyok,³ mikor a kellő szónoki képesség még aligha állhat rendelkezésére bárkinek, az öröm és a bánat érzései⁴ azonban épp⁵ ekkor hatnak a legerősebben. S mindezek mellett – mert megtisztelőbb az olyan magasztaló beszéd, melyet egy hadvezér tart életét bevégezett bátor katonája felett, meg általában véve is megtisztelőbb egy magas tisztséget betöltő személy által elmondott, mint egy magánember részéről elhangzó magasztalás – ezúttal magamnak is hivatalom méltóságát szem előtt tartva kell szólanom. Úgy, ahogy egyáltalán csak tudok.⁵

Az elhunyt erényeire meg az én fiatal koromra való tekintettel azonban most mégsem kellene hosszú és aprólékos gonddal kidolgozott beszédet várnia tőlem senkinek; megfelelőbb lesz itt a szívből jövő magasztalás.

Melankomasról szólva mindenekelőtt származásának valóban nemes voltát kell megemlítenem. Ő nem abban az értelemben volt nemes születésű, mint akit azért tekintenek annak, mert gazdag vagy akár királyi ősök jutottak osztályrészül neki. Olyan elődök, akik más dolgokban már érdemtelenek. (3) A származás nemes voltát ugyanis valójában az adja, ha valaki, miként Melankomas is, derék szülőktől született.⁶

Melankomasnak már atyja is a legszebb adottságokkal tűnt ki az akkor élő férfiak közül: lelke nemes bátorságával⁷ és testének erejével.⁸ Mindezt bebizo-

császári családhoz tartozó személlyel közelebbi ismeretségbe kerüljön, vagy egyenesen baráti kapcsolatot alakíthasson kivelük. Erre utal mindenekelőtt az 'Euboikos' (or. VII) alábbi kijelentése: „Megismertem a gazdagok házát és asztalát is; méghozzá nem csak magánembereket, de a szatrapákat és a királyokét is” (VII,66; vö. XIII,1.). Az utóbbi két megnevezéssel egyebekben a görög szónok itt a császári Róma legfőbb vezetőire és más politikai hatalmasságaira utal – kora más görög szerzőinél is kimutatható (a klasszikus kor szóhasználatát követő) irodalmi gyakorlata szerint.

³ A beszéd elhangzásának idején (Kr. u. 74-ben) a Kr. u. I. század 40/50-es éveiben született Dión Chrysostomos húszas éveinek dereka táján vagy harmincas éveinek közepe felé járhatott.

⁴ Dión mintája itt vélhetően Sophoklész 'Trachisi nők' című drámájának alábbi passzusa lehetett: „Öröm, bú (*chairein te kai steresthai*) folytonos cserén téríti, váltja egymást” (Kardos László fordítása): 132 skk; 135. sor.

⁵ Ti. a szónok legjobb képességei szerint. Hasonló toposzt alkalmaz majd híres 'Róma-beszédében' (Eis Rhómén – or. XXVI; ed. Keil) Aelius Aristeidész is, az ún. második szofisztika Diónt követő nagy nemzedékének – Héródész Attikosz mellett – legkiválóbb szónoka (or. XXVI,2.)

⁶ Hasonlóképpen vélekedik erről Dión a 'Szolgaságról és a szabadságról II' (*Peri duleias kai eleutherias B*) címet viselő or. XV,29 skk-ban is. – Melankomas származásának kérdésére egyebekben Dión majd az ökolvívó emlékének szentelt következő beszédében, az or. XXVIII [II¹]-ben is kitér. A téma ugyanis a magasztaló beszéd, vagy az *enkómion* műfajához hangvételeiben közel álló beszédek egyik elengedhetetlen eleme volt.

⁷ Görögül: *eupsychia*. – A bithyniai rhétor filozófiai gondolkodásának egyik meghatározó példaképévé lett Platón sokszor még eltérő értelemben használta ezt a kifejezést. Nála az *eupsychia* egyfajta lelki jószágot jelent.

nyitották az Olympiában rendezett játékokon aratott, de más versenyeken kivívott győzelmei is.⁹

(A természet adománya folytán azután fia,) Melankomas a legszebb emberré növekedett,¹⁰ s nem csupán a most élő férfiak között, de nyilvánvalóan az előző korokban élt férfiak között is, akik szépségük okán híressé lettek. Melankomas tökéletességében felülmúlhatatlan¹¹ szépsége alapján legalábbis erre a következtetésre juthatunk.

(4) A legtöbben, akiket szép külsejűnek tartanak, azért számítanak szépnek, mivelhogy alakra tetszetősek testüknek egyes részei. Azért van így, mivel a szem mindig csak a számára legnagyobb örömet nyújtó dolgokra kíván tekinteni, s nemigen törődik azzal, ami kevésbé tetszetős. Másoknak pedig az ifjú életkorral sietett segítségére a természet, ha már nem adott szép külsejű testet nekik. Virágzó ifjúságuk zavarba is ejti azt, aki találkozik velük, s így azután szépségnek nevezik ezt az állapotot. Már csak azért is, mivel a folytonos virágzásban levő életnek ez a tetőfoka valamennyi állatnál és növénynél is megtalálható. (5) Bizony, ezerszám akadhatunk efféle emberekre, akik hol szépnek, hol pedig rútznak látszanak; nagyon is tetszenek egyeseknek, míg mások ezeket említésre sem érdemesítik.

A minden részében tökéletes, a valódi szépségről szólva azonban csodálkozunk kellene azon, ha azt ezen a férfin kívül bárki ily mértékben birtokolta volna. Melankomas ugyanis egész testében, s mindenkor egyformán szép volt; az volt már akkor is, mielőtt felserdült volna, s az maradt a későbbi időkben is. Bármennyire hosszú életkort ért volna meg, még a késő öregség idején – már ha az osztályrészéül jut neki –, még akkor sem halványult volna el testének szépsége.¹²

(6) Melankomas páratlan szépségének bizonyítéka az is, hogy nem csak az átlagos külsejű emberek csoportjában¹³ szemlélve tűnt fel, vagy csak azon kevesek csodálták, akik megnézték őt. Ő bizony akkor is feltűnést keltett, ha atléták-

⁸ Ezt később a Melankomas emlékére tartott második beszédben is megemlíti majd Dión: or. XXVIII,12.

⁹ Vö. or. XXVIII,12.

¹⁰ Görögül: *autos de ephy kallistos anthrópon*. Hasonlóképpen értelmezték ezt, a számos jelentésárnyalata mellett a 'növeszt', ill. 'sarjaszt' alapjelentéssel bíró *phyó* ige köré épülő tagmondatot már a dióni beszéd angol, ill. német fordítói; J. W. Cohoon („he was himself by nature's gift the most beautiful of men”: II,377.), majd – nyilván Cohoon értelmezését véve alapul – W. Elliger is („ihn selbst hatte die Natur zum schönsten der Menschen gemacht”: 337.).

¹¹ A görög szövegben egy, ám mindkét jelentésárnyalattal egyszerre bíró szóval: *hyperbolé*.

¹² Hasonló gondolatot fogalmazott meg már a császárkor kedvelt s gyakorta idézett „klasszikus szerzője”, az athéni Xenophón is 'Lakoma' című művében: *symparomartuntos paséi hélikiai tu kallus* [„a szépség minden életkort végigkísér”] (Németh György fordítása; Sympos. IV,17.). A szónok nyilván őt követi itt. A Melankomas emlékére tartott második beszédben azonban ennek éppenséggel az ellenkezőjét állítja majd Dión: or. XXVIII,13. Mégse gondoljunk azonban egyfajta következetlenségre. Mindez azzal magyarázható, hogy ott egy ilyen értelmű kijelentés tehette hatásosabbá a szónoki mondanivalót.

¹³ *En idiótais*. Szó szerint: a magánemberek között. Dión nyilvánvalóan a versenyszerűen nem edző átlagos emberekre gondol itt, vagyis a nem profi sportolókat jelöli az *idiótés* kifejezéssel.

kal volt együtt, márpedig azok a legszebb férfiak, talán mindenki közül. Termé-
tük magas, és külsejük is szép, mivel a leginkább ők törődnek testükkel.

(Melankomasról szólva elmondhatjuk azt is, hogy)¹⁴ kevesek kivételével az
egész emberiség látta őt. Mert aligha akadt olyan nevezetes város, s nem volt
olyan nép, amelyet fel ne keresett volna.¹⁵ És kivétel nélkül mindenütt az volt
róla a vélekedés, hogy senkit sem láttak még, aki nálánál szebb lett volna. Így
abból, hogy oly sokan csodálták, de abból is, hogy a tökéletes szépség birtoko-
sának kijáró hírnévvel a legszebb férfiak között is csak egyedül ő rendelkezett,
nyilvánvalóvá válik, hogy Melankomasnak az isteni formákhoz hasonlítható
testalkat jutott.

(7) Így először is szépsége okán nevezem szerencsésnek Melankomast, hisz'
leginkább a szépség válik nyilvánvalóvá mindazon dolgok között, melyek az
emberek szemében a legfőbb javaknak számítanak. Kedves ez az isteneknek, és
kedves az emberek előtt. Birtokosának a legcsekélyebb gondot sem okozza, s a
legkönnyebben ez felismerhető. Más – erkölcsi – javak birtoklásánál ugyanis
könnyen megeshet, hogy az erény, ha csak nem nyilvánul meg valamely tettben,
mások előtt ismeretlen marad. Ilyen a bátorság és az önmérséklet, de ilyen a
bölcsség (erénye)¹⁶ is. A szépség azonban nem maradhat rejtve! Az láthatóvá
lesz, mihelyt birtokosa megjelenik. De mondhatnánk azt is, már annak előtte is;
annyira gyorsan hat érzékeinkre. Azonkívül pedig, míg más javak a legtöbb em-
berben irigységet, sőt ellenséges érzületet keltenek birtokosukkal szemben, a
szépség barátát teszi mindazt, aki csak látja, s nem engedi, hogy ellenséggé le-
gyen.¹⁷

(8) Ha most bárki azt állítaná, hogy »a szépségről« tartok magasztaló beszé-
det,¹⁸ s nem Melankomas erényeiről szólok, ellenvetése nem lenne jogos. Mert
rögtön rátérünk majd ennek a férfinak a dicséretére, amint – (beszédünk meneté-
ben)¹⁹ – bátorságának magasztalásához jutunk.

Azt, hogy megvan-e valakiben a neki tulajdonított erény, ha annak megléte
vita tárgyát képezi, be kell bizonyítanunk. Ám ha megtapasztaltuk, hogy birto-
kolja azt, úgy csak kétségbevonhatatlan erényének természetéről kell magaszta-

¹⁴ A beszéd menetéből adódó értelmi kiegészítés.

¹⁵ Mivel az egyes versenyeket más és más városban rendezték, a profi atléták megélhetésük miatt
rendszeresen utaztak. Néhány alkalmi verseny keretében pedig eljutottak – a kor fogalmai sze-
rint – távoli területekre is.

¹⁶ Értelmi kiegészítés.

¹⁷ Vö. ehhez or. XXVIII 5. és 6. – Elképzelhető, hogy a szépség fogalmához kapcsolódó gondolat-
menetének egyes elemeit Platón 'Phaidros'-ából kölcsönözte Dión: vö. Plat. Phaedr. 250b-c.

¹⁸ Feltehetően nem sokkal a Melankomas emlékét magasztaló két beszéd elhangzása előtt Dión
tartott már ebben a témában egy később híressé vált szónoklatot. Ez »A szépségről« (*Peri
kallus*; or. XXI címet viselte. Elképzelhető, hogy »A szépségről« szóló dióni traktátus már a két
Melankomas-beszéd elhangzásának idején is szélesebb körben ismert lehetett. A »*Peri
kallus*« keletkezése ugyanis, nagy valószínűséggel, a Kr. u. 88. évre, vagy az azt követő idő-
szakra tehető, legalábbis C. P. Jones datálása szerint: *The Roman World of Dio Chrysostom*,
Cambridge, Mass. – London 1978; 135.). Diónnak ez a beszéde egyebekben alapos kommentá-
rokkal ellátott magyar fordításban is olvasható: Szepessy Tibor, Dión Chrysostomos esztétikai
nézetei I: A szépségről (or. XXI.), AntTan [= Antik Tanulmányok] XXIX,1 (1982), 112-133.

¹⁹ A beszéd jelen szakaszának összefüggéseiből adódó értelmi kiegészítés.

lóan szólanunk. Ebben az esetben lehet ugyanis az erény magasztalása egyben az erény birtokosának magasztalásává.

Am a leginkább mégiscsak azt kell csodálnunk Melankomasban, hogy testének páratlan szépsége mellett annyira kitűnt bátorságával is. (9) Épp' ezért tűnik úgy, legalábbis nekem, mintha Melankomas lelke azon fáradozott volna, testével versengve ebben, miként tehetne szert még dicsőbb hírnévre, mint a test. Azért választotta az atlétikát is, mert felismerte, hogy valamennyi bátorságot követelő tevékenység közül a versenyzés a legszebb, de egyszersmind az jár a legnagyobb erőfeszítéssel is.

Hogy katonáskodjon, nem volt rá megfelelő alkalom, meg hát ott könnyebbek is a testgyakorlatok. A magam részéről pedig én bizony úgy vélem, hogy a katona, akinek csak a háborúban kell megmutatnia bátorságát, alábbvaló az atlétánál, mivel a versenyzés az, ami egyszerre fejleszti ki a bátorságot, az erőt, meg az önuralmat is az emberben.²⁰

(10) Egyebekben pedig az atlétikának sem a könnyebbik ágát választotta magának Melankomas, hanem épphogy a legnehezebbet,²¹ hiszen az ökölvívásban gyakorolta magát! S ha még a legcsekélyebb értékkel bíró foglalkozások esetében is csak nehezen juthatunk el a tökéletesség végső fokára, akkor hát mennyi fáradozással járhat az, hogy a legnagyobb és a legnehezebb feladatokban múltunk felül mindenki mást; ahogy Melankomas megtette ezt.

Feleslegesnek tartom, hogy egyenként sorra vegyek minden győzelmi koszorút, melyet megszerzett, vagy versenyjátékot, ahol győzelmet aratott. Mindezt magatok is tudjátok, meg hát megnevezhetnénk éppen másokat is, akiknek ebben ugyancsak része volt. (11) De van más dolog is, s erről már szólnom kell, mert osztályrészül ilyen senki másnak sem jutott. Jól ismeritek persze ezt is, ám éppen ez az oka annak, hogy szóba hozhatom. Mert nem könnyen hinné el, aki nem tud róla, hogy bár számos ellenféllel küzdött meg Melankomas, még hozzá a legkiválóbbakkal, ám egyik sem győzte le őt, s a győztes mind felett, mindenkor ő maradt!²²

Az eddig eltelt korok egésze során sem találhatnánk olyan hadvezért, aki ne szenvedett volna vereséget, és nem találhatnánk olyan, a harcban mindig kitűnt katonát sem, aki még sohasem szaladt meg a csatából. Melankomasról szólva azonban azt sem mondhatja senki el, hogy csupán korai halála miatt maradt legyőzhetetlen. Messze több mérkőzés részese volt ugyanis, mint bárki más. Annak az esélye pedig, hogy valaki végül vereséget szenvedjen egyik mérközése

²⁰ Minderre beszéde 15. és 16. kaputjaiban majd még visszatér Dión.

²¹ A kor közfelfogása szerint az atlétika minden ága komoly erőfeszítést igényelt, így az már öszszességében véve sem számított könnyű sportágnak. Ebben az értelemben tekint rá számos újszövetségi irat szerzője is, az adott kontextuson belül a súlyos megpróbáltatások egyik szinonimájaként használva az atlétikát. L. küln. ehhez 'A zsidókhöz írt levél' (*Pros Hebraius*) egy passzusát, ahol a következőket olvashatjuk: *pollén athlészin hypemeinate pathématón* ['sok szenvedéssel teljes küzdelmet állottatok ki']: X,32.

²² Ennek a valóban figyelemre méltó körülménynek a második Melankomas-beszédben is különös nyomatókat ad majd Dión: or. XXVIII,9.

során, nem élete hosszától függ, hanem a próbatételen áll.²³ Azért pedig még külön is csodálatot érdemel Melankomas, hogy anélkül tudott győzni, hogy akár egyetlen ütést is kapott volna, vagy hogy ő ütötte volna ki ellenfelét.²⁴ Ily kimagaslóan nagy volt a testi ereje, de az állóképessége is Melankomasnak!²⁵

(12) Ezért küzdhetett sokszor egy álló napon át is, méghozzá az év legmelegebb időszakaiban, s bár gyorsabban, egyetlen csapással is megnyerhette volna a mérkőzést, de ő mégsem akarta ezt. Úgy vélte ugyanis, hogy kiütéssel olykor még a legrosszabbul küzdő (ökölvívő)²⁶ is megszerezhetné a győzelmet akár a legkiválóbb ellenfél felett, míg a valódi győzelmet az jelenti, ha anélkül kényszerítjük a mérkőzés feladására ellenfelünket, hogy az sérülést²⁷ szenvedett volna. Így ugyanis nem sérülése, hanem önmaga miatt szenved vereséget. Nem azért kell feladnia a mérkőzést, mert találat érte egyik testrészét, hanem mert testének egésze kifáradt már a küzdelemben. (Egy igazi győztes számára)²⁸ nincs ennél ragyogóbb²⁹ győzelem! Aki azonban kiütéssel és átkarolással siettetni győzelmét, hogy a lehető leggyorsabban érje el azt, az (ilyen győztes)³⁰ valójában vereséget szenved: a perzselő hőség bírja le, és az idő múlása vesz rajta erőt.³¹

(13) Lehet, hogy valaki másként vélekedik erről. Ám az gondolja meg, hogy a vadkanok és a szarvasok sem akkor támadnak rá az emberekre vagy a kutyákra, mikor még töretlen az erejük. Csak akkor bocsátkoznak harcba, ha már erőt vesz rajtuk a kimerültség, és bár megsebesülhetnek vagy meg is ölhetik őket,

²³ Ti. a Dióntól itt próbatételnek (*peira*) nevezett mérkőzés során nyújtott teljesítményen.

²⁴ Hasonlót mond erről Dión a Melankomas emlékezetére tartott második szónoklatban is: or. XXVIII, 7.

²⁵ Erre nézve majd egy újabb elemet hoz fel a Melankomast magasztaló második dióni beszéd: or. XXVIII, 7.

²⁶ Értelmi kiegészítés.

²⁷ Az akkori ökölvívők kézfejeire tekert szíjjakkal, amelyeket a római kortól fogva esetenként ölombetéttel is elláttak, rendkívül súlyos (mai fogalmaink szerint megengedhetetlen) sérüléseket lehetett okozni az ellenfélnek. – Részletesebben l. ehhez *Kertész* István a kötetben szereplő tanulmányát: Ökölvívás a görög-római világban („A” jelű *Függelék*).

²⁸ A passzus egészének összefüggéséből adódó értelmi kiegészítés.

²⁹ Dión csak egyetlen szóval él, ám a számos jelentésárnyalattal bíró *lampron* szót használja itt. Ez pedig kiemelkedő mesterségbeli tudással kivitelezett cselekményt is jelent, de jelenthet valamint nagyszerű, és éppen nagyszerű volta miatt, másoktól kétségbe nem vonható tettet. A semleges nemű főnévvé vált *lampros*³ melléknév egyébként alapjelentésében a fényes, ill. a ragyogó szavakkal adható vissza.

³⁰ Akárcsak a fenti mondatban, a passzus egészének összefüggéséből adódó értelmi kiegészítés.

³¹ A fordítás során mindvégig egyfajta alapelvként érvényesítem azt, hogy ahol csak lehet, még egyes szavakat sem nem toldok be a szándékolt tömörsége folytán helyenként nehezen értelmezhető szónoki szövegbe. Ez alkalommal azonban mégis szükségesnek látszott, hogy két igealakkal is kiegészítsem a 12. kaput záró tagmondatot. Dión beszédének ebben a részletében is az attikai próza legnemesebb hagyományait folytató szónoknak bizonyul. Az „aranszájú” prusai rhétor – a görög nyelv sajátágaiból is fakadó – tömör megfogalmazásában így itt csak ennyi áll: *héttésthai tu kaumatos kai tu chronu* [‘a hőségtől és az időtől szenvedni vereséget’]. A mi nyelvünkön szólva, egy igényes szónok azonban ezt nyilván nem mondta volna így. Ezért folyamodtam a mondanivaló szelleméből adódó, ám ahhoz nyelvtanilag is szorosan kapcsolódó kiegészítéshez. Ami pedig a 12. kaput záró részébe foglalt közlést illeti, minderről részletesebben is szól majd Dión Chrysostomos a Melankomas emlékének szentelt második beszédében: or. XXVIII, 7 sk.

mégis inkább a küzdelmet választják, mert már nem bírják tovább a menekülés-sel járó erőfeszítést. Így van ez a háborúban az emberekkel is. Hiába tudják, hogy könnyebben kapnak sebet, ha megfútnak, mintha kitartanának.³² Mégis megszaladnak, mert már nem akarnak tovább küzdeni, s ezzel kiteszik magukat egy hátulról jövő csapásnak. Ezért hát nem a bátorság bizonyítéka, ha nem félünk attól, hogy sebeket szerezzünk, hanem épphogy az ellenkezője annak!

(14) Nos, úgy gondolom, hogy mindvégig egyazon személyről szólva mondtam el mindazt, ami a test és a lélek bátorságáról,³³ de az önuralomról és a mértéktartásról is elmondható. Mert ha hiányzott volna ebből a férfiból az önuralom, s nem lett volna meg benne a mértéktartás (*erénye*),³⁴ akkor – én bizony úgy gondolom – nem tűnhetett volna ki ennyire testi erejével. Még abban az esetben sem, ha maga a természet teszi őt a legerősebb emberré! Így hát a magam részéről nem is habozom kijelenteni, hogy kiemelkedő tulajdonságai tekintetében Melankomas nem volt alábbvaló a hajdankor mindenki által egyaránt magasztalt hőseinél; a Trója alatt harcolt hősovánál, meg azoknál, akik egy későbbi korban megvédték a barbároktól³⁵ a görög földet. Ha az akkori időkben él Melankomas, úgy nyilván maga is hasonló tetteket vitt volna véghez.

(15) Általában véve én bizony többre becsülöm az atlétikához szükséges erőt és ügyességet³⁶ a háborúban megkívánt hasonló képességeknél. Először is azért, mert aki az atlétikában kiváló, az nyilván kitűnne a harcban is. Egy ilyen férfi, mivelhogy nagyobb a testi ereje, és hosszabb ideig képes túrni a megpróbáltatásokat, szerintem kiválóbb másoknál; fegyvertelenül éppúgy, mint fegyveresen. Meg hát más dolog olyanokkal megküzdeni, akik nem edzik versenyszerűen testüket, és ezért azután mindenképp csekélyebb értékkel bírnak, s megint csak más, ha a lakott föld minden tájáról való legerősebb emberek lesznek a küzdőtársaink. A harcban csak egyszer kell felülkerekedni: aki győz, megöli ellenfelét, s így újból már nem kell megküzdenie vele. Az atlétikai versenyeknél azonban csak egy napra szól a győzelem. A győztes azután ugyanazokkal az ellenfelekkel kerül szembe, de bárki mással is, aki csak akarja.³⁷ (16) Azonfelül az atlétikában a kiválóbbé a kevésbé eredményes feletti siker, s ehhez csak több bátorsággal és nagyobb erővel kell rendelkeznie. A háborúban azonban, ahol kiemelkedő testi

³² Ti. a csatasorban. – A hely dióni párhuzamaként I. or. XXVIII,8; továbbá or. VIII,18.

³³ Diónnál két külön szó áll itt: *andreia*, ill. *eupsychia*.

³⁴ Értelmi kiegészítés.

³⁵ Az effajta szónoklatok szokásos kellékeiből kiindulva, a barbárok megnevezés alatt itt nyilván a Görögországra két ízben is rátámadó perzsákra gondol Dión.

³⁶ A görög szövegben itt az *areté* szó áll, amely *testi kiválóságról* szólva, magában foglal e körbe tartozó más fogalmakat is. Kiváltképp az atléták esetében a töretlen egészség, de az arányosság és kidolgozottsága folytán egyaránt szép látványt nyújtó test is ebbe a fogalomkörbe tartozik. Vö. ehhez S. G. Miller, ARETE. Greek Sports from Ancient Sources, Berkeley – Los Angeles – London 2004 (3. átdolgozott kiadás), passim, külön. 'Introduction'; továbbá D. Hawhee, Bodily Arts. Rhetoric and Athletics in Ancient Greece, Austin 2004, passim. – Kertész István bibliográfiai kiegészítései (a továbbiakban: [K. I.]).

³⁷ Ti. azt, hogy kihívóként megmérkőzzön a korábbi verseny győztesével.

képességeink bizonyítását nem engedi a vas³⁸ az ember természettől való adottságait jóval meghaladó ereje, ott gyakorta a gyengébbé lesz a győzelem.³⁹

Nos, mindaz, amit az atlétikáról mondtam, egy atléta esetében csak akkor igaz, ha már megmutatta, hogy foglalkozásában⁴⁰ ő a legkiválóbb. Hasonlóképpen van beszédemmel: talán alkalmas arra, hogy bebizonyítsa – magamnak is, meg az itt egybegyűlteknak is –, hogy az *elbeszélésnek ez a módja* a legjobb az (atlétikához is szükséges) *erények kifejlesztéséhez*⁴¹.

Nos hát, mivel alakja szép volt, s mert a testi és a lelki bátorság mellett az önuralom erényével is rendelkezett, s tegyük hozzá még azt is, hogy veretlen maradt, mindezekért ugyan kit nevezhetnénk szerencsésebbnek Melankomasznál?

(17) Egy hozzá hasonló férfinak persze ugyancsak nehéz a bátorság és az önuralom kettős erényét felmutatnia. Mert éppen a szépség az, ami minden másnál inkább önhitté teszi, s a kényelmes életmódra csábítja az embereket. Aki szép, azt gondolja, más hírnevet adó dologra aligha lehet szüksége már, hiszen mindenki teste szépségéről beszél, a fáradozásoktól mentes életmódnál pedig ugyan mi lehet kellemesebb?

Ha valaki a kezdetektől fogva felsorolná az előttünk való időkben élt legszebb embereket, bizony úgy találná, hogy a legtöbb közülük egyetlen bátor cselekedetet vagy másfajta erényben kiváló tettet sem tudna felmutatni. Ganymédés még gyermekként tűnt el az emberek szeme elől,⁴² így róla aligha gondolható, hogy akár egyetlen nevezetes dolgot is véghezvitt volna. (18) De Adónisról⁴³ vagy Phaónról,⁴⁴ vagy más, teste rendkívüli szépsége folytán hírnevet szerzett férfiről sem hallunk egyebet azon kívül, hogy szépek voltak. A fel-

³⁸ A korábbi antik szerzőktől is gyakorta használt metonímia. A vas itt vasfegyvert, pontosabban acélból készült kardot jelent.

³⁹ Sokban hasonló gondolatokat fogalmazva meg, beszéde 9. kaputjában minderre részben már kitért Dión.

⁴⁰ *En tói ergói*. – Dión Chrysostomos mindvégig hivatásos atlétákról szól mindkét Melankomas-beszédben. Ha atléták kerülnek szóba, úgy Dión ott mindig a profi versenyzők teljesítményéről nyilatkozik. Részletesebben l. ehhez Amatőrök es profik, in: Kertész István, A görög sport világa, Budapest, 2007; 69-89. és D. C. Young, The Olympic Myth of Greek Amateur Athletics, Chicago 1985 [K. I.].

⁴¹ Szükséges értelmi kiegészítések. Az eredeti szövegben csak ennyi áll: „hogy [beszédem] bebizonyítsa, ez a legjobb” (*hóste touto ariston <on> apophainein*). – A szónok itt annak a reménynek ad hangot, hogy a leginkább megfelelő előadási formát választotta a szónoklat tárgyát képező téma kifejtéséhez. Dión azonban mindenekelőtt azt reméli, hogy hallgatóit a minden emberben meglévő erények kifejlesztéséhez vezetheti, Melankomas példája nyomán. A gondolatmenet egészéhez l. még a XXIX,21. kaputot.

⁴² Ma is jól ismert mitológiai alak. – Szépséges ifjú, akit Zeus magával ragadott az Olymposra, s ott az istenek pohárnokává tett.

⁴³ Ugyancsak jól ismert mitikus alak. Adónisba maga a szépség és a szerelem istennője, Aphrodité szeretett bele a kyprosi ifjú az istenekét is felülmúló szépsége miatt. A szerelmes istennő le szállt hozzá a földre, s ott mindaddig együtt éltek, míg Adónist egy vadászat során el nem érte a korai halál.

⁴⁴ A Lesbos szigetén található városok egyikéből, Mitylénéből való ifjú, akit Aphrodité ajándékozott meg páratlan szépségével. A legenda szerint az ismert költő, Sapphó azért vetette le magát a leukádiai szikláról, mert a szép Phaón visszautasította őt. A történetet az Augustus kori történész és földrajzi író, Strabón is elbeszéli: *Geographika* X 2,8 sk – 452.

tűnő szépségű férfiak közül egyedül csak Théseus⁴⁵ és Achilleus esetében mondható el az, hogy bátor volt, ők azonban nem sok önuralommal bírtak. Más-különb en az egyik aligha szöktette volna meg Helenét, még hozzá erőszakot alkalmazva,⁴⁶ de a másik sem keveredett volna viszályba Trója alatt azért, ami a viszály tárgya volt.⁴⁷ Hippolytos ugyan képes volt uralkodni önmaga felett,⁴⁸ ám hogy bátor lett volna, az már bizonyosan nem állítható. A vadászat ugyanis nem igazi bizonyítéka a bátorságnak.⁴⁹

⁴⁵ A görög mitológia egyik jól ismert alakja, a korai Athén legendás királya. Több más kiemelkedő tette mellett ő ölte meg le a knóssosi „labirintusban” élő szörnyet, az embertestű és bikafejű Minótaurost.

⁴⁶ A Hérodotosnál is szereplő történetet (IX,73.) részletesebben Plutarchos beszéli el: *Théseus élete*; 31-33.

⁴⁷ A Tróját ostromló görög sereg vezére, Agamemnón és Achilleus között támadt viszály tárgya egy szépséges rabnő, az akhájok fogságába került Briséis birtoklása volt. A történet ma is az Ilias egyik leginkább ismert részletének számít: I,182 skk.

⁴⁸ Jól ismert mitológiai alak, Théseusnak, Athén királyának a fia. Bár szép ifjú volt, megtartóztatta magát a szerelemtől, s ezzel megsértette a szépség és a szerelem istennőjét, Aphroditét. A sértett istennő szándéka folytán Hippolytosba saját mostohaanyja (Théseus második felesége, Phaidra) szeretett bele. Hippolytos visszautasította mostohaanyja felkínálkozását, akinek szerelme így gyűlöletbe fordult. A bosszúvágyó asszony mesterkedése lett az oka azután Hippolytos korai halálának.

⁴⁹ Dión kijelentése itt hosszabb magyarázatra szorul. Aki ránk maradt szónoki életművét, vagy akár a klasszikus antikvitás a vadászattal kapcsolatos felfogását ismeri, az joggal lepődik meg az or. XXIX. 17. kapujába foglalt mondanivaló első felét záró passzuson.

Már az asszír uralkodók tetteit, ill. tevékenységét ábrázoló domborművek is jól mutatják, hogy a vadászat (különösen a veszedelmes nagyvadak, így például az oroszlánok vadászata) az ókor embere szemében megbecsült, sőt királyokhoz méltó tevékenységnek számított. De az Ilias és az Odysseia szerzője is hasonlóképpen a legkiválóbb férfiakhoz illő szórakozásként mutatja be a vadászatot: vö. E. *Mireaux*, *Mindennapi élet Homéros korában*, Budapest, 1962 (francia ered. 1954); 60 skk. Így volt ez a későbbi korokban is. Suetonius elbeszélése alapján tudjuk, hogy különleges ügyességet mutatott a vadásztevékenység alapjaihoz tartozó nyilazásban a dióni Melankomas-beszéd elhangzása idején uralkodó római császárok, Titus (Tit. 5,2.), de szívesen vadászott öccse és trónjának örököse, Domitianus is (Dom. 19; vö. 4,4.). Pihenésképpen vadászatokat javasol császáranak, a beszédében magasztalt Traianusnak az ifjabb Plinius is: *'Panegyricus'* 81,1 skk. „Szerinte” ugyanis ez méltó egy igazi uralkodóhoz (81,3.), aki ebben a tevékenységben is megmutathatja ügyességét és testi erejét (81,4: *corporis robur*). „Versengeni a gyors vadakkal futásban, a vakmerőkkel bátorságban, a ravaszokkal fortélyosságban” – ezt jelentette a tapasztalatszerzésre (81,2: *experientia*) és edzésre egyaránt szolgáló „sportág”, a vadászat (Paneg. 81,2; Hoffmann Zsuzsanna fordítása. Latinul: *certare cum fugacibus feris cursu, cum audacibus robore, cum callidis astu*).

A vadásztevékenység társadalmilag elismert és megbecsült voltának ismeretében, amit a fentebb hivatkozott irodalmi mű részlete is mutat, először valóban meglepőnek tűnik, hogy ilyen értelemben szól a vadászatról Dión. Annál is inkább, mivel – akárcsak *'Panegyricus'*-ában az ifjabb Plinius –, Dión Chrysostomos is többnyire az enkómion [magasztaló beszéd] műfajának utasításait, ill. hagyományos toposzait követte két Melankomas-beszédének megalkotása során. Itt közelebbről a Melankomast magasztaló or. XXIX. 17. passzusában található mitológiai apparátus alakjainak felsorakoztatásával éppúgy, ahogy a passzust záró vadászat motívumának alkalmazásával is. Mindezt egy, a retorikai kézikönyvekben gazdag Kr. u. III. századból származó mű alapján is tudjuk, amely nyilván a műfaj korábbi teoretikusainak ajánlatait alkalmazza, valamint sok ilyen jellegű szónoki fellépés példájának tapasztalatát tükrözi. A Nyugat-kis-ázsiai Laodikeiából származó Menandros rhétor – a tradicionális felfogást megjelenítő – tanácsa szerint a magasztaló beszédbe (amelynek alapvető célkitűzése a beszédben

(19) Nos hát az, aki birtokába jutott mindazon javaknak, melyek az emberi nem körében fellelhetők, egy ilyen férfi valóban méltó arra, hogy szerencsésnek nevezzük még halálában is.

Ha az lenne a legfőbb jó az ember számára, hogy a lehető leghosszabb életkort érje meg, úgy szánhatnánk Melankomast. Ám az embereknek valójában csak rövid élet jutott. S közöttük még így is sok olyat találhatnánk, akinek sokkal jobb lett volna, ha korábban hal meg; így nem éri annyi csapás.

(20) Még a hajdanvolt idők legkimagaslóbb hőseiről sem hallottuk azt, hogy közülük akár egy is magas életkort ért volna meg. Patroklosról⁵⁰ vagy Antilochosról,⁵¹ Sarpédónról és Memnónról,⁵² vagy Achilleusról meg Hippolytosról is ugyan ki mondta volna ezt? Nem hallottunk ilyet a bioítiai Ótos

magasztalt személy erényeinek felnagyítása: *auxésis*), nem árt beleszőni Achilleus, Héraklész vagy a Dioskurosok mítoszát: 370p. lin. 23. – 371,14 [217-219§§.]. In: *Rhetores Graeci*, Lipsiae 1856; Vol. III; pp. 368-377. – ed. L. *Spengel*. Mint mondtuk, Dión Melankomast magasztaló beszéde az enkómion műfajának utasításait követve tartalmazza a vadászat motívumát is. Csak éppen más előjellel használja fel azt, hogy ezáltal még markánsabbá váljék a sporttevékenység magasztalása! A szónok joggal teheti ezt. Beszéde ugyanis irodalmi alkotás, nem pedig a szabályok alkalmazásához szigorúan kötött iskolai deklamáció.

Egyebekben a dióni oeuvre alapján úgy tűnik, hogy a szónok az egyszerű emberektől is sikerrel végezhető testgyakorlásnál többre értékeli az arisztokratikusnak számító, nem haszonjellelű vadászatot. Más összefüggésben később még szó lesz róla, hogy a prusai rhétor ott, ahol kifejezetten sporttevékenységről kell szólnia, a vadászatot részesíti előnyben. Így tesz a Kr. u. 100 után (a 103-as vagy 104-es évben) keletkezett harmadik *'Királybeszéd'*-ben is. Dión vadászatokat javasol az akkor fungáló római császár, Traianus vonásait is viselő „jó királynak”, hogy az megpihenjen, s nem a tetet és a lelket a vadászathoz hasonlóan együttesen erősítő gimnasztikai gyakorlatot (or. III,135.).

Ugyancsak más megvilágításba helyezi a vadászatot Dión Chrysostomos egy korábbi beszédében, a szegénységgel párosuló egyszerű és természetes életet eszményét megfogalmazó or. VII-ban is (*Euboiikos é kynégos* [’Euboiái történet, vagy a vadász’]). Ez részben témája propagandisztikus szempontjaiból adódik, részben pedig azzal magyarázható, hogy a beszéd Kr. u. 96-ban, vagy néhány évvel Kr. u. 96 után, vagyis a szónok alkotói fejlődésében is fordulónak jelentő száműzetés periódusa után keletkezett. Az or. VII bevezető tanulmánnyal ellátott és kommentárokkal kísért fordítását adó P. *Mazon* a beszéd karakterisztikájával kapcsolatban joggal hangsúlyozza annak jelentős részben a traianusi propaganda aktuális törekvéseit is megjelenítő vonásait: *Dion de Pruse et la politique agraire de Trajan*. In: *Lettres d’humanité*, Tome II, Association Guillaume Budé, Paris, Société d’Édition »Les belles lettres« (1943), 46-59., ill. 59-80; küln. 56. Újabbban vö. még ehhez Paolo *Desideri*, *Dione di Prusa. Un intellettuale greco nell’ impero Romano* (Biblioteca di Cultura Contemporanea CXXXV), Messina – Firenze 1978; 223 skk.

⁵⁰ A görög sereg legkiemelkedőbb hősenek, Achilleusnak közeli barátja – harcostársa, s egyben „férfikedvese“ (*erómenos*) is – a Trója bevételéért vívott hosszú háború alatt. Korai halálának elbeszélése egyik fontos eleme a Homérosnak tulajdonított nagy eposznak, az *Íliasz*nak.

⁵¹ Nestór pylosi király fia, a trójai mondakör egyik kevésbé ismert alakja. Számos harci erénye mellett kiváló futónak is tartották őt. A trójai síkon, apja védelmében érte a korai halál.

⁵² Mindkét alakot a Melankomas emlékére tartott második beszédben is szerepelteti majd Dión: or. XXVIII,14. – Sarpédón és Memnón a trójai mondakör kevésbé ismert hősei, mindketten a trójaiak oldalán harcoltak. A Lykiából (Délnyugat-Kis-Ázsia) érkezett Sarpédón mindenekelőtt nagy testi erejével tűnt ki. Több kiváló harci tette után a Patroklosszal vívott küzdelemben esett el. A magas termetű, erős és szép ifjú, Memnón pedig egyenesen a távoli Aithiópiából jött Trója alá, hogy megküzdjön a görögökkel a város védelmében. Hektór halála után ő lett a trójai sereg vezére. Párviadalban egy csak hozzá mérhető ellenfél, Achilleus ölte meg őt.

vagy Ephialtés⁵³ felől sem, akiket Homéros – mindjárt Órión után – a legnagyobb termetű és legszebb férfiaknak nevezett.⁵⁴ Még magáról Óriónról⁵⁵ sem állított senki ilyet.

Azoknak, akikről az utóbb szóltam, esztelensége okozta pusztulását,⁵⁶ a többről azonban azt mondják, hogy az istenek gyermeke és leszármazottja volt. Gyermekeiknek pedig, vagy azoknak, akiket a leginkább szeretettek, bizony nem adták volna meg a korai véget az istenek, ha nem úgy rendelték volna, hogy az az embernek szerencse legyen.

(21) Ezért hát férfiak, ha mindezeket végiggondoltátok, úgy szerencsésnek kell tartanotok Melankomast. Magatoknak pedig, ugyancsak annak alapján, amit elmondtam, éppen úgy kell szeretnetek a fáradozásokat és a becsvágyat, ahogyan szerette Melankomas.⁵⁷ Másképpen közületek, akinek korai vég jut, az bármiféle erény híjával marad, míg akinek a dicső hírnév lesz osztályrésze, ő az életből erényekkel telve távozik. Ezért hát buzgón eddzetek, és legyetek kitartóak a gyakorlatokban! Az ifjak gondoljanak arra, hogy rájuk maradt a hely, melyet egykor Melankomas birtokolt, az idősebbek pedig mérjék magukat össze Melankomas teljesítményével.

És legyetek erre büszkék – valamennyien! Oly büszkék, amennyire azoknak a férfiaknak kell büszkének lenniük, akik az elismerésért és a jó hírért élnek, és az erényekben gyakorolják magukat.⁵⁸

(22) Őt pedig, aki közülünk eltávozott, emlékezéssel s ne könnyekkel tiszteljétek meg. Mert az utóbbi aligha lenne illő formája a tiszteletadásnak, amely a derék embert a derék emberek részéről illeti meg. Ezért Homérost sem tudom dicsérni,⁵⁹ mikor azt mondja, hogy könnyekkel áztatták az achájok a tengerpart

⁵³ Mitikus alakok. Gigászok, akik az Ossa hegyét akarták az Olymposra helyezni, hogy az így létrehozott oromra felkapaszkodva, megostromolhassák onnan az eget. Mindkettőjüket a „nyilazó isten”, Apollón ölte meg.

⁵⁴ Az Odysseiában: XI,308 skk: „Isteni Ótosz meg széleshírű Ephialtész;/legmagasabbra növelte fel őket az életadó föld,/s leggyörűbbre, utána a nagynevű Óriónnak” (Devecseri Gábor fordítása).

⁵⁵ Mitikus alak. Óriás, akik mindenkit felülmúlt rendkívüli termetével. Azt tartották róla, hogy ha a tenger mélyén lépdél, feje kiemelkedik a hullámok közül. Más erényei mellett (pl. kiváló volt a vadászatban) ismert volt testi szépségéről is.

⁵⁶ A két gigászra, Ótosra és Ephialtésre utal itt Dión.

⁵⁷ Melankomasról, a kiváló atlétáról szólva itt is saját mondanivalója kifejtésére használja fel az *anikétos pyktos* („a mindvégig veretlen ökölvívó”) magasztalását Dión. A szónok Melankomast magasztaló első beszédének ezen a helyén arra buzdítja hallgatóságát, hogy nagy dolgokra törekedjenek. Ám mindeközben az összes erőfeszítést is vállalni kell, amely a becsvágy kielégítéséhez vezet. E megannyi más helyről is ismert gondolatot próbálja hallgatóiban nyomatékosítani Dión.

⁵⁸ *Tés aretés ontas askéatas*. – Dión itt arra hívja fel hallgatóit, hogy kiemelkedő testi és lelki erényeket fejlesszenek ki magukban, mintegy saját testükkel és önnön lelkükkel versengve, az erény megszerzéséért küzdő atlétaként.

⁵⁹ Ránk maradt szónoki életműve megannyi helyén azonban nem csak dicséri Homérost, de kifejezetten egyfajta zsinórmértéknek tartja (l. pl. or. I,12; vö. II,1; 3; 27. stb.), sőt egyenesen „az erény hírnökének” (I,12: *kérjx tés aretés*) tekinti őt Dión. Érvelésében a prusai rhétor gyakorta és előszeretettel támaszkodik Homérosra. Úgy is, mint *vetustasa* folytán megcáfolhatatlan tekintélyre, de talán mindenekelőtt úgy, mint olyan alkotóra, akinek műveit mindenki ismeri

fövényét és fegyvereiket.⁶⁰ Őt azonban leginkább a gyönyörködtetés vágya vezette költészetében, ezért is ábrázolta annyira túlzó módon a halottak siratását. Ti azonban legyetek mértéktartóak ebben, és viseljétek önuralommal a gyászt.

hallgatói közül. Homéros a dióni életművön belül elfoglalt jelentőségének alapos elemzését nyújtja J. F. *Kindstrand*, *Homer in der Zweiten Sophistik etc.* (Studia Graeca Upsaliensia VII), Uppsala 1973; küln. 113-162. és passim. Újabbán l. még G. A. *Seeck*, *Dion Chrysostomos als Homerkritiker* (or. 11.), *RhMus CXXXIII* (1990), 97-107.

⁶⁰ Vö. *Hom. Il. XXIII,15 sk.*

Kertész István

KONTINENTÁLIS INTEGRÁCIÓK A GÖRÖG–RÓMAI VILÁGBAN

*Főiskolánk egykori tanára, a száz éve született
dr. Hahn István professzor emlékére*

„Ameddig a római nép birodalmát jogtalanságok (*iniuriis*) helyett jótéteményekkel (*beneficiis*) tartották fenn; ameddig a háborúkat vagy a szövetségesek, vagy a birodalom érdekében vívták, addig a háborúk kimenetele vagy enyhe volt, vagy csak a szükséges keménységre korlátozódott, addig a senatus a királyok, népek és nemzetek (*nationes*) kikötője és menedékhelye volt; tisztviselőink és hadvezéreink egyedül azzal kívántak a legnagyobb hírnévre szert tenni, hogy a tartományokat és a szövetségeseket méltányossággal és lelkiismeretességgel (*aequitate et fide*) védelmezzék; ennél fogva ezt inkább a földkerekség feletti atyai gondoskodásnak, semmint birodalomnak lehetett nevezni.” (Cicero: De officiis – A kötelességekről II. 8, 26-27. – Kertész István fordítása.)

Marcus Tullius Cicero (Kr. e. 106-43), a birodalomalkotás útjára lépett Római Köztársaság consulja, a neves szónok és gondolkodó e veretes szavakkal méltatta azt a külpolitikát, amit a szakirodalom *imperialistának* nevez¹, és amelynek következetes végrehajtása eredményeképp Róma előbb Itália, majd a Földközi-tenger nyugati partvidéke, utóbb pedig az egész mediterrán világ ura lett. A római igát nyögő népeknek egészen más véleményük is lehetett erről a politikáról. A koracsászárkori történetíró, Cornelius Tacitus (kb. Kr. u. 55-120) a britannus vezér, Calgacus szájába adja a kiteljesedett római hódítás által teremtett „béke” természetéről a legyőzöttek egy része között terjedő nézetet:

„Minket, a föld legtávolabbi és legtovább szabad népét, mind e mai napig megvédett visszavonultságunk és az ismeretlenség rejtő öle; mert mindent különösnek tartanak az emberek, amit nem ismernek. De most már tárva-nyitva Bri-

¹ A római imperializmusról l. főképp: R. Werner: Das Problem des Imperialismus und die römische Ostpolitik im zweiten Jh. v. Chr. In: ANRW (Aufstieg und Niedergang der römischen Welt) I. Hrsg. H. Temporini, Berlin, 1972. 501-563; E. Badian: Roman Imperialism in the Late Republic. Ithaca-New York, 1968; J. Carcopino: Points de vue sur l'impérialisme romain. Paris, 1934; T. Frank: Roman Imperialism. New York, 1929; W. V. Harris: War and Imperialism in Republican Rome 327-70 B.C. Oxford, 1979; A. Heuss: Der erste punische Krieg und das Problem des römischen Imperialismus. Berlin, 1970; H. E. Stier: Roms Aufstieg zur Weltmacht und die griechische Welt. Köln, 1957; H. H. Scullard: A History of the Roman World 753 to 146 B.C. (Routledge Classics). London and New York, 2013. 139-304.

tannia határa! Rajtunk kívül nincs más nép, semmi sincs már, csak tenger és szirtek, és ami még ennél is rosszabb, rómaiak vannak, akiknek önkénye elől sem engedelmességgel, sem meghódolással kitérni nem lehet. A földkerekség rablói ők, akik most, hogy kifogytak a szárazföldből, a tengert kutatják föl. Ha gazdag az ellenség, akkor a pénzvágy, ha szegény, akkor az uralomvágy hajtja őket; se Kelettel, se Nyugattal betelni nem tudtak: egyedül ők azok, akik egyformán möhön törnek gazdag és szegény népekre. Fosztogatni, öldökölni, rabolni, ezt nevezik ők hamis szóval «Birodalomnak», és ha pusztaságot teremtettek, azt «békének» hívják.”

(Agricola 30, 10-25. – Szabó Árpád fordítása.)

Erőszak és/vagy integráció

Ha egy állam más államra vagy államokra ráerőlteti a saját gazdasági-politikai érdekeinek érvényesülését, akkor, legyen szó közvetett vagy közvetlen kényszer alkalmazásáról, politikáját az *imperialista* jelzővel illetik. Ilyen értelemben ír a szakirodalom *athéni, karthágói* vagy éppen *római imperializmusról*.² Olyan pragmatikus kormányzatok, mint amilyen az athéni vagy római, avagy éppen a nagy sándor-i volt, a hatalommal való fenyegetést (közvetett kényszer) éppúgy alkalmazták, mint a durva erőszakot. Szakértők olykor különbséget tesznek az imperialista politika e két megjelenési formája között, és az előbbit *hegemóniának* definiálják. A határ a *hegemónia* gyakorlása és a nyílt beavatkozás között természetesen gyakran elmosódott. A II. makedón háború (Kr. e. 200-197) után, 196-ban például a vesztes makedónok által kiűrtett anyaországi görög területekre a győztes rómaiak legiói vonultak be, majd a római proconsul, Titus Quinctius Flamininus az iszthmoszi művészeti és sportversenyeken kihirdette, a görögök szabadok lesznek, mert a római csapatokat kivonják. A csapatkivonás 195-re be is fejeződött. Az viszont mindenki számára nyilvánvalóvá vált, hogy a görögöknek tudniuk kell: a rómaiaktól kapták szabadságukat, tehát a jövőben „felszabadítóik” érdekeit kell szem előtt tartaniuk. És ha valakiben ez nem tudatosult volna idejekorán, a rómaiak gondoskodtak arról, hogy érzékelje a realitást. Brakhüllészt, a boiót szövetség egyik Róma-ellenes vezérét meggyilkoltatták, Thesszáliát pedig arra kényszerítették, hogy vezesse be római mintára a timokratikus alkotmányt, amely a politikai jogokat az ingatlan vagyon függvényében osztja.³

² L. főleg P. D. A. Garnsey-C. R. Whittaker (eds.): *Imperialism in the Ancient World*. Cambridge, 1978.

³ E. Badian: *Studies in Greek and Roman History*. Oxford, 1968; J. Briscoe: *Eastern Policy and Senatorial Politics 168-146 B.C.* *Historia* 18 (1969). 49-70; R. M. Errington: *Rome against Philip and Antiochus*. In: *CAH²* (Cambridge Ancient History). Cambridge 1991. VIII. 244-289; I. Kertész: *Pergamon und die Strategie des Römischen Imperialismus*. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* XXXIII. 1-4. 1990-1992. 247-253; H. H. Scullard: *Roman Politics 220-150 B.C.* Oxford, 1973²; A. N. Sherwin-White: *Roman Foreign Policy in the East 168 B.C. to A.D. 1*. London, 1984, vö. I. Kertész: *Zur römischen Außenpolitik*. *Klio* (Berlin) 68, 1986, 2. 582-585.

Hasonlóképpen hivatkozott a peloponnészoszi háború (Kr. e. 431-404) előestéjén Athén képviselője városának a perzsák legyőzésében játszott szerepére, majd kitért arra, hogy ez feljogosítja államát a „felszabadított” görögök feletti hegemonia gyakorlására és a hatalmi önzésre: „*Egy türannosznek vagy egy birodalmat kormányzó városnak semmi sem ésszerűtlen, ami az érdekét szolgálja, és senki sem rokon, aki nem megbízható, s mindenkivel szemben a körülmények szerint kell baráti vagy ellenséges módon viselkednie... Nyugodtan elhihetitek, hogy szövetségeseinkkel szemben vezető szerepünket minden egyes esetben az szabja meg, hogy nekünk mi előnyös.*” (Thuküdidész: A peloponnészoszi háború VI, 85 – Muraközy Gyula fordítása.)

A történelmi folyamatokat vizsgáló történész sohasem függetlenítheti magát attól a kortól, amelyikben él. Tudatosan vagy nem, szemléletét és problémalátását befolyásolják az aktuális események. Ennek eklatáns példája a Németországból az USA-ba emigrált E. Badian: *Roman Imperialism in the Late Republic (Római imperializmus a kései köztársaságkorban)* c. műve. A hidegháború korszakában született könyvében a szerző a késő-köztársasági Róma keleti és nyugati politikájáról írt, formai jegyek alapján különböztetve meg a Kelet felé megnyilvánuló hegemoniát a Nyugat irányában érvényesülő nyílt erőszaktól. És közben nem törődik számos olyan eseménnyel, amikor Nyugat felé érvényesült a hegemonia (például a Haszdruballal megkötött „Ebro-egyezmény” esetében az első és második pun háború között), és Kelet irányában a könyörtelen hatalomvágy (lásd Korinthosz lerombolását Kr. e. 146-ban), elvakult antimarxizmusában még azt is elveti, hogy a római imperializmusnak egyáltalán lehettek gazdasági motivációi. Szerinte ilyen motivációk feltételezése „*a modern anakronizmus koholmánya (a figment of modern anachronism)*”, és csak az hihet benne, aki „*Marx vérvörös szemüvegén át (through the blood-red spectacles of Marx) vizsgálja a történelmet*”.⁴ Viszont vele szemben már a „polgári” történészek zöme is világosan látja: „*A gazdasági nyereség a rómaiak számára (és általában az ókori világban) a sikeres hadviselés és a hatalom kiterjesztésének integráns része volt. Föld, zsákmány, rabszolgák, jövedelmek a siker törvényszerű és természetes következményei voltak*” (W. V. Harris).⁵ Ma már általános az a nézet, amely szerint akár az athéni, akár a makedón vagy római hatalmi politika konkrét gazdasági érdekek mentén megvalósított politika volt. És lényegét tekintve majdnem mindegy, hogy ezt a politikát hegemoniális vagy imperialista jelzővel illetjük.

Az már egy másik probléma, hogy mennyire lehet hosszútávon eredményes egy olyan birodalomalkotó politikai szervezőerő, amely kizárólag az erőszakon alapszik. Az Athén által vezetett délosz-attikai tengeri szövetség rövid életű tündöklése szöges ellentétben állt a makedón hódítás által kialakított hellénisztikus világ közel kétszáz éves virágzásával és a római birodalomalkotás hosszú évszázadokra nyúló következetes sikersorozatával. A történelmi példák azt mutatják,

⁴ E. Badian i. m. (1. jegyzet), 16. Vö. I. Kertész: Das spätrepublikanische Rom. Klio 56, 1974, 543-550.

⁵ W. V. Harris i. m. (1. jegyzet), 56.

hogy az erőszakkal párosuló, avagy azt követő integrációs törekvések hordozzák magukban a siker titkát. Mert nem elég a politikai-gazdasági akarat más államokra vagy népekre történő kényszerítése, hanem azt is el kell érni, hogy a kényszerítettek idővel élvezhessék is az erősebb politikai szervezőerő, a tágabb politikai-gazdasági közösség alá rendelődés kézzelfogható előnyeit. Az athéni és a római példán igyekszünk bemutatni, mikor és miért lehet eredményes vagy sikertelen a társadalmi modell exportja és az átadott modell elfogadtatása a befogadókkal.

Lokális, interlokális, globális

a. Az athéni kudarc⁶

A peloponnészoszi háború során szétesett délosz-attikai tengeri szövetség élén Athén állt. Kr. e. 478-at követően fokozatosan terebélyesedett ez a koalíció, eredetileg azzal a céllal, hogy visszaszorítsák a perzsa nagyhatalmat az Égeikumból. A tagállamok egyenkénti szerződést kötöttek Athénnal, és vállalták, hogy kivesszük részüket a perzsák elleni harcból. A Miltiadész fia, Kimón vezette athéni kormányzat azonban a perzsák kiszorítását ürügynek használta arra, hogy Athént tengeri hatalommá emelje, a szövetségeseket viszont az újszülött nagyhatalom alávetettjeivé süllyessze. Így állt elő az a helyzet, amit Kimónról írt életrajzában *Plutarkhosz* a következőképp fogalmazott meg: „...az athéniak szüntelenül a tengeren voltak, és állandóan gyakorolták magukat a hadviselésben, a hadiszolgálatról idegenkedő szövetségeseket hozzászoktatták, hogy féljenek tőlük, és hízelegjenek nekik, s így, anélkül, hogy észrevették volna, adófizetőiké és szolgálóikká lettek.” (Kimón 11 – Máthé Elek fordítása.)

Ugyanerre a végkövetkeztetésre jutott az az ismeretlen szerző, akit az ókortudomány *Pszepudo-Xenophón* (*Ál-Xenophón*) néven említ, mivel írását sokáig Xenophónnak tulajdonították. Ő a peloponnészoszi háború kezdete körüli időszakban írta *Az athéni állam* című munkáját, amelyben a demokratikus rendszer ellenségeként erős bírálatot gyakorolt kora athéni államrendje felett. Éles elméjű megfigyelőként helyesen értelmezte az athéni hatalmi politika lényegét: Megfosztják jogaiktól az előkelőket a szövetséges városokban, mert ha azokban az arisztokrácia kerülne uralomra, akkor ez Athénban is hasonló következménnyel járna. Vagyis: exportálják a demokráciát, és azt a szövetséges államokban erő-

⁶ N. G. L. Hammond: *A History of Greece to 322 B.C.* Oxford, 1986³. 287-419; uő. *Studies in Greek History. A Companion Volume to A History of Greece to 322 B.C.* Oxford, 1973. 311-345; S. Hornblower: *The Greek World 479-323.* London and New York 2002³. 9-38, 124-149; P. Millet: *Warfare, economy, and democracy in classical Athens.* In: *War and Society in the Greek World* (eds. J. Rich, G. Shipley). London and New York, 2004. 177-196; R. Meiggs: *The Athenian Empire.* Oxford, 1972; J. Rhodes: *The Delian League to 449 B.C.* In: *CAH².* Cambridge 2006. V. 34-61; W. Schuller: *Griechische Geschichte (Oldenbourg Grundriß der Geschichte 1.)*. München-Wien, 1982². 26-41, 128-135, 188-192 (a legfontosabb szakirodalom bibliográfiájával); M. I. Finley: *The Fifth-Century Athenian Empire: A Balance Sheet.* In: *Imperialism in the Ancient World* (2. jegyzet), 103-126; J. K. Davies: *Das klassische Griechenland und die Demokratie.* München, 1983.

szakkal fenntartják. És mi jár együtt evvel a gyakorlattal a gazdasági életben? Az, hogy a szövetségeseket nem engedik a maguk javára fordítani a demokráciából adódó gazdasági előnyöket: „...az a véleményük, hogy nagyobb előny az, hogy minden egyes athéni kezében tartja a szövetségesek pénzét, míg viszont nekik csak épp annyi van, amennyi a megélhetéshez kell, és emellett még úgy dolgoznak, hogy képtelenek holmi lázadó terveket forralni.” (I. 15 – Ritoók Zsigmond fordítása.)

Az athéni állam zsebébe vándorló évenkénti pénzbeli hozzájárulás (*phorosz*), az Athén számára fizetett kikötői vámok és illetékek mellett a szövetségesek anyagi terheit és egyben Athén gazdagságát az is növelte, hogy előbbieket egymás közötti peres ügyeiket csak Athénban intézhették. Ebből a gyakorlatból *Pszeudo-Xenophón* szerint az athéniak számára a következő konkrét előnyök származtak: „Először is a törvényszéki letétpénzekből egész éven át húzzák a jövedelmet... A *Peiraieuszban* (Athén kikötője) több egyszázalékos vámot kap a város, azután, ha valakinek bérháza van, jobban jár, azután meg az is, akinek bérbeadó igazálata vagy rabszolgája van. Azután a hirdetők is jobban járnak a szövetségesek beutazása révén... az egész athéni népnek kénytelen hízkelkedni minden egyes szövetséges, hiszen tudja jól, hogy Athénba érkezve nem máson áll a büntetés vagy az elégtétel, hanem a népen, ez Athénban a törvény. Így kénytelen ott rímázkodni a bíróságokban, és ha valaki belép, a kezét megragadni. Ezért aztán a szövetségesek inkább rabszolgái (*douloi*) az athéni népnek.” (I. 16-18.)

A lokális athéni demokrácia a nagyhatalmi politika révén, erőszak útján lett interlokálissá, vagyis az Athénban bevált társadalmi modellt átültették a szövetségesek városaiba is. Ám a hatalmi önzés miatt az átvett modell nem eresztett gyökeret a befogadó társadalmakban. Azoktól idegen maradt, egyrészt mert nem részesítette őket az elvárható gazdasági előnyökben, sőt arcátlanul kiszipolyozta őket, másrészt azért, mert nem volt tekintettel az átvevők helyi hagyományaira, kialakult értékrendjére sem. Nem vette figyelembe a poliszlakók ragaszkodását a függetlenség három alapkritériumához (alkotmányos önállóság – *autonomia*, katonai szabadság – *eleutheria*, gazdasági önellátás – *autarkeia*). Ezért aztán az athéni demokrácia nem is válhatott globálissá. Kr. e. 465-ben Thaszosz szigetköz társaságát már csak fegyveres erőszakkal lehetett benntartani a délosz-attikai tengeri szövetségben, és a peloponnészoszi háború során előbb Leszbosz, majd a többi szövetséges is azonnal fellázadt, amint erre alkalma nyílt. E fejlemények és a háborús vereségek következtében nem csak az athéni típusú demokrácia elterjesztése vallott kudarcot, hanem magában Athénban is elnyúló társadalmi válság vette kezdetét.

b. A római siker⁷

A Kr. e. 264-ben kirobbanó *I. pun háború* előestéjén az Appennini-félsziget a sikeresen megvívott itáliai háborúk eredményeképp már szilárdan római ellenőrzés alá jutott. Szabad népessége három kategóriára oszlott. Az első csoportba tartoztak a *római polgárok*. Ők a római államterületen éltek, amely ekkor Közép-Itálián keresztül a Türrhén-tengertől az Adriáig húzódott, délre pedig a Nápolyi-öböl, a *volscus part* mentén, és magába foglalta Észak-Campaniát. A Kr. e. 3. sz. elején a római férfi polgárok száma elérte a negyedmilliót.

A második csoportot a Rómával *szövetséges államok polgárai* alkották. Lélekszámra nézve ez volt a legnagyobb csoport. Ide tartoztak a különböző etruszk, umber, picenumi, sabellus, messapius és görög közösségek Észak- és Dél-Itáliában, amelyek helyi autonómiát élveztek, és Rómához kétoldalú szerződéssel kötődtek. Ezek a közösségek köztársasági intézmények kormányzása alatt álltak, és a politikai hatalom általában a helyi elit kezében volt, amely a római arisztokráciához hasonló gazdasági és politikai érdekekkel bírt. A szövetséges városok egy kivételezett részének polgárai elnyerték a római polgárjogot is, de nem vehettek részt a római népgyűléseken, vagyis nem volt szavazati joguk (ezek voltak a 'szavazati jog nélküli városok' = *civitates sine suffragio*). Közéjük tartozott Capua, Fundi, Formiae, Cumae, Acerrae stb. A szövetségesek nem folytathattak önálló külpolitikát.

A népesség harmadik kategóriája a *latin jogú coloniák* lakosaiból tevődött össze. A *coloniák* a rómaiak által meghódított itáliai területeken létrehozott települések voltak, amelyeken római és szövetséges polgárokat telepítettek le. Ezek ott földbirtokot kaptak, aminek fejében kötelesek voltak gondoskodni a terület katonai védelméről. Mivel e települések lakói a latiumi szövetséges városok polgáraihoz hasonlóan *latin státust* élveztek (bármely latin városban, köztük Rómában birtokkal rendelkezettek; bármely latin város, így Róma polgárával törvényes házasságot köthettek; ha másik latin városban, például Rómában telepedtek, automatikusan megkapták annak polgárjogát), Rómát anyavárosuknak tekintették, és a jog, nyelv, vallás és kultúra tekintetében Rómához tartoztak. Létszámát tekintve ez volt a legkisebb a három kategória közül. A *coloniák* alapításával Róma több célt követett. Egyrészt csillapította saját polgárai földhétségét, másrészt földhöz juttatta szövetségeseit is. Így utóbbiak haszonélvezőivé váltak a római dominancia által kialakult helyzetnek, és érdekelttek lettek a római uralom fenntartásában. A *coloniák* stratégiai célt is szolgáltak. Egy részük ugyanis a Rómával szövetségben álló politikai egységek érintkezési pontjain települt, és ezzel csökkentette annak veszélyét, hogy a szövetségesek összefogjanak Róma ellen. Más *coloniák* viszont a tengerparton alakultak meg, és létükkel aka-

⁷ Alföldy Géza: Római társadalomtörténet. Bp., 1996. 22-47; G. Forsythe: A Critical History of Early Rome. Berkeley-Los Angeles-London, 2006. 268-368; K. Lomas: Italy during the Roman Republic. In: The Cambridge Companion to The Roman Republic. Cambridge, 2006. ed. H. I. Flower. 199-224; T. J. Cornell: The Beginnings of Rome. Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars (c. 1000-264 B.C.). London and New York, 2004. 293-368.

dályt jelentettek bármiféle, a tenger felől érkező ellenséges inváziós kísérlettel szemben.

A legtöbb joggal felruházott szövetséges városok előkelői rokoni kapcsolatba kerültek a római arisztokráciával. Ezáltal, valamint a rendkívül szoros politikai együttműködés és gazdasági kapcsolatok révén megkezdődött és sikeresen haladt előre Itália több nagyvárosában a *római társadalmi modell átvétele*. Mivel ez a társadalmi modell az egyes rétegek közötti érdekegyeztetés (lásd a plebeusok polgárjogi küzdelmének sikerét) fontosságának felismerésén alapult, és mert a szisztémát exportáló Róma következetesen figyelembe vette a társadalmi rendjét importáló szövetségesek legjogosabb gazdasági érdekeit (lásd a földjuttatáson kívül a tengeri kereskedelem fejlesztését, a kalózok elleni fellépést, utóbb a nagyarányú rabszolga beszerzést, a hadiszákmányból való részese-dést, piacok biztosítását), Róma és itáliai szövetségeseinek többsége között szilárd és elszakíthatatlan kötelékek alakultak ki. Ezeket a kötelékeket még a másfél évtizeden át Itáliát dúló Hannibal sem volt képes széttépni. Amikor pedig Kr. e. 90 és 88 között Róma itáliai szövetségesei fegyveres harcot vívtak a mindannyiukat megillető teljes római polgárjog elnyeréséért, már csak egy alkotmányos aktus kellett ahhoz, hogy a valójában régen végbement társadalmi és gazdasági egységesülést jogilag is rögzítsék. A társadalmi, gazdasági és kulturális globalizáció tehát megvalósult Itália vonatkozásában. Róma *lokális* jellegzetességei előbb széles körben elterjedtek, vagyis *interlokálisak* lettek, majd általánosan elfogadottá, *globálissá* váltak. Ahhoz azonban, hogy a *romanizáció* kontinentális, sőt interkontinentális méreteket öltön, előbb a görög és közeli keleti világnak kellett markáns változásokon keresztül menni.

A hellénisztikus példa⁸

Amikor a Kr. u. 1-2. sz. fordulója táján *Quintus Curtius Rufus* megírta Nagy Sándor életrajzát, a következő beszédet tulajdonította a Perzsa Birodalmat maga alá gyűrő makedón királynak:

„... *nem azért jöttem Ázsiába, hogy kiirtsak minden nemzetet; sem hogy pusztasággá tegyem a földkerekség felét, hanem azért, hogy az általam háborúban leigázott népeknek öröme teljék a győzelemben. Így aztán veletek együtt katonáskodnak, birodalmatokért vérüket ontják, de menten fellázadnának, ha gögösen bánnánk velük... Ha Ázsiát meg akarjuk hódítani, és nem csak átvonulni rajta, akkor szelíden kell bánnunk e népekkel: az ő hűségük szilárddá és örökéletűvé teszi a birodalmat... csakugyan igaz, hogy a perzsa szokásokat meghonosítom a makedónok között! Mert sok nemzetben látok olyasmit, amit nem szégyen utánoznunk. Csak úgy kormányozhatom helyesen e roppant birodalmat, ha mi is megtanítjuk őket egyre-másra, s ha mi magunk is tanulunk tőlük.*”

(VIII. 6, 11. – Kárpáty Csilla fordítása.)

⁸ L. főleg *Kertész István*: Hellénisztikus történelem (História Könyvtár Monográfiák 13., szerk. Glatz Ferenc), MTA Történettudományi Intézete. Bp., 2000 további szakirodalommal; uő. A hellénizmus története. EKF Líceum Kiadó, Eger, 2011.

Az ókori történetírók műveiben gyakori eszköz a szerzői mondanivalónak az olvasó számára élményszerű kifejtésére a főszereplőkkel elmondott fikatív beszéd. Ezek többnyire a köztudatban népszerű hiteket – olykor tévhiteket – tartalmazzák arról, hogy adott helyzetben mit is mondhatott a megidézett történeti személy. Néhány esetben korabeli emlékiratok, feljegyzések is forrásul szolgálnak a szerző számára. Nagy Sándor Curtius által felidézett beszédéről megállapíthatjuk, hogy azt akár el is mondhatta a makedón király, hiszen igen frappánsan foglalta össze mindazt, ami politikájának egyik lényeges eleme volt: úgy kívánta elterjeszteni a hellén civilizációt, hogy közben vegyítette azt a legjobb helyi civilizációs értékekkel. Így aztán először a nagy hódítók közül nem csak a legyőzöttek testét, hanem a lelkét is meg akarta szerezni.

J. G. Droysen a 19. században alkotta meg a *hellénizmus* fogalmát. Ennek leglényegesebb jellemzőit a következőkben összegezte: a Nagy Sándor hódításai révén átalakult mediterrán-közép-keleti térségben a görög világ „*az államélet egy új és fejlettebb formájába*” lépett, a monarchiába, amelyben keveredett a „*trón keleti fenségének*” hagyománya és az alattvalók „*személyes függetlenségének*” görög-demokratikus öröksége. „*A Keletet és Nyugatot egymástól elválasztó korlátok ledőltek, és megnyílt az út, amely ezután a fejlődés és hanyatlás országait egymással egyesítette.*” Mindezzel Nagy Sándor véghezvitte „*nagy életének leghatalmasabb tettét*”, amely egy új világkorszak princípiumaként jelent meg. Ő egyesítette „*a görögség lobogó élni akarását, amelynek anyagra, és az ázsiai népesség halott tömegét, amelynek életre volt szüksége*”. A kétféle népesség vagy civilizáció keveredése, ami az új éra lényege volt, kihatott a történelmi lét legkülönbözőbb területeire. Az utódhadvezérek (*diadokhoszok*) három évtizedes küzdelme idején, vagyis közvetlenül Nagy Sándor halálát követően, az e harc által érintett területek népeinél „*az új végre megszokássá vált*”. Eltűntek a nemzetiségi előítéletek, és „*az igényekben, szokásokban és nézetekben*” végbement kölcsönös közeledés létrehozott egy új „*társasléletet*”. „*Az attikai nyelv és szokás... a fejedelmi udvarok vezérfonalává lett... és amikor a hellénizmus elveszítette politikai önállóságát a római állammal szemben, akkor Rómában kezdett uralomra jutni a szokás és a művelődés felett.*” Így joggal lehet „*a hellénizmust az első világegységnek*” nevezni.⁹

A 20. sz. elején J. Kaerst hasonlóan fogalmazott: „*A hellénizmus lényege a hellénség nemzeti egységének átalakítása egy tisztán kulturális egységé.*”¹⁰ Ugyanezt W. Schubart egészen költői formába öntötte: „*... a hellénizmus... a hellénség elterjedése, kisugárzása a világra, saját átítatódása a világgal, az ő világgá válása.*”¹¹

Nagy Sándor több szempontból is a megfelelő ember volt arra, hogy a globalizálás programját végrehajtsa. Népét összetett etnikai jellege már eleve

⁹ J. G. Droysen: Geschichte Alexanders des Grossen. Berlin, 1833. 545-546. Vö. R. Bichler: 'Hellenismus'. Geschichte und Problematik eines Epochenbegriffs (Impulse der Forschung 41.). Darmstadt 1983. 55 és következők.

¹⁰ J. Kaerst: Geschichte des hellenistischen Zeitalters, Bd. 2. Leipzig-Berlin, 1909. 290.

¹¹ W. Schubart: Hellenismus und Weltreligion. Neue Jahrbücher für Wissenschaft und Jugendbildung. Jg. 1926. 505.

birodalomalkotásra teremtette. Makedónok, illírek, thrákok és közép-görögországi betelepült görögök alkották azt a népet, amelyet *makedónnak* nevezünk, és amely csakúgy, mint a latin, szabin és etruszk etnikai összetevőkből építkező római nép, saját sokszínűségénél fogva nyitott volt minden befogadásra érdemes érték előtt. E harcias népesség bátor és rátermett katonai vezetőt igényelt, és Nagy Sándor megfelelt az elvárásoknak.¹² Ám ő *Arisztotelész* neveltje volt. Sokat tanult mesterétől, többek között azt is, hogy a „hellén nép... bátor és tehetséges: ezért azután szabadságban és a legtökéletesebb politikai szervezetben (értsd: poliszokban – K. I.) él, akár mindenki fölött is tudna uralkodni, ha egy államban tömörülne” (Politika 1327b). A tudományos közvélemény szerint a nagy tudós itt a városállamok szerves, egyirányú együttműködését, annak valamiféle szervezett formáját értette *egy államon*. Nagy Sándor atyjához, II. Philipposzhoz hasonlóan úgy vélte, a saját uralma alatt kell egyesítenie a helléneket. Viszont Arisztotelész elképzeléseinek messze túlhaladt. A görögök feletti uralmat a világalom első fokának tekintette csupán. Ehhez a makedónbarát athéni szónok, *Iszokratész* adta az ideológiát. Iszokratész ugyanis kitágította és etnikai alaptól függetlenítette a hellénség fogalmát: „A hellén műveltség folytán a «hellén» elnevezés már nem is a származást, hanem a lelkiállapotot jelöli; helléneknek most már nem a vérrokonság kapcsolataiban élő személyeket nevezik, hanem azokat, akik műveltségünknek részesei.” (Panégürikosz 50. – Borzsák István fordítása.)

Ilyen szellemi alapokon vált a makedónok királya a *világmindenség polgárává* (*koszmpolitásszé*), abban az értelemben, hogy mindenhol otthon érezte magát, ahol befogadásra érdemes civilizációs értékekre lelt. És ugyanezt a fogékonyságot várta el az általa meghódított népektől is. Először a hellének, majd a civilizációjukat tekintve hellénné tett keleti népek urává akart lenni, olyan népeké, akikről „*mi magunk is tanulhatunk*”. Szép eszme volt a „barbárokat” hellénizálni, de gyakorlattá tenni csak a Keleten régóta elfogadott politikai keretek között lehetett. Nagy Sándor eléggé pragmatikus gondolkodású volt ahhoz, hogy ezt belássa. Amikor felvette a keleti despotikus király attitűdjét, nem tett mást, mint folytatta az ott élő hagyományokat. Így tette elfogadottá a *lokális politikai formák között a globális civilizációs tartalmat*. Mindennek eredményeképp hivatalos államnyelvként elterjedt az ógörög; görög-makedón tömegek vándoroltak Keletre; görög mintájú városok alakultak, és a régi keleti városközpontok egyre-másra dúsultak görög politikai intézményekkel; a világméretűvé duzzadt távolsági kereskedelem általánossá vált az attikai tetradrahma használata; mindenfelé gümnaszionok épültek, és ezek terjesztették tovább a görög műveltséget és embereszményt; a görög és a keleti vallási kultuszok nagyméretű egységesülése következett be, aminek folyamán egyrészt keleti isteneket görög megfelelőikkel azonosítottak (*interpretatio Graeca*), másrészt keleti

¹² Nagy Sándorról l. főleg *N. G. L. Hammond: Alexander the Great. King, Commander and Statesman*. Bristol, 1989²; uő. *The Genius of Alexander the Great*. London, 1997; *Kertész István: Hellénisztikus történelem* (8. jegyzet), 66-96, 208-213 további szakirodalommal; uő. Héralész unokái. *A lovas makedónok története Nagy Sándor haláláig*. Bp., 2002. 218-304.

és görög istenalakok összeolvasztása révén (*szinkretizmus*) tendenciaszerű fejlődés indult meg az *egyistenhit* kialakulása felé.

A keleti területeken viszonylag könnyen ment az új monarchikus hatalom elfogadtatása, majd ennek a hatalomnak a széteszlása a hellénisztikus utódállamokba. A görög anyaország és Kis-Ázsia hellén városainak polgárságával azonban előbb el kellett fogadtatni a *korlátozott függetlenség* doktrínáját ahhoz, hogy alávéssék magukat az új világot uraló monarchák akaratának.

A polisz a hellénisztikus világban¹³

II. Philipposz, Nagy Sándor (III. Alexandrosz) és a diadokhoszok tevékenysége nyomán a királyok által felügyelt nagy politikai egységekben (*territoriális államokban*) koncentráldott olyan katonai-politikai erő, amely messze felülmúlta a poliszok erőforrásait. Ennek következtében a görög városállamok polgárainak hagyományos szabadságvágya és a polisz autonómia iránti igénye fokozatosan alárendelődött az uralkodó személyében megtestesülő legfelső hatalomnak. A városállam *állam* mivolta lassanként elhalt. Megmaradt ugyan az *autonómia*, vagyis az, hogy a polgárok saját törvényeik szerint élhettek. Csakhogy ez az *alkotmányos függetlenség* nagyon sok esetben egy domináns hatalom, rendszerint valamelyik hellénisztikus király vagy diadokhosz kénye-kedvétől függött, annak politikai érdekét szolgálta, így igen törekeny volt. Az autonómia újszerű értelmezésére ad példát az a felirat, amely Nagy Sándornak Kr. e. 332-ben a khiosziak részére kiadott rendeletét tartalmazza. Ennek egy részlete így szól:

„...*Alexandrosz király a khiosziaknak. Térjen vissza minden khioszi száműzött, a khioszi alkotmány pedig legyen demokratikus. Nomographoszokat (törvényírókat) kell választani, hogy megszerkesszék és kijavítsák a törvényeket, hogy semmi se legyen ellentétben a demokráciával, és semmi se akadályozza a száműzöttek visszatérését. A megírt vagy kijavított törvényeket be kell mutatni Alexandrosznak...*”

(Syll.³ 283 – Borzsák István fordítása.)

¹³ A. B. Ranovics: A hellénizmus és történeti szerepe. Bp. 1952. 11-43; P. Green: Alexander to Actium. The Hellenistic Age. London, 1990. 155 és következők, 312 és következők; M. Rostovtzeff: The Social and Economic History of the Hellenistic World. Oxford, 1941. 189-247, 603-631; V. Ehrenberg: Der Staat der Griechen II. Der hellenistische Staat. Leipzig, 1958. 44 és következők; P. Klöse: Die völkerrechtliche Ordnung der hellenistischen Staatenwelt in der Zeit von 280-168 v. Chr. Ein Beitrag zur Geschichte des Völkerrechts (Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte 64.). München, 1972. 138-180; F. W. Walbank: Die hellenistische Welt. München, 1983. 145 és következők; H.-J. Gehrke: Geschichte des Hellenismus (Oldenbourg Grundriß der Geschichte 1A.). München, 1990. 181 és következők, 224 és következők, 247 és következők; J. A. O. Larsen: Greek Federal States. Their Institutions and History. Oxford, 1968; J. Deininger: Der politische Widerstand gegen Rom in Griechenland 217-86 v. Chr. Berlin, 1971; D. Graham J. Shipley-M. H. Hansen: The Polis and Federalism. In: The Cambridge Companion to the Hellenistic World, ed. G. R. Bugh. Cambridge, 2006. 52-72; Föderalismus in der griechischen und römischen Antike. Hrsg. P. Siewert-L. Aigner-Foresti. München, 2005.

Fokozottabb mértékben figyelhető meg a polisz *állam jellegének elsorvadása* az *eleutheria* vonatkozásában. A klasszikus városállam saját hadsereggel rendelkezett, ami biztosította számára a *katonai szabadságot* (*eleutheria*). A hadsereg pedig alapvetően polgárkatonákból állt, akik szükség esetén harcba szálltak városállamuk védelméért vagy hatalma kiterjesztéséért. A hellénisztikus korban általánossá vált a nagy fegyveres erővel rendelkező és annak részeként zsoldos katonák tömegeit mozgósító monarchiák katonai fölénye. Ilyen körülmények között a poliszok többé nem szerveztek számottevő saját katonai erőt. Így aztán változáson ment át a *szabadság* fogalma is. A *szabadság* a polisz korlátozott, a domináns hatalomtól vagy hatalmaktól függő viszonylagos önállóságát szavatolta csak, amely jelenthetett az adósságtól való mentességet, esetleg, de nem mindig, adómentességet, olykor azt, hogy az adott településen nem helyeztek el helyőrséget. Az egyik leghatalmasabb diadokhosz, Antigonosz Monophthalmosz (Félszemű) például Kr. e. 303 körül, egy Teóosz lakóihoz írott levélben elrendelte, hogy a Kis-Ázsiát sújtó földrengés miatt Teóosz és Lebedosz polgárai költözzenek össze, részletesen felsorolta az összeköltözés (*szünoikiszmosz*) konkrét feltételeit, majd közölte:

„...Ezt azért rendeljük, hogy a városok mentesüljenek adósságaiktól, úgy vélvén, hogy amennyiben ez rajtunk fordul meg, egyéb tekintetben is szabaddá és függetlenné (*eleutheriosz kai autonomosz*) teszünk benneteket.”

(RC no. 3. – Borzsák István fordítása.)

Hasonló módon kényszerítette ugyanez a diadokhosz összeköltözésre a „szabadnak” nyilvánított Szképsziszt a saját maga által alapított Antigoneia Tróasz városával. A gyakorlatban az egykori állami szuverenitás helyett csupán az önkormányzatiság, saját, olykor kívülről rájuk erőltetett törvények érvényesülése és a város körüli földterülettel való szabad rendelkezés joga foglaltatott bele a poliszok *szabadságának* fogalmába.

Az *autonómia* és a *szabadság* mellett megváltozott a *demokrácia* (*démokratia*) jelentéstartalma is. A Kr. e. 4. sz. végén és a 3. sz. folyamán azokban a poliszokban, amelyeket a „*felszabadító*” vagy a hódító (diadokhosz vagy király) parancsára újjászerveztek, esetleg újonnan alapítottak, többnyire bevezették a klasszikus Athénra jellemző demokratikus intézményeket, mint népgyűlés (*ekklészia*), tanács (*boulé*) és a vezető tisztviselők testülete. A gyakorlatban azonban ez a demokrácia csak halovány utánzata volt a hajdan Periklész nevével fémjelzett athéninak. Sokkal inkább megfigyelhető a *demokrácia és az oligarchia* egyfajta sajátos kombinációja. A politikai vezetős szerep a birtokos elit kezébe került. A népgyűlésen való részvételt egyes poliszokban minden polgár számára nyitottá tették, máshol egy alacsony, megint másutt viszont magas vagyoni kvalifikációhoz kötötték. Ilyen körülmények között az is kétséges, hogy a népgyűlések egyáltalán érdemben beleszólhattak-e a fontos döntésekbe.

Mindezek a fejlemények a poliszoknak a monarchikus hatalmaktól való függetlenségét erősítették. Ilyen körülmények között a monarchiákba be nem tagolódott városállamok számára törekény és egyre inkább virtuálissá váló *függetlenségük*

megőrzése jelentette a legnagyobb problémát. E gond megoldásának rövidebb-hosszabb távon legeredményesebb eszköze volt a *föderációk* létrehozása. Ez azt jelentette, hogy a városok egy nagyobb csoportja állami szuverenitásának egyes – tehát nem mindegyik – elemeit közösen választott föderatív szervekre ruházta át. A nagy területű monarchiákkal szemben kiszolgáltatott helyzetben lévő poliszok így őrizhették meg legeredményesebben önálló cselekvésük lehetőségeit – miközben a közös irányító intézmények elismerésével önmaguk korlátozták cselekvési szabadságukat. Az *aitólok* és az *akhájok* szövetségei voltak a hellénizmus időszakában a leghatékonyabbak, és ezek a koalíciók egészen a Kr. e. 2. századig sikerrel álltak ellen a makedónok, majd a rómaiak hatalmi törekvéseinek.

Az *aitól szövetség* legfőbb döntéshozó szerve a fegyverfogásra alkalmas polgárokból álló *népgyűlés* volt. A szövetség élén egy fővezér (*sztratégosz*) állt. Két népgyűlés közötti időszakban egy *állandó tanács* (*szünhedrion*) működött, amelyben a föderáció településeit azok lélekszámával arányos mennyiségű küldött képviselte. A népgyűlési szünetekben ez a testület döntött a legfontosabb, a föderáció egészét érintő ügyekben. Maguk a települések autonómiát élveztek, berendezkedésük általában demokratikus volt. Az *akháj szövetség* is évente választott *sztratégosz* irányítása alatt állt. Az évente négy alkalommal összehívott népgyűlés döntött az egész közösséget érintő ügyekben. Szavazáskor minden polisz szavazata egyet ért, függetlenül lakóinak számától. A napi ügyeket egy tíztagú testület intézte a titkárral és a katonaság vezetőivel együtt. A népgyűlés elé vitt ügyek előkészítése a 30. életévüket betöltött polgárokból álló *tanács* dolga volt. Háború vagy béke kérdésében a döntéshozatalt és a római senatus által kiküldött delegációk meghallgatását külön erre a célra összehívott népgyűlések végezték.

A föderációkban való részvétel és a sokrétű egymás közötti kapcsolatok következtében a görög poliszok jogrendje nagymértékben egységesült. Ez a viszonylag egységes jogrend főbb vonásaiban nem különbözött a mediterrán Kelet hellénisztikus birodalmaiba olvadt görög vagy hellénisztikus városokéitól. Lényege az volt, hogy elfogadta a monarchikus hatalom főségét, és az *autonómia* és a *szabadság* korlátozott lehetőségein belül igyekezett biztosítani polgárai életlehetőségét. Viszonzásképp a monarchikus hatalmak támogatták a városok gazdasági-társadalmi fejlődését, annál is inkább, mert ez sok esetben engedelmes adóalanyok sokaságát biztosította számukra.

Föderáció – birodalom

A Róma irányítása alatt álló *itáliai föderáció* azt a római társadalmi modellt tette általánossá az Appennini-félszigeten, amely éppúgy magába ötvözte a *demokrácia* és az *oligarchia* főbb vonásait, mint a görög-hellénisztikus poliszvilág önálló és föderációba tömörült városainak társadalma. Róma szövetségesei éppúgy a *szabadság* és *autonómia* újszerű értelmezésének jegyében éltek polgáréletüket, mint az egykori nagy sándori birodalom területén élő hellén-hellénizált városlakók. Utóbbiaknak a kultúrája, előbbieknél a dinamikus katonai ereje állt

készen a hódításra. A politikai ellentétek mentén szétszülő hellénisztikus Kelet néha nagyobb, máskor kisebb empátiával, de csak ritkán igazán ellenségesen fogadta a római hódító szándékot. Mindenesetre sokkal könnyebben nyugodott bele a Római Birodalomba történő és elkerülhetetlennek tűnő integrálódásba, mint a britannus Calgacus népe, amely a távoli Nyugaton a rómainál teljesen idegen civilizációt képviselt. Végül is a Nagy Sándor által vezényelt globalizációs folyamat a római birodalomalkotással vált *majdnem* világméretűvé. Előbb a *hellénség* egyesült, majd a *hellénnek* tekintett vagy *hellénné* vált népek foglaltattak *egyetlen* civilizációs keretbe, végül ezzel a civilizációval termékenyítette meg Róma a sajátját, és terjesztette el azt *romanizáció* néven, fegyverei segítségével egy még szélesebb földrajzi körben. Eközben Róma egyaránt volt „*népek és nemzetek kikötőhelye és menedéke*” meg „*a földkerekség rablója*”. Viszont ugyanakkor, amikor hódított, maga is hódolt a görög és keleti világ legjobb értékeit ötvöző magaskultúrájának. Erről írta találóan *Horatius*:

„*Durva legyőzőjén győzött a levert Görögország,
S pór népét Latiumnak művészetre kapatta.*”

(*Az episztolák második könyve I. – Muraközy Gyula fordítása.*)

Makai János

ÚJABB ZŰRZAVAR VLAGYIMIR– SZUZDALBAN (1211–1216)

Nézeteltérés az öröklés miatt

1211-ben Vszevolod Jurjevics vlagyimir–szuzdali fejedelem hosszú és eredményes uralma a végéhez közeledett. Ebből az évből a Lavrentyij-évkönyv, a térség akkori történetének egyik legfontosabb forrása mindössze két eseményt említ. Az első híradás Vszevolod egyik fiának és Vszevolod Csormnij kijeji fejedelem lányának vlagyimiri házasságkötéséről szól.¹ A második esemény Rosztovval kapcsolatos: egy tűzvész következtében majdnem az egész város leégett, csak templomból tizenöt pusztult el. A Rosztov élén álló Konsztantyin fejedelem, Vszevolod legidősebb fia, aki a tüzeset idején éppen Vlagyimirban volt az apjánál, gyorsan visszatért, és lecsendesítette az elkeseredett embereket.²

Ha a Lavrentyij-évkönyv szövegét más forrásokéval összehasonlítjuk, kiderül, hogy az előbbi a fontos események egy részét egyszerűen elhallgatja. A 15. század végi Moszkvai Évkönyvi Szvod³ viszont utódlási gondokról tudósít. Eszerint 1211-ben Vszevolod Rosztovból magához hívta Konsztantyint, Vlagyimir városát akarta ráhagyni, Rosztovot pedig Jurijra. Konsztantyin azonban apja második felszólítására sem jelent meg, mert ő Vlagyimirt Rosztov mellé szerette volna megkapni. Ekkor Vszevolod összehívta az összes bojárját a városokból és a voloszyokból, meghívta Ioann püspököt, a kolostorfőnököket, a papokat, a kereskedőket, a dvorjanyinokat „és az összes embert” («и вси люди»), majd Jurijnak adta Vlagyimirt, és mindenkit felesketett rá. A fivéreit is az ő hatalma alá rendelte. Amikor Konsztantyin meghallotta mindezt megharagudott a testvéreire, leginkább Jurijra.⁴

¹ Polnoje szobranyije russzkih letopiszej (PSZRL). Tom I. Moskva, 1962. 435. (oszlop)

² Uo. 435-436.

³ A szvod egyrészt olyan évkönyv-redakciót jelöl, amelynek önálló változata nem maradt ránk, de szövege helyreállítható. Másrészt az orosz nyelvű szakirodalom az önálló formában megőrződött források megjelölésére is alkalmazza.

⁴ Russzkije letopiszi. T. 8. Moszkovszkij letopisnij szvod konca XV veka (MLSZV). Rjazany, 2000. 149-150. A voloszty ez esetben a Vlagyimir–szuzdali Fejedelemség kisebb területi egységeinek elnevezése. A dvorjanyinok eredetileg a fejedelmek udvari szolgálói voltak. Vlagyimirban 1211-ben ennél már jóval nagyobb lehetett a presztízسük, különben Vszevolod aligha hívta volna meg őket ilyen fontos eseményre.

A történelemtudomány már feltárta, hogy mi az oka a két forrás szövegében megnyilvánuló különbségnek. A Lavrentyij-évkönyv 14. századi kéziratban maradt fenn. Szövegét egy Lavrentyij nevű szerzetes másolta le 1377-ben. Az események év szerinti ismertetését 1305-ig tartalmazza.⁵ A. Ny. Naszonov szerint a Lavrentyij-évkönyvben az 1206-1237 közötti időszak annak a szvodnak a rosztovi átdolgozása, amelyet Jurij fejedelem számára írtak Vlagyimirban, a rosztovi szerző pedig tendenciózusan kihagyott minden olyan eseményt, amely feltárta volna Konsztantynnak apjával, Vszevoloddal és öccsével, Jurijjal való összeütközéseit.⁶ M. D. Priszjolkov egyenesen Konsztantyin-évkönyvről írt, amely a Lavrentyij-évkönyv fentebb említett részében folyamatos és legerősebb áramlatként halad. Konsztantyin halála (1218) után ezt fiai évkönyveként folytatták, bár a munkát a rosztovi püspökség végezte. Priszjolkov véleménye szerint Konsztantyin és fiai, valamint Jurij évkönyvét az 1239. évi szvod egyesítette, s ha az utóbbi összeállítójának választania kellett a kettő közül, minden esetben habozás és kompromisszum nélkül a rosztovi verziót vette át.⁷ V. K. Ziborov úgy vélekedett, hogy a 13. században fejedelmi szvodok egész sora jelent meg: Konsztantyiné és fiaié (1206–1277. évi feljegyzések), valamint Jaroszlav Vszevolodovics 1239. évi szvodja. Az utóbbit is Rosztovban állították össze, és ez nagyfejedelmi, vagyis az egész vlagyimir–szuzdali föld szvodja volt.⁸

Úgy tűnik, hogy a korai évkönyvi szvodokból hiányzó vlagyimiri feljegyzések a 15. század végi moszkvai forrásban maradtak fenn. Ez a szakirodalomban 1479. vagy 1480. évi Moszkvai Szvodként ismeretes. Úgy tűnik, hogy Moszkvában Novgorodnak a Moszkvai Fejedelemséggel való egyesítése után rögtön összeállítottak egy nagy oroszországi évkönyvi szvodot. Kéziratát A. A. Sahmatov, az évkönyvek kiváló kutatója találta meg. Ez azonban egy 18. századi, rossz másolat volt. Később M. Ny. Tyihomirov egy 16. századi, jobb másolatot tárt fel. Mivel az utóbbi az 1492. évi szöveggel végződik, praktikusabb a 15. század végi Moszkvai Évkönyvi Szvod elnevezést használni.⁹ A forráskutatás egy másik jelentős képviselője, M. D. Priszjolkov is részt vett szövegeinek felderítésében, s ez a kútfő tekinthető a 15. századi moszkvai nagyfejedelmi évkönyvírás legragyogóbb produktumának.¹⁰

Már Sahmatov igyekezett megnevezni a Moszkvai Évkönyvi Szvod forrásait. Véleménye szerint ezek az alábbiak voltak: egy vlagyimiri forrás, egy 1448. évi novgorodi szvod, a Troickij-évkönyv, a Szuzdali Évkönyv és egy (az Ipatyij-

⁵ V. K. Ziborov: Russzkoje letopiszanyije XI–XVIII vekov. SzPb., 2002. 179.

⁶ A. Ny. Naszonov: Isztorija russzkovo letopiszanyija XI–nacsala XVIII veka. M., 1969. 220-226.

⁷ M. D. Priszjolkov: Isztorija russzkovo letopiszanyija XI–XV vekov. SzPb., 1996. 137, 141-142. (Első kiadása: Leningrád, 1940.) Priszjolkov feltételezett 1239-es évszámával szemben Naszonov úgy vélekedett, hogy Konsztantyin rosztovi és Jurij vlagyimiri szvodját 1281-ben egyesítették: *Naszonov*, 1969. 192-197.

⁸ Ziborov, 111. Ziborov külön nem tett említést Jurij évkönyvéről, de szerinte Vlagyimirban 1228-1230 között is írtak szvodot: uo. 103. A jelzett évek viszont Jurij második vlagyimiri nagy/fejedelemségének időszakába tartoznak.

⁹ Pregyiszlovije. In: MLSZV. 7-8.

¹⁰ Ny. L. Rubinstein: Russzkaja isztoriografija. Pod. red. A. Ju. Dvornycsenko, Ju. V. Krivosejeva, M. V. Mandrik. SzPb., 2008. 26. (Első kiadás: 1941.)

évkönyvhöz közeli) déli évkönyv.¹¹ Sahmatov azt feltételezte, hogy a vlagyimiri forrás az 1207–1234 közötti időszak eseményeit tartalmazza, s az 1480. évi szvodba a rosztovi főpapi szvod Jefrem püspök-féle 15. századi redakciója után került.¹² Évtizedekkel később megjelent kötetében Ju. A. Limonov jórészt elfogadta a Sahmatov által felsorolt forrásokat,¹³ de nem hajolt meg teljesen a nagy előd tekintélye előtt. Egyrészt nem vlagyimiri forrásnak, hanem északkeleti forrásnak vagy emléknek nevezte azt a dokumentumot, amely eredetiben ugyan nem maradt fenn, de a Moszkvai Évkönyvi Szvod részeként unikális információkkal is szolgál. Másrészt Sahmatovtól eltérő módon mutatta be a fenti kútfőt: az 1480. évi Moszkvai Évkönyvi Szvod nem egy 1207-1234. évi vlagyimiri forrást használt, hanem olyan északkeleti emléket, amely 12–14. századi híradásokat tartalmazott. Az északkeleti emlék első része 12. századi–13. század eleji eseményeket ismertetett; a második részét a 13. század végéig folyamatosan vezették, és az utóbbi század folyamán Rosztovban nem szerkesztették át; a harmadik részébe pedig 14. századi híradások kerültek be. Limonov véleménye szerint ez az északkeleti forrás az 1330. évi Első Moszkvai Szvod volt.¹⁴ A tudós-elődök, pl. Limonov kutatásai alapján Ju. V. Krivosejev úgy vélekedett, hogy a 13. század első évtizedeinek más forrásokból hiányzó híradásai hiteles és minőségi információt képviselnek, s a 15. századi évkönyvbe, vagyis a Moszkvai Évkönyvi Szvodba ezek többé-kevésbé tiszta formában kerültek be az eseményekkel egykorú szvodból.¹⁵

A 16. századi Voszkreszenszkij-évkönyv a vlagyimiri fejedelem és legidősebb fia vitájáról a Moszkvai Évkönyvi Szvod verzióját tartalmazza.¹⁶ Magáról a Voszkreszenszkij-évkönyvről első kötetének 1856. évi előszavában ez olvasható: sok olyan kijevi információt tartalmaz, amelyek nincsenek meg a Kijevi Évkönyvben; a Nyikon-évkönyvnel alaposabban meséli el a moszkvai államban történt eseményeket; utolsó fejezetei megegyeznek a Nyikon-évkönyvével; olyan eseményekről is értesít, amelyek sem a Szófia-, sem a Nyikon-évkönyvben nincsenek meg.¹⁷ Azóta a kutatók jelentős eredményeket értek el a Voszkreszenszkij-évkönyv tanulmányozásában. Már Sahmatov megállapította, hogy az alapja a Moszkvai Évkönyvi Szvod, amely közel áll az Első Szófia-évkönyv Carszkij-féle másolatához.¹⁸ Később – lényegében Sahmatovhoz csatlakozva – B. M. Klossz arra az álláspontra helyezkedett, hogy a Voszkreszenszkij-évkönyv összeállításához jórészt a Moszkvai Évkönyvi Szvodot és az

¹¹ A. A. Sahmatov: *Obozrenyije russzkijh letopisznih szvodov XIV–XVI vv. M.–L.*, 1938. 274-279.

¹² Uo. 274.

¹³ Ju. A. Limonov: *Letopiszanyije Vlagyimiro–Szuzdalszkoi Ruszi*. L., 1967. 106.

¹⁴ Uo. 119, 134.

¹⁵ Ju. V. Krivosejev: *Rusz i mongoli. Issledovanyije po isztorii Szevero-Vosztocnoj Ruszi XII–XIV vv. Izdatyelsztvo Sz.–Petyerburgszkovo Unyiverszityeta*, 2003. 50.

¹⁶ PSZRL. T. VII. M., 2001. 117.

¹⁷ PSZRL. T. VII. SzPb., 1856. VI.

¹⁸ Sahmatov, 1938. 370. Sahmatov az előbbi 1479. évi Moszkvai Nagyfejedelmi Szvodnak nevezte.

1489. évi Rosztovi Szvodot,¹⁹ valamint az első Szófia-évkönyv Carszkij-féle másolatát²⁰ használták fel.

A Nyikon-évkönyvben az eseményeknek egy módosított változata szerepel. Eszerint egyrészt Konsztantyin azt kérte apjától, hogy vagy Rosztov mellé adja neki Vlagyimirt, vagy Vlagyimir mellé Rosztovot.²¹ Másrészt ennek a forrásnak a szövege szerint bár Vszevolod sokat tanácskozott saját bojárjaival és Ioann püspökkel, Vlagyimirt Jurijnak akarta adni. A továbbiakban itt is szó van a döntés szélesebb körben történő elismertetéséről, az eskütételről és Jurijnak a fivérei fölött gyakorolt befolyásáról.²² A 16. században összeállított Nyikon-évkönyv fenti verziója azonban kételyeket ébreszt. A szentpétervári Ju. V. Krivosejev például a Moszkvai Évkönyvi Szvod 1471. évi elbeszélésével hasonlította össze. Ebben az áll, hogy Novgorod elleni hadjárata előtt III. Iván nagyfejedelem először a bojár dumával és a metropolitával tanácskozott, majd biztosította a terület támogatását. Krivosejev legfontosabb megállapításai az alábbiak voltak: a 16. századi évkönyvírásra jellemzőek a nagyfejedelmeknek a metropolitákkal és püspökökkel való tanácskozásainak példái, s az adott esetben is ezt látjuk: Iván (Ioann) püspök nélkül sem Vszevolod, sem a bojárok nem tudtak dönteni. A Nyikon-évkönyv variánsa több korábbi forrás „átértelmezése”. A Nyikon-évkönyvéhez képest a Moszkvai Évkönyvi Szvod verziója a megbízhatóbb.²³

A történetírás az 1211. évi eseményekről

Úgy tűnhet, hogy a Rurik-dinasztia északkeleti ágának tagjai közötti trónöröklési vita csak az órosz történelem egy epizódja, legfeljebb vlagyimir-szuzdali belügy volt. Ehhez képest már a 18. század óta foglalkoztatja a keleti szláv és a nyugati szakembereket is. A történészek ugyanazon források alapján, más-más nézőpontból kiindulva az események sokféle értékelését adták.

V. Ny. Tatyiscsev, az orosz történetírás első igazán nagy hatású képviselője, aki Vszevolod fejedelem tevékenységének ismertetésekor általában tartózkodott az értékeléstől, az 1211. évi konfliktus kapcsán annak kiobbantójával szimpatizált. Elismerte ugyan, hogy Konsztantyin két alkalommal sem reagált apja invitálására, de inkább azt hangsúlyozta, hogy először betegség miatt nem tudott megjelenni, ill. kérését alázatos, tiszteletteljes stílusban adta elő, sőt még kompromisszumra is hajlandó volt. Arról szintén írt, hogy a bojárok között sem volt egyetértés: egyesek mentegették, mások hibáztatták a fejedelem fiát.²⁴ Tatyis-

¹⁹ B. M. Klossz: Pregyiszlovije k izdanyiju 2000 goda. In: PSZRL. T. XXIV. M., 2000. IX.

²⁰ Uő: Szpiszok Carszkovo Sofijszkoj I letopiszi. In: Letopiszi i hronyiki. M., 1984. 25-37.

²¹ PSZRL. T. X. M., 2000. 63. Ez a verzió – akár elfogadjuk, akár kételkedünk benne – arra utal, hogy nem volt mindegy, hogy a Vszevolodot követő generáció rangidős tagjának mely város lesz az első számú központja.

²² Uo. 63-64.

²³ Krivosejev, 50-51. Álláspontjának kialakításához Krivosejev, Klossznak, a Nyikon-évkönyv szakértőjének a kótetét is felhasználta: B. M. Klossz: Nyikonovszkij szvod i russzkije letopiszi XVI–XVII vv. M., 1980. 96-97.

²⁴ V. Ny. Tatyiscsev: Isztorija Rosszijszkaja. T. III. M.–L., 1964. 186-187.

csev úgy vélekedett, hogy igazságtalan dolog az idősebb fivért megfosztani az örökségétől, s a források egy részének hangvételeért Szimon püspököt hibáztatja. Eszerint az, hogy majdnem minden kéziratban elítélik az idősebb fivért, mert szembezállt apjával, eléggé leleplezi a szuzdali püspököt. Szimon Jurij kegyeit élvezve vezetett feljegyzéseket, és nem szégyellte Konsztantyin megszegyeníteni, Jurijt pedig felmenteni. Ezért, miután Konsztantyin legyőzte testvéreit, Szimont megfosztotta a püspökségtől.²⁵

Sz. M. Szolovjov, az orosz polgári történetírás nagy alakja, arra a következtetésre jutott, hogy Vszevolod fejedelem haldokolva kivonta a kardot fiai között. A rosztoviak által jelentett veszéllyel indokolta, hogy Konsztantyin Rosztovra és Vlagyimirra is igényt tartott: úgy tűnik, a két város közötti rangidősség még akkor is vitatott volt, és Konsztantyin félt átengedni az egyiket vagy másikat öccsének, mert aggódott a rosztoviak régi igényei miatt, amelyeket Jurij ki tudott volna használni.²⁶

A szovjet történetírás korai időszakában A. Ny. Naszonov egy tanulmányban foglalkozott az 1211. évi eseményekkel, és Szolovjovhoz hasonlóan ő is a rosztoviak törekvéseit találta meg a háttérben. Konceptiójának lényege a következő: Konsztantyin azért utasította el konokul a Vszevolod által javasolt felosztást, mert azt gondolta, hogy Vlagyimirt és Rosztovot egy kézben kell egyesíteni. Ennek a lépésnek a megértéséhez Konsztantyin személyes akaratán kívül figyelembe kell venni a régi Rosztovból származó törekvéseket és követeléseket. A rosztoviak az elosztásban nyilván az egységes föld (fejedelemség) felosztásának veszélyét látták, és ez közöttük tiltakozást váltott ki. Tehát Konsztantyin „személyes igényei megvalósításának módját” a rosztovi vecse követeléseit idézték elő. Az apa reagálásáról Naszonov elismerően írt. Vszevolod diplomatikusan bölcs lépéssel válaszolt: összehívta az összes város képviselőjét, hogy támogatást kapjon új döntéséhez, miszerint Jurijnak adja a szeniori pozíciót. Nyilván főként a „fiatalabb” városok, Perejaszlavl és Vlagyimir képviselőire számított. A döntést elfogadták, s ez egyrészt Vszevolod diplomáciai győzelme, másrészt Jurij és öccse, Jaroszlav Konsztantyin fölött, pontosabban a vlagyimiriak és a perejaszlavlialak rosztoviak fölött aratott győzelme volt.²⁷

Az amerikai történeti ruszisztika neves képviselője, George Vernadsky figyelmét a Vszevolod által összehívott gyűlés ragadta meg. Megállapította, hogy ezt a tanácskozást néhány orosz történész a moszkvai állam későbbi tanácsadó

²⁵ Uo. 260. (586. sz. jegyzet)

²⁶ Sz. M. Szolovjov: Isztorija Roszszii sz drevnyejsih vremjon. In: Szocsinyenyija. Knyiga I, t. 2. M., 1988. 585.

²⁷ A. Ny. Naszonov: Knyaz i gorod v Rosztovo-Szuzdalszkoj zemle. Veka, Petrográd, 1924, № 1. 25. Csaknem három évtizeddel később, a sztálini korszak végén jelent meg a Szovjetunió történetének vázlata c. terjedelmes munka. Ebben Naszonov mutatta be a Vlagyimir–szuzdali Fejedelemséget. Foglalkozott az 1211-ben történekekkel is, de inkább ismertette, mint elemezte azokat. Az benne a figyelemre méltó, hogy Naszonov itt nem a rosztovi vecse, hanem a rosztovi bojárok szerepét hangsúlyozta: Ocserki isztorii SZSZSZR. Period feodalizma IX-XV vv. v dvuh csasztyah. Otv. red. B. D. Grekov. Csaszty I (IX-XIII. vv.). Kijevszkaja Rusz. Feodalnaja razdrobennoszty. M. 1953. 332-333.

gyűlése, az ún. zemszkij szobor prototípusának tartja. Ezt követően Vernadsky a Voszkreszenszkij-évkönyv alapján felsorolta a tanácskozás résztvevőit, majd vitatta, hogy „a kereskedőket, és a dvorjanyinokat, és az összes embert” nem személyesen, hanem választott képviselőik által hívták volna meg. Ugyanakkor elképzelhetetlennek tartotta, hogy a gyűlésen „Szuzdalia” egész férfi lakossága részt vett volna, majd diplomatikusan azzal zárta gondolatmenetét, hogy a krónikás híradása túl homályos a határozott következtetés levonásához.²⁸

A kölni Günther Stökl az általunk vizsgált eseményeket egyrészt a nagyfejedelmi címmel, másrészt szintén a zemszkij szoborral hozta összefüggésbe, bár az utóbbi terminus technicust nem alkalmazta. Az alábbi megállapításokat tette: Vszevolod már nem kijevi, hanem vlagyimiri nagyfejedelem volt, s mint a Kije-
vi Birodalomban is, a méltóság egy bizonyos város birtoklásához kötődött, és a legidősebbnek kellett viselnie ezt a rangot. De, hogy ki számított a legidősebbnek, azt Vszevolod határozta meg (Jurij a másodszületett volt), és az összes rendgyűlésének kellett még a nagyfejedelem életében az utódára esküt tenni. A gyűlés nagyon emlékeztet a későbbi moszkvai országos gyűlésekre.²⁹

Amint láttuk, George Vernadsky már 1948-ban megjelent kötetében sem tartotta alkalmasnak arra az évkönyvi anyagot, hogy az alapján az 1211-es gyűlést a későbbi zemszkij szobor prototípusának nevezze. Ez a szemlélet azonban még az 1970-es években is felbukkant az orosz és a német nyelvű szakirodalomban is. Az óorosz államiságról készített tanulmányában L. V. Cserepnin a következő álláspontot fogalmazta meg: Vszevolod számára nyilván nem voltak fölöslegesek a 12. század 70-es éveit politikai harcainak³⁰ tanulságai. A hatalomért folytatott küzdelemben ő és vetélytársai kénytelenek voltak a rendi csoportok követeléseinek engedelmeskedni. Miután a fejedelem megerősödött, megértette, hogy az alakulóban levő rendeket feltétlenül a nagyfejedelmi hatalom támaszává kell tenni. Vszevolod alatt (ha hihetünk az évkönyvnek) új rendi intézmény jött létre, amely távolról a leendő zemszkij szoborra emlékeztet. Cserepnin az 1211. évi gyűlés jelentőségét még abban látta, hogy az örökös kijelölése a városok, volosztyok képviselőinek egyetértésével és jelenlétében történt, s ennek a vlagyimir–szuzdali föld egységét kellett biztosítani a nagyfejedelem halála után.³¹ Hartmut Rüss álláspontja az 1970-es évek végén jelent meg nyomtatásban, és hasonló elemeket tartalmazott: 1211-ben, röviddel halála előtt Vszevolod összehívott egy gyűlést, amely összetételében emlékeztet a későbbi moszkvai országos gyűlésekre (zemszkije szobori), amelyeken a nemesség és az egyházi képviselők mellett a kereskedő réteg és az „összes ember” képviseltette magát.

²⁸ *George Vernadsky: Kievan Russia.* In: G. Vernadsky – M. Karpovich: *A History of Russia.* Volume II. New Haven, 1948. 187.

²⁹ *Günther Stökl: Russische Geschichte.* Stuttgart, 1990. 117. (Ez már az ötödik kiadás. Az első 1962-ben jelent meg.)

³⁰ Az 1170-es évek harcaihoz: *Makai János: Zűrzavar Vlagyimir–Szuzdalban (1174–1177).* In: *Történészként a katedrán. Tanulmányok Nagy József 80. születésnapjára.* Liceum Kiadó, Eger, 2009. 319–335.

³¹ *L. V. Cserepnin: K voproszu o haraktyere i forme drevnyerusszkovo goszudarsztva X–nacsala XIII v. Isztoriczeszkije zapiszki, № 89. M., 1972. 394.*

Vszevolod célja az volt, hogy második fiának, Jurijnak mint utódjának széles elismertséget teremtsen, és a fejedelemség egységét saját halála után is biztosítsa. A hatalomgyakorlásban a szeniorátus elvéről az örökletes monarchia elvére való átállás azonban itt, északkeleten éppen olyan kevésbé volt megvalósítható, mint a Rusz más részein.³²

Ju. A. Kizilov új nézőpontból vizsgálódott, amikor az 1211. évi rendezvényt az 1157. és 1174. évi fejedelmválasztó gyűlésekkel vetette össze. Konceptiója egyrészt Cserepnjin hatását mutatja, másrészt azt, hogy a 13. század eleji vlagyimir–szuzdali állapotokat megpróbálta párhuzamba állítani a nyugat-európai társadalmi-politikai viszonyokkal. Kizilov legfontosabb megállapításai az alábbiak voltak: összetételét tekintve az 1211. évi gyűlés inkább képviseleti jellegű volt, mint a többi. 1157-ben pl. csak a rosztoviak és a szuzdaliak tanácskoztak, s az évkönyv nem tesz említést más rétegek részvételéről, amelyeket Vszevolod nyíltan a támaszává próbált tenni, figyelembe véve a 70-es évek politikai harcainak tanulságait. A városok, oblasztyok és az „összes ember” képviselői jelenlétének azt kellett garantálnia, hogy Jurij rangidősségének jóváhagyása törvényes volt. Ugyanebben az időben kezdik összehívni a rendi gyűléseket Nyugat-Európában is. Azonban ezek ott sem választott képviselőkből álltak, hanem olyan személyekből, akiket hivatalos helyzetük miatt hívtak meg. Az, hogy a nagyfejedelem a formálódó rendekre támaszkodott, hatalmának megerősödéséhez vezetett. De ez a tendencia nem bizonyult tartósnak.³³

Ju. A. Limonov, Vlagyimir–Szuzdal történetének kutatója új szempontokat is alkalmazott értékelésének megfogalmazásához. Véleménye szerint Vszevolod kísérletet tett arra, hogy szerződést kössön Vlagyimir városával, s a szerződésnek formába kellett öntenie és meg kellett erősítenie a fejedelem egyik fiának jelöltségét a trónra. Ezt a körütekintést Limonov egyrészt azzal magyarázta, hogy Vszevolodot nyugtalanították a dinasztia más ágához tartozó esetleges trónigénylők, másrészt – és ez volt a legfontosabb – ő életében még számíthatott a Vlagyimir obscsinájával való szerződéskötésre, viszont feltételezte, hogy halála után akadályok merülhetnek fel. A szerző megjegyezte, hogy a városi szerve-

³² Hartmut Rüss: Das Reich von Kiev. In: Handbuch der Geschichte Russlands. Herausgegeben von M. Hellmann, Münster – K. Zernack, Giessen – G. Schramm, Freiburg. Band 1: Von der Kiever Reichsbildung bis zum Moskauer Zartum. Herausgegeben von M. Hellmann. Lieferungen 4/5, Stuttgart, 1979. 346.

³³ Ju. A. Kizilov: Zemli i knyazsesztva Szevero-Vosztocsnoj Ruszi v period feodalnoj razdroblennosztji (XII–XV vv.). Uljanovszk, 1982. 24–25. Ennek a tanulmányának nem célja Kizilov nézeteinek részletes elemzése, ill. bírálata, viszont egy nehezen értelmezhető hivatkozást mégis szóvá kell tenni: a szerző a Moszkvai Évkönyvi Szvod alapján ismertette az 1211. évi gyűléssel kapcsolatos adatokat, de nemcsak a moszkvai forrásra, hanem a Lavrentyjev-évkönyvre is hivatkozott. A jelzett hasáb azonban nem az 1211. évi gyűléssel foglalkozik, hanem azzal, hogy mi történt 1205-ben, Konsztantyin Novgorodba való indulása előtt: ld. Kizilov, 24. o. 26. sz. jegyzet, ill. PSZRL. T. I. 422. Az évkönyv szóban forgó oszlopában olvashatunk ugyan Konsztantyin rangidősségéről, de akkor egyrészt másképpen kellett volna hivatkozni, másrészt az ő korábbi szeniori pozíciójával nem érdemes külön foglalkozni, hiszen az őt elsőszülöttként illette meg. Csak az után vesztette el, miután apjával szembe fordult. (Az oblaszty kifejezés Kizilovnál analóg a voloszttyal, ld. 4. sz. jegyzet.)

zetek, tehát a másik oldalhoz tartozók is érdekeltek voltak a szerződés megkötésében. A további események megmutatták, hogy az utóbbiak okkal nyugtalankodtak Vlagyimir fővárosi státusza miatt. Mivel Rosztov továbbra is pályázott az elsőszékre, Vszevolod a legidősebb fiáért üzent, hogy szerződést kössenek Vlagyimirral. A szerző úgy látta, hogy az ellenszegülő Konsztantyin Rosztovot Vlagyimir fölé akarta helyezni. Végezetül Limonov ugyan nem hasonlította az 1211. évi gyűlést a későbbi zemszkij szoborokhoz, de azt a sajátos megállapítást tette, hogy Vszevolod szobort hívott össze, amelyen az egész föld (Északkelet-Rusz) tehetős rétegeinek képviselői mellett részt vett Vlagyimir vecséje is, s a gyűlésen szerződést kötöttek.³⁴

Szintén új megközelítést alkalmazott Ja. Ny. Scsapov, az óorosoz egyháztörténet szakértője. Ő az 1211. évi vlagyimiri eseményeket az 1187. évi halicsiakkal hasonlította össze, s – az egyház képviselőinek szerepét némiképpen túlhangsúlyozva – az alábbiakat írta: 1187-ben Halicsban Jaroszlav Oszmomiszl fejedelem szobort hívott össze azzal a céllal, hogy megkapja a beleegyezést ahhoz a jogsértéshez, hogy a hatalmat törvényes fia, Vlagyimir helyett szeretőjétől született fiának, Olegnek adja át. Jaroszlav háromnapos sírása nem vezetett eredményre, mert a kereszt megcsókolása (vagyis az eskütétel) ellenére halála után a halicsiak Vlagyimirt hívták meg magukhoz, s ő elfoglalta az apai trónt. Ugyanez ismétlődött meg Vlagyimir–Szuzdalban 1211-ben, ahol – ugyancsak a legidősebb fiú trónöröklési jogának megsértésekor – Vszevolod szintén az egyházhoz fordult. Azonban az itt született döntés hatékonynak bizonyult, és a fejedelmi trónok egymáshoz való viszonya egy ideig fennmaradt.³⁵

A magyar kutatók közül Font Mártát az 1211-es vlagyimiri gyűlés olyan rendezvényre emlékeztette, amellyel az összehasonlítás eddig nem merült fel: Vszevolod a halálát megelőző évben tartott gyűlésen fejedelemsége befolyásos elitjét arra akarta rávenni, illetve ígéretét kicsikarni, hogy halála után második legidősebb fia kövesse őt a fejedelemség élén. Valószínűleg nem ez volt az egyetlen alkalom, amikor összehívta földjének előkelőit, és egyezkedett velük. A gyűlés emlékeztet arra az esetre, amikor Vszevolod Olgovics kijevi nagyfejedelem 1146-ban összehívta a kijeveket, hogy tegyenek esküt utódlási terveire. Ugyanakkor Font Márta nem látott különösebb hasonlóságot az 1211. évi rendezvény és a novgorodiak fejedelmválasztó összejövetelei vagy a 16–17. századi zemszkij szoborok között. Az utóbbi esetben konkrétan Rüss már említett nézetére reagált.³⁶

Néhány évvel később M. B. Szverdlov foglalkozott az 1211. évi eseményekkel. Úgy vélekedett, hogy Konsztantyin a Vlagyimir–szuzdali Fejedelemség fölötti hegemonia megszerzésére törekedett. A közte és apja között levő ellentét fokmérőjének tartotta Perejaszlavl Szuzdalszkij Évkönyvének azt a híradását,

³⁴ Ju. A. Limonov: Vlagyimiro–Szuzdalszkaja Rusz. Ocserki szocialno-polityicseszkoj isztorii. L., 1987. 106. Az obscsina kifejezés jelen esetben Vlagyimir politikai szempontból aktív lakosainak közösségeként értelmezhető.

³⁵ Ja. Ny. Scsapov: Goszudarsztvo i cerkov Drevnyej Ruszi XII–XIII vv. M., 1989. 184–185.

³⁶ Font Márta: Oroszország, Ukrajna, Rusz. Balassi, Bp.–University Press, Pécs, 1998. 66.

mely szerint Konsztantyin nem ment el Vszevolod temetésére. A további eseményeket Szverdlov így mutatta be, ill. értékelt: Vszevolod Jurijra hagyta a rangidőséget, Vlagyimirt, a fővárost, és őt bízta meg fiatalabb fiai (Szyjatoszlav, Iván) nevelésével. Bár a fejedelem szétszította a központokat utódai között, a politikai helyzet labilis volt.³⁷

Ju. V. Krivosejev kötete Szverdlovéval azonos évben jelent meg. Krivosejev viszonylag hosszan elemezte az általunk vizsgált eseményeket. Őt elsősorban a Vszevolod által összehívott gyűlés jellege foglalkoztatta, s az alábbi megállapításokat tette: a történészek többsége³⁸ egyetért abban, hogy a rendek képviselőinek szoborjára (gyűlésére) került sor. Északkelet-Rusz fejlődése a territoriális egységek, a városállamok³⁹ keretein belül ment végbe. A városállamok társadalmi-politikai struktúrájának egyik fő intézménye a vecse, a város és a voloszty egész szabad lakosságának gyűlése volt. Feltételezhető, hogy a «все люди» („az összes ember”) megfogalmazás nem speciális képviselők, hanem a szabad nép önkéntesség alapján történő részvételét jelöli. Az óorosz városállamok társadalmi életében a nép jelentősége nem kétséges. Az 1211-ben Vlagyimirban megtartott gyűlés vecse volt, s azok közé a vecsegyűlések közé tartozik, amelyek Északkelet-Ruszban a 12. század második felében és a 13. század elején a városi obscsinák harcaival voltak kapcsolatosak. Az 1211. évi gyűlés nem volt sem feudális gyűlés, sem a rendek képviselőinek zemszkij szoborja. A zemszkij szoborok ideje még nem érkezett el. Krivosejev felhívta a figyelmet a következőkre is: mivel a vecse Jurij vlagyimiri fejedelemmé választásáról döntött, olajat öntött a tűzre; következésképpen mintegy a kezdetét jelentette Vlagyimirban az északkeleti városok közötti ellentéteknek, amelyek tulajdonképpen nem is szűntek meg.⁴⁰

Az 1211-es események a James Millar által szerkesztett amerikai enciklopédiába szintén bekerültek. Martin Dimnik, az Északkelet-Rusz uráról készített szócikk szerzője konstataulta, hogy Vszevolod elismertette elsőbbségét a déli (szmolenszki, volhíniai, csernyigovi) dinasztiákkal és a kijevi nagyfejedelemmel szemben, azonban halála előtt felosztotta az általa birtokolt területet az összes fia között, valamint a másodszültöt Jurijt jelölte ki örökösének. Dimnik szerint az utóbbi lépések meggyengítették a vlagyimiri fejedelem hatalmát.⁴¹

Sz. A. Melnyikov – kötete témájának megfelelően – jogi szempontok alapján közelítette meg a kérdést. Konceptiójának lényege az alábbiakban foglalható

³⁷ M. B. Szverdlov: Domongolszkaja Rusz. Knyaz i knyazseszkaja vlaszty na Ruszi VI–pervoj tretyji XIII v. SzPb., 2003. 633.

³⁸ Krivosejev konkrétan V. T. Pasuto, L. V. Cserepnin, Ju. A. Kizilov és B. A. Ribakov nevét említette.

³⁹ A Frojanov-féle iskola, amelyhez Krivosejev tartozik, igen nagy szerepet tulajdonít a városállamnak (город-государство). Ez a fogalom egy központi településre és a körülötte elhelyezkedő területekre, a volosztyra vonatkozik. A városállamokhoz: I. Ja. Frojanov – A. Ju. Dvornycsenko: Goroda-goszudarsztva Drevnyej Ruszi. L., 1988.

⁴⁰ Krivosejev, 51-54, 58-59. Frojanov, az irányzat vezéralakja is vecsenek nevezte az 1211. évi rendezvényt: I. Ja. Frojanov: Drevnyaja Rusz. Opit isszledovanyija isztorii szocialnoj i polityicseszknoj borbi. M–SzPb., 1995. 693-694.

⁴¹ Encyclopedia of Russian History. Editor in chief: James R. Millar. Volume 4. 2004. 1653.

össze: Vszevolod azt tartotta, nem kell, hogy Konsztantyin legyen az örököse, s céljának megvalósítása érdekében ismét alkalmazta az óoroszlós szerződés konstrukcióját. A gyakorlat azonban másként alakult, Konsztantyin többször is megkísérelte, hogy nagyfejedelem legyen, és 1216-ban ez sikerült neki. Az események a fejedelmi öröklés két módja (szerződés, szokásjog) összeütközésének klasszikus példáját jelentik. Vszevolod szerződésének rendelkezései ellentétesek voltak a szokásjoggal, és ez a rendelkezéseket illegitimmé tette örökösei többségének szemében.⁴²

Felosztás és újabb feszültségek

Perejaszlavl Szuzdalszkij Évkönyve szerint Vszevolod még életében volosztyokat adott fiainak: Konsztantynnak Rosztovot, Jurijnak Vlagyimirt, Jaroszlávnak (az északkeleti) Perejaszlavlot, Vlagyimirnak Jurjevet (Jurjev Polszkijt), Szvjatoszlávot és Ioannt, a két legfiatalabbat pedig Jurij gondjaira bízta, és kérte őt, legyen apjuk helyett apjuk; majd felszólította őket, hogy ne harcoljanak egymással.⁴³ Arra, hogy a nagyobb központok esetében az örökös szándéka aligha valósulhatott meg automatikusan, Perejaszlavl Szuzdalszkij esete világít rá. A város évkönyve szerint a kijelölt Jaroszlav 1212. április 18-án érkezett meg, összehívta a perejaszlavliakat, és ezt mondta: „apám Istenhez távozott” («от(е)ць мои иде къ б(о)гови»), majd megkérdezte őket, elfogadják-e fejedelmüknek. Az utóbbiak felesküdték rá, s így Jaroszlav elfoglalhatta a trónt. A szövegkörnyezet alapján, különösen a „miután összehívta az összes perejaszlavlit” («съзвавъ вси преяславци») kifejezés azt mutatja, hogy a fejedelmet a vecse választotta meg, pontosabban a fejedelem jelölését a vecse hagyta jóvá.⁴⁴

Nincs okunk kételkedni benne, hogy a haldokló Vszevolod a belső harc elkerülésére szólította fel fiait. Joggal tarthatott a belviszálytól, mert egyrészt az ellentétek – mint láttuk – már az örökség felosztásakor megmutatkoztak. Másrészt úgy tűnik, összesen nyolc fia (és négy lánya) született. Ezért kapta a Nagy Fészek (Bolsoje Gnyezdo) ragadványnevet. A nyolc fiú közül hat még 1212-ben is életben volt, bár akkor még valamennyien fiatalnak számítottak. Konsztantyin, a legidősebb is csak a 27. életévét töltötte be, Ioann, a legfiatalabb pedig mindössze 15 éves volt.⁴⁵ Az utódok nagy száma eleve magában hordozta a trónharcok lehetőségét. 1211-ben még csak a regnáló fejedelem és az első számú örökös

⁴² Sz. A. Melnyikov: *Isztoriko-pravovije fakti evoljucii Drevnyerusszkovo goszudarsztva (IX–XV vv.)*. M., 2010. 75-76. A rendelkezések alatt Melnyikov azt érti, hogy Vszevolod felosztotta a volosztyokat a fiai között.

⁴³ PSZRL. T. XLI. M., 1995. 129.

⁴⁴ Vszevolod halála és Jaroszlav megválasztása: uo. 129-130. Ugyanezen forrás a fejedelem halálát 1212. április 16-ra teszi. Más források néhány napos eltéréssel adják meg a vlagyimiri fejedelem halálának időpontját. A Lavrentyij-évkönyv szerint ez április 13-án, a Moszkvai Évkönyvi Szvod és a hozzá közel álló Voszkreszenszkij-évkönyv szerint április 15-én történt: PSZRL. T. I. 436, MSZV. 150, PSZRL. T. VII. 117.

⁴⁵ A vlagyimir-szuzdali fejedelem népes családjához: *Makai János: Vszevolod fejedelem „nagy fészke”*. In: *Acta Academiae Agriensis. Nova Series. Tom. XXXIX. Sectio Historiae*. Eger, 2012. 143-157.

konfliktusa volt megfigyelhető, az 1212–1216 között zajló belső küzdelmekben viszont már Vszevolod mindegyik fia részt vett.

Az 1212 tavaszán megtartott temetésen a hat életben levő fiú közül az egyik forrás szerint öt,⁴⁶ a másik szerint négy jelent meg,⁴⁷ ezután pedig még élesebben mutatkozott meg az 1211-ben kezdődött belviszály. A Lavrentyij-évkönyv verzióját olvasva úgy tűnhet, hogy az ellentétek nem voltak jelentősek. A fivérek viszonyáról ez az alábbiakat tartalmazza: 1212-ben Jurij Jaroszlávval együtt Rosztovhoz vonult, ott kibékült Konsztantynnal, majd mindketten hazatértek. A következő évben öccsük, Vlagyimir Moszkvába ment, Jurij és Jaroszlav pedig másodjára vonult Rosztovhoz. Ezúttal szerződést kötöttek Konsztantynnal, s azt követően Moszkvához vonultak. Onnan távozásra bírták Vlagyimirt, és Perejaszlavl Russzkij (a déli Perejaszlavl) trónját adták neki. 1216-ban a novgorodiak meghívták fejedelmüknek Jaroszlávot Perejaszlavlból, az ördög azonban viszályt szított Vszevolod fiai között, ezért Konsztantyin, Jurij és Jaroszlav csatát vívott Jurjevnl. Konsztantyin győzött, övé lett a vlagyimiri trón, míg a szuzdali Jurijé, „és nagy volt az öröm a szuzdali földön, egyedül az ördög siratta saját veszét”.⁴⁸

Ez az ismertetés a szolid történelemhamisítás kategóriájába tartozik. Vszevolod, az apa megkapja benne a tiszteletet, mivel nevének említésekor még megtalálható a nagyfejedelmi titulus. Ugyanez már nem jár ki Jurijnak, sőt az sem derül ki róla, hogy 1212–1216 között ő állt Vlagyimir élén. Az egyértelmű, hogy Jurij első számú szövetségese Jaroszlav volt, de az nem, miért vonultak kétszer is Rosztov ellen. Jaroszlav hirtelen novgorodi fejedelemként, máskor egy ütközet veszteseként jelenik meg. Az események főszereplője a rosztovi Konsztantyin, aki végül megszerzi Vlagyimirt, s Szuzdalt Jurijnak engedi át. A krónikás vagy a későbbi kompilátor nyilvánvalóan szándékosan rövidítette le az eseményeket, hallgatott el tényeket, s készített egy Konsztantynnal rokonszenvező verziót.

Az események korrektebb ismertetése csak a többi forrás, elsősorban Perejaszlavl Szuzdalszkij Évkönyve és a Moszkvai Évkönyvi Szvod bevonásával lehetséges. Ezek segítségével a következőképpen rekonstruálhatók a történetek. A belviszályhoz vezető első lépést a tizenhét éves Szvjatoszlav tette meg: megharagudott Jurijra, Rosztovba távozott, s ott beszámolt a Vlagyimir városában történekről. Amint Konsztantyin meghallotta, hogy Vszevolod meghalt, és Jurij ült az apai trónra, azt kérdezte, hogy vajon az a fiatalabbat, vagy őt, az idősebbet illeti-e meg, majd Szvjatoszlávval együtt Jurij elleni támadásra kezdett készülődni. Jurij kompromisszumot ajánlott: átadja bátyjának Vlagyimirt, ő pedig Rosztov élére kerül. Konsztantyin érdemben ezúttal sem egyezkedett, mivel Vlagyimirt elfogadta volna, de Rosztov élére saját fiát szándékozott állítani, s Jurijnak Szuzdalt szánta. (Ez volt a Rosztov elleni első támadás Lavrentyij-évkönyv által elhallgatott oka.) Mivel Jurij nem érte be Szuzdallal, Jaroszlávótól

⁴⁶ PSZRL. T. XLI. 129.

⁴⁷ MLSZV. 150. Ugyanez olvasható a Voszkreszenszkij-évkönyvben is: PSZRL. T. VII. 117.

⁴⁸ PSZRL. T. I. 437-440.

kért segítséget, majd a vlagyimiriak, szuzdaliak és a perejaszlavliak Rosztovhoz vonultak. Konsztantyin az Isnya folyó gázlójánál állította fel saját csapatait. Ezért és a nagy sár miatt támadók nem tudták megközelíteni Rosztovot. Végül a felek kibékültek, s ezt a kereszt megcsókolásával, vagyis esküvel pecsételték meg.⁴⁹ A moszkvai forrás azzal a kiegészítéssel szolgál, hogy Jurij és Jaroszlav mellett két másik fivér is részt vett a Rosztov elleni támadásban.⁵⁰

1212–1213 telén egy másik fivér, a Lavrentyij-évkönyvben is említett Vlagyimir keltett feszültséget: nem akart Jurjev fejedelme lenni, ezért előbb a Voloknak nevezett területre, majd Moszkvába „futott”.⁵¹ A Moszkvai Évkönyvi Szvod azt sugallja, hogy ezek mögött a lépések mögött is a legidősebb fivér állt: Vlagyimir először Rosztovba „futott”, később a Volokba ment, ahonnan Konsztantyin Moszkvába küldte. Szvjatoszlav viszont Konsztantyintól visszatért Jurijhoz, s az utóbbitól megkapta Jurjev Polszkij irányítását.⁵² Szvjatoszlav tehát előre lépett a sorban, mivel megkapta azt a voloszytot, amelyet apjuk eredetileg bátyjának, Vlagyimirnak szánt, az utóbbi pedig – mivel Jurij fennhatósága alá tartozó településre fészkelte be magát – támadásra számíthatott.

Az 1214. év olyan belháborút hozott, amely a Kijevi Rusz déli részének belháborúira emlékeztet. Perejaszlavl Szuzdalszkij Évkönyve szerint a harcot ezúttal Konsztantyin kezdte: elfoglalta a Szol Velikaja nevű települést, Kosztromát pedig felperzselte. Mindkettő Jurij fennhatósága alá tartozott. Jaroszlávtól Nyerehtát szerezte meg. A válasz Jurij és Jaroszlav második Rosztov elleni támadása volt. (A Lavrentyij-évkönyv természetesen ezúttal sem tudósít a kiváltó okról.) A fivérekhez Dávid muromi fejedelem is csatlakozott. A támadók azonban nem bocsátkoztak harcba, csak álltak («cраша») az Isnya folyónál. Amikor a Rosztov elleni akcióról értesült, Vlagyimir fejedelem, nyilván Konsztantyin megsegítése érdekében, a moszkvaiakkal és saját druzsinájával támadást intézett a Jaroszlav által ellenőrzött Dmitrov ellen, s így a helyzet kezdett teljesen kaotikussá válni. A dmitroviak nem adták meg magukat. Az erődítménybe zárkóztak, nyilaikkal védekeztek, és le akarták lőni Vlagyimir fejedelmet. Mivel Jaroszlav támadásától tartott, Vlagyimir elmenekült Dmitrov alól, miközben druzsinája veszteségeket szenvedett a dmitroviak ellentámadása miatt. A Rosztovnál állomásozó Jurij és Jaroszlav kiegyezett Konsztantyinnal, és a második támadás is a kereszt megcsókolásával végződött. Jurij azonban le akart számolni kellemetlenkedő öccsével, Vlagyimirral. Ehhez Konsztantyintól és Jaroszlávtól kért segítséget. Moszkvához vonult, „megostromolta”, majd Vlagyimirt Perejaszlavl Russzkij irányításával bízta meg, vagyis eltávolította Északkelet-Ruszból.⁵³ A moszkvai forrás szerint Jurij második Rosztov elleni hadi vállalkozásában a muromi Dávid fejedelmen és Jaroszlávon kívül két legfiatalabb öccse, Szvjatoszlav és Ioann is részt vett. Az Isnya folyónál ezúttal harcra került sor,

⁴⁹ PSZRL. T. XLI. 129-130.

⁵⁰ MLSZV. 150.

⁵¹ PSZRL. T. XLI. 130.

⁵² MLSZV. 151.

⁵³ PSZRL. T. XLI. 131.

majd néhány nap elteltével békekötés következett.⁵⁴ A Moszkvai Évkönyvi Szvod sem a Dmitrov elleni akcióról, sem arról nem tud, hogy Jurij konkrétan Konsztantintól is segítséget kért volna. Az utóbbi egyébiránt logikátlanak tűnik, mivel Vlagyimir lépései teljességgel megfeleltek Konsztantyin érdekeinek.

Perejaszlavl Szuzdalszkij Évkönyvében több híradás nem található a fivérek közötti viszályról, sőt az 1214-es évvel a forrás le is zárja az események ismertetését. Kérdés, hogy ez az évkönyv, amely a korszak többi kútfőjéhez hasonlóan nem maradt fenn eredeti formájában, mennyire megbízható. A válaszhoz történetének rövid áttekintése is szükséges. Perejaszlavl Szuzdalszkij Évkönyvének teljes szövegét a 15. századi ún. Archívumi Másolat,⁵⁵ vagy más néven az Archívumi Gyűjteményben található másolat⁵⁶ tartalmazza. A. A. Sahmatov, a forráskutatás máig nagy tekintélynek örvendő képviselője, miután Perejaszlavl Szuzdalszkij Évkönyvét és a Lavrentyij-évkönyvet összehasonlította, azt állapította meg, hogy 1206-ig csak jelentéktelen eltérések vannak a szövegükben.⁵⁷ Később pontosított: ez az 1175. évtől figyelhető meg.⁵⁸ A perejaszlavl forrás eredetével kapcsolatban több kutató is hasonlóan fogalmazott: Perejaszlavl Szuzdalszkij Évkönyvében az 1205. évinek nevezett szvod mutatkozik meg,⁵⁹ ill. lehetséges, hogy a fenti évkönyv forrása az 1205–1206. évi vlagyimiri szvod volt, amelyet az Archívumi Másolatban a perejaszlavl évkönyv folytat.⁶⁰ Sahmatov követője, M. D. Priszjolkov arra a következtetésre jutott, hogy létezett 1212. évi vlagyimiri szvod is.⁶¹ Véleménye szerint Perejaszlavl Szuzdalszkij Évkönyvének szövege lényegében az 1212. évi nagyfejedelmi szvodéval egyezik meg, ill. az utóbbi egy nagyon jelentéktelen átalakításon ment keresztül, amely perejaszlavl jelleget akart neki adni. Ez a „perejaszlavlizált” szvod (Perejaszlavl Szuzdalszkij Évkönyve) 1214-ig folytatódik. Az 1213-1214. évi tartalom alapján ítélve Jaroszlav Vszevolodovics fejedelemsége alatt Perejaszlavlban készült, bár nem tévesztette szem elől a vlagyimiri és rosztovi eseményeket sem.⁶² Hasonló nézet az újabb történeti irodalomban is található: Perejaszlavl Szuzdalszkij Év-

⁵⁴ MLSZV. 152.

⁵⁵ G. M. Prohorov: Radzivilovszkij szpizok Vlagyimirszkoj letopiszki po 6714 (1205/6) god. In: Radzivilovszkaja letopisz. Tyeksz, isszledovanyije, opiszanyije minyatur. Otv. red.: M. V. Kukuskina. SzPb.–M., 1994. 269.

⁵⁶ Ny. I. Miljutyenko: Vlagyimirszkij velikoknyazseszkij szvod 1205 goda (Radzivilovszkaja letopisz). In: TODRL. Insztitut russzkoj lityeraturi Rosszijszkoj Akagyemii Nauk. SzPb., 1996. T. 50. 40.

⁵⁷ A. A. Sahmatov: Isszledovanyije. In: Radzivilovszkaja, ili Kenyigbergszka letopisz: Sztatyji o tyeksztye i minyaturah letopiszki. OLDP, Vip. CXVIII. SzPb., 1902. 60.

⁵⁸ Sahmatov, 1938. 51.

⁵⁹ Miljutyenko, 54.

⁶⁰ Prohorov, 278-279.

⁶¹ Priszjolkov, 38, 131-135. A 13. század eleji vlagyimiri évkönyvírás produktumaival kapcsolatos nézetek nem korlátozódnak arra, hogy 1205. évi vagy 1205–1206. évi szvod létezett. Sahmatov feltételezése szerint 1212–1214-ben, Limonov szerint 1215–1216-ben is összeállítottak egy szvodot: Sahmatov, 1938. 46. Limonov, 1967. 166. Az utóbbit Limonov egyszerűsítve 1215. évi vlagyimiri szvodnak nevezte.

⁶² Priszjolkov, 101-102, 131.

könyvének fő forrása az 1212-ben Vlagyimirban készült szvod volt. Ezt folytatták 1213-1214-ig, a korábbi szövegbe pedig olyan híradásokat írtak bele, amelyek Perejaszlavlal kapcsolatosak.⁶³ Perejaszlavl Szuzdalszkij évkönyve 1214–1216 között az északkeleti Perejaszlavlban készült,⁶⁴ ill. a munka 1216-ban szakadt félbe, miután Jaroszlav és Jurij megsemmisítő vereséget szenvedett a Lipica folyónál.⁶⁵

Mivel a Lavrentyij-évkönyv elbeszélését a „vészes vérszegénység” jellemzi, Perejaszlavl Szuzdalszkij Évkönyve pedig már egyáltalán nem ismerteti az eseményeket, az 1215–1216-os esztendő történései Moszkvai Évkönyvi Szvod mellett az Első Novgorodi Évkönyv segítségével rekonstruálhatók. A novgorodi évkönyvírás történetét három szakaszra lehet osztani. Az első periódust (11–14. század) két forrás képviseli: az Első Novgorodi Évkönyv régebbi, ill. újabb szövegváltozata. Az előbbinek egyetlen másolata egy 14. század közepéről származó kéziratban maradt fenn. Ez a legrégebb orosz évkönyv, és a Lavrentyij-évkönyv szövege mellett mindössze ezt írták pergamenre. Az újabb szövegváltozatnak négy másolata ismeretes. Novgorodban az aktívabb évkönyvírás a 12. században kezdődött. Ebben az időszakban kolostori és templomi feljegyzések is születtek. A témánk szempontjából fontosabb 13. században legalább két novgorodi krónikás dolgozott, és mindkettő a világi papsághoz tartozott. Az Első Novgorodi Évkönyv régebbi és újabb szövegváltozata az 1330. évig nyilvánvaló hasonlóságot mutat, ezért feltételezhető, hogy a 14. század 30-as éveiben létezett egy szvod, amely az alapjuk lehetett. Mindkét változat – másképpen fogalmazva: mindkét évkönyv – alapvetően a novgorodi eseményekkel foglalkozik.⁶⁶

A moszkvai forrás igen részletesen tudósít arról a háborúról, amely Vlagyimir–Szuzdalban megváltoztatta az erőviszonyokat. Az előzményt Jaroszlav 1215. évi novgorodi fejedelemmé választása jelentette, a lavinát pedig az indította el, hogy az új fejedelem két személyt elfogatott, majd Tverben börtönbe záratta őket. (Az utóbbi település nem is Novgorod, hanem a Vlagyimir–szuzdali Fejedelemség területén helyezkedett el.) Mivel a szmolenszki származású Rosztyiszlavicsok Msztyiszlav (Udaloj, Udatnij) fejedelem vezetésével szervekedni kezdtek, Jaroszlav Novij Torgba távozott, ahol igen barátságtalan lépéseket tett: a novgorodi kereskedőket elfogatta és megbilincselte, áruikat, lovakat pedig szétszította, a Novgorodból küldött követeket szintén megfosztotta szabadságuktól. Miután Jurijtől és Konsztantintól is kapott támogatást, Jaroszlav megkezdte a toropeci voloszty elfoglalását. Msztyiszlav és szövetségesei a novgorodiakkal 1216 tavaszán támadást indítottak Jaroszlav ellen, aki elmenekült Novij Torgból. A támadók elfoglalták a Vlagyimir–Szuzdalhoz tartozó Volgamentét, s Konsztantynnal is szövetségbe léptek. Jaroszlav mellett többek között

⁶³ Ziborov, 106-107.

⁶⁴ Sahmatov, 1902. 33-35.

⁶⁵ Miljutjenko, 36-37.

⁶⁶ Ziborov, 68, 70-75. A forráskiadványok az Első Novgorodi Évkönyv két szövegváltozatát egy kötetben hozzák. Mivel a kettőnek az ismertetése valóban nagyon hasonló, többnyire elegendő a régebbire hivatkozni. Azonban, mivel kisebb eltérések léteznek, feltétlenül szükséges az újabb szövegváltozat tanulmányozása is.

az erős haddal rendelkező Jurij, öccsük, Szvjatoszlav és a muromiak sorakoztak fel. A döntő ütközetre 1216 áprilisában Jurjev Polszkij közelében, a Lipica (más néven: Lipici) folyó mellett került sor. A Jurij és Jaroszlav által vezetett koalíció nagy vereséget szenvedett. A legtöbbet Jurij vesztette: a szeniori pozíciót, a vlagyimiri trónt és a közvetlenül az utóbbi ellenőrzése alatt álló területeket, s meg kellett elégednie a jelentéktelen Gorogyec Ragyilovval. Jaroszlav behódolt Konsztantynnak, „sok ajándékot” adott a győztes fejedelmeknek és parancsnokoknak, de ezen az áron Perejaszlavlot megtarthatta. Konsztantyin megszerezte a rangidősséget is jelképező Vlagyimirt, miközben Rosztovról sem mondott le. A novgorodiak visszavették Novij Torgot, és kiszabadították fogságba vetett társait.⁶⁷ Feltételezhetően hadizsákmányhoz is jutottak, mivel nehéz elképzelni, hogy nem fosztogatták az elfoglalt településeket, ill. nem részesültek a Jaroszlav által átadott „sok ajándékból”.

A fenti évkönyvrészlet szemlélete egyértelműen különbözik az 1214-gyel záruló perejaszlavlai forrásától. Jaroszlav itt nem Jurij nélkülözhetetlen szövetségese, hanem bajkeverő. Az ő lépései jelentik minden rossznak a forrását: novgorodi előkelőket, kereskedőket és követeket záratott börtönbe;⁶⁸ apósa, Msztyiszlav felszólítására nem távozott Novij Torgból; a Rosztyiszlavicsok második Novij Torgba küldött üzenetére is egyértelmű választ adott: „nem akarok békét” («мира не хочу»);⁶⁹ és a lipicai csata előtt sem volt hajlandó engedményre.⁷⁰ A krónikás szerint a vereség után Jurij is őt hibáztatta,⁷¹ behódolásának ismertetése pedig nem nélkülözi a kárörömöt sem: miután a győztes fejedelmek Perejaszlavhoz vonultak, Jaroszlav békét kért, és fejet hajtott Konsztantyin előtt, s arra kérte bátyját, hogy ne adja őt át apósának, Msztyiszlávnak. Az utóbinak a követelésére ki kellett engednie a városból saját feleségét, a még nála (valószínűleg fogságban) levő, ill. a korábban vele harcoló novgorodiakat. Msztyiszlav elvonulása előtt Jaroszlav sokszor kérlelte őt, hogy engedje vissza a feleségét, de apósa ezt nem tette meg.⁷² A krónikás szerint három alkalommal Jurij is elég makacsnak bizonyult,⁷³ összességében mégis inkább tragikus alakként jelenik meg. A szerző Konsztantyinhoz való viszonyát korrektnek mondhatnánk, ha nem érzékeltetné, hogy köpönyegforgató volt: előbb fiát küldte segítségként Jaroszlávhoz, majd az ellenséghez csatlakozott fivéreivel szemben, s így Jurijtól megszerezte Vlagyimirt.⁷⁴ Elképzelhető, hogy a Moszkvai Évkönyvi Szvodban a lipicai csatáról, ill. előzményeiről és következményeiről szóló tudó-

⁶⁷ MLSZV. 152-158. Novij Torg (Torzsok) Novgorod fennhatósága alá tartozott. A rajta átvezető kereskedelmi útvonal nélkülözhetetlen volt Novgorod ellátásához. Toropez a körülötte elhelyezkedő területekkel (voloszttyal) a Szmolenszki Fejedelemség része volt, de a novgorodi határ közelében helyezkedett el.

⁶⁸ Uo. 153.

⁶⁹ Uo. 153-154.

⁷⁰ Uo. 155.

⁷¹ Uo. 157.

⁷² Uo. 158.

⁷³ Uo. 154-155.

⁷⁴ Uo. 153-154, 157.

sítás Jurij (később ismét vlagyimiri nagyfejedelem: 1218–1238) évkönyvíróinak tollából született, bár később némi korrekciót végrehajthattak rajta. Összességében ez az ismertetés sokkal kevésbé elfogult, mint az a vázlat a Lavrentyij-évkönyvben, amely rosztovi szempontból íródott.

Az Első Novgorodi Évkönyv, a helyi krónika a moszkvai forrás hat oldala helyett csak bő hármat szentel a fenti eseményeknek, azonban azok lényegét ugyanúgy adja vissza. A benne található novgorodi vonatkozású kiegészítő információk árnyalják a Moszkvai Évkönyvi Szvod által festett képet. Kiderül belőle, hogy Jaroszlav nemcsak két ember bebörtönzésével haragította magára a novgorodiakat, hanem leszámolt a tiszjackijjal, az egyik legfontosabb tisztség viselőjével is. Amikor Novij Torgba vonult vissza, lefoglalta a gabonát, nem engedte át az áruszállító szekereket, s így Novgorodban nagy áremelkedés, szörnyű éhínség, majd tömeges éhhalál következett be.⁷⁵ A Moszkvai Évkönyvi Szvod szerint mindössze öt novgorodi vesztette életét az összecsapásokban, s ezt az információt a helyi forrás régebbi szövegváltozata az elesett novgorodiak nevének felsorolásával támasztja alá.⁷⁶

Az okok és a következmények

Amint láttuk, a történettudományban nincs egységes álláspont az 1211. évi eseményekkel kapcsolatban. Naszonov például diplomatikusan bölcs döntésének nevezte azt, hogy Vszevolod az összes város képviselőinek összehívásával szerzett támogatást Jurij későbbi szeniori pozíciójához. Szolovjov szerint a fejedelem, amikor haldoklott, kivonta a kardot fiai között. Krivosejev úgy vélekedett, hogy 1211-ben a vecse olajat öntött a tűzre.⁷⁷ Paradox módon Naszonov, Szolovjov és Krivosejev értékelése is helytálló. Mivel a fejedelem ragaszkodott Vlagyimir városának északkeleti vezető szerepéhez, önmagában azonban csak a hatalmi képlet egyik elemét jelentette, az egyetlen lehetséges megoldást választotta: a renitens Konsztantyin helyett széles körű támogatással Jurijnak adta a rangidősséget. Ezzel viszont megsértette a szeniorátus rendjét, s valóban kivonta a kardot, ill. olajat öntött a tűzre. A bonyolult helyzetnek nem volt jó megoldási lehetősége.

Elképzelhető, hogy a válságot és a későbbi belviszályt egyedül Konsztantyin makacssága okozta? Szolovjov és Naszonov nem érte be ezzel a magyarázattal. Az előbbi a rosztoviak által jelentett veszéllyel indokolta, hogy a legidősebb fiú Rosztovra és Vlagyimirra is igényt tartott, az utóbbi szerint Konsztantyin „személyes igényei megvalósításának módját” a rosztovi vecse követelései idézték

⁷⁵ Novgorodszkaja pervaja letopisz sztarsevo i mladsevo izvodov (NPL). M.–L., 1950. 54. A novgorodi krónikás összességében korrekt módon mutatta be a tragikus novgorodi események okát: előbb jelezte, hogy a fagy elpusztította a gabonát (nyilván a vetést), s csak utána ismertetete Jaroszlav lépéseit.

⁷⁶ MLSZV. 156. NPL. 57. Az Első Novgorodi Évkönyv újabb szövegváltozata csak négy elesett novgorodit sorol fel: uo. 257.

⁷⁷ *Naszonov*, 1924. 25. *Szolovjov*, kny. I. t. 2. 585. *Krivosejev*, 59.

elő, ill. külön hangsúlyozta az ottani bojárok szerepét.⁷⁸ Rosztov, a régi központ lakói az 1174–1177. évi belviszály során ellenséges magatartást tanúsítottak a vlagyimiriakkal szemben: azzal fenyegetőztek, hogy felgyújtják Vlagyimirt, és poszadnyikot (helytartót) állítanak az élére, s azt hangoztatták, hogy a vlagyimiriak az ő holopjaik (rabszolgáik).⁷⁹ A rosztovi bojárok Vlagyimirt alárendelt városnak nevezték.⁸⁰ Vszevolod megválasztása (1176) után Rosztovba unokaöccsét, Msztyiszlav Rosztyiszlavicsot hívták meg fejedelemnek. Msztyiszlav összehívta a város fegyverforgatásra alkalmas, szabad jogállású lakóit, valamint az egész druzsinát.⁸¹ Vszevolod azonban még ugyanebben az évben, 1176-ban a perejaszlavliak segítségével győzelmet aratott Msztyiszlav fölött. A győztesek a bojárok egy részét megölték, egy részét és a rosztoviakat elfogták; a bojárok falvait, lovait és szarvasmarháit elvették.⁸² 1177-ben a rosztoviak egy része ismét részt vett egy Vszevolod elleni eredménytelen fegyveres támadásban. A döntő csata után a foglyokat Vlagyimir városába vitték, ahol a lakosság soraiban zavargás kezdődött. A vlagyimiriak az elfogottakat ellenségnek tekintették, s azt követelték, hogy Vszevolod fejedelem vagy végeztesse ki, vagy vakíttassa meg, vagy pedig adja át őket. Haragjuk részben a rosztoviak ellen irányult.⁸³

A fenti események alapján úgy tűnik, hogy 1177-re a Vszevolod és a vlagyimiriak leszámoltak a rosztoviakkal. Az 1177 és 1212 közötti időszakról szóló híradásokban nincs nyoma annak, hogy a régi város vecséje, ill. bojári veszélyeztetetté volna Vszevolod uralmát. Kérdés, mi alapján állítható, hogy Konsztyantin törekvései mögött nemcsak személyes ambíciói, hanem a rosztoviak álltak. Arra vannak példák az 1212–1216 közötti időszakból, hogy a hatalmi képlet minden eleme működött: Jurij fejedelem tanácskozott a druzsinájával, ill. összehívta a vecsét.⁸⁴ Az a híradás, miszerint apjuk halála után Konsztyantin és Szvjatoszlav katoná(ka)t kezdett gyűjteni Jurij ellen («начя събирати воя»),⁸⁵ valószínűleg a rosztovi városi haderő, tehát nem a fejedelmi druzsina összehívására utal.⁸⁶ Arról is van adat, hogy 1216-ban a rosztoviak Konsztyantinnal együtt csatlakoztak a Jaroszlav és Jurij ellen harcoló szmolenszki Rosztyiszlavicsokhoz.⁸⁷ A fenti információk azonban nem igazolják, hogy 1211-ben Konsztyantin

⁷⁸ Szolovjov, kny. I. t. 2. 585. Naszonov, 1924. 25. Naszonov, 1953. 332.

⁷⁹ PSZRL. T. I. 374. T. II. M., 1962. 598.

⁸⁰ Uo. T. I. 378.

⁸¹ Uo. 380.

⁸² Uo. 381-382.

⁸³ Uo. 383-385.

⁸⁴ MLSZV. 150, 157.

⁸⁵ PSZRL. T. XLI. 130.

⁸⁶ Krivosejev szerint nem kell kételkedni abban, hogy az Isnya folyónál lezajlott összecsapásokban nemcsak a fejedelmek és druzsináik, hanem a városi druzsinák, a voi (вои) is részt vettek: Krivosejev, 63. A helyzet azért ettől bonyolultabb. Azért, mert 1212-ből van adat a rosztovi városi druzsina részvételére, ugyanez az 1214-es isnyai eseményekre automatikusan nem érvényes. Viszont az utóbbiak ismertetésekor a források konkrétan a voi részvételét nem említik. (A voj/вои szó szabad jogállású katonát, harcost jelent. Többes száma: voi.)

⁸⁷ MLSZV. 154.

vonakodása mögött a rosztoviak törekvései húzódtak meg. Valószínűleg ez volt a helyzet, de a legfontosabb forrásokban nincs rá bizonyíték.

Az 1211. évi események következményeinek vizsgálata sokkal könnyebb feladat. 1212-ben éppen az történt, amit Vszevolod el akart kerülni: felütötte fejét a belviszály. Ez legnagyobb mértékben nem a civakodó testvéreket, hanem a lakosságot érintette. 1212-ben Jurij és Jaroszlav katonái Rosztov környékén falvakat gyűjtöttek fel, elhajtották az állatokat, és nem kímélték a gabonát sem.⁸⁸ 1214-ben Jurij és Jaroszlav emberei ismét kisebb településeket perzseltek fel Rosztov környékén;⁸⁹ a dmitroviak Vlagyimir Vszevolodovics támadásának hírére maguk gyűjtötték fel a településüket védő kerítést, majd bezárkóztak az erődítménybe;⁹⁰ Konsztantyin hada pedig nemcsak Kosztromát borította lángba, hanem lakóit is elhurcolta.⁹¹ Történt mindez abban az évben, amikor „az egész szuzdali földön” éhínség pusztított. Egyesek úgy próbáltak életben maradni, hogy tölgyfakérgyet vagy mohát ettek, mások pedig szalmát aprítottak össze.⁹² Az i-re a pontot az 1216. év pusztításai tették fel. Ekkor a Rosztyszlavicsok által vezetett novgorodiak és szmolenszkiek Tver környéki falvakat gyűjtötték fel. Ugyancsak a novgorodiak felperzseltek Sosát és Dubnát, a pszkoviak pedig Ksznyatyint. A támadók az egész Volgamentét elfoglalták.⁹³ Bár nagyobb települések nem estek áldozatul, a kár így is jelentős volt. Ettől tragikusabbnak tekinthető az emberéletben mérhető veszteség: a moszkvai forrás szerint a lipicai (lipici) csatában a szuzdaliak (elsősorban Jurij és Jaroszlav katonái) közül 9233-an estek el, nem számítva azokat, akik menekülés közben vízbe fulladtak.⁹⁴

* * *

Az 1211 és 1216 közötti időszak Vlagyimir–Szuzdal történetének zűrzavaros periódusai közé tartozik. Vszevolod fejedelem (1176–1212) önhibáján kívül nem tudta megnyugtató módon szétosztani a leendő örökséget. Amíg az apa élt, uralmát senki nem kérdőjelezte meg, ám halála után hat fia között kisebb-nagyobb katonai akciókkal kísért viszály tört ki. Négy évig még így is működött a Vszevolod és a vecse által kialakított szisztéma. A változás nem a fivérek közti belső erőviszonyok lényeges módosulása, hanem külső támadás miatt következett be. Az 1216-os invázióért Jaroszlav konok magatartása, politikai szűklátókörűsége tehető felelőssé. A legnagyobb nyertesnek Konsztantyin bizonyult, mivel külső segítséggel megszerezte mindazt, amit már 1211-ben igényelt. A

⁸⁸ PSZRL. T. XLI. 130. A moszkvai forrás, amely nem szól a Rosztov környéki pusztításról, Konsztantyin és fivérei kibékülése, ill. az utóbbiak hazatérése után közvetlenül nagy éhségről számol be: MLSZV. 150. Azt nem tudjuk, hogy a rosztovi események és az éhínség között volt-e összefüggés.

⁸⁹ PSZRL. T. XLI. 130. MLSZV. 152.

⁹⁰ PSZRL. T. XLI. 131.

⁹¹ MLSZV. 152.

⁹² PSZRL. T. XLI. 131.

⁹³ MLSZV. 154.

⁹⁴ Uo. 156.

nagy vesztes a Vlagyimirt és a szeniori pozíciót elvesztő Jurij volt. Az 1212–1216 között vívott harcok anyagiakban és emberéletben jelentős kárt okoztak Vlagyimir–Szuzdal lakosságának is. Ráadásul Északkelet-Ruszt presztízsveszteség érte. 1177 óta mindössze néhány alkalommal léptek ellenséges csapatok a fejedelemség területére. Ezeket a kísérleteket azonban Vszevolod könnyűszerrel elhárította.⁹⁵ 1216-ban viszont a támadók Vlagyimir–Szuzdal szívében, a Vlagyimir–Szuzdal–Rosztov–Perejaszlavl által határolt területen győzték le a rangidőséget birtokló fejedelmet, s a Jurijjal szemben felsorakozott koalíciónak saját bátyja, Konsztantyin is tagja volt.

⁹⁵ PSZRL. T. I. 388, 434.

Misóczki Lajos

AZ ÉSZAKNYUGAT-MAGYARORSZÁGI VENDÉGFORGALOM A KEZDETEKTŐL 1526-IG

Földrajzi körülhatárolás

Vizsgálódásunk területe az ezeréves Magyarország északi, északnyugati része; 1920. június 4-től Csehszlovákia, 1938. október 6-tól Szlovákia (november 2-től a dél-szlovákiai rész ismét Magyarországé); 1945. április 5-től újból Csehszlovákia és 1992. július 17. óta megint Szlovákia.¹

A 20. század elejéig ismert elnevezések és írások alapján Északnyugat-(Észak-közép-) Magyarország, Északnyugati-Felföld, Északnyugati-Felvidék (1469)²; a 14. századtól része az Alsó-Magyarországi Bányavidéknek a Duna-Ipoly vonaláig, a Veporig. A 16/17. században közel megegyezik az Alsó-Magyarországi Főkapitányság területével.³ Mi az utóbbi, Alsó-Magyarország területét vesszük figyelembe az *Északnyugat-Magyarországgal* azonosítva, de keleten nem az Ondaváig. *Földrajzi* körülhatárolása: Nyugaton a Dévényi-kapu, Fehér-Kárpátok, Magyar-Morva Határhegység, Javornik; északon az Oszus, Babjagora (Nyugati-Beszkidék), Árvai-Magura, Liptói-Magura és -Havasok, Magas-Tátra; északkeleten a Gömör-Szepesi-Érchegység; délkeleten Vepor, Osztrovszki, Bükk, délen a Mátra, Cserhát, Börzsöny; délen és délnyugaton a Kis-Alföld és a hajózható Duna határolja. A terület főbb *folyói*: Morva (nyugaton határoló folyó), Árva, Turóc, Revusza, Beszterce, Vág, Nyitra, Zsitva, Garam, Korpona, Ipoly, amelyeket délről a Duna vesz fel, Zagyva és a Rima, Sajó (amely a Tiszába ömlik).⁴ Túlnyomóan hegyes, erdős terület, magas hegyei a Tátrák (2000 m-en felül) és a Fátrák.

Közigazgatási terület tekintetében a következő vármegyéket vesszük alapul: Pozsony, Nyitra, Trencsén, Árva, Bars, Turóc, Hont, Zólyom, Liptó, Nógrád,

¹ FEJES Judit 1982. 873. STIER Miklós 1982. 959., 960. KOVÁČ, Dušan 2001. 335.

² BAK Borbála 1997/1. 35. Dévényitől az Ondava forrásvidékéig, a Duklai-hágóig

³ BAK Borbála 1997/2. 58. HIST.–MTA TTI 6. AJTAY Ágnes és Tsai (PAPP-VÁRY Árpád) 1991. 23/b.

⁴ BAK Borbála 1997/1. 24.

esetenként a szomszédos Győr, Komárom, Esztergom, (Budapest), Heves, Borsod, Gömör és Kishont, Szepes, Sáros, Abaúj-Torna.⁵

Korkép

Őseink a 9–10. századi Közép-Európa Kárpát-Medencéjében nemcsak hazát szereztek, hanem az ezredfordulón I. Szt. István apostoli királyságot, tartós államot alapított. A „kalandozások” befejeztével letelepedtek, és beilleszkedtek elődeink a feudális gazdasági rendbe. Keresztényekké válva átvették az egyházi és világi szokásokat, anyagi és szellemi műveltséget. A nagyrészt hegyvidéki, erdőszéggel borított és gyéren lakott Felföldön talált szláv népcsoportokkal, valamint a Nyugat-Európából betelepítettekkel közös életet kezdtek.⁶

A nyugat-európai mintájú földmagántulajdon rendszere új politikai, társadalmi és gazdasági alapokat teremtett. Mind ezeket, mind a királyi hatalmat sem a külső német támadások, sem a belső lázadások és trónviszályok, továbbá a főúri anarchiát előidéző újabb külső, ezúttal bizánci ellenségeskedések sem törték meg.⁷ A királyi magánuradalmakból vagy várispánságokból kialakuló királyi vármegyéket az 1222-ben kibocsájtott Aranybullán, az 1231-ben megújított Aranybullán (II. Aranybulla), az 1232. évi zalai ítéletlevélen, az 1233. augusztus 20-i beregi egyezményen alapuló nemesi vármegyék követték.⁸ A nemesség egységesülésének és erősödésének folyamatát az 1241/1242. évi mongol veszedelem vagy tatárjárás csupán megállította. A dúlás után a IV. Béla által kezdett újjáépítés a hatalmi villongások ellenére V. István, IV. László és III. András uralkodása alatt is folyt. Ugyanakkor a nemesi birtokosok jogi egységesülése kiteljesült az 1262. év végi, István ifjabb királlyal tartott gyűlés és az V. Istvántól kiadott 1267. évi augusztusi esztergomi dekrétum (III. Aranybulla) alapján.⁹ A nemesi vármegyékre alapozandó központosítás rendszere és a királyi hatalom erősödése helyett III. András király 1301. évi halála után a „vegyesházbeli királyok”, II. Vencel, Ottó és Károly Róbert vetélkedéséből az utóbbi hatalma állandósult, mivel az északnyugat-magyarországi Csák Máté tartományúr és a többi „kiskirály” erejét is megtörte (1308–1342). A királyi betelepítések, városok erősítése, a tevékeny külkereskedelem és a monopól nemesfém-bányászatra alapo-

⁵ A Magyar Királyság 1867–1918/1920-i észak-magyarországi vármegyék megnevezései szerint. KOGUTOWICZ Manó 2004. Magyarország átnézeti térképe és BELUSZKY Pál 1999. 13.

⁶ A számos feldolgozás közül: ANONYMUS 1975. 90–91., 96., 131–133. KÉZAI Simon 2004. 103–109. KÁLTI Márk 1986. 40–42., 66–67., 75–86. HESS András 1473. 21–27. THURÓCZY János 1978. 78–113. HELTAI Gáspár 1981. 71–74. PETTHÓ Gergely 1753. 22. MARCZALI Henrik 1895. 3–311. ASZTALOS Miklós 1934. 12–31. HÓMAN Bálint 1941. 115–240. KARÁCSONYI Béla 1953. 14–27. ENGEL Pál 1990. 88–123. BERTÉNYI Iván–GYAPAY Gábor 1995. 33. GLATZ Ferenc 1996. 8–57., KRISTÓ Gyula–MAKK Ferenc 2001. 77–94. KRISTÓ Gyula 1999. 27–31. Továbbá MARKÓ Árpád 1943. 9–17. ZACHAR József 2003. 30–51. KOVÁČ, Dušan 2001. 32–33.

⁷ KRISTÓ Gyula 1998. 82–196. MAKK Ferenc 2000.

⁸ MÁLYUSZ Elemér 2055. 177–208. KRISTÓ Gyula 1988. 331–427. GYÖRFFY György 1966/I. 191–192., 415–416. 1987/III. 149–170. HÁZI Jenő 2000. 15–98. GLATZ Ferenc 1996. 94., 96.

⁹ GLATZ Ferenc 1996. 98., 106. ALMÁSI Tibor 2000. 85–131.

zott értékálló pénz élénk gazdasági életet teremtett.¹⁰ Az évszázadokra meghatározó társadalmi osztály, a nemesség és jobbágyság mellett a városi (bányavárosi), és mezővárosi polgárság is kifejlődött. Az utóbbi folyamatot segítették a városok gazdasági alapját erősítő céhek is. Mindezzel összefüggött a hazai és külkereskedelmi lendület, amin az úthálózat bővülése és a közbiztonság is segített. Ennek az ügye az 1335. november 11-én rendezett visegrádi kongresszuson is előkerült.¹¹ Közismerten ez volt Magyarország és Közép-Európa első nemzetközi út-, vám- és kereskedelemügyi tanácskozása.¹² Károly Róbert, I. (Nagy) Lajos (1342–1382) és Zsigmond (1387–1437) királysága nemcsak „a kor színvonalán álló országnak számított, hanem tisztos vezető helyet vívott ki magának a korszak Európájában”¹³ is.

A „hosszú” 15. század a Zsigmondot követő pártharcokkal és trónviszályokkal kezdődtek, miközben a déli részeken már a folyton támadó és terjeszkedő törökkel is számolni kellett. Hunyadi János kormányzósága (1446–1452) és I. Mátyás (1458–1490) királysága idején Magyarország bel- és külpolitikai téren kedvező gazdasági, társadalmi, katonai és művelődési eredményekhez jutott. I. Mátyás központosító hatalmi törekvése nemcsak hazai és európai tekintélyét emelte, hanem az ország érdekét is szolgálta. A növekvő adóterhek bevételeit az állam fenntartására és az ország védelmére fordította.¹⁴ A Jagelló-uralkodók idején a nagybirtok- és hatalomszerzés, a központosított királyi hatalom hanyatlása, a paraszti terhek emelkedése, az 1514. évi Dózsa György vezette parasztháború meggyengítették az ország erejét. Az I. (Nagy) Szulejmán vezette török sereg 1526. augusztus 29-én a mohácsi csatában legyőzte II. Lajos magyar király seregét. Jól látták történészeink, hogy az ország függetlenségének és önállóságának sírásói között ott voltak saját fiai is.¹⁵ Megtört a Magyar Királyság közép-európai hatalma.¹⁶

Utazási alapok

Úthálózat, vízi utak, átkelők

Út szavunk a legrégebbi írott emléke nyelvünknek, amely a fontosságára is utal, 1055-ből maradt ránk.¹⁷ A középkori utakat nemcsak a minőség, a járható-

¹⁰ BERTÉNYI Iván 2000. 45–66., 126–134. FÜGEDI Erik 1986. 182–387. BÁCSKAI Vera 2002. 22–57. GRANASZTÓI György 1980. 39–153.

¹¹ BERTÉNYI Iván 2000. 120–121. GLATZ Ferenc 1996. 123–125.

¹² A nemzetközi útügyi kongresszus megállapítását elsőként ifj. Gonda Béla közölte – GONDA Béla 1939. 1013. Ugyanígy ANTALFFY Gyula 1943. 27. (Lásd még egy későbbi fejezetben is.)

¹³ BERTÉNYI Iván 2000. 185. ENGEL Pál 1990. 262–345.

¹⁴ DRASKÓCZY István 2000. 219–220. ENGEL Pál–KRISTÓ Gyula–KUBINYI András 1998. 225–275.

¹⁵ A történészek közül Asztalos Miklósról hivatkozunk. ASZTALOS Miklós 1934. 167.

¹⁶ DRASKÓCZY István 2000. 210–217. FÜGEDI Erik 1974. 137–215.

¹⁷ SZAMOTA István–ZOLNAI Gyula 1984. 1034. KUBINYI László–PAPP László 1976. 1038.

ság oldaláról fogjuk látni, hanem jogi szempontból is. Az *egyszerű út* a földesúr joghatósága alá tartozott, aki korlátozhatta is az áthaladást rajta. A *közút* jogán több földesúr osztozott. A nagyobb, mindenki számára *szabad közút*, a király joghatósága alatt állt, és azáltal az azon utazók az uralkodó és a törvények fokozott védelmét élvezték.¹⁸

A kezdeti, szárazföldi *hadiutak* a 12–13–14. századi Felföldön is, *kereskedelmi utak* is voltak.¹⁹ Négy főbb út vonala ismert. Ezek a királyi székhelyekről indultak ki, és a szomszédos országokba is átvezettek: 1.) Buda–Visegrád–Esztergom–Pozsony–(Bécs, Ausztria); 2.) Buda–Visegrád–Esztergom–Nyitra–Sempte–Nagyszombat–Újvár–(Brünn, Morvaország); 3.) Buda–Visegrád–Esztergom–Nyitra–Trencsén–Zsolna–(Breslau, Szilézia); 4.) Buda–Visegrád–Esztergom–Korpona–Zólyom–Besztercebánya–Lipcse–Brezsnóbánya–Dobsina–Rozsnyó–Torna–Kassa–Eperjes–Bártfa–(Krakkó, Lengyelország), vagy Buda–Visegrád–Esztergom–Korpona–Zólyom–Besztercebánya–Szentmárton–Rózsahegy–Késmárk–Lubló–(Krakkó, Lengyelország).²⁰ Ezeket az utakat egymással további utak kötötték össze; vagy a Pozsonyból kiinduló utak metsztették, vagy onnan azokkal azonosan vezettek.²¹ A legforgalmasabb a királyi székvárosokból Bécsen át nyugatra tartó út volt, amely a kereskedelem nagyobbik részét bonyolította le. A Magyarországon átvonuló szentföldi zarándokok (1054) útja és a 3. keresztes hadjárat (1189), valamint a *levantei* kereskedelmi út (1453-ig) a Duna mentén vezetett Nyugat-Európából a Balkánon keresztül Kis-Ázsiába, illetve onnan ezen keresztül Nyugat- és Észak-Európába.²² Az utak *minősége* ezen az országrészen jobb, járhatóbb volt, mint az Alföldön (mert csak a folyóvölgyekben vagy a Duna mentén vált időnként mocsarassá az útszakasz), hiszen az utak általában hegyvidéki, köves talajon vezettek. Az egyszerű utak (összekötő utak) kövezetlenek, a nyílt vagy szabad utak (királyi utak) gondozott utak voltak. A középkorban Liptószentmiklóson kövezett utak, sőt kövezett járdák is találhatók.²³

A *víziutak* legjelentősebbje, egyben az országnak is fő folyója a Duna volt. Bár a Felföldnek bőséges a vízhálózata, de csak a Dunán és a Vágon lehetett hajózni, a Garamon olykor tutajozni. A Vágot, Garamot, Zsitvát és az Ipolyt már Anonymus említette.²⁴ A Duna a kezdetektől a hadi és kereskedelmi hajózást egyaránt segítette. 1052 júliusában III. Henrik német-római császár Pozsony várát hajóival is támadta. E hajókat azonban Zotmund (Búvár Kund) megfúrta,

¹⁸ ENGEL Pál–MAKK Ferenc 1994. 702.

¹⁹ GYÖRFFY György 1966. Árva vármegyére 191., Új vármegyére 43., Bars vármegyére 417., Borsod vármegyére 739., GYÖRFFY György 1987. Gömör vármegyére 465., Esztergom vármegyére 210., Győr vármegyére 569., GYÖRFFY György 1987/III. Heves vármegyére 45., Hont vármegyére 157., GYÖRFFY György 1998. Liptó vármegyére 45., Nógrád vármegyére 214., Nyitra vármegyére 330., Visegrád, Pest és Pilis vármegyére 498.

²⁰ ENGEL Pál–MAKK Ferenc 1994. 95.

²¹ Uo.

²² ENGEL Pál–MAKK Ferenc 1994. 345., 388. PAPP-VÁRY Árpád 1991. 32/1.

²³ ZOLNAY László 1978. 363., 365.

²⁴ ANONYMUS 1975. 108–110.

azaz elsüllyesztette.²⁵ A kereskedelmi hajózás a Dunán a 11. századtól megvolt.²⁶

Az átkelést hidak, a réveknél kompok segítették. Korai névhasználatuk: a hídé 1138/1329-től és 1183-ból, a révé 1192/1374/1425-ből és 1211-ből.²⁷ A honfoglalás óta megvolt Pesttől északra a Dunán a Megyeri/Magyar-rév,²⁸ a 13. századtól az esztergomi és pozsonyi-rév.²⁹ A révjog jövedelmező pénzforrást jelentett, Pozsonynak még I. Szent István adott révjogot. A zobori apát a Vág híd- és rév-vám szedésének jogát kapta tőle.³⁰ Építettek hajó- és cölöphidakat. A folyókon cölöp-, a Dunán Győrnél hajóhid és rév is volt I. István óta.³¹ A 14. században egyik legforgalmasabb rév Visegrád–(Nagy)maros között működött.³² A pozsonyi hajó- és cölöphíd építését Zsigmond királyunk 1430-ban engedélyezte.³³ Az 'illetéktelen' dunai hajózás megakadályozására Buda és Pest között esetenként kifeszíthető vasláncot helyeztetett el.³⁴

Közlekedés. Eszközök – lehetőségek és körülmények

Szárazföldi alkalmatosságok

Az utakon többnyire *gyalog* jártak még nagyobb távolságon is. Így a vándor kézművesek, zarándokok, diákok, 'közrendűek'. A rendszeresen közlekedő futárok, küldöncök és kereskedők *lőháton* vagy *kocsin*, a rangos személyek *utazószekéren* vágta neki az útnak. A lovas közlekedés elterjedt még a főrangúak körében is. I. (Nagy) Lajos király lánya, Hedvig a Buda–Krakkó közötti felvidéki utat lőháton tette meg. Úgyszintén I. Mátyás király első felesége, Podjebrád Katalin Prágából a Brünn–Szokolca–Esztergom úton lőháton érkezett Budára.³⁵ A tehetősebbek *szekéren* utaztak. Alkalmazása ugyancsak korai; Két- és négykerékűt használtak. „Gellért csanádi püspököt... a magyarok letaszították a hegyről egy kétkerekű kocsin” – jegyezte le Kézai Simon.³⁶ Ezt a kocsit az 1575. évi Krónika 'taligának' írta.³⁷ A szekér szavunk írott alakja 1067/1372-től³⁸, 1322-től³⁹ és 1451-től ismert.⁴⁰

²⁵ KÁLTI Márk 1986. 116.

²⁶ Egyik hajóállomása Komárom. ENGEL Pál–MAKK Ferenc 1994. 251.

²⁷ SZAMOTA István–ZOLNAI Gyula 1984. 376., 810. KISS Lajos–PAPP László 1970. 108. KUBINYI László–PAPP László 1976. 401.

²⁸ ANONYMUS 1975. 120. A pesti révről a *Chronica Hungarorum* emlékezett meg = HESS András 1973. 47.

²⁹ PAPP-VÁRY Árpád 1991. 110.

³⁰ GYÖRFFY György 1977. 333.

³¹ FISCHER Elemér, Hegyeshalmi 1909. 134.

³² GYÖRFFY György 1998. 709.

³³ ZOLNAY László 1978. 386. Telenként a cölöpöket fel kellett szedni, nehogy a jég letarolja azokat, vagy nehogy feltorlasszák a jeget, és árvizet okozzanak.

³⁴ ZOLNAY László 1983. 52.

³⁵ ZOLNAY László 1978. 361.

³⁶ KÉZAI Simon 2004. 113. A püspök mártírhalála 1046. szeptember 24-én, Budán történt.

³⁷ HELTAI Gáspár 1981. 100.

Ha a szekeret egyetlen ló húzta, *ajanca szekér* volt a neve. A 13. századtól a Felvidéken elterjedt az áruk szállítására a nagy méretű és befogadó képességű mázsaszekér.⁴¹ Aztán 1433-ban a hazánkban átutazó francia, Jó Fülöp burgundi herceg megbízottja, Bertrandon de la Brocquière gyakran látott olyan szekereket is, „amelyeken hat, hét, vagy nyolc egyén ült, és mindezt egyetlen ló húzta... A hátulsó kerekek magasabbak az elsőnél. Fedelük igen szép. Az ilyen fedeles kocsik oly könnyűek, hogy pihenni s aludni is lehet bennük.”⁴² A királyi vagy főúri szekeret négy vagy annál több ló vontatta. Az 1385 decemberében Magyarországra érkező II. (Kis) Károlyt Erzsébet és Mária királyné *aranyos szekéren* fogadta Buda határában. Az 1450-es években készítették a „gyöngyösi mintájú úri hintókat és kocsikat.”⁴³ Candalei Annának, II. Ulászló feleségének 1502-ben nyolcvos aranyozott *hintószekere* volt.⁴⁴ A ’könnyebb’ szekereken személyek utaztak, a ’nehezebbeken’ árut szállítottak.

A *kocsi* magyar találmány, amely a Komárom vármegyei Kocs községből indult világhódító útjára. A neve már 1494-től ismert.⁴⁵ Bár az alkalmazása a *kocsiposta* használatával, I. Mátyás király intézkedésével legalább egy évtizeddel korábbi. Ugyanis 1485-ben a Bécs és Buda közötti kocsiposta járatot ő teremtette meg.⁴⁶ Mátyás is szívesen utazott kocsin. „Mátyás király hihetetlen gyorsasággal utazott... naponként százezer lépésnyi utat is megtett” – jegyezte fel Antonio Bonfini, Mátyás humanista történetírója.⁴⁷ Br. Sigismund Herberstein osztrák követ a Bécs-Buda közötti, 1518. évi áprilisi útján ezt tapasztalta: „A kocsi neve... Kocs falutól ered... A kocsik nagyon kényelmesek, mivel élelmiszereket, ruhát, ágyat, italt, szóval mindennemű szükségletet magunkkal vihetünk...”⁴⁸ Összegezve: A szekér a személy és áru szállítását szolgálta, a hintó a pompát bizonyította, a kocsi a gyors haladást segítette. Az utazósebességre vonatkozóan: Lovas személy napi 100 kilométert is megtehetett. Gyalogos vagy szekéren közlekedő 20-30 kilométert érhetett el. Hintóval napi 15–20 kilométerre lehetett jutni.⁴⁹

³⁸ KUBINYI László–PAPP László 1976. 702.

³⁹ BERRÁR Jolán–KÁROLY Sándor 1984. 638.

⁴⁰ SZAMOTA István–ZOLNAI Gyula 1984. 901.

⁴¹ Uo. 18.

⁴² SZAMOTA István 1891. 95. BIRKÁS Géza 1948. 14.

⁴³ RÁZUS József 1928. 32. Megjegyezzük, ennek állítása kétséges.

⁴⁴ ANTALFFY Gyula 1943. 19. A hintó szavunk 1500 óta ismert. SZAMOTA István–ZOLNAI Gyula 1984. 379.

⁴⁵ SZAMOTA István–ZOLNAI Gyula 1984. 59. KISS Lajos–PAPP László 1970. 514. szerint 1493-ból való.

⁴⁶ ZOLNAY László 1978. 170.

⁴⁷ ANTALFFY Gyula 1943. 30.

⁴⁸ SZAMOTA István 1891. 187–188.

⁴⁹ ENGEL Pál–MAKK Ferenc 1994. 377.

Akadtak *kényszer szállítóeszközök* is. A mocsaras, ingoványos, ártéri utakon használt sajátos jármű volt a *fanyereg* és a néhány utast továbbító *sárhajó*. Ezeket egy-két ló vontatta.⁵⁰

Természeti akadályok

Az árvizek, jelöletlen utak, révek, hidak hiánya vagy a rossz hidak gyakran zavarhatták a szekérral közlekedést. A *rossz utak* is nehezítették az utazást. Estei Hippolit, Beatrix királyné unokaöccse 1520-ban hintón három és félnapig utazott Esztergomból Győrbe.⁵¹ A kedvezőtlen időjárás szintén akadályozhatta az utazást.⁵² Huzamos esőzéskor a Vág, Zsitva, Garam, Ipoly, Zagyva és a Tarna mentét a víz sokszor elárasztotta.

Vízijárművek

Ezeknek is számos változatával találkozhatunk vizsgálódásunk idejében. A *hajó* szó első írott alakja 1181-ben jelent meg.⁵³ Ha a víz folyásának irányában közlekedtek, 'lefelé' volt a hajózás. Ha 'felfelé' haladtak, evezősök hajtották, vagy a folyópart mentén lovakkal vontatták a hajót. A kerep vagy *kerepes* nevű hajó, amely 1148-ban pesti kikötőben állomásozott, árut és személyt is szállított. 1189-ben Barbarossa Frigyes német-római császár III. Béla királynak dunai hajókat ajándékozott.⁵⁴ A *bárka* és *csónak* a 13. század óta elterjedt eszköz volt. Parttól partig csónakon közlekedtek (1308. november 27-én Pestről Budára Fra Gentile bíboros, pápai követ csónakon kelt át), vagy hajón (a 13. században a margitszigeti apácák hajókon). 1396-ban Zsigmond király hat nagyobb *komphajó* működtetését parancsolta meg Pozsonynak. A Vág, Nyitra és a Garam egyes részein kis, távolsági hajók szolgáltak. A hajózás sebességére: Bécsből Komáromba öt napig tartott az utazás a Dunán, vissza három hétig is eltartott a hajó felvontatása.⁵⁵ Nagy *hadihajó* vagy kis *sajka* (12 pár evezőssel), gyűjtő néven a *naszád* 1522-től ismert.⁵⁶ A 15. század végén hajóépítő hely volt Pozsonyban, Győrött, Komáromban, Esztergomban, Budán. Valamelyikükben készülhetett I. Mátyás király hajója, a Buda és Bécs között közlekedő *Bucentaurus*. Szép „bútorok, ezüsből való székek, gazdagon aranyozott termek, keleti szőnyegekkel burkolt padlók tették világ csodájává... Olasz lant, magyar koboz muzsikája is hallatszott fedélzetéről.”⁵⁷ 1490 áprilisában a Bécsben elhunyt Hunyadi Mátyást naszádoktól kísérve, a gyászposztóval bevont Bucentauruson hozták Budára.⁵⁸

⁵⁰ ZOLNAY László 1975. 182.

⁵¹ ZOLNAY László 1978. 166.

⁵² ANTALFFY Gyula 1943. 14–15.

⁵³ SZAMOTA István–ZOLNAI Gyula 1984. 334. KISS Lajos–PAPP László 1970. 20.

⁵⁴ ZOLNAY László 1978. 380.

⁵⁵ ENGEL Pál–MAKK Ferenc 1994. 251.

⁵⁶ Uo. 380–381.

⁵⁷ Uo. 382.

⁵⁸ ZOLNAY László 1983. 271–272.

Természeti akadályok vízen

A természeti akadályok a vízi közlekedést is akadályozták. Vihar, áradás vagy az ellenkezője, a csekély vízhozam szárazság idején, télen meg valamennyi folyó befagyott. A folyómeder zátonyai és a láthatatlan homokpadok vagy esetenként a nagyon is látható uszadékfák is zavarták a vízi utazást.⁵⁹

Személyi akadályok vízen

Ilyen akadályok is voltak a vízi utakon. Rabló szándékkal csónakon közelítve az áru- vagy terményszállító hajót, megcsáklyázták, és a partra vontatták. Ha a megtámadott hajósok ellenálltak, életükkel lakoltak, vagy a támadók a rakományt felborították. Aránylag kevés hasonló esetről tudunk.⁶⁰ Kettőről éppen egy kortárs tudósít a Memoria rerum quae in Hungaria alapján. Az 1504. május 8-án, Rákos-mezőn véget ért országgyűlés néhány résztvevője a Dunán Pestnél akart Budára átjutni, de a révészekkel vitába keveredve összeverekedett. A hajó zátonyra került, „és mindjárt elburúla, és az hajóban való nép... az Dunában veszínék”.⁶¹ 1526. augusztus 31-én a Budáról Pozsonyba hajón menekülő Habsburg Mária, II. Lajos király özvegye hajóit Esztergomnál Orbáncz Endre (Brodarics István Orbonász András ír) várnagy emberei „mind felverik, kik az királné asszon morháját viszik vala”⁶² – azaz elrabolták a rakományok egy részét.

Személyi akadályok utakon

Annál több esetről, egyéni és csoportos rablásról tudunk, amit a szárazföldi utakon elkövettek. Annak ellenére, hogy Könyves Kálmán király 1100 körül a Zemplén vármegyei tarcali gyűlésen megfogalmazott és kiadott ún. I. törvénykönyvének 44. cikkelye az utazók védelmét már rögzítette.⁶³ Útonálló fosztogatók vagy rablók egyszerű és főúri emberek is lehettek. A ’nyílt’ vagy ’közúton’ vagy ’szabad úton’ elkövetőket (mivel a ’király útja’ volt, ezért a király védelme alatt állt), nagyon büntették – egyéb utak vétkesein a várurak vagy a vármegye ítélkezett. A csoportos útonállás külső betolakodókkal, a huszitákkal kezdődött Pápai, „Erdély Erasmusa” szerint 1424-ben: Jan Žižka Északnyugat-Magyarországra hadaival kihata, pusztítván mindeneket, klastromokat, templomokat, fennálló képeket elronta...⁶⁴ Aztán 1428 februárjában a cseh husziták elfoglalták a Nyitra vármegyei Szakolcát, és Pozsonyig nyomultak.⁶⁵ Zavarták a közlekedést, fosztogattak, sőt „számos falvat és várost égettek porrá”.⁶⁶ 1431 szeptem-

⁵⁹ SUGÁR István 1986. 4.

⁶⁰ Uo. 9.

⁶¹ VERANCSICS Antal 1981. 18.

⁶² Uo. 31. Felverik = rajtukütnek, megtámadják, morháját ~marháját = rakományát, ’kincseit’, ’vagyonát’.

⁶³ BENDA Kálmán 1981. 99. Már I. István király „felakasztatta az úton-útfélen garázdálkodó útonállókat. Mégpedig párosával”. ZOLNAY László 1978. 363.

⁶⁴ PÁPAI PÁRIZ Ferenc 1977. 288. „Fennálló képeket elronta” = A környezetet pusztította, dúlta.

⁶⁵ BENDA Kálmán 1981. 252.

⁶⁶ KOVÁČ, Dušan 2001. 41.

berében újabb huszita betöréssel Holý Prokop és Jan Czapek vezetésével a Vág-folyó völgyét szállták meg, és pusztították,⁶⁷ és 27-én még a Liptó vármegyei Likava várát is bevették. A Zsigmond király utáni oligarchák hatalmi helyzetére és a királyi tekintély gyengülésére mutat a következő eset: 1441. március 8-án V. László király és I. Ulászló király ’útbiztonsági magán egyezsége’ kötött: A párthívek, Szécsényi László Nógrád vármegye főispánja, Visontai Kompolti Pál Heves vármegye főispánja I. Ulászló hívei megegyeztek az utak akadálytalan használata érdekében az V. László pártján álló bányavárosokkal, közöttük Besztercebányával, továbbá a zólyomi, véglesi, saskői, zólyomlipcsei és a dobronyivai váruradalmakkal (várnagyokkal), valamint a körmöcbányai királyi kamarával (kamaraispánnal).⁶⁸ Miután Erzsébet királyné fia, V. (Utószülött) László érdekeinek védelmére behívta Magyarországra Brandýsi Jan Giskra cseh zsoldoskapitányt, Giskra volt huszitákkal megszállta a Felvidék nagy részét.⁶⁹ A „cseh testvérek” ahogyan magukat nevezték, dúlták a vidéket, akadályozták a közlekedést. Giskra a többek között „Zólyomra méne, melly minden latroknak és kóborlóknak barlangja vala. És mindjárt felgyújtatá az várast.”⁷⁰ Mivel V. László 1457. évi halála után sem távoztak Giskra (szláv) alvezérei, Zagyvafői Andriskó és Urik a Heves vármegyei Pata favarába fészkelte be csapatát, és zsákmányolta a környéket. Ennek Hunyadi Mátyás király vetett véget, aki 1460. május 1-jén megostromolta a (gyöngyös)patai várat, és a cseheket megadásra, távozásra kényszerítette a május 8-i győzelmével.⁷¹ Giskra még abban az évben behódolt Mátyásnak. 1465. március 16-án I. Mátyás már a királyi hatalma tekintélyével parancsol rá a zólyomi várnagyokra, hogy ne akadályozzák a besztercebányaiak utazását a Körmöcbányára, Zólyomra vagy a Véglesre vezető úton.⁷² Az útonállókat keményen büntették. I. Mátyás király Lőrincz nevű várnagya az 1471. június 7-én kelt pápai-szentszéki irat szerint, egyik alkalommal egy útonálló banda vezérét karóba húzatta, kilenc társa közül kettőt lefejeztetett.⁷³ Végül is Mátyás a „cseh testvérek” hatalmaskodását 1467. január végén a Sáros vármegyei Kosztolány (Hernádszentistván) várának elfoglalásával, kapitányuk, Jan Svehla elfogatásával és kivégeztetésével törte meg végleg.⁷⁴ Mátyás uralkodása idején a Vág, Árva, Garam, Nyitra, Zsitva és az Ipoly völgyében a közúti közlekedés ismét biztonságossá vált.

A központi hatalom újbóli gyengülését mutatták a főúri kegyetlenkedések: 1514 januárjában Nagylucsei Gergely, a Bars vármegyei saskő várura nyílt úton megtámadta, és megölte Holecz Bálint ocsovai jobbágyot. 1518. július 22-én

⁶⁷ GLATZ Ferenc 1988. 60.

⁶⁸ ZOLNAY László 1978. 363.

⁶⁹ KOVÁČ, Dušan 2001. 42.

⁷⁰ HELTAI Gáspár 1575. 236.

⁷¹ SUGÁR István 1966. 13–14. Ethei Szabó László ekképp méltatta a gyöngyöspatai várostromot: „Ez volt az ifjú Mátyás... legelső haditette s győzelme... [Utána még] a Sajó völgyén további hat várat foglalt el a csehektől.” SZABÓ László, Ethei 1880. 104.

⁷² SUGÁR István 1966. 14.

⁷³ Uo. 15–16.

⁷⁴ GLATZ Ferenc 64.

szintén az úton főrangúak támadtak ez alkalommal főrangúakra. Három Thúrzó testvér és Hányi Porkoláb Mátyás zólyomi várnagy, Farkasfalvi Horváth György véglesi várnagy és Illésfalvi Illés István Zólyom vármegyei alispán (huszadmagával) támadta meg az úton Nagylucsei Lipcsei Péter zólyomlipcsei várurat és kíséretét. Ha a rablólovag a társaival „meg nem ugrik, fel is koncolják”.⁷⁵ A felvidéki városok előljáróságai az útonállók meglepetéseit elkerülendő, az utazáshoz állandó kocsikat, utazóbatárokat tartottak készenlétben (kocsisokkal és lovas kísérekkel), és közeli vagy távoli helyekre azokon közlekedtek. Besztercebánya 14. század végi megbecsült városi kocsisa Paul volt.⁷⁶

Összességében kitűnik, hogy az utazás még a középkor végén sem volt szórakozás, éppenséggel nem élvezet vagy pihenés. Azok utaztak, akiket olyan érdekek, cél vagy hivatás indított útra, amiért érdemes volt elszenvedni az utazások kellemetlenségeit, fáradságait és veszélyeit.⁷⁷

Felkészülés az utazásra. Tájékozódás

Az utas szavunk 1138-ból és 1229-ből ismert,⁷⁸ az utazás 1456-ból és 1597-ből.⁷⁹

Még a közelebbi hazai úti célok elérése is számos bizonytalanságot tartogatott. Voltak *úti kísérők*, akik felkészítették, tájékoztatták, segítettek az utast. Ők kitűnően vezettek-ismertettek, hiszen előzőleg már többször is végigjárták a választott útvonalat.

Az útra *élelmet és italt* is vittek, mert a vizsgált időben alig voltak még úti menti fogadók és kocsmák. 'Hivatalos' utazókat az útba ejtett városokban a helybeli magisztrátus, a mestereket, kereskedőket a céhes tagok látták el további, különféle *útravalóval*. Útrakelt tehetős polgárok, méginkább a főurak vagy a várnagyok bőségében voltak az *'úti pénznek'*, költőpénznek. A városok hivatalos úton járó küldötteit a magisztrátus pénzelte. Johann Talkner, Nagyszombat bírójára a budai útjának költségeit 1395. január 6-án számolta el a városházán.⁸⁰ Voltak, akik előre megkapták a várható úti kiadások összegét. Így járt 1433 augusztusában két bártfai előljáró, akiket a város Rómába küldött. Négyszázhuszonöt aranyat kaptak az útra. „Temérdek pénz ez! Hiszen egy akkora városnak, mint a Bártfánál jóval nagyobb s gazdagabb Besztercebányának, évi adója akkoriban „csak” kétszázötven arany”⁸¹ volt.

Bár a középkorban már akadtak *térképek*, amelyek alapján az útvonalakról tájékozódhattak (nagyon kevesen, még főúri helyeken is), leginkább az uralkodók környezetében juthattak hozzájuk. Ezek kéziratos, a 15. századtól fanyomatos

⁷⁵ Uo. 363.

⁷⁶ ZOLNAY László 1978. 373.

⁷⁷ Vö.: MARKOS Béla–KOLACSEK András 1961. 18.

⁷⁸ KUBINYI László 1976. 1038. SZAMOTA István–ZOLNAI Gyula 1984. 1037.

⁷⁹ Uo.

⁸⁰ ZOLNAI László 1978. 375.

⁸¹ Uo.

térképek voltak. A térképek útvonalat alig, inkább településeket, vázlatos domborzatot, folyókat, tavakat jelöltek – jócskán pontatlanul. Annak ellenére, hogy elsősorban nem az utasforgalmat szolgálták, aki tehetett, azok alapján tájékozódott. Az al-Járiszi-féle arab világtérképen (1154) Pozsony, Nyitra, Esztergom, Vác, Buda és a Duna látható.⁸² Az eberstorfi világtérkép Ungaria felirattal jelezte hazánkat 1211-ben.⁸³ Abraham Cresques Der Katalanische Weltatlas (Katalán Világtatlasz) 1330/1339/1375-ből maradt térképe I. Károly Róbert idején Arusvar/Oroszvárt, Huyuer/Németújvárt, Mosenon/Mosont, Jaurum/Győrt, Strigonium/Esztergomot, Budát, valamint Tirna/ Nagyszombatot, Bach/Barsot, Agria/Egert és Liptóvárt, továbbá a Dunát jelölte.⁸⁴ Nicolaus Cusa(nus) (Nicolaus Crifus) 1491. évi, Közép-Európát is bemutató Germania tota tabella térképén Buda, Agria/Eger és Cassovia/Kassa látható.⁸⁵ Erhard Etzlaub 1500/1501-ben közölt, Közép-Európát (Mittel Europa) ábrázoló *első „modern” útitérképe* Európa 820 jelölt települése között feltüntette Ofen/Budát, Gran/Esztergomot, Raeb/Győrt, Prespurg/Pozsonyt és a Dunát, Rábát. Ellenben az Itália–Bécs–Olmücz útvonalhoz nem kötötte a Magyarországra vezető utat, csak az 1501. évi javított és bővített térképszelvényen, amelyen már Budától Győrön át, Pozsonyon keresztül Bécsig vitt ez az út, immár összekapcsolva Budát és a Felvidéket Európával.⁸⁶ Buda jelentőségét minden ezutáni térkép érzékeltette. Marco Beneventano 1507/1508-as – Ptolemaios: Geographia Tabula Moderna című feldolgozása Egert és Kassát jelölte.⁸⁷ Martin Waldseemüller (Hylacomylus) 1511/1520/1527-ben készített Carta itineraria Europae (Európa utazási térképe) Buda–Győr–Bécs és Buda–Krakkó utat jelölte, és feltüntette Egert.⁸⁸ A térképet díszítő három címer között a vatikáni pápai mellett ott látható a magyar címer is, mutatva Magyarország még mindig nagy nemzetközi tekintélyét a mohácsi vész előestéjén. Kiemelten szólunk Lázár deák 1528-ban megjelent fametszetnyomat (1514/1528) számunkra nagyon becses (Egész Magyarország helyszínrajza) latin és német szövegű térképéről. Ugyanis ez magyar szerző szerkesztette, Magyarország első teljes térképe. Hazánk 1270 települését névvel tüntette fel. Annak ellenére, hogy nincsenek rajta útvonalak, a települések sokasága a Mohács előtti ország viruló képét mutatta. (Az 1526-ban végbement törökdhülés területét a térkép közepén pontsorról határolta.) A felső-magyarországi részen Dévénytől Bártfáig, Trencséntől Kassáig, Tarpáig, (Máramaros) szigetig megközelítően 220 helyiséget azonosítva.⁸⁹

⁸² PAPP-VÁRY Árpád–HRENKÓ Pál 1989. 46–47.

⁸³ Uo. 45.

⁸⁴ Uo. 48.

⁸⁵ SZATHMÁRY Tibor 1987. 5. Konrad Peutinger nyomtatta ki Eichstädtben. Hartmann Schedel is közölte 1493-ban a Liber Chronicarum (Világkrónika) című munkájában.

⁸⁶ Uo. 12. Kiadási helye Nürnberg. A térképen az É-D irányt megcserélte, Európát 'fejjel lefelé' mutatja.

⁸⁷ Uo. 13. Kiadási helye Róma

⁸⁸ Uo. 14. Kiadási helye Strasbourg

⁸⁹ PAPP-VÁRY Árpád–HRENKÓ Pál 1989. 54–55. Hiv.: OSZK Apponyi-gyűjtemény, M. 136. Kiadási helye Ingolstadt.

Földgömbre is rákerült Magyarország néhány városa. Nicolao Perrenoto 1500-ban közzétett földgömbjén Nitra/Nyitra, Strigonium/Esztergom, Buda és Agria/Eger is látható.⁹⁰

Tudnunk kell, a korabeli európai vagy 'világtérképek' magyarországi (felvidéki), viszonylag ritka város-, folyó- és útjelzései nem valóságűek. Ugyanis azok inkább az általános tájékozódást nyújtották, mintsem a részletes útbaigazítást. (Különbösen is az akkori földmérési-térképészeti és a nyomdai lehetőségek nagyon kezdetlegesek voltak.)

Ismertetőket, útleírásokat, útinaplókat is kézbe vehettek a hazánkba látogató külföldiek, vagy a külföldre utazók. Bár – hasonlóan a térképek tanulmányozásának lehetőségéhez – az uralkodók vagy családtagjaik és a főurak is csak ritkán juthattak ezek bármelyikéhez. Mégis szólunk róluk, mert magyarországi úti élményeket, tapasztalatokat rögzítettek. Egyre többen jöttek, vagy utaztak át Magyarországon, vagy vendégeskedtek hosszabb időn át. Uralkodók, főurak, főpapok kísérői, pápák és uralkodók követei rövidebb-hosszabb beszámolókat készítettek. Ezekből nemcsak az utazási élmények tárulnak elő, hanem a föld-, nép- és természetrajzi, gazdasági, társadalmi, egyházi, művelődési és politikai tapasztalatok is. Ezek némelyikét kódex vagy levél rejtette el, őrizte meg valamely zárt iratgyűjteményben, vagy könyvtárban; lehet, olvashatták kortárs útrakelők is. Ha Felső-Magyarországra nem is mindegyik utalt, de Budáról és Pozsonyról, Győrről, Komáromról, Esztergomról általában megemlékeztek:

1054-ben Szent Lietbert cambrai püspök járt erre francia zarándokokkal, aki elsőként írt úti beszámolót hazánkról.⁹¹ Ottó freisingeni püspök 1147-ben, Abu Hamid al-Garnáti arató kereskedő 1131–1153-ban volt itt.⁹² Ansbert osztrák lelkész 1189-ben, Pozsonyban és Esztergomban járt I. (Barbarossa) Frigyes kíséretében.⁹³ 1198-ban Imre király udvarában vendégeskedett Peire Vidal, a „trubadúrok fejedelme”, aki a magyar király feleségét, aragóniai Katalint kísérte el Esztergomba.⁹⁴ 1308-ban egy ismeretlen francia dominikánus szerzetes, aki a földrajzi nevek összesítőjében a Dunát, Vágot, Hernádot, továbbá Nagyszombatot, Győrt és Pozsonyt is ismertette a számos egyéb folyó és település között.⁹⁵ Laurentius de Monacis 1387–1390., Eberhard Windecke 1419., Don Pedro spanyol infáns 1426–1428. ~ Pedro Tafur 1438–1439. évi munkája, Galeotto Marzio (1485): Mátyás királynak kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről szóló könyve méltó említésre.⁹⁶ Bertandon de la Brocquière burgundi hercegi tanácsos 1433-ban Budán és Győrben, Eschenloer Péter Mátyás király 1476. évi

⁹⁰ Globenmuseum 1. Sala. (Földgömb- és térképgyűjtemény) Wien/Bécs

⁹¹ BIRKÁS Géza 1948. 8–9.

⁹² ABU-HÁMID al-Garnáti 1985. 55–65. SZAMOTA István 1891. 16–18. HARASZTI Sándor–PETHŐ Tibor 1963. 37–40., 43–48.

⁹³ SZAMOTA István 1891. 19–22.

⁹⁴ BIRKÁS Géza 1948. 17. Magyar Nemzet, 2003. máj. 10., 36. A trubadúrok fejedelme Imre király udvarában

⁹⁵ HARASZTI Sándor–PETHŐ Tibor 1963. 51–54.

⁹⁶ BALOGH Jolán 1985. 92., Internet

koronázásán és budai udvarában látottakat írta le.⁹⁷ Candalei Anna (II. Ulászló király felesége) hírnöke 1502. és br. Herberstein Zsigmond 1518–1538 közötti jegyzetei tanulságosak.⁹⁸ Szólunk még Hans Seybold 1476., Antonio Bonfini *Rerum Ungaricarum Decades* 1490–1496., Pierre Choque és Ludovicus Tubero 1490–1522. évi írásáról.⁹⁹

A német Hartmann Schedel az 1493. évi Világkrónikájában Buda korabeli *látkép*metését örökítette meg. I. Mátyás király halála után három évvel, uralkodói tekintélyének köszönhetően, szokatlanul bőven, 24 sorban ismertette a nagy királyt.¹⁰⁰

Úti célok

Királyi törvényt napok, országgyűlések

A király 'legfontosabb kötelezettsége' az igazságszolgáltatás, amelyet általában Székesfehérvárott, az augusztus 20-i napon nyújtott. A 13. századtól a törvényt nap esetenként nagybőjt idején Óbudán is történhetett. A 15. századtól átalakultak a törvényt napok a nemesek és a király országos tanácskozásává, azaz országgyűléssé. Albert király által az 1439 májusára összehívott országgyűlésen a nemes rendi erők már megnyirbálhatták a király hatalmát. Aztán a rendi állam kiteljesedése az 1447. március 12–25. közötti országgyűléstől el is kezdődött. Utána ritka kivétellel évenként volt országgyűlés, amelyen a jelen lévők is dönthettek az országos ügyekben.¹⁰¹ Az országgyűlésen a *felvidéki* helyekről is, ugyanúgy mint az ország többi területéről, megjelentek a nemesek, egyházi testületek és a királyi városok képviselői.¹⁰² A Mohács előtti országgyűlésen, 1505 októberében Rákos mezején a nemesség utoljára volt jelen nagy tömegben.¹⁰³

Uralkodóink országjárásai

Ezek általában államigazgatási utak voltak.

Királyaink gyakran járták az országot vagy családtagjaik vagy az ország-nagyok kíséretével. Volt, hogy egy-egy felvidéki helységbe többször is visszatértek. Látogatásuk céljai között országos tanácskozás, birtokadományozás, városi kiváltság átadása és számos egyéb lehetett. Ha ismerték a király útját vagy állomáshelyét, akkor az adott településen fogadás-meghallgatás céljával sokan keresték fel. I. István 1009. augusztus 23-án Győrött, II. (Vak) Béla meg 1136-ban az 'esztergomi szigeten' tartott 'országgyűlést', III. Béla Esztergomban, 1189. június 4-én a királyné és ezer lovag kíséretében I. Frigyes német-római császárt hivatalosan fogadta; aztán a környék erdőiben négy napig vadásztak.

⁹⁷ HARASZTI Sándor–PETHŐ Tibor 1963. 56–60. SZAMOTA István 1891. 48–99., 100–108.

⁹⁸ SZAMOTA István 131–146., 147–150.

⁹⁹ BALOGH Jolán 1985. 92.

¹⁰⁰ SCHEDEL, Hartmann 1493. CCLII.

¹⁰¹ GLATZ Ferenc 1996. 169.

¹⁰² Uo. 175.

¹⁰³ Uo. 198.

1240. március 13-án Pozsonyban, július 9-én Zólyomban, 1241 márciusában a Turóc vármegyei Znió várában, utána Pozsonyban, 1242. november 21-én Verőcén, december 3-án Zólyomban, 1243. január 24-én Nyitrán, 29-én Turóc váránál, február 1-jén Nyitrán, 1244. április 5-én (Balassa)gyarmaton, december 11-én Zólyomban, 15-én Korponán, 28-án, továbbá 1245. szeptember 27-én, 1247. július 15-én, szeptember 11-én, 1257. augusztus 6-án, 1261. július 1-jén, 1266. szeptember 4-én, 1267. július 1-jén Zólyomban járt IV. Béla.¹⁰⁴ Gyakori zólyomi tartózkodásának célja nemcsak helyi, hanem államszervezési vonatkozású is volt (a korábbi zólyomi erdőispánságnak, vagy királyi magánuradalomnak átszervezése Zólyom, Liptó, Turóc és Árva vármegyévé), hanem utána a környék vadászterületeinek látogatása is.¹⁰⁵ IV. (Kun) László 1274 augusztusában (valószínű kun főurak társaságában) Zólyomban vadászott. I. (Nagy) Lajos 1353. november 26-án Zólyomban medvére vadászott, miközben egy medve megsebesítette. Kíséretének egyik tagja, Bessenyő János, élete kockáztatásával megmentette a királyt. Zólyom gyakran volt királyaink magán úti célja. 1378-ban I. Lajos ott adta feleségül Hedvig leányát Jagelló lengyel királynak. Ott I. Mátyás is szívesen tartózkodott. Halála után feleségének, Beatrixnak tulajdona lett a várkastély, aki többször is töltötte abban az idejét. Besztercebánya hasonlóan gyakori célja volt királyaink utazásainak. 1478-ban I. Mátyás Beatrixszal oda is ellátogatott.¹⁰⁶ Mátyás 'alkalmi' városlátogatásai között volt olyan is, amikor csak néhány napig állt meg egy-egy helyen. Így 1478-ban, amikor Kassára, Körmöcbányára és Besztercebányára utazott.¹⁰⁷

Utazás a királyi udvarba vagy a király kíséretében

Külföldi követek, küldöttségek államügyek intézése céljával érkeztek. Szövetség, béke, háború kérdése szerepelt az elintézendő célok között. A koronázás, házasságkötés, temetés külföldi és hazai érdekeltet és érdeklődőket is nagy számmal vonzott. A hazai urakat a magas hivatali kinevezés, megbízás, birtokadományozás, különféle kitüntetés, lovaggáütés, címeres levél átvétele és még számos egyéb készítette az udvarba vagy az uralkodóval az utazásra. Valamennyi következő eseményen a Felvidékről is sok főúr vett részt, és töltötte napjait vagy a királyi udvarban, vagy az adott esemény helyszínén:

1192. június 27-től Gergely bíboros, pápai követ és kísérete fogadása után III. Béla király és főúri követői jelenlétében lezajlik I. László király szentté avatása. Szintén III. Béla még 1189. május 31-én (pünkösdjén) Pozsonynál fogadta I. (Barbarossa) Frigyes német-római császárt, aki keresztes seregével Magyarországon keresztül vonult a Szentföldre. 1254-ben és 1271-ben IV. Béla, majd V. István király Pozsonyban kötött békét II. Ottokár (Otakar) cseh királlyal. 1369-

¹⁰⁴ RÁTH Károly 1866. 3., 9., 17–21.

¹⁰⁵ ENGEL Pál–MAKK Ferenc 1994. 747. A várpalota királyi mellékrezidencia lett, I. Lajos rendszeresen odalátogatott. Ezt a „királyi házat” Zsigmond király 1424-ben második feleségének, Cillei Borbálának ajándékozta. Uo.

¹⁰⁶ SZABÓ Károly 1988. 189. NÉVTELEN Minorita 1960. 108. Révai Nagy Lexikona 1911. 221–222.

¹⁰⁷ BALOGH Jolán 1985. 68.

ben I. (Nagy) Lajos itt szövetkezett III. (Nagy) Kázmér lengyel királlyal és a bajor hercegekkel Csehország és Ausztria ellen.¹⁰⁸ Az uralkodók *házasságkötése* és *koronázása* közül a legpompásabb Korvin Mátyás és Estei Beatrixé volt 1476 decemberében. A *koronázásuk* Fehérváron, az *esküvőjük* Budán zajlott le a magyar főurakon kívül még a szász, bajor, sziléziai, osztrák, cseh, horvát, bosnyák és olasz követ jelenlétében.¹⁰⁹ Ugyancsak nagy megtiszteltetés volt a királyi székhelyen rendezett *országgyűlésen* jelen lenni. Szintén egyetlen kiragadott eset: I. Mátyás Budán, 1470 novemberében *országgyűlést* tartott. Az elfogadott végzések vagy törvények közé bekerült a 3. tc., Az egytelkes nemesek és a nemesek kúriáiban és allódiámain szolgáló jobbágyok adómentesek, és a 15. tc., A király zsoldosai, a nemesek kúriáiba és az egyházi személyek házaiba ne szálljanak, és jobbágyaiknak ne okozzanak kárt...¹¹⁰ A városalapítások közül I. Károly királyunk 1328. november 27-i, Bars vármegyei *Körmöcbánya alapítását* említjük.¹¹¹ Ő volt, aki Esztergomban, 1326. április 24-én jóváhagyta a felvonult lovagok közreműködésével „a lovagi erények védelmére” alapított *Szent György lovagrendet*.¹¹² A Sárkány-rendet Budát 1408. december 12-én Zsigmond király (és második felesége, Cillei Borbála) alapította meg.

Uralkodóink útjainak további követése helyett a nádori bíraskodás céljával végzett országos, közelebről a Felvidéken és kiragadva egyetlen vármegyét, Hevesben több évben lezajlott 14–15. századi látogatásokat mutatjuk be:

Nádori gyűlések

1222 óta a nádor időnként az országot járva nemesi ügyekben bíraskodott.

1358. május 14-én indult Kont Miklós nádor Fejér vármegyéből. Június 25-én Komárom, július 2-án Veszprém, 9-én Somogy, 23-án Zala, augusztus 27-én Vas, szeptember 10-én Sopron, 17-én Moson, október 1-jén *Nyitra*, 11-én *Bars*, 22-én *Nógrád*, november 5-én *Heves* vármegyében bíraskodott, befejezve az évi útját.¹¹³

Heves vármegyében is a nádori meghallgatás céljával alkalmanként szintén jelentős számú *beidézett* vagy *érdeklődő* nemes jelent meg, esetleg több vármegyéből is, hiszen ritkán került ezekre a sor; Birtokügyek esetében ezeken eleve valamennyi érintett félnek érdeke volt jelen lennie. 1335 október végén Szihalmon tartott nádori közgyűlést Druget Vilmos Heves, Torna és Borsod vármegye ’közönségével’. 1343. szeptember végén Heves vármegye akkori székhelyén, Kompolton nemesi gyűlésen vizsgálta Gilétfi Miklós nádor a Cseröközi család birtokfoglalási ügyét. Szintén Gilátfi Szihalmon, 1347 június elején a borsodi és hevesújvári nemesek jelenlétében a borsod vármegyei vadászai és a bessenyő-(telek)ji nemesek birtokpanaszát mérlegelte. Verpeléten, 1358. november 2-án

¹⁰⁸ KRISTÓ Gyula 1998. 179. BENDA Kálmán 1981. 121. ENGEL Pál–MAKK Ferenc 1994. 553.

¹⁰⁹ ESCHENLOER, Peter 1891. 102–107.

¹¹⁰ BENDA Kálmán 1981. 291.

¹¹¹ Uo. 201.

¹¹² Uo. 199.

¹¹³ Uo. 488–489. A megyék térképei a 14. sz. második felére utalnak; a kiemelés M. L. által.

Kont Miklós a mezőtárkányiakat (egyházas és kápolnás tárkányiak) ért birtokháborítási panaszt hallgatta meg. 1331–1360 között szintén Kont Heves és Nógrád nemeseinek bevonásával tanácskozott. 1370 pünkösöd ünnepén László, opuliai (oppelni) herceg Verpeléten a kompolti vámról szóló adománylevelet a kompolti apát részére átírta, azaz megújítva megerősítette. 1372-ben Verpeléten Lackfi Imre tartott vármegyei nádori gyűlést. 1381. június közepén Gara Miklós, a „legfáradhatatlanabb nádorispánok egyike” gyűlésezett Verpeléten, amelyre Heves nemesei azzal a céllal utaztak, hogy meghallgassák az egri káptalan képviselőjét, Miklós kántor-kanonokot: Ökör István, eger-völgyi ispán három évvel ezelőtt fegyveresen az Eger szomszédságában levő almagyari piacra tört (annak ellenére, hogy ez a település pénteki napi vásárjogú), „a vásárosokat, vevőket és eladókat egyaránt kikergette azon vásártérről, és a piacot Eger városába általvetvén (átküldte – M. L.), az eladókat ennek piacára kényszerítette menni a káptalan nem kevés sérelmével és kárával”.¹¹⁴ A vármegyei szolgabírók és táblabírók tanúságtevő esküje utáni eljárásról [a jelentős számú kíséret jelenlétében – M. L.] a nádor a káptalan mellé állt [neki osztott, vagy ítélte igazságot]. Utána a nádor 1381. július 15-én már a Borsod vármegyei Sajókazán ítélkezett. 1399. június közepén Bubek (Bebek) Detre nádor országbíró gyűlésezett Verpeléten, Heves vármegye székhelyén a káptalan, a kompolti vám, Gálfölde, Kéregyház (Kenderes) birtokjogi ügyeiben. 1480-ban Hunyadi Mátyás király parancsára (nádori felhatalmazottként) Bükk János alispán járt el a szenterzsébeti, mikófalvi és a szucsai birtokrészek nemeseinek panaszos dolgában.¹¹⁵

A főrendűek vagy a nemések ünnepélyes alkalmakra tömegével utaztak az északnyugat-magyarországi vármegyékből is királyválasztásra vagy koronázásra, királytemetésre, országgyűlésre. Nemések, sőt polgárok is eljártak családi, rokoni nagy összejövetelekre (születés, keresztelés, eljegyzés, házasság, temetés).

Hiteleshelyek felkeresése

Gazdasági és egyéb jogi viták, szerződések, végzések, birtokmegosztás és más ügyek intézésében a hiteleshelyeken intézkedtek. E kiváltságolt helyeken az egyház erkölcsi tekintélye és az egyházi személyek író és oklevélszerkesztő ismerete szavatolta az oklevelek vagy iratok valóságú tartalmát. A 12–13. század fordulójától Győr (1210-től) és Nagyszombat városának plébánosai szintén kiállíthattak hiteles okleveleket, de ha teheték, a felek az ügyes-bajos ügyeikkel a Felvidék következő hiteleshelyeinek felkeresését tűzték utazási célul: Pozsony, *társkáptalan* 1263-tól; Szepes, *társkáptalan*; Nyitra, püspökség és *székeskáptalan* 1248-tól; Eger, püspökség és *székeskáptalan* 1227-től; Vác, püspökség és *székeskáptalan* 1183-tól; Esztergom érsekség és *székeskáptalan* 1255-től; Óbuda, *országos hatáskörű* káptalan 1308-tól; szerzetesrendi konventek: *bencés* Zobor, Garamszentbenedek 1222-től; *premontrei* Turóc 1279-től, Jászó 1255-

¹¹⁴ KANDRA Kabos 1887. 230–233.

¹¹⁵ Uo. 232–233.

től, Ság 1255-től, Hatvan 1264-ig, Ipolyság 1288; *ciszterci* Pásztó 1264–1274-ig.¹¹⁶

Követjárás

Sor kerülhetett a királyi udvarból külföldi uralkodókhoz, tőlük a magyar királyhoz, ugyanúgy a pápai udvarba és onnan küldött követek utazására. Első követségünk 973. március 23-án, Quedlinburgban kereste fel I. Ottó német-római császárt, hogy diplomáciai kapcsolatot létesítsen Géza fejedelem képviselőjében.¹¹⁷ 1278. szeptember 22-én III. Miklós pápa Fülöp fermoi püspököt, 1290. május 20-án IV. Miklós pápa Benvenuto püspököt küldte követként IV. (Kun) László királyhoz, hogy rávegye, szakítson 'tévelygő' életvitelével.¹¹⁸ A későbbi évszázadok pápai követeinek magyarországi útjai helyett uralkodók vagy azok diplomatáinak, követeinek magyarországi tartózkodásáról szólunk. Ezek a találkozások arra is alkalmasak voltak, hogy egy-egy királyunk fényűző vendéglátását, gazdagságát, kisugárzó hatalmát, szövetségépítési törekvését a valóságban tapasztalják, és mindazt hazatérve elmondják, jó hírünket vigyék. Királyaink meg jó alkalmat nyújtottak külkapcsolataik erősítéséhez (a magyar uraknak is az udvarba látogatáshoz). Minden király- vagy követtalálkozó politikai célzatú volt. A fentebb említett 1335. november 1-ji, visegrádi királytanácskozásra I. Károly azért hívta meg a cseh és a lengyel királyt (2500 és 1500 kísérrőjével), „hogy ott örök békeegyezséget kössenek. Ez meg is történt” – amint arról a két és fél évszázaddal későbbi A magyarok krónikájából olvashatunk.¹¹⁹ Krónikaírónk a visegrádi királyi székhelyre érkezéskoról így jegyezte meg: „Az uralkodó udvarát az odalátogató nagy hírű nemesek fényessé, az odaözönlő idegenek sokasága hírnevessé tette. Németország és Itália sok főnemese kereste fel. És nem kevéssé vált a király udvarának díszére. Portugália királyának a fia,¹²⁰ aki országa számos nemesének kíséretében eljött a szárazföld nyugati határáról, hogy tisztelegjen e nagy uralkodó (Károly Róbert – M. L.) előtt.”¹²¹ Évszázadok távlatából: aligha lehetett nagyobb elismerés a Károly udvarához fűződő *vendégforgalmunkról*. Utóda, I. (Nagy) Lajos nagyszerű királyi várkastélyt építtetett a bükki erdőségben, Diósgyőrben, amely éveken keresztül nagy vadászatainak központja és az országnagyok összejövetele helye, egyik alkalommal diplomáciai tanácskozás színhelye is volt. Az 1381. augusztus 20-án, Velencével megkötött torinói békét 24-én itt írta alá.¹²² 1412 májusában Zsigmond királyunk Budán 'világra szóló' ünnepélyt rendezett. Mind a hazai, mind a külföldi vendégek azzal a céllal utaztak a székvárosba, hogy szemtanúi legyenek

¹¹⁶ GLATZ Ferenc 1996. 87. MAKKAI László–MEZEY László 1960. 84. lev., 181. A szerzetesi hiteleshelyek általában 1352-ig, más hiteleshelyek a 19. századig fennmaradtak.

¹¹⁷ BENDA Kálmán 1981. 77. „E követséggel kezdődik a kereszténység térhódítása Magyarországon, azaz a magyarok beilleszkedése a nyugati társadalmi rendszerbe.” Uo.

¹¹⁸ SZABÓ Károly 1988. 190. KRISTÓ Gyula 1981. 167. KRISTÓ Gyula 1998. 266–267.

¹¹⁹ THURÓCZY János 1978. 240.

¹²⁰ Péter, aki I. János (1385–1433) portugál király fia volt.

¹²¹ THURÓCZY János 1978. 357.

¹²² ENGEL Pál–KRISTÓ Gyula–KUBINYI András 1998. 84. BENDA Kálmán 1981. 225.

a káprázatos rendezvényeknek és a vendégelésnek. Zsigmond névsorba foglaltatta a megjelent uralkodókat, diplomatákat és előkelőket.¹²³ Tizenhét országból erre az alkalomra 4500 küldött és közel ezer egyéb személy érkezett; 15 nyelven beszéltek, 26 magyarországi nagyúr természetesen magyar nyelven.¹²⁴ 1424 június–július hónapban a következők találkoztak Budán Zsigmonddal: VIII. (Palaiologosz) János bizánci társascsászár, VII. Erik dán király, aki XIII. Erikként svéd és norvég király, valamint 24 német fejedelem követei. 1429-ben a német birodalmi gyűlés Pozsonyban volt.¹²⁵

Vásárlás, kereskedés

A legáltalánosabb úti cél a *vásárolás-eladás* volt, amely a *bel- és külkereskedelemmel* már a korai Árpád-kortól szinte a mindennapi élet tartozéka, annak lendítője lett. A kezdeti cserekereskedelmet a pénzforgalmú kereskedelem váltotta; I. István király ezüst obulusa (féldénára) és dénára értékálló volt, ezért Európa más országaiba is elkerült. I. (Nagy) Lajos király 1325-ben bevezetett arany forintja és annak váltópénze, az ezüst garas pedig jelentősen élénkítette gazdasági-kereskedelmi életünket.¹²⁶ A *helyi, távolsági, közvetítő* vagy *tranzitkereskedelem* célállomásai a városok voltak, ahol a kis-, sőt a nagykereskedők is helyet kaptak, és bennük a helyi, 'állandó' kereskedők mellett a 'vándor' kereskedők is előfordultak.

Még I. Szent László III. dekrétuma (1077 előtt) olyan kereskedőkről intézkedett, „akik városról városra járnak”.¹²⁷

Városfejlődésünkben az árumegállító jog és a várossá emelés, azaz a városi jog királyi adása, aztán a királyi kiváltság megerősítése uralkodói jog volt. (Ugyanígy az uralkodó kiváltsága közé tartozott az idegen kereskedők *beutazásának* elősegítése is. Királyaink több, külföldi kereskedőket oltalmazó levele közül: Károly Róbert Temesvárott, 1316. szeptember 16-án oltalomlevelet ad azoknak az *idegen* kereskedőknek, akik megfizetve a köteles vámot, utána már „egész országunkban szabadon és biztonságosan” jöhetnek-mehetnek.¹²⁸ Károly Róbertnek a *hazai* kereskedők részére adott kiváltságát is ismerjük. Visegrádon, 1331. október 6-án kelt az a privilégiuma, amelyet a komáromi polgároknak adott. „Minden portékájukkal és bármiféle árukkal országunkban mindenütt, szárazon és vízen egyaránt, tekintélyünk oltalma alatt, szabadon és *akadálytalanul közlekedhessenek*.”¹²⁹ A város lehetett *mezőváros* (oppidum) és *szabad jogú* (civitas). A városok élénk piaci kereskedőket, vásárlókat és egyéb érdeklődőket,

¹²³ MOL DL 39271. Buda, 1412

¹²⁴ ZOLNAY László 1983. 28–29. 89. BENDA Kálmán 1981. 250.

¹²⁵ DRASKÓCZY István 2000. 150. HALMOS Ferenc 1993. 135. GLATZ Ferenc 1996. 160.

¹²⁶ GEDAI István 1991. 20–22. GYÖRFFY György 1977. 335–336. KRISTÓ Gyula 1998. 94–97. ASZTALOS Miklós 1934. 96.

¹²⁷ BEÉR János–CSIZMADIA Andor 1966. 63/11.

¹²⁸ MAKKAI László–MEZEY László 1960. 124. lev., 227–228. I. Károly király nyílt levele a kereskedőkhöz

¹²⁹ KRISTÓ Gyula–MAKK Ferenc 1988. 168. Hiv.: Lederer Emma: Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához I. köt. 1000-tól 1526-ig. Budapest, 1964. 306–307.

azaz utasforgalmat vonzottak. Pest 1231/1244., Selmec 1235/1239/1243., Zólyom 1243., Korpona 1244., Nyitra 1248., Besztercebánya 1255., Pozsony 1291. és Győr 1271. évi szabadalom- vagy *szabadságlevelét* IV. Béla és utódai többségében a tatárjárás után, a gazdasági-kereskedelmi megerősítésük, átmenő kereskedelmi forgalmuk lendítése érdekében adták ki.¹³⁰ A korai bányavárosok tekintélyét az arany és ezüst bányászata alapozta meg a Garam vidékén: a Zólyom vármegyei Breznóbánya (városi joga 1360-tól), Libetbánya (1382-től szabad királyi város), a Hont vármegyei Selmec- és Bélabánya (Fejérbánya), Bakabánya (1321-től szabad királyi város), és a Bars vármegyei Újbánya (1345-től szabad bánya város) ezüstöt adott,¹³¹ Besztercebánya rezet. A kereskedőket terhelő *árumegállító jog* az adott városnak és a kincstárnak is hasznára volt; 1402. január 22-én Pozsony és Nagyszombat jutott ehhez a joghoz.¹³² Voltak még a kiváltságoltak között a szabad vagy *tárnoki városok*, amelyek 1441–1514 között szerveződtek (a számuk hét), közöttük Buda, Pest, Pozsony és Nagyszombat. Közéjük még bekerült Óbuda, Esztergom és Szokolca. Továbbá Körmöcbánya, Selmecbánya, Besztercebánya, Bakabánya, Bélabánya, Libetbánya és Újbánya.¹³³ A Duna menti városok a vízi úti kereskedelmet is sikerrel folytatták. A 15. században a vizsgálódási területünkön és a közvetlen szomszédos területeken *nyolc* civitas, oppidum országos vásárral *tizenkettő* és egyéb oppidum *ötven* volt.¹³⁴ A vásártartási joghoz jutott városok *heti, havi* vagy *évenkénti* vásárt tarthattak. *Országos* vásártartási jogot az 1350-es évekig Buda, Pozsony és Sopron kapott. Egyedi helyzettel, *útkényszerrel* Buda állt; külföldre (Nyugatra) utazás-kor minden kereskedőnek át kellett Budán mennie.¹³⁵

A kereskedelem a kézművesség és a mezőgazdaság minden készítményét érintette. A nyersanyagok vagy késztermékek kelendőségét a mennyiség-minőség piaci kereslete-kínálata határozta meg. A tömeges árueelőállítás a 14. század végétől a céhek biztosították.¹³⁶

A kereskedőknek számolniuk kellett a *vámokkal*. A vám és vámos szavunk 1109 óta ismert.¹³⁷ A vámok bevétele az 1200-as évek közepéig a király jövedelemforrása volt, amelyen később a kiváltságolt települések is osztoztak. Általános volt az *úthasználati, híd- és révvám*, adott településen a *helyi, határon túli*, azaz a *kiviteli* és *behozatali* kereskedelemmel a távolsági vagy *harmincadvám* lefizetése. A távolsági kereskedelemben előnyös földrajzi helyzete volt a Német-Római Birodalom (Habsburg-tartományok, Morvaország) és Lengyelország határához közeli Sopronnak, Pozsonynak, Szokolcának, Zsolnának és különösen

¹³⁰ FÜGEDI Erik 1974. 12–13.

¹³¹ Uo. 13–14. GRANASZTÓI György 1980. 82–85.

¹³² GRANASZTÓI György 1980. 136., 164.

¹³³ EPERJESSY Kálmán 1971. 23.

¹³⁴ BÁCSKAI Vera 1965. Térkép a magyarországi városokról

¹³⁵ GRANASZTÓI György 1980. 160–161.

¹³⁶ ENGEL Pál–MAKK Ferenc 1994. 350.

¹³⁷ SZAMOTA István–ZOLNAI Gyula 1984. 1055. KUBINYI László–PAPP László 1976. 1084.

az árumegállító *harmincadhelynek*, Kassának.¹³⁸ A 15. században már Trencsén, Késmárk és Bártfa is harmincadhely a Pozsonyból vezető kereskedelmi úton.¹³⁹ Nagyon kevés városnak különös kiváltsága volt az *árumegállító* jog. Az áthaladó kereskedőnek a helyi piacon minden árut ki kellett raknia. Az árumegállító jog jelentősen befolyásolta a kereskedők útirányát; A 14. század közepére a nyugati, északnyugati, északi irányú kereskedelmünket előnytelenül érintette Bécs árumegállító joga. Ennek felülvizsgálata I. Károly magyar király uralkodása idején, visegrádon, az 1335. november 11-én kezdődő többnapos találkozáson zajlott le, amelyen királyunk elsődleges céllal *békét teremtett* két szövetségese, III. (Nagy) Kázmér lengyel és Luxemburgi János cseh király között, majd a *bécsi árumegállítást* vitatták meg. Ez külön emlékezetessé tette a királytalálkozót. „Bécs árumegállító jogát semlegesítve, egy Cseh-, és Morvaországban át német földre vezető új utat jelöltek ki.”¹⁴⁰ Azaz Bécs árumegállító jogát kikerülendő Brünn(–Prága) irányába terelték a Németország és Magyarország közötti kereskedelmet.¹⁴¹ Ez a királytalálkozó első, nemzetközi, *útügyi kongresszus* is volt, amelyen az uralkodók a jó és biztonságos utak kérdését is megvitatták. A kereskedelem megjelenése ilyen méretű tanácskozáson egyben az ügy nemzetközi fontosságát mutatta. Ez lévén az első *közlekedésügyi ankét* is Magyarországon. A szomszédos országok uralkodóinak megjelenésével nemcsak Visegrád szerepét hangsúlyozta, hanem azt is, hogy az élénkülő *„idegenforgalom* akadályainak elhárítását milyen elsőrendű feladatnak” tekintették a királyok.¹⁴² Ugyanakkor kölcsönösen kiváltságokkal ruházták fel egymás utazó kereskedőit.

A Dunán is volt vámfizetés, amit 1366-ban I. Lajos király szabályozott. Vámot kellett fizetni Rajka, Győr, Komárom, Zsitvató (Zsitvatorok), Esztergom, Szob, Visegrád és Buda kikötőiben. Délebbre irányuló forgalom alig volt a Dunán. A Bécsből érkező, például posztót szállító hajók aztán a felsorolt helyeken annyiszor egy forintot fizettek, ahány láb a hajó középen mért szélesség volt. (Ez szerepelt egységként – M. L.) A feldolgozott vasáru után kettő, a körte- és almaszállítmányok után három forint vámot számoltak. A Magyarországról (Budáról) kifelé tartó hajók a jelzett összegek felét fizették. „A vámszedőknek tilos volt a kereskedőtől borsot vagy egyéb »apróságokat« kérniük fizetési kedvezmények fejében.”¹⁴³ A vámszedő helyek számának gyarapodása idővel jóval megrágította az árukat. Például 1455-ben Buda és Bécs között a határig már 37 vízi és száraz vámhely működött.¹⁴⁴

¹³⁸ GLATZ Ferenc 1996. 123., 134. A kereskedő áruja harmincadát köteles volt vámtételként megfizetni. BEÉR János–CSIZMADIA Andor 1966. 124.

¹³⁹ FÜGEDI Erik 1974. 15.

¹⁴⁰ GLATZ Ferenc 1996. 124.

¹⁴¹ ENGEL Pál–MAKK Ferenc 1994. 732.

¹⁴² ANTALFFY Gyula 1943. 27. Lehet, hogy korai még 14. századi hazai idegenforgalomról beszélni, de Antalffy az összefüggéseket látva a hazai utazás, szállás, vendéglátás jegyeit tárja elénk.

¹⁴³ GLATZ Ferenc 1996. 135.

¹⁴⁴ GRANASZTÓI György 1980. 161.

Vámmentességet szintén királyaink adhattak. Vagy valamely kiváltságolt település kereskedőire vagy valamely, a kereskedelemben érdekelt nagyúrra, vagy esetenként az egész nemességre vonatkozó kedvezéssel járhatott a mentesség. Egyedi esettel I. Mátyás 1480. szeptember 23-án Pest polgárait mindenféle vám fizetése alól felmentette az Adria-tenger parti Zengg és Zágráb közötti útvonalon a Frangepánok modrusi vámja kivételével.¹⁴⁵

Tanulmányi utazás

Az ismeretszerzés vágya készítette utazásra a tudást és tapasztalást szerzők-gyárapítók elhatározását. Az első századoktól a művelődés letéteményese a páp-ság volt, az iskolákban a tudásnak és életismeretnek az alapját ők nyújtották. Az alap- és középfokú iskolák létesítését és fenntartását már I. István és I. László is szorgalmazta. Miután 1181-ben III. Béla elrendelte a hivatalos ügyek írásos intézését, az iskolázás iránt felette megnőtt az érdeklődés. Az I. István alapította bencés kolostorok nyitottak elsőként iskolákat. A kolostori iskolákon kívül voltak püspöki és káptalani (Pozsony, Esztergom, Győr, Eger) iskolák. Ezekben alap- és középfokú intézményként oktattak. Városi plébániai iskolákat is létesítettek.¹⁴⁶ 1500–1505 között a Magyarországon, így a Felvidéken is megforduló Jagelló Zsigmond lengyel herceg, II. Ulászló magyar király öccse a budai, esztergomi mellett a nyitrai, a Nyitra vármegyei holicsi és a Trencsén vármegyei szolcsai 'alsóbb fokú iskola' diákjaival is találkozott.¹⁴⁷ Bizonyára ezen helyek iskoláiba a szomszédos, sőt távoli településekről is jártak-utaztak diákok. Aztán a külföldi példák és hazai igények alapján a veszprémi és pécsi főiskola, illetve egyetem után a 'hét szabad művészetet', hit-, jog- és orvostudományt oktató főiskola (studium generale) nyílt Esztergomban (1380 körül Ágostonrendi és 1400 körül Ferenc-rendi Studium Generale), Óbudán (1395–1403, 1410–1418 egyetem), Pozsonyban (1487–1490 Academia Istropolitana, egyetem), Budán (1475–1480 Domonkos-rendi főiskola). A budavári Szt. Miklós domonkos kolostorban 1305-től volt 1530-ig studium generale, amely 1475-ben egyetem lett.¹⁴⁸ A hazai főiskolák és egyetemek nyitásával bővült a tanulni szándékozók választási lehetősége. Már itthon is hozzájuthattak azokhoz az ismeretekhez (végzettséghez), amelyek megszerzéséhez külföldi egyetemekre (Párizs, Bologna, Vicenza, Padova, Ferrara, Prága, Krakkó, Bécs) ezrével jártak Magyarországról. Nemcsak a külföldi, hanem a hazai egyetemekre is szép számmal utaztak a felvidéki helységekből. Közelsége folytán a bécsi egyetemen tanultak, azaz utaztak oda legtöbben. 1450-ig Budáról 75-en, Pozsonyból 51-en, Esztergomból 38-an, Kőrmöcbányáról 36-an.¹⁴⁹

Tudunk világi természetű ismeretszerzésről, tanulásról, a különféle iparos mesterség éveken át folyó elsajátításáról. A kézműves tanuló (legény, inas, se-

¹⁴⁵ BENDA Kálmán 1981. 305.

¹⁴⁶ HALMOS Ferenc 1993. 213. A főiskolák, egyetemek nyitását királyaink kérték és a pápák engedélyezték.

¹⁴⁷ ZOLNAY László 1978. 417–420. Hiv.: Jagelló Zsigmond számadáskönyve

¹⁴⁸ HALMOS Ferenc 1993. 213.

¹⁴⁹ Uo. 211.

géd) legfőbb célja a választott szakma céhébe kerülni. Ennek érdekében a településükhöz legközelebbi városba utaztak, és ott maradtak mesterséget tanulni. Az igényesebbek úti célja külföldre jutni és a kézműves szakma ismereteit ott gyarapítani. Nálunk a mezőgazdaság és a kézművesség szétválásával a 13. századtól találkozhatunk.¹⁵⁰ – Attól kezdődik az a folyamat, amely a késő középkorra a céhfejlődést meggyorsította. A 15. századtól Budán 26 céhbe tömörült 37 mesterségre lehet következtetni.¹⁵¹ Mohácsig az iparos céhek száma megnőtt, és ez együtt járt a szakmai ismeretszerzést célzó utazással. Még a fürdősök (lásd a következőkben) céhbe jutásához is megkövetelték, hogy a 4 évi szakmai tanulást követően a legény a két évi *vándorlást, utazást* is vállalja.¹⁵²

Fürdőhelyekre járás

Az utazás céljai között alig volt, amely nem az *egészség* megerősítését, megóvását vagy visszaszerzését szolgálta. Ennek a helyei európai példák folytán és a keresztes hadjáratok idején a Közel-Keleten szerzett ismeretek-tapasztalatok alapján nálunk is létesített fürdők lettek. A fürdő magyar szavunk első említése 1256-ból való.¹⁵³ A *mesterséges fürdők* már I. István király óta voltak Magyarországon. Budán, 1178-ban a Johannita lovagok létesítettek fürdőt a mai Lukács- és Császár-fürdő környékén. A következő évtizedben a keresztes lovagok építettek Esztergomban fürdőt, saját használatra,¹⁵⁴ amely az ország első nyilvános fürdője volt. Ugyanott 1238-tól léteztek közfürdők. 1309-ben Pozsonyban, 1373-ban Selmecbányán, 1423-ban Körmöcbányán fogadták a vendégeket a gőz- vagy ’épített’ fürdők.¹⁵⁵ Az elesetteket, nehéz sorsúakat a „szegénylélekfürdő” fogadta, amint 1503-ban a besztercebányai.¹⁵⁶ A természetes, nagyon egyszerű fürdők meleg (vagy hideg) vizű források, hévizek mellett létesültek. A Vág menti, Nyitra vármegyei Pöstyén kezdetleges fürdőhelyein a gyógyulni vágyók „szalmával bélelt gödrökben üldögéltek”.¹⁵⁷ A fürdők gyógyvizei számtalan betegséget szüntettek meg, és főleg a *meleg vizű fürdők* voltak nagyon keresettek. Így Buda és Óbuda között Felhévíz, valamint Budától délre Alhévíz fürdői. Buda meleg fürdőiről Bertrandon de la Brocquière az 1433. évi utazásáról írt jegyzetében.¹⁵⁸ 1448/1495-ben Egerben a karthauziak és a püspökség, 1500-ban a győri káptalan tartott fenn fürdőt.¹⁵⁹

¹⁵⁰ ENGEL Pál–KRISTÓ Gyula–KUBINYI András 1998. 30.

¹⁵¹ Uo. 202.

¹⁵² Századok, 1891. IV. füzet, Schwarz Ignác: A fürdők történetéhez Magyarországon. I. Mesterséges fürdők. 279–295., 284.

¹⁵³ SZAMOTA István–ZOLNAI Gyula 1984. 283. Hiv.: Szent Benedek-rend Pannonhalmi Levéltára 10/G. és Schägli Magyar Szójegyzék 7.

¹⁵⁴ ZOLNAY László 1983/I.161–162. KOHN Sámuel 1881. 56. Hiv.: Jichak ben Moseh bécsi rabbi

¹⁵⁵ Századok, 1891. IV. füzet, Schwarz Ignác. 285.

¹⁵⁶ Uo. 294.

¹⁵⁷ Internet, Pöstyén

¹⁵⁸ SZAMOTA István 1891. 92.

¹⁵⁹ SUGÁR István 1983. 111. Hiv.: Heves Megyei Levéltár, Mohács előtti oklevelek gyűjteménye 34. IVÁNYI Béla 1918. 31.

A 'természetes' fürdők mindegyike *gyógyhely* is lévén, fürdőszemélyzet (eleinte nők, az 1500-as évektől nők és férfiak) szolgált, azaz a vendég testét-bőrét nyír- vagy tölgyfalombokkal dörzsölte, haját nyírt, és borotválta. „De nemcsak a borotválást, hanem a kisebb sebészi műtéteket, az érvágást és köpölyözést is többnyire a fürdős végezte.”¹⁶⁰ Már az 1500-as évek előtt a seborvosok és fürdősök a mesterségüket céhszerűen tanulták és végezték. A Felvidéken három fő céhük volt. Az első főcéh Pozsonyban alakult ki, amelyhez a pozsonyi, a Pozsony vármegyei nagyszombati, bazini, modori, szentgyörgyi és a trencsényi, a besztercebányai főcéhhez a bányavárosok fürdős céhei tartoztak.¹⁶¹ A 14. századtól a fürdők mellé már fogadókat is építettek, kényelmessé téve a fürdőzők ottlétét.

Búcsújárás, zarándoklás

A búcsújárás a katolikusok egyik legnagyobb lelki élménye. Lakó- vagy távoli helyhez kötött. A zarándoklat hosszú útrakelés.¹⁶² Hasonló megfogalmazással: a búcsújárás valamely szent helyre, vagy csodás képhez zarándoklás. A résztvevő: „búcsúra menő zarándok, ájtatoskodó utas”.¹⁶³ A *zarándoklást* vállalók többsége gyalog róttá az utakat, ritkább esetben lóháton, hajón, még kevésbé utazókocsin. Ugyanis a résztvevők eleve vállalták az utazás fáradalmait (a rossz utak ellenére), valamint az időjárás viszontagságait is. Fogadóknak nem szálltak meg, esetleg étkezni tértek be. (Az utazás idején gyakorta végig böjtöltek.)

A búcsújárás, zarándoklás *hazai kegyhelyekre* már a 11. században elkezdődött. I. István királyunk (szentté avatása 1038-ban volt) ereklyéit több helyen is őrizték, így az északnyugat-magyarországi, Hont vármegyei Bozókön is.¹⁶⁴ Szintén *személyhez*, például I. László (szentté avatása 1192-ben volt) királyhoz *fűződő kegyhely* nyílt „vízfakasztásának” több helyén, így Nógrád vármegyében Szentkúton, Heves vármegyében Gyöngyös mátrai határában és Nyitrán.¹⁶⁵ Az utóbbi helyen „a szent király ünnepén mindig nagy tömeg verődik össze” jegyezte le még 1681-ben is az egyik egyháztörténész.¹⁶⁶ A *Mária-tisztelet szent helyeihez* kapcsolódó zarándoklás céljával mentek a Pozsony vármegyei Máriavölgy kegytemplomába, amelyet I. Nagy Lajos király építtetett. A Borsod vármegyei bélháromkúti/bélapátfalvai Nagyboldogasszony cisztercita rendi apátság az 1232. évi alapításától 1534-ig(?) volt búcsújáró hely.¹⁶⁷ Még a 13. században elkezdődött a Hont vármegyei Ipolyság és a pozsonyi ferencesek templomába a búcsújárás. A Bars vármegyei Körmöcbánya 1250 körül épült templomába Szűz Mária tiszteletére „nagy búcsú járások voltak” a hitújítás

¹⁶⁰ Századok, 1891. IV. füzet, Schwarz Ignác, 283.

¹⁶¹ Uo. 283–284.

¹⁶² IPOLYVÖLGYI NÉMETH J. Krizosztom 1991. 5.

¹⁶³ CZUCZOR Gergely–FOGARASI János 1862. 819.

¹⁶⁴ BÁLINT Sándor–BARNA Gábor 1994. 54.

¹⁶⁵ Uo. 61–62. HEVENESI, Gabriel S. J. 1737.56. RÉVAY József 1926.409. DIÓS István 1984. 788.

¹⁶⁶ TARNÓCZI Stephanus 1681. 452–464.

¹⁶⁷ BARNA Gábor 1990. 20., 34.

idejéig.¹⁶⁸ A Komárom vármegyei Csatka pálos kolostora 1357-től épült; a mellette emelt Sarlós Boldogasszony-kegykápolna és szentkút még a 20. században is vonzotta a zarándokokat.¹⁶⁹ A Bars vármegyei Újbánya csodatevő *Mária-kegyképéhez* a búcsújárás az 1300-as évek végén kezdődött.¹⁷⁰ A Heves vármegyei gyöngyösi ferences templom az 1400-as évek óta (máig) búcsújáró hely. (Az „Arany Pieta” szobra a 16/17. századból való.) Feljegyezték, hogy a nyitrai Fájdalmas Anya-kápolna *Mária kegyképénél* a zarándokok között sok csodás gyógyulás történt.¹⁷¹

Szállás, vendéglátás

Ha az időjárás engedte, a gyalogosok vagy a kocsival közlekedők a magukkal hozott hevenyészett *sátort* használták alkalmi pihenő- vagy szálláshelyül. Épített szálláshely nagyon kevés volt, ennek ellenére a szállás szavunk már 1211 óta ismert.¹⁷²

Főurak hosszú út közben *kastélyokban, várakban* szálltak meg, *külföldi* uralkodók és követek úgyszintén, és célhoz érve a magyar király székhelyén, a *királyi* várban. Mesterember, kereskedő és diák *kocsmákban*, hevenyészett *vendégfogadóknak* kapott szállást. Gazdag városban, mint Budán, nem engedték, hogy a vásároszó vagy átutazó mester, kereskedő saját költségén jusson szálláshoz, hanem a polgárok ingyen befogadták.¹⁷³ Általános volt, amikor az időjárás kedvezett, az utazó kocsin, a szabadég alatt pihentek meg, vagy aludtak is éjjel. Ezt tette 1518 tavaszán Bécsből Budára vezető útján br. Sigmund Herberstein is, mivel a kocsin vele ’utazott’ az ágya is.¹⁷⁴ A búcsúsokat vagy zarándokokat (úton sérülteket, beteget, időseket) a kolostorok szállásolták el,¹⁷⁵ ahol szerény eledelükkel megvendégelték őket.

Akik elviselték az úti fáradalmakat, a viszontagságos, sőt, olykor az életveszélyes utazási körülményeket, számítaniuk kellett a kényelmetlen pihenéssel és a mostoha szállás „lehetőséggel”. A 13-14. században Észak-Magyarországon még laktak sátrakban is. Ezért mind a hazai, mind a külföldi utazók az alkalmi pihenőhelyeken vagy a magukkal hozott, vagy a lakosoktól átengedett sátrakban tértek szállásra. A Duna mentén nagy tömegben utazók *sátortáborban* szálltak meg, akiknek a király vagy ajándékozott, vagy méltányos áron még élelmet is juttatott az útvonal melletti lakossággal. Így 1026-ban a francia Vilmos herceget I. István „nagy tiszteességgel fogadott, gazdagon megajándékozott”.¹⁷⁶ 1188-ban(?) III. Béla király a Szentföldre sereggel vonuló II. Henrik angol király ké-

¹⁶⁸ BÁLINT Sándor–BARNA Gábor 1994. 72. Hiv.: ESTERÁS/ESTERHÁZY Pál 1696. 133.

¹⁶⁹ HARASZTI Mihály 1993. 10–14.

¹⁷⁰ ESTERÁS/ESTERHÁZY Pál 1696. 145–146.

¹⁷¹ BÁLINT Sándor–BARNA Gábor 1994. 79.

¹⁷² KUBINYI László–PAPP László 1976. 660.

¹⁷³ BALLAI Károly 1988. 10.

¹⁷⁴ SZAMOTA István 1891. 148.

¹⁷⁵ ANTALFFY Gyula 1943. 106–107.

¹⁷⁶ BIRKÁS Géza 1948. 8.

résére a következőket válaszolta: „Országunk erőit és javait királyi nagyságotok rendelkezésére bocsátjuk, kérészeteket segítő kézzel és örvendő készséggel fogadva, ennivaló-vételt bőségesen, amennyire csak az Isten irgalmából országunk termékenysége engedi, jóakarattal és odaadással engedélyezünk és ígérünk.”¹⁷⁷ 1189-ben az I. Barbarossa Frigyes vezette tömegnek szintén III. Béla „kenyérrel, borral és a lovak számára szánt zabbal megterhelt hajókat és kocsikat ajándékozott.”¹⁷⁸ Miután a kereszteseket felhívta az esztergomi várba, ott 2, liszttel teli magtárt ajándékozott nekik. A magtárakat „a keresztes vitézek olyan mohósággal rohanták meg, hogy három közülük... belefulladt a lisztbe.”¹⁷⁹

Arnold Harf utazó 1496–1499 között bejárta Olasz-, Spanyol-, Török- és Magyarországot, és az útján néhány magyar szót és kifejezést, így a ’szállás’ szót is lejegyezte.¹⁸⁰ Ez azt bizonyítja, hogy a külföldi utazók már szállásokon is pihenhettek, ezért ismerhette ezt a magyar szót. A szállás-fogadó szavunk *írott* alakja magyar nyelvemlék szerint 1508-ból való,¹⁸¹ a vendégfogadó meg 1514/1544-ből.¹⁸² Az *utasforgalom* növekedésével idővel már *fogadók* is nyíltak. Fogadósról fennmaradt első hivatkozás 1279-ből való. Március 29-i keltezésű az az oklevél, amelyben Kopasz (Calvus) Péter fogadósról Magyarországon elsőként szólnak.¹⁸³ Adománylevél 1363-ban említi Silher fogadóst Budán; 1462-ben szintén Budán élt egy Czunczhoffer nevű vendéglős.¹⁸⁴ A 15. századi *szálláshelyeken* ritkán már ételt és italt is nyújtottak az utasnak. Az 1480/1490-es években Budán időző velencei követ, Maffes da Bergamo az egyik levelében a budai vendégfogadók drágaságáról írt. Általa még fogadóhely neve is ismert, az Aranyszarvasé. „Szerény szolgáltatásaikat elsősorban kereskedők, az országgyűlésre, illetve peres ügyeik intézésére ideutazó kis- és köznemesek vették igénybe, magasabb kívánalmak kielégítésére nem voltak alkalmasak.”¹⁸⁵ Az utazás és vendéglátás kapcsolatára következtethetünk már az ezekre utaló családnevek előfordulása alapján is: A győri székeskáptalan régi számadáskönyvei 1519/1523-ban megőrizték Vendégfogadó Farkas és László, Vadvágó Miklós és Szekérgyártó Benedek nevét, akik foglalkozásuk nevét tanúsítják.¹⁸⁶

A *kocsmá* volt a legegyszerűbb pihenési, étkezési hely. A kocsmá szavunk *írott* alakja 1405-ből, a kocsmárosé meg 1389 óta ismert.¹⁸⁷ Budán, 1394-ben kelt az az oklevél, amelyben Petko kocsmárosát említették.¹⁸⁸

¹⁷⁷ MAKKAY László–MEZEY László 1960. 105/20. Hiv.: Fejér, Georgii: Codex diplomaticus ac civilis regni Hngariae II. Cvra et stvdio. Budae, 1829. 246–247.

¹⁷⁸ SZAMOTA István 1891. 19. Hiv.: L. Michaud: Bibliothéque des crosades III. köt.

¹⁷⁹ ZOLNAY László 1983/1.161.

¹⁸⁰ SZAMOTA István 1891. 124. Salus=Szállás

¹⁸¹ SZARVAS Gábor–SIMONYI Zsigmond 1893. 883–884. Hiv.: Döbrentei Codex 337. és Érdy Codex 441.

¹⁸² KISS Lajos–PAPP László 1967. 930. SZAMOTA István–ZOLNAI Gyula 1984. 1078.

¹⁸³ BALLAI Károly 1927. 11–12. Hiv.: Knauz Nándor: Monumenta ecclesiae Strigoniensis... II. köt., 96. Esztergomi Főegyházmegyei Káptalan Levéltára

¹⁸⁴ Uo. 15., 29., 87.

¹⁸⁵ ZOLNAY László 1978. 340.

¹⁸⁶ IVÁNYI Béla 1918. 35–36. Hiv.: Győri... számadáskönyv I. köt., 496., 504., 590., 600., II. köt. 2.

¹⁸⁷ KISS Lajos–PAPP László 1967. 515.

A *vendégfogadói étkek* változatosak is lehetnek volna, mert az élelmezésre felhasznált termények és készítmények arra utalnak; Néhány kiragadott szó a 14/15. század fordulójáról ezek közül és az étkezési eszközök közül:¹⁸⁹

Besztercei szójegyzékben (1395)	Schlägli szójegyzékben (1405)	Budaváros jogkönyvében (15. század eleje)
asztal, szék, ~	asztal, szék, polc	asztal, szék, ~
abrosz	abrosz	~
tányér, tál, terítő	tányér, tál, terítő	~
~	kés	~
villa, kanál, pohár, fazék	villa, kanál, pohár, fazék	~
fazék, fedő	fazék, fedő	~
hordó, csöbör	hordó, csöbör	hordó, csöbör
gyömbér, petrezselyem	gyömbér, petrezselyem	gyömbér, petrezselyem
kenyér, ~	kenyér, zsemlye, bor, must	kenyér, zsemlye, bor, must
ser, bárány, borjú, fácán	ser, bárány, borjú, fácán	ser, ~, ~, fácán
lúd, kakas, tyúk, hal, malac	lúd, kakas, tyúk, hal, malac	~, kakas, tyúk, hal, malac
őz, szarvas, rák	őz, szarvas, rák	őz, szarvas
alma, barack, cseresznye, dió	alma, barack, cseresznye, dió	alma, barack, cseresznye, dió
árpa, búza, rozs, zab	árpa, búza, rozs, zab	árpa, búza, rozs, zab
körte, kökény, mák	körte, kökény, mák	körte, kökény, mák
mandula, méz, szilva, szőlő	mandula, méz, szilva, szőlő	mandula, ~, szilva, szőlő
vöröskáposzta, saláta	~	~
pogácsa, piskóta	~	~
~	fahéj, kömény, vöröshagyma	~
~	~	ánizs, spenót, dara

A török hódoltság előtti időből néhány *ár- vagy vásárlási adat* a 'nagybani' hús-élelmiszerhez:¹⁹⁰

Év	Alap élelmiszer áru	Ár	(1927. évi arany korona értékben)
12. század	1 tinó	1 pensa	14,43
1239	1 ökör	½ márka	30,61
1273	1 marha	¼ márka	15,31
1292	1 marha	1 márka	64,43
1293	1 tinó	40 dénár	9,50
1294	1 marha	¼ márka	15,31

¹⁸⁸ BALLAI Károly 1988. 132–133.

¹⁸⁹ BALLAI Károly 1927. 20–23.

¹⁹⁰ Uo. 110–111.

1279	1 disznó	¼ márka	15,31
1315	1 disznó	1 fertó	16,10
1453	1 zsemle	1 dénár	?
	1 kenyér	1 dénár	?
1502/1503	1 q bors	58	?

Meglepő, hogy a bőséges konyhai nyersanyag ellenére a kocsmákban, fogadókban ritkán, vagy egyáltalán nem számíthattak az italon kívül még étkezésre is az érkezők.¹⁹¹ Ugyanis a vásárok idején, például Budán, idegen kereskedő a 15. század elején is csak annál a polgárnál étkezhetett, akinél megszállt, vagy akihez a városi tanács beszállásolta.¹⁹² Ellenben a bor és a sör kiszolgálása kötetlen volt. Ebben is akadt kivétel: Hunyadi Mátyás király 1481-ben „bosszankodással” vette tudomásul, Hont vármegyei Selmecbánya lakosai közül „legtöbben... nemcsak, hogy bányáikat nem művelik, hanem egyedül csak a borméréssel garázdálkodnak”, ezért megparancsolta, hogy Selmecbányán azontúl csak az tarthat fenn kocsmát, és mérhet bort, aki rendesen úzi a bányászatot, kohászatot vagy molnárságot.¹⁹³

A kocsmákban, fogadókban csak a helyben, azaz a városban készített *sört*, ugyanígy a városban vagy a közvetlen környéken előállított *bort* ihatták a vendégek. Szőlőföldek vagy szőlőhegyek voltak Budán már 1211-ben, Pozsony vidékén (bazini, dévényi, szentgyörgyi, récsei és cseklészi borok) és a Moson vármegyei Zurányon 1254-ben, a Heves vármegyei Egerben 1261-ben, a Moson vármegyei Nyulasiban 1271-ben. Károly Róbert és Nagy Lajos uralkodása idején ismerték Északnyugat-Magyarországon és a szomszédos vidékeken a Győr, Esztergom, Pozsony, Nyitra, Hont, Nógrád, Borsod és a Gömör vármegyei borokat.¹⁹⁴

Mind a helybeliek, mind az utazók kedves kocsmái *időtöltése-szórakozása* volt a kockajáték, amelyet az 1400-as években már Magyarországon is ismertek. A játékosok gyakran *összevesztek*, sőt *verekedtek*. Ezt elkerülendő Budán, ha „a szító szabad, kóbor személy volt, vagy akár fiú(k),... megvesszőzték, és pellengerre állították... A hamisan kockázónak a hamis kockát a tenyerén átütötték...”¹⁹⁵ A rend érdekében a kocsmái vendégeket, helybelieket, utasokat a helységek előljárai igyekeztek megfékezni és a veszekedést, gyilkosságot különféle rendszabályokkal megelőzni. Idevágóan még uralkodói intésről is tudunk: I. Mátyás király az 1486:LXXXVI. tc.-ben előírta mindenkinek, legyen bármilyen rangú és rendű, „hogyha sokadalmakba, vagyis országos vásárokbá, heti vásárba vagy kocsmába mennek, összes fegyvereiket tegyék le szállásaikon, és fegyvertelenül menjenek adni, venni, inni...”¹⁹⁶

¹⁹¹ BALLAI Károly 1988. 75.

¹⁹² Uo. 77. Hiv.: Budaváros jogkönyve

¹⁹³ Uo. 81. Hiv.: Mozsáry Béla: A magyar italmérés gyakorlata a jövedéki törvény megalkotásáig. Budapest, 1941. 139.

¹⁹⁴ BALLAI Károly 1927. 35–36. Pozsonyban 1477 óta városi sörfőző működött. Uo. 41.

¹⁹⁵ BALLAI Károly 1927. 31. Hiv.: Budaváros jogkönyve

¹⁹⁶ BALLAI Károly 1988. 79.

Főurak, országnagyok, főpapok, különösen pedig a király udvarában, a *szál-lásadás* bőséges *étkezéssel*, 'teljes' *vendéglátással* járt. A lakomák egyéb 'kiegészítőkkal', olykor napokon át tartottak. Mindenféle családi ünnep (különösen főúri vagy királyi esküvő) és évforduló okot adott a vendégek összejöveteléhez, a pazarló eszem-iszom *mulatozáshoz*. Az asztalokon díszes *tálak*, a vendégek előtt *tányérok*, a *pohárszékeken* ezüst vagy arany *serlegek* és *kupák* sorakoztak.¹⁹⁷ 1478. december 12-én, Budán, I. Mátyás és Aragóniai Beatrix hercegnő házassági ünnepségének részeként az *esküvői lakomához* felhasznált étkezőeszközök között a bajor Hans Seybold szerint 927 arany és ezüst edény díszelgett az asztalokon és pohárszékeken.¹⁹⁸ Az egyik kortárs résztvevő ekképpen írta le szinte ugyanazt: „A lakomát a királyi teremben tartották... [Középen] ült a király és a királyné... A magyar érsekek, püspökök és zászlósurak számára hét *asztal* volt elhelyezve, mindegyik asztalnál külön *pohárszék* állott, amelyek mindegyikén ötven aranyozott ezüstkupa és serleg volt a többi ezüst eszközön kívül... Mátyás asztala előtt felállított pohárszék tíz rőf hosszú volt. Kilenc polcán összesen 500 aranyozott ezüstserleg, pohár és kupa állt. Ugyanitt volt elhelyezve egy négy részre osztott kétakós ezüsthordó, amelyben négyféle italt tartottak...”¹⁹⁹ 1479. július 21-én I. Mátyás Ulászló cseh királlyal (a későbbi „Dobzse Lászlónkkal”) a morvaországi Olmütz városában találkozott, amely alkalomra a magyar király magával szállíttatta asztali készleteit és pohárszékét is. Az utóbbiról a következőket írta Peter Eschenloer (boroszlói/wroclawi/breslaueri városi jegyző: „Mit is mondjak az ő pohárszékéről? Ezen olyan drágakövekkel ékes arany- és ezüstedények vannak, amelyeket senki sem számlálhatott meg. Több az értéke ezeknek, mint kerek Csehország.”²⁰⁰ „A tányér mellé kést, kanalat, villát helyeztek az asztalra; ha utaztak, vagy vendégségbe mentek, ezeket övön függő tokban vagy hüvelyben vagy tarsolyban tartották.”²⁰¹ A villa használata terjedt el legkésőbb, amelyről az előző idézettel ellentétben Marzio Galeotto azt írta, hogy még Hunyadi Mátyás udvarában is hiányzott.²⁰²

I. Károly (Róbert) és I. (Nagy) Lajos király budai és visegrádi udvarának varázsa (mind többeket vonzott oda... a főemberek közül. Az udvar által rendezett fényes vigalmakat semmi más sem pótolhatta... I. Mátyás király budai udvartartásának híre még a *külföldieket* is odavonzotta, és országunk főbbjei közül jó részt csak a királyra neheztelő főurak maradtak el, ezek is csak időnként.”²⁰³

Mátyás udvari *lakomáján* bizonyára az északnyugat-magyarországi főurak is gyakran megjelentek. A Mátyás bizalmát elnyert itáliai tudós, Galeotto éveken át tartózkodott a király udvarában. Ezért az ottani vendéglátásról-étkezésről ő írta le a legpontosabban ennek-ezeknek lefolyását, így őt idézzük megbízható tanúként:

¹⁹⁷ RADVÁNSZKY Béla 1986. 20.

¹⁹⁸ ZOLNAY László 1978. 48. Idézi Hans Seyboldot.

¹⁹⁹ FÜGEDI Erik 1974. 92. Idézi Eschenloer Pétert. ESCHENLOER, Peter 1891. 106–107.

²⁰⁰ ZOLNAY László 1978. 48. Idézi Eschenloer Pétert.

²⁰¹ Uo. 139–140.

²⁰² Uo. 139–140.

²⁰³ Uo. 140.

„Minden ételt mártásban tálalnak. A mártások váltakoznak az ételek szerint. A fiatal liba, kacska, a kappan, fácán, fogoly, seregély, amelyek nagy számmal vannak errefelé, aztán a borjú-, bány-, gödölye-, disznó- és vaddisznóhús meg mindenféle hal a maga külön mártásában úszik és fűszereződik. Az is szokás, hogy valamennyien egy tából esznek... Mindenki előtt van valami kenyérféle; a közös tából kiveszi, amit kíván, és falatokra vágva ujjjaival teszi a szájába... Csak a legnagyobb nehézséggel védheti meg az ember a magyarok bőséges és gazdag táplálkozása miatt kezét és ruháját a beszennyeződéstől, mert a lecsöpögő sáfrányos lé néha az egész embert bemocskolja. Ugyanis nagyon nagy mértékben használnak sáfrányt, szegfűszeget, fahéjat, borsot, gyömbért meg más fűszereket... De Mátyás király... soha nem szennyezte be magát...”²⁰⁴ A lakoma fényét különféle módon növelte Mátyás: Lakomái alkalmával... vagy valamilyen komoly dologról volt szó, vagy tréfálkoztak, dalokat énekeltek... (A) zenészek és lantosok... a vitézek tetteit hazai nyelven lantkísérettel eléneklik a lakománál” – jegyezte meg Galeotto. Szintén ő erősítette meg azt a tényt, hogy „a magyaroknál... rengeteg az étel és az innivaló a lakomán, és sokféle bort szoktak inni.”²⁰⁵ Valószínű, hogy I. Mátyás nyaranként az 1484-ben(?) Pest határában létesített „szép mulatóhelyekkel és kertekkel” is fogadta olykor a vendégeit.²⁰⁶

A követfogadások szintén ünnepélyesen, lakomázással folytak. Aragóniai János bíboros, pápai legátus tiszteletére, aki éjjel érkezett Budára, I. Mátyás olyan *kivilágítást* rendezett, hogy az éjszakát nappali fénybe borította.²⁰⁷

Már a korábbi évszázadokban is a *külföldi követeket* nagy ünnepélyességgel fogadták királyaink. A királyi palotában tartott különféle rendezvényekre, amint már erről többször szóltunk, Északnyugat-Felvidékről is sok *érdeklődő* utazott. I. Mátyás idejéről a nápolyi követ, Cavitelli lovag megjegyezte, hogy a pompás parádé színhelyén *beláthatatlan sokaság* kíváncsiskodott. „Jómódú városi polgárok, dúsgazdag kereskedő patríciusok, befolyásos céhes kézműves mesterek éppúgy megtalálhatók voltak soraikban, mint a nincstelenek és az elesettek: meszterlegények, inasok, szőlőkapások, pásztorok, szolgák, szolgálólányok, cigányok, koldusok, falusi parasztok és zsellérek.”²⁰⁸

A királyi udvari tömegszórakozáshoz tartozott a *lovagjátékokon* jelenlét (Nagy) királyi elődei nyomán I. Mátyás 1472-ben megalapította a Krisztusrendet „a pogány török kutya ellenében.”²⁰⁹ A lovagjáték az udvari rendezvények részeként a 14. századtól 1526-ig megvolt. 1502-ben, II. Ulászló király Candalai Anna francia hercegnővel tartott lakodalmán a játékokon egy lovag és egy ló is megsérült. „II. Lajos király udvarában a harcijáték még egyszer felra-

²⁰⁴ GALEOTTO Marzio 1977. 55–56.

²⁰⁵ Uo. 93.

²⁰⁶ HELTAI Gáspár 1575. 377.

²⁰⁷ BALOGH Jolán 1985. 32. Bonfini alapján

²⁰⁸ FENYVESI László 1990. 181

²⁰⁹ Uo. 186.

gyogott, mint a letűnőfélben lévő csillag.”²¹⁰ 1525. május 1-jén II. Lajos jelenlétében lezajlott a hazai első *lóverseny* is.²¹¹

A víg összejövetelek ideje a *farsanggal* érkezett, amelyet a főúri udvarokban is várva-vártak. Az eszem-iszom közben *tánc, jelmezes látványosságok* és egyéb bohóságok szórakoztatták a vendégeket, többnyire *zene* mellett. (Az olasz divatú *álarcok* I. Mátyás idejében honosodtak meg.²¹²) Még II. Lajos király udvarában is 1525-ben, a megjelent vendégseregben maskarásokat lehetett látni, és még a király is (ördög) álarcot viselt.²¹³ A lakomákon nem maradt el a tánc és zene. *igricek, regősök* itthon már a 13. században feltűnnek, a 14–15. századtól az *udvari bolondok* is. Minden rendű és rangú vendég gyakran múlatta idejét *ostábla- vagy kártyajátékkal*. II. Ulászló király udvarában a kártyajátékot botrányokhoz vezető szenvedéllyel üzték.²¹⁴ 1518-ban, Egerben a ’bolondok ünnepét’ farsang utolsó napján rendezték. A 15. századtól az iskolavárosokban *színi előadásokat* is nézhettek. 1516-ban Budán, a farsang kezdetén, azaz Vízkeresztkor, az ottani iskolák deákjai (misztériumjátékszói) Bartholomeus Pannonius: Éberség és Tunyaság vitája című színjátékát mutatták be.²¹⁵

A farsangi dínom-dánomot és féktelen vigadozást az egyháziak folyton ellemezték. Ugyanis a mulatozások és tobzódások miatt az ördög ünnepének tartották. 1502-ben Temesvári Pelbárt az egyik prédikációjában ekképpen ostorozott: „Ó, jaj, ezekben napokban hány keresztény ember fordul a kegyelem világosságából a sötétség cselekedeteihez, vagyis a torkossághoz, az iszákossághoz, a bujálkodáshoz. Az efféle emberek a farsangban az istenüknek választják az ördögöt, amit álarcos mulatsággal és fajtalan énekekkel dicsőítenek, megvetvén Krisztust...”²¹⁶

A szórakoztató játékok közül ismét említünk néhányat. Ezeket gyakran elővették főúri vagy királyi lakomák után, olykor szekéren vagy hintón is utazás közben.

Folyt a *kockázás-kockavetés*, amelynek „szokása az egész középkoron átvo-nult”.²¹⁷ Csupán a főpapi udvarokban nem dívott sem a lakomákon, sem egyéb összejöveteleken, mivel még 1279-ben a budai zsinaton tanácskozó főpapok leszögezték, „papi emberek ne merészeljenek kockázni”.²¹⁸

Amíg a *kocka- vagy kártyajáték* a szerencsétől függött, addig a *sakkjáték* a szellemi képességtől. Az 1335. évi visegrádi kongresszus lakomáján I. Károly magyar király János cseh királynak egyebek között sakkjátékot is ajándékozott.²¹⁹

²¹⁰ RADVÁNSZKY Béla 1986. 165.

²¹¹ Uo. 166.

²¹² Uo. 171.

²¹³ História, 2006. I. sz., 34–36. Tátrai Zsuzsanna: A farsang. 34.

²¹⁴ Uo. 174.

²¹⁵ ZOLNAY László 1978. 522.

²¹⁶ História, 2006. I. sz., 34–35. Tátrai Zsuzsanna: A farsang. 34.

²¹⁷ Uo. 525.

²¹⁸ Uo.

²¹⁹ Uo. 526.

A *malomjáték* a „szegénység körében is elterjedt”,²²⁰ kocsmákban, út menti fogadókban játszották, sőt a főúri udvarok nagyúri lakomázói is kedvelték.

A lakomák közben, de főleg után rendezett *vadászatokon* a férfiak vettek részt. (A királyi és főúri vadászatokon túl voltak főpapi vadászatok is.) A Zsigmond király által rendezett 1412. évi budai fejedelmi találkozókor a pesti határban nagy vadászatra mehettek a vendégek. A vadászat befejeztével a fejedelmek és kísérik Budáról a Vág dunai torkolatához vonultak. Ott „óriási multság kerekedett”, és mintegy folytatva a vadászatot, *halászáshoz* kezdtek. „Vízi terelessel csalták elő a Duna góliátjait, ezúttal huszonhat hatalmas vizát s ötezer tokot fogtak.”²²¹

A főpapi vendégelések ugyancsak jeles események voltak. 1489 áprilisában I. Mátyást a rokon Hippolit érsek fogadta Esztergomban. A királynak és kíséretének rendezett pazar lakomán „9 akó és 40 icce szerémi bor, 145 font 28 lat (olaj)fa olaj, 295 olasz kalács, 1790 magyar kenyér, 400 ponty, ugyanannyi csuka, s 45 font mazsolaszőlő fogyott el.”²²² Érseki utóda, Bakócz Tamás (1497–1521) szintén nagyon fényes, állásához és vagyonához illő udvart vitt a székhelyén, és ezzel járt vendégeinek kiemelkedő fogadása. A velencei követ a jelentésében ki is emelte, hogy „vendégszerető háza mindenki előtt nyitva állott, és a vendéget szolgástól, lovastól bő ellátásban részesítette, még ha fél esztendeig maradt is”.²²³ A győri püspöki-káptalani vendéglátás az előzőhöz hasonlított. II. Ulászló király (1490–1516) 1497-ben, II. Lajos király (1516–1526) 1523-ban járt főúri kísérettel Győrben, ahol nemcsak megvendégelte, hanem pompás *ajándékokkal* is „meglepte” valamennyiüket a káptalan.²²⁴ Werbőczy István 1518-ban utazott Győrön keresztül. A káptalan csirkével, borral vendégelt meg (lovainak zabot adott) 83 dénár értékben; a különféle ajándékok 82 dénárt értek.²²⁵ A külföldi utasokat hasonlóan látta vendégül a káptalan, így az 1525. december 16-án Rómából Győrön át Budára, II. Lajos királyhoz igyekvő kardinálist és kíséretét.²²⁶

* * * * *

Az I. Mátyást 1490-től követő királyok idején Magyarország gazdasági és katonai ereje fokozatosan hanyatlott, a királyi hatalom megrendült, amihez az országnagyok önző törekvései is hozzájárultak. Az államhatalom belső ereje és külső politikai tekintélye megingott. A haláltánc felismerhető jegyeit mindvégig elnyomta a tobzódó, duhaj nemtörődömség. Az utazás, vendéglátás, szállásadás még töretlen a királyi udvar személyeinek. Aztán bekövetkezik Budán is a visz-

²²⁰ Uo. 527.

²²¹ ZOLNAY László 1983. 34.

²²² ZOLNAY László 1983. 270.

²²³ RADVÁNSZKY Béla 1986. 176. Hiv.: Fraknói Vilmos: Bakócz Tamás birtokszerzeményei. 30.

²²⁴ IVÁNYI Béla 1918. 19–20.

²²⁵ Uo. 21.

²²⁶ Uo. 22.

szafoghatatlan összeomlás folyamata. Már a 15/16. századfordulón akkora a szegénység a királyi udvarban, hogy II. Ulászló felesége, Anne de Foix francia hercegnő 1504-ben a Budai polgároktól kért csirkét és bort a napi étkezéshez.²²⁷ Háromnegyed évszázad múlva, egy történeti munkából, a Krónika az magyaroknak dolgairól című könyvből megtudhatunk egy idevezető okot: „[II. Ulászló] bőv kezű vala. És a magyarok eszt látván, mindent elkéregtetnek vala tőlle. Az urak... majd minden jövedelmét elragadnák vala tőlle. És olyan szükségbe vala ezért, hogy a budai mészárosoktól rovásra [hitelbe – M. L.] hordottanak húst minden nap az ő konyhájára...”²²⁸ A kortárs osztrák diplomata, Sigmund Herberstein szinte továbbírta az 1518-ban, II. Lajos idején tapasztalt riasztó valóságot: „Óh, édes Istenem, mily nagy pompa és fény, hogy ne mondjam, fennhéjázás uralkodott... Magyarországon! A püspökök és világi főurak kísérete mind huszárosan, arannyal és ezüsttel díszített ruhákban, lóháton vonult fel, az utcákon kürtszóval jelentették az érkezés idejét. A fényes és pazar lakomázásnak vége-hossza nincs. Rengeteg díszes öltözetű szolga lepi el az utcákat lóháton vagy gyalog. A király pedig olyan nyomorúságban sínylődik, hogy ha egy érkező követséget némi ajándékban akar részesíteni, uzsorára kell kölcsönt felvennie. Úgy látszik, ez nem tarthat soká...”²²⁹

Valóban. Az ország tragédiája létező közelségbe került.

Antonio Burgio br., VII. Kelemen pápa követe az 1525. augusztus 9-én, Budán kelt és Rómába továbbított levelében ezt írta: „Ha Magyarországot meg lehetne menteni három forinton ebből a nagy veszedelemből, amiben most van, nem hiszem, hogy akadna három ember, aki azt a három forintot ideadná.”²³⁰

Az 1526. augusztus 29-i, mohácsi csatavesztéssel ez is beigazolódtott.

Irodalom

ABU HAMID al-Garnáti

1985 Utazása Kelet- és Közép-Európában 1131–1153. O. G. BOLSAKOV–A. L. MONGAJT. Ford.: IVÁNYI Tamás. Gondolat K., Alföldi Ny., Debrecen

AJTAY Ágnes és Tsai

1991/1 Történelmi atlasz a középiskolák számára. Kartográfiai V. és Ny., Budapest

AJTAY Ágnes és Tsai

1991/2 Történelmi világtasz. Kartográfiai V. és Ny., Budapest

ALMÁSI Tibor

2000 A tizenharmadik század története. Magyar századok. Pannonica K., Szekszárdi Ny. Kft.

ANONYMUS

1975 Gesta Hungarorum. Hasonmás. Ford.: PAIS Dezső. Magyar Helikon, Kossuth Ny., Budapest (12–13. sz.)

²²⁷ ZOLNAY László 1983. 275.

²²⁸ HELTAI Gáspár 1981. 447–448.

²²⁹ TARDY Lajos 1979. 68.

²³⁰ HARASZTI Sándor–PETHŐ Tibor 1963. 82.

- ANTALFFY Gyula
1943 A honi utazás története. Athenaeum K. és Ny., Budapest
- ASZTALOS Miklós
1934 A magyar nemzet története... 1848-ig = ASZTALOS Miklós–PETHŐ Sándor: A magyar nemzet története ősidőktől napjainkig. Dante KK., Budapest
- BÁCSKAI Vera
1965 Magyar mezővárosok a XV. században. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 37. Akadémiai K. és Ny., Budapest
- BÁCSKAI Vera
2002 Városok Magyarországon az iparosodás előtt. Osiris könyvtár. Történelem. Osiris K., Dürer Ny. Kft.
- BAK Borbála
1997/I. Magyarország történeti topográfiája. A honfoglalástól 1950-ig. História Könyvtár Monográfiák 9/I. História K., Dabas
- BAK Borbála
1997/II. Példatár Magyarország történeti topográfiájához. História Könyvtár Monográfiák 9/II. História K., Dabas
- BÁLINT Sándor–BARNA Gábor
1994 Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza. Debrecen
- BALLAI Károly
1927 Magyar korcsmák és fogadók a XIII–XVIII. században. Merkantil Ny., Budapest
- BALLAI Károly
1988 A magyar vendéglátóipar története. A honfoglalás századától napjainkig. Hasonmás. KPKZ Utazási Szövetkezet kiad., Athenaeum Ny., Budapest. (1943)
- BALOGH Jolán
1985 Mátyás király és a művészet. Magvető Kk., Kossuth Ny., Budapest
- BARNA Gábor
1990 Búcsújáró- és kegyhelyek Magyarországon. Gyomaendrőd
- BEÉR János–CSIZMADIA Andor
1966 Történelmünk a jogalkotás tükrében. Sarkalatos honi törvényeinkből 1001–1949. Nemzeti könyvtár. Gondolat K., Franklin Ny., Budapest
- BENDA Kálmán főszerk.
1981 Magyarország történeti kronológiája I. köt. A kezdetektől 1526-ig. Akadémiai K. és Ny., Budapest
- BENDA Kálmán főszerk.
1982 Magyarország történeti kronológiája III. köt. 1848-1944. Akadémiai K. és Ny., Budapest
- BERTÉNYI Iván–GYAPAY Gábor
1995 Magyarország rövid története. Harmadik kiad. Maecenas Könyvek. Debrecen
- BERTÉNYI Iván
2000 A tizenegyedik század története. Magyar századok. Pannonica K., Szekszárdi Ny. Kft.
- BERRÁR Jolán–KÁROLY Sándor
1984 Régi magyar glosszárium, Akadémiai K. és Ny., Budapest

- BIRKÁS Géza
1948 Francia utazók Magyarországon. Acta Universitatis Szegediensis. Szegedi Egyetem Kiad., Ablaka György Kny., Szeged
- CZUCZOR Gergely–FOGARASI János
1862 A magyar nyelv szótára. Hasonmás II. köt. Emich Gusztáv Ny. Pest
- DIÓS István szerk.
1984 A szentek élete. Budapest
- DRASKÓCZY István
2000 A tizenötödik század története. Magyar századok. Pannonica K. Szekszárdi Ny.
- ENGEL Pál
1990 Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig = GLATZ Ferenc szerk.: Magyarok Európában I. Háttér Lap- és KK., Budapest
- ENGEL Pál–KRISTÓ Gyula–KUBINYI András
1998 Magyarország története 1301–1526. Osiris tankönyvek. Osiris K., Széchenyi Ny. Kft. Győr
- ENGEL Pál–MAKK Ferenc szerk.
1994 Korai magyar történeti lexikon (9–14. század) Akadémia K. és Ny., Budapest
- EPERJESSY Kálmán
1971 Városaink múltja és jelene. Műszaki Kk., Szegedi Ny.
- ESCHENLOER, Peter
1891 Nápolyi Beatrix (I. Mátyás király második felesége utazása Pettauból Budára 1476 = SZAMOTA István: Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten 1054–1717. Franklin T. KNY., Budapest
- ESTERÁS/ESTERHÁZY Pál, Galanthai, hg.
1696 Mennyei korona... H.n.
- FISCHER Elemér, Hegyeshalmi
1909 Ipar, kereskedelem és vízügy (Győr város) = BOROVSZKY Samu szerk.: Győr vármegye. Magyarország vármegyéi és városai. Országos Monográfia Társaság K. és Légrády Ny., Budapest
- FÜGEDI Erik
1974 Uram, királyom... Gondolat K., Zrínyi Ny., Budapest
- FÜGEDI Erik
1986 Ispánok, bárók, kiskirályok. Nemzet és emlékezet. Magvető K., Zrínyi Ny., Budapest
- GALEOTTO, Marzio
1977 Mátyás királynak kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről szóló könyv. Ford.: KARDOS Tibor. Bibliotheca Historica. Magyar Helikon. Dürer Ny.
- GEDAI István
1991 Magyar uralkodók pénzeiken. Zrínyi K., Franklin Ny., Budapest
- GLATZ Ferenc
1988 Magyarok a Kárpád-medencében. História könyvek. Pallas K., Ságvári Ny., Budapest
- GLATZ Ferenc
1996 A magyarok krónikája. Mohndruck GmbH Ny., Gütersloh

- GRANASZTÓI György
1980 A középkori magyar város. Magyar história. Gondolat K., Athenaeum Ny., Budapest
- GYÖRFFY György
1966 Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Akadémiai K. és Ny., Budapest
- GYÖRFFY György
1977 István király és műve. Gondolat K., Zrínyi Ny., Budapest
- GYÖRFFY György
1987 Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza II. Akadémiai K. és Ny., Budapest
- GYÖRFFY György
1987/III. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza III. Akadémiai K. és Ny., Budapest
- GYÖRFFY György
1998 Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza IV. Akadémiai K. és Ny., Budapest
- HALMOS Ferenc főszerk.
1993 Pannon enciklopédia. Pannon Kk., Alföldi Ny. Rt., Debrecen
- HARASZTI Mihály
1993 Csatka. Műemlékek. Tájak, Korok, Múzeumok Kiskönyvtára. 466. Veszprémi Ny. Rt.
- HARASZTI Mihály
1963 Útikalandok a régi Magyarországon. Útikalandok 41. Táncsics Kk., Ságvári Ny., Budapest
- HÁZI Jenő
2000 Pozsony vármegye középkori földrajza. Csallóközi Kiskönyvtár. Kalligram K., Vytlačil Expresprint. Bánovce nad Bebravou (Bán)
- HELTAI Gáspár
1981 Krónika az magyaroknak dolgairól. Bibliotheca Historica Magyar Helikon K., Kner Ny., Békéscsaba (Kolozsvár, 1575)
- HESS, Andreas
1973 Budai krónika ~ Chronica Hungarorum. Hasonmás. Ford.: HORVÁTH János. Zrínyi Ny. Budapest (Buda, 1473)
- HEVENESI, Gabriel S. J.
1737 Ungaricae Sanctis indicia... Tyrnaviae. Hasonmás. Ford.: SINKÓ Ferenc. Budapest
- HÓMAN Bálint
1941 Magyar történet = HÓMAN Bálint–SZEKFŰ Gyula: Magyar történet. Királyi Magyar Egyetemi Ny., Budapest
- IPOLYVÖLGYI NÉMETH J. Krizosztom
1991 Búcsújárók könyve. Szécsény
- IVÁNYI Béla
1918 A győri székeskáptalan régi számadáskönyvei = DÓRY Ferenc szerk.: A Szent István Akadémia Történelem-, Jog- és Társadalomtudományi Osztályának felolvasásai I. köt., I. sz. Stephaneum Ny. Rt. Budapest
- KÁLTI Márk
1986 Chronica Hungarorum/(Bécsi) Képes krónika (1358) Ford.: Bellus Ibolya. Pro Memoria. Európa KK., Alföldi Ny., Debrecen

- KANDRA Kabos
1887 A hevesvármegyei nádori gyűlések a XIV. században – KANDRA Kabos szerk.: Adatok az egri egyházmegye történelméhez. Második köt. Érsek Lyceumi Ny., Eger
- KARÁCSONYI Béla
1953 Préfeudalizmus. A magyar állam kialakulása és megszilárdulása = HECKENAST Gusztáv és Tsai.: A magyar nép története. Rövid áttekintés. Művelt Nép KK. Athenaeum Ny., Budapest
- KÉZAI Simon
2004 Gesta Hungarorum/A magyarok cselekedetei. (1282/1285) Ford.: BOLLÓK János Millenniumi magyar történelem. Források. Osiris K., Dürer Ny. Kft., Gyula
- KISS Lajos–PAPP László szerk.
1967 A magyar nyelv történeti – etimológiai szótára. I. köt. A–Gy. Akadémiai K. és Ny., Budapest
- KOTTANNER Jánosné
1979 Emlékirat 1439/1440. (A korona elrablása) Ford.: MOLLAY Károly. Bibliotheca Historica. Békéscsaba
- KOGUTOWICZ Manó
2004 Magyarország vármegyéinek kézi atlasza. Hasonmás. Magyar Mercurius K., Budapest. (1904)
- KOHN Sámuel
1881 Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez. Athenaeum Kny., Budapest
- KOVÁČ, Dušan
2001 Szlovákia története. Ford.: MAYER–G. Kovács–H. Tóth. Kalligrám K., Expresprint Kft., Bánovce nad Bebravou
- KRISTÓ Gyula
1981 Az aranybullák évszázada. 2. kiad. Magyar história. Gondolat K., Athenaeum Ny., Budapest
- KRISTÓ Gyula
1988 A vármegyék kialakulása Magyarországon. Nemzet és emlékezet. Magvető KK., Sylvester J. Ny., Szombathely
- KRISTÓ Gyula
1998 Magyarország története 895–1301. Osiris tankönyvek. Osiris K., Kaloprint Ny., Kalocsa
- KRISTÓ Gyula
1999 A tizenegyedik század története. Magyar századok. Pannonica K., Szekszárdi Ny. Kft.
- KRISTÓ Gyula–MAKK Ferenc
2001 A kilencedik és a tizedik század története. Magyar századok. Pannonica K., Szekszárdi Ny. Kft.
- KRISTÓ Gyula–MAKK Ferenc szerk.
1988 Károly Róbert emlékezete. Bibliotheca Historica. Európa Kk., Alföldi Ny., Debrecen
- KUBINYI László–PAPP László szerk.
1976 A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. III. köt., Ö–Zs Akadémiai K. és Ny., Budapest

- MAKK Ferenc
2000 A tizenkettedik század története. Magyar századok. Pannonica K., Szekszárdi Ny. Kft.
- MAKKAI László–MEZEY László
1960 Árpád-kori és Anjou-kori levelek. Nemzeti Könyvtár. Levelestár. Gondolat K., Franklin Ny., Budapest
- MÁLYUSZ Elemér
2005 Turóc megye kialakulása. Hasonmás. Historia incognita. Attraktor K. Máriabesnyő-Gödöllő. (Budapest, 1922)
- MARCZALI Henrik
1895 A vezérek kora és a királyság megalapítása – Magyarország a királyság megalapításáig. Athenaeum I. és Ny. RT. Budapest
- MARKÓ Árpád
1943 Magyarország hadtörténete. Nemzetnevelők Könyvtára III. Honvédelem. Országos Közoktatási Tanács K. Budapest
- MISKOLCZY István
1926 A középkori kereskedelem története. Szent István Társulat Kk., Stephaneum Ny., és Kk. Rt., Budapest
- NÉVTELEN Minorita
1960 Krónikája = Küküllei János és a Névtelen Minorita Krónikája. (14. sz.) Szerk.: ESTI Béla. Ford.: Geréb László. Monumenta Hungarica IV. Magyar Helikon K., Kossuth Ny., Budapest
- PÁPAI PÁRIZ Ferenc
1977 A huszitákról = NAGY Géza: Pápai Páriz Ferenc (1649–1716) Békeséget magamnak, másoknak. Kriterion Kk., Int. Poligrafic, Cluj-Napoca
- PAPP–VÁRY Árpád–HRENKÓ Pál
1989 Magyarország régi térképeken Gondolat Kk., (Officina Nova), Kossuth Ny., Budapest
- PAPP–VÁRY Árpád
1991 Történelmi világtasz. Kartográfiai V. K. és Ny., Budapest
- PETTHŐ Gergely
1759 Rövid magyar kronika... Akadémiai Ny., Kassa
- RADVÁNSZKY Béla, br.
1986 Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században Helikon K., Kner Ny., Gyula (1895)
- RÁTH Károly
1866 A magyar királyok és erdélyi fejedelmek hadjáratai, utazási és tartózkodási helyei. Második, bővített és javított kiad., Saurevin Géza Ny., Győr
- RÁZUS József
1928 A gyöngyösi céhek, ipartársulatok és a Gyöngyösi Ipartestület 25 éves története. Hangya Kny., Gyöngyös
- Révai Nagy Lexikona
1911 III. köt. Révai T. I. Rt. kiad., Pallas Rt. Ny., Budapest
- RÉVAY József
1926 Szentek legendái. Franklin T. és Ny. Budapest
- SCHEDDEL, Hartmann
1493 Liber Chronicarum. Anton Koberger Ny., Nürnberg

- SEBŐK László, Ethei
1880 Gyöngyös év vidéke története. Herzog E. Ármin Ny., Gyöngyös
- SUGÁR István
1983 Az egri fürdőkultúra története = SUGÁR István szerk.: Eger gyógyvizei és fürdői, Miskolc
- SUGÁR István
1986 Szárazföldi és vízi közlekedés a középkori Magyarországon. Kézirat, jegyzet, források. Eger
- SUGÁR István
1991 Eger fejlesztése és az egyházmegye fejlődése a XVII–XIX. században. Kézirat, Eger
- SZABÓ Károly
1988 Kun László 1272–1290. Magyar történeti életrajzok. Hasonmás. (Méhner V. kiad., Franklin T. Kny., Budapest, 1886) ÉKV-Maecenas K., Alföldi Ny., Debrecen
- SZAMOTA István
1891 Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten 1094–1717. Franklin T. Magyar Irodalmi Intézet és Kny.
- SZAMOTA István
1894 Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz. Hasonmás. Hornyánszky Viktor K., Budapest (1902–1906) Kossuth Ny., Budapest
- SZARVAS Gábor–SIMONYI Zsigmond
1893 Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig. III. köt. Sz–Zs. Hornyánszky V. Kny. Budapest
- SZATHMÁRY Tibor
1987 *descriptio Hungariae*. Magyarország és Erdély nyomtatott térképei 1477–1600. Grafiche Morandi Fusigneno Italia
- THURÓCZY János
1978 A magyarok krónikája. Ford.: HORVÁTH János. Bibliotheca Historica. Európa Kk., Kossuth Ny., Budapest (Augsburg, 1486)
- VÁLYI András
1799 Magyar Országnek leírása. Második köt.
- VERANCSICS Antal
1981 Memoria rerum 1504–1566. Bibliotheca Historica. Európa Kk., Magyar Helikon, Kner Ny. Dürer, Békéscsaba
- ZACHAR József
2003 „Egy ezred évi szenvedés” Fejezetek a magyarság hadi történelméből. Heraldika K., Akadémiai Ny. Kft., Martonvásár
- ZOLNAY László
1975 Ünnepek és hétköznapi a középkori Budán. II., bővített k., Gondolat K., Kner Ny., Gyoma
- ZOLNAY László
1978 Kincses Magyarország. Magvető Kk., Dürer Ny., Békéscsaba
- ZOLNAY László
1983 Fény és árnyék a középkori Magyarországon. Az én világom. Kozmosz könyvek. Athenaeum Ny., Budapest

Bessenyei József

SZAPOLYAI JÁNOS ÉS A MAGYARORSZÁGI VÁROSOK

Az 1526. november 11-én megkoronázott Szapolyai János első királyi feladatának azt tekintette, hogy az örömhír közlése céljából az európai udvarokhoz követeket küldjön. A követek között a legnagyobb feladat Jozefics Ferenc zenggi püspöknek jutott, neki Velencébe, azután a pápához, majd a francia uralkodóhoz kellett eljutnia. A fiumei születésű, egyházi pályáját ferencrendi szerzetesként kezdő Jozefics székhelye, Zengg ekkor a Magyar Királyság legnevezetesebb tengeri városaként és kikötőjeként, a Velencével folytatott árucseré központjaként vált fontossá Szapolyai számára. A követ december 12-én érte el a lagúnavárost, 14-én bemutathatta Szapolyai november 16-án keltezett levelét, majd a következő napon sorra kerülő titkos kihallgatáson átadta urának üzenetét Andrea Gritti dózsénak. Ennek bennünket érdeklő része a gazdasági kapcsolatok újjászervezésére irányult, a magyarok új királya ugyanis ígéretet tett arra, hogy az összes árut, – konkrétan húst és bőrt nevezett meg –, ami azelőtt német földre ment Magyarországról, a jövőben Velencébe kívánja szállítani, tekintettel a nagy ellenségeskedésre Ferdinánd osztrák főherceggel, akit a magyarok gyűlölnék.¹

Az ajánlattal Szapolyai nagyvonalú gesztust tett Velencének, hiszen amióta 1515-ben a magyar országgyűlés megtiltotta a marhakivitelt, illetve egyéni engedélyhez kötötte azt, az Itáliához fűződő gazdasági kapcsolatok lehanyaglottak, s az ország érdeke valóban azok fellendítését diktálta. Nem kis mennyiségről volt szó, hiszen Velence városa ezekben az években mintegy 13 000 szarvasmarhát fogyasztott.² Ezen túl jó pár ezer marhát igényelhetett a város szárazföldi tartománya, a „terra ferma” is.

Azonban az itáliai város felé fordulás útjában számos akadály tornyosult. A szabad királyi városok a Habsburgokkal rokonszenveztek, és a német területek sokkal nagyobb piacot jelentettek számukra, mint Velence. A Magyar Királyságból Velencébe vezető útvonalak a Habsburgok birodalmába vagy érdekköré-

¹ Marino Sanudo: I Diarii. (MCCCCXVI-MDXXXIII) Pubblicati per cura di Rinaldo Fulin – Federico Stefani – Niccolò Barozzi, Guglielmo Berchet – Marco Allegri. Tom. 1-56. Visentini. Venezia. 1879-1902. Tom. 43. 444. - Szalay László: János király és az európai hatalmasságok 1526-1528. In: Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI-dik században. Ráth Mór. Pest. 1859. 12. Jászay Magda: Velence és Magyarország. Bp., 1990. 224-225.

² Sanudo, M. : i.m. Tom.50. 65.

be tartozó területeken át vezettek (Horvátország is hamarosan, 1527-ben Ferdinánd hűségére tért), és a kereskedelem jó része pettaui nagykereskedők (Gerhard Muscon, Georg Regall) közbejöttével bonyolódott, márpedig ezt a várost Ferdinánd nem engedte ki a kezéből.

A belföldi, tehát Pettauig vezető forgalom több útvonalon bonyolódott. Ezek legfontosabbika a budai, a pesti, vagy a székesfehérvári vásárokon kezdődött, ugyanis az ország törvényei szerint a külföldi kereskedők csak ott vásárolhattak vágómarhát a tenyésztőtől vagy a tőzsérektől.³ Székesfehérvár után a Balatont északról megkerülve Berenhidán, Veszprémen, Tübjén, Vasváron, Alsólendván át jutottak a muraszombati harmincadhoz, majd ott átlépve az országhatárt, érték el a laibachi utat.

A török hódoltságban vásárolt marhák Bátánál keltek át a Dunán, majd Pécsnél értek a Magyar Királyság területére, onnan Pécs, Szigetvár, Kálmáncsehi, Babócsa, Berzence, Csurgó, Szentpál, Kanizsa és Nedölce helységeken át haladtak tovább, s Nedölcénél hagyták maguk mögött az országhatárt.⁴ Csurgótól illetve Nedölcétől Zágrábon és Szamoboron át is vezetett út a Serenissima földje felé.

A (duna)földvári átkelőt választó kereskedők Simontornya érintésével érték el Szentpált, onnan ők is Kanizsa és Nedölce érintésével értek a nyugati határszélre.

Végül Zágrábtól Légrád érintésével el lehetett jutni Zengg kikötőjébe, onnan pedig tengerre szállva lehetett Velencébe érni. Sok kereskedő az útvonal előnyét abban látta, hogy az a Habsburg örökös tartományok érintése nélkül haladt Velencéig.

A határon kívüli forgalom legnagyobb része a már említett laibachi úton haladt. Pettau, onnan pedig Cilli, Laibach, Görz, érintésével érték el Velencét.⁵ Bár ezt az útvonalat a 15. századtól méltán tartották a legjelentősebbnek, a 16. század elején, a Miksa császár és Velence közti 1503-ban kezdődött, hosszan elnyúló háborúk következtében átmenetileg veszített jelentőségéből, és a tengeri útvonal került előtérbe. 1515-ben például Zuan Pastor zágrábi kereskedő 4500 marhát szállított hajókon Zenggből Velencébe. Ez a szállítási mód azonban óriási kockázattal járt, ugyanis az állatok az erősebb hullámozástól megijedtek és nemegyszer felborították a hajót, úgyhogy ezt az útvonalat nem élőállatok, hanem inkább fémárúk és szövetek továbbítására használták. Miksa császár, fel is lépett a zenggi útvonal ellen, oly módon, hogy 1517-ben megerősítette Laibach és Pettau kiváltságait.

Amikor 1527 júliusában Ferdinánd katonasága megkezdte magyarországi hadjáratát, a kereskedelem az egész Magyar Királyságban veszélyessé vált, hiszen

³ Kubinyi András: Budai kereskedők udvari szállításai a Jagelló-korban. Budapest Régiségei XIX. 1959. 101-102.

⁴ Szakály Ferenc: A Dél-Dunántúl külkereskedelmi útvonalai a XVI. század derekán. Levéltári évkönyv Somogy megye múltjából 4 (1973) 55-60.

⁵ Pickl, Othmar: Routen, Umfang und Organisation des inneneuropäischen Handels mit Schlachtvieh im 16. Jahrhundert. In: Festschrift Hermann Wiesflecker zum sechzigsten Geburtstag. Hgg. Novotny, Alexander Pickl, Othmar. Graz. 1973. 143-153.

a Habsburgok fő serege mellett kisebb csapatok is harci cselekményekbe kezdtek, amelyek gyakran rablással is párosultak. Egy kisebb sereg pedig, miután a horvát rendek országgyűlésükön hűséget fogadtak Ferdinándnak, elfoglalta Horvátország csaknem teljes területét. Természetesnek tartható, hogy ilyen viszonyok között egészen 1529-ig visszaesett a forgalom. Szapolyai új gazdaságpolitikájának átültetése a gyakorlatba tehát még el sem kezdődött, a kedvezőtlen körülmények máris mindent megváltoztattak. A „nemzeti király” csak annyit tehetett, hogy 1527 szeptemberében új követet küldött a Signoriához Giovanni Baptista Bonzagno személyében, pénzsegélyt kérve.⁶

Viszonzásul János király ismét a marhakivitelre tett ajánlatot. A válasz kitérő volt, ez pedig elutasítással ért fel. Tanáccsal viszont nem fukarkodtak: forduljon a Portához támogatásért.⁷ Szapolyai, mivel helyzete hamarosan válságosra fordult, ezt – jobb híján – kénytelen volt megfogadni. Amíg azonban a török szövetség realizálódott, az ország legfontosabb városában, Budán több fontos esemény történt.

Mint ismeretes, a mohácsi csatavesztést követően Buda lakossága elmenekült, az állatkereskedők állataikat is magukkal hajtották. Szulejmán serege pedig idejutva kirabolta, azután felgyújtotta a várost, majd 10 napnyi tartózkodás után hazatért. Szapolyai pár nappal később vonult be a fővárosba, s miután régi kiváltságai megerősítésével igyekezett biztosítani a polgárok hűségét, továbbstírt Székesfehérvárra, ahol november 11-én megkoronázták, a budai tanács és más szabad királyi városok küldötteinek jelenlétében. Mivel Buda újjáépítése azonnal elkezdődött és jó ütemben haladt, 1527. március 17-ére országgyűlést hívott össze ide, amelyen a városok többsége is részt vett. Ezen a diétán törvényt hoztak a vámok eltörléséről és az állatkivitel engedélyhez kötéséről. E két intézkedés kétségtelenül Habsburg-ellenes, Velence-párti gesztusnak tekinthető, gyakorlati hatást azonban nem fejthettek ki, mert Habsburg Ferdinánd hamarosan haddal támadt Jánosra, aki kénytelen volt feladni Budát, amely ezzel újra gazdát cserélt.

A Habsburg-hadak 1527. augusztus 20-ai bevonulása után Ferdinánd ugyancsak megerősítette a város kiváltságait, de mást is tett: elkobozta a János-pártiak és a zsidó közösséghez tartozók házait, s azokat híveinek adományozta, majd hamarosan eltávozott Budáról. A hadjárat jelenléte nélkül is folytatódott, Szapolyai kiszorult az országból, s csak 1529-ben, Szulejmán seregének védelme alatt tért vissza Budára. A főváros 1529. szeptember 8-án (újra) török kézre került, s a szultán elvonulása előtt Szapolyai kezére juttatta azt. Mivel a német őrség szabad elvonulást alkudott ki magának, a német zsoldosok török fegyveres kíséret mellett elindultak hazafelé. A fegyveresekben bízva velük tartott a budai német polgárság egy része, feltehetően azok, akik a védelemben részt vettek. A falakon kívül azonban a törökök lemészárolták őket. A szerződészegés valószínűleg

⁶ Bessenyei József: Venezia, il regno di Giovanni Zápolya e l'impero osmanico. In: I Turchi, gli Asburgo e l'Adriatico. A cura di Gizella Nemeth e Adriano Papo. Associazione Culturale Italoungherese „Pier Paolo Vergerio” Duino Aurisina (Trieste). 2007. 102-103.

⁷ Jászay M.: i. m. 227.

nem Szapolyai sugalmazására ment végbe, az viszont a király döntése volt, hogy az életben maradt németeket kitelepítette, ahogyan a kortárs-szemtanú Szerémi György írta: „Aki német Buda városában maradt, azok békén maradtak, és végül nyugodtan elmehettek, ahová akartak. Akik a Várban voltak, a király felöltöztette őket, és azután elküldte Németországba.”⁸

Ingatlanai királyi tulajdonba mentek át, azokat az uralkodó részben eladományozta, részben híveinek adta használatra. Ezek a sok egyéni tragédiával járó intézkedések a magyar kereskedőknek tett jelentőségeltjes gesztusok voltak, hiszen általuk egy fontos tényező – a német kereskedők konkurenciája – hárult el nemzetközi kereskedelmük (benne a Velencével folytatott árucseré) útjából. Ám a jövő azt mutatta, hogy Szapolyai ezekkel az intézkedésekkel igencsak kétélű fegyverhez nyúlt. Az elűzött kereskedők ugyanis a budaiakat nemcsak sommásan árulóknak és a kereszténység ellenségének titulálták, hanem pozsonyi és bécsi kapcsolataik révén, amikor annak módját ejthették, vissza is vágtak.

Az adományok segítségével a budaiakkal újrakötött szövetség próbájára a következő évi Habsburg-ostromkor került sor. A magyar polgárok nem okoztak csalódást, nagy többségük szilárd kitartásának köszönhetően az ostromlók távozásra kényszerültek. Ezt követően, 1530. december 26-án János király a török sereggel érkezett Lodovico Grittit – aki immár nem elégedett meg a korábban elnyert főkinestárnoki, kamarási, helytartói és egri püspöki címeikkel – az ország kormányzójává nevezte ki. Ez a férfiú Andrea Grittinek, a velencei dózse tisztét 1523–1538 között viselő nagytekintélyű politikusnak volt törvénytelen gyermeke, aki Sztambulban töltött éve alatt mint ékszerkereskedő és hitelező nagy befolyásra tett szert. Emellett Velence érdekeit is harciasan képviselte, még ha ez a Signoriának néha kellemetlenséget is okozott. Ebbéli aktivitása azonban most szerencsésen egybeesett a főváros polgárainak érdekeivel, ugyanis Szapolyaitól Zengg és Klissza várát kérte – és kapta – adományul. Nem titkolt célja az volt, mint korábban Szapolyainak, hogy nagy forgalmú kereskedelmi útvonalat hozzon létre Buda és Velence között. Terve találkozott a köztársaság rokonszenvével, de hogy az megvalósulhasson, el kellett volna foglalnia Klissza várát a Habsburg-párti Krusics Pétertől (Zengget ekkor a jánosisták tartották kezükben). Márpedig Velence, miután a Habsburgokkal békét kötött, gondosan kerülte a Ferdinánd elleni fellépésnek még a látszatát is, ezért Grittit azzal a jótanáccsal látták el, hogy Klissza ostromát ne a maga, hanem János király nevében vigye keresztül.⁹

János király a budai ostrom végeztével a hősiiesen viselkedett polgárokat nagy jutalmakban részesítette. 1531. január 8-án kelt kiváltságlevelében fővárosa valamennyi polgárát megnemesítette, mindegyiket felszabadította a katonai és egyéb szolgálatától, csupán a várost kellett szolgálniuk, továbbá örökre fel-

⁸ Szerémi György: Magyarország romlásáról. Erdélyi László fordítását átdolgozta Juhász László. Bev., jegyz. ell. Székely György. Magyar Helikon. Bp., 1961. /Monumenta Hungarica V/ 195.

⁹ Gizela Nemeth Papo- Adriano Papo: Ludovico Gritti. Un principe mercante del Rinascimento tra Venezia, i Turchi e la Corona d'Ungheria. Gorizia, Edizioni della Laguna. 2002./Italia-Ungheria. Collana di studi e documenti/ 113-149.

mentette őket minden rendes és rendkívüli adó fizetése alól, megtiltotta a főpapoknak, báróknak és nemeseknek, hogy idegen bort hozzanak be, a polgárok házaikat pedig városi joghatóság alá helyezte. Az uralkodó későbbi okleveleiben is megerősítette a budaiak vámmentességét, – ez a polgárság létérdeke volt –, megszüntette az idegen beszállásokat és megtiltotta letartóztatásukat, hiszen nemesekkel ezt csak bírói eljárás után lehetett megtenni. Így a budaiak, legalábbis elvben, mentesültek az ún. arestatio alól is, azaz nem tartóztatták le őket polgártársaik adósságáért.

Az ostrom után, 1530–1531 fordulóján Budán ismét országgyűlést tartottak, amelynek egyik célja Gritti kinevezésének elfogadtatása volt, másrészt a törvényalkotás, amely –, amint azt a ránk maradt források tanúsítják –, a polgárság érdekében hozott intézkedésekből állt. Mindenekelőtt törvényileg eltiltották, pontosabban uralkodói engedélyhez kötötték az állatkivitelét. Ez csak részben magyarázható a húshiánnyal, inkább a Habsburg-birodalom elleni gazdasági rendszabálynak fogható fel, válaszlépésnek Ferdinánd két intézkedésére, amelyek közül az egyik felemelte a vámokat, a másik pedig elrendelte, hogy 1530-tól a magyar marhakivitel csakis a Pettau – Laibach – Görz útvonalon bonyolódhat. A második budai törvény elrendelte, hogy a rossz pénzeket ki kell vonni a forgalomból, csakis az elmúlt időszak jó pénzei maradhatnak használatban. A harmadik határozat pedig –, eleget téve Buda és más városok kérésének –, visszaállította a jobbágyok szabad költözködésének jogát, ugyanis a háborús pusztítások után a városok fokozottan rászorultak erre.¹⁰

Gritti is támogatta Budát, a fentebb említett törvénycikkek és kiváltságok nem születhettek volna meg az ő beleegyezése nélkül. Emellett gondolt a város újjáépítésére, sőt bővítésére is. „Gritti úr fejleszteni akarta a várost kereskedelemmel úgy, hogy nem lett volna párja Budának” – írja Szerémi.¹¹

Gritti 1534-ben történt megölése után ismét változott a helyzet, a kincstartóságot Gritti udvarbírója, az a Fráter György vette át, aki 1535-től egyúttal budai várnagy tisztét is betöltötte, ezzel a késő középkor valamennyi királyi és kincstári jövedelme felett elvileg ő rendelkezett, majd miután a váradi püspökséget is elnyerte, az ország legnagyobb birtokosai közé emelkedett. Fő céljának a kincstár megtöltését tekintette, mindent ennek rendelt alá, ennek érdekében élt azokkal a lehetőségekkel, amelyekkel élhetett. Régi, jól bevált módszert követett azzal, hogy a maga kezébe vonta a bor- búza- marha- juh- gyapjú- és bőrkereskedelmet, és felverte mindezen termékek árát, s így kereskedésükkel nagyobb hasznot tudott elérni. Néhány fővárosi kereskedőnek egyedi engedélyeket adott, üzletükbe kincstári pénzzel is beszállt, s így az itt keletkező haszon jelentős része is az övé, pontosabban a kincstáré lett. Az áruk többsége a Habsburg-országgrészbe ment, a Velence felé irányuló kereskedelemben Fráter György esetleges érdekeltségéről nincsen adatom. Azonban olasz kereskedők az ő kincs-

¹⁰ Kubinyi András : Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). In: Gerevich László – Kosáry Domokos (szerk) Budapest története II. k. Budapest Főváros Tanácsa. Bp., 1973. 208-210.

¹¹ Szerémi Gy.: i.m. 243.

tartósága alatt is jelen voltak, hiszen erre az időszakra vonatkozik Oláh Miklós 1537-re bevégzett *Hungaria*-jának megállapítása. „Magát Buda városát gyakran látogatják az olasz, német, lengyel, s korunkban a török kereskedők is, akik mintegy Magyarország fő piacára özönlenek ide.”¹²

S hogy hány marha vett részt a kereskedelemben? Oláh szerint annyi a marhacsorda, kecske- és juhnyáj, „hogy nemcsak Magyarország érzi ennek előnyét, de a vele szomszédos tartományok is részesülnek belőle. A marhák egyrészt Itáliának Velence környékére eső teljes területét, másrészt Ausztriát, Morvaországot, Bajorországot, a Sváb Hercegséget és Németország népeit egész szelvényben ellátják élelemmel. Többször hallottam az adószedőktől, kiket a köznép harmincadosoknak nevez, hogy egy-egy marhavásár alkalmával, melyet Ausztriában Bécs városának környékén szoktak évente kétszer vagy többször tartani, harminc-, sőt [még?] több ezer marha adóját vagy harmincadját hajtották be a király számára. Nem szólok itt arról a mennyiségről, melyet más, Stájerországon és Karintián át vezető úton hajtának évente Itáliába, s amely nyilvánvalóan az előbbinél nem kevesebb, hiszen Itália nagy része, amint azt fentebb elmondottuk, fogyasztja húszakat. Arról a marhamennyiségről sem beszélek, melyet évente Morvaországba hajtának.”¹³ Oláhot persze nem tekinthetjük gazdasági szakírónak, mondatait azonban a ránk maradt számadatokkal kiegészíthetjük. Ezek szerint 1531-ben, az ostrom után nagyjából 20 ezer marhát hajtottak Velencébe. Az állatokat azonban immár nem kizárólag Budán vagy Bécsben, avagy Győrben, (vagy attól délre a harmincad elkerülésével)¹⁴ szereztek be, hanem egyre nagyobb arányban az újonnan felemelkedett központokban, Szigetváron,¹⁵ Berzencén,¹⁶ Nagykanizsán,¹⁷ Kálmáncsehiben.¹⁸

Fráter György kincstartósága idején Buda és a kelet-magyarországi városok kapcsolatai felélénkültek, tehát elődeivel ellentétben nem a nyugati határhoz közeli városokra volt gondja, hanem a kereskedelmi lánc kezdőpontjait jelentő alföldi empóriumokra, elsősorban Debrecenre. A városról Oláh Miklós is elismeréssel írt: „...polgárainak gazdagsága, évenként hat vására, marhakereskedelme miatt és egyéb tekintetben is figyelemre méltó... Volt köztük egy bizonyos

¹² Oláh Miklós: *Hungária*. Szerk., bev. Szigethy Gábor. Ford.: Németh Béla. Magvető Könyvkiadó. Bp., 1985. /Gondolkodó Magyarok/ 29.

¹³ Oláh M.: i.m. 74-75.

¹⁴ Gecsényi Lajos: Győr kereskedelmi szerepének változása a 16. században. 23-43. Arrabona. Muzeumi Évkönyv. 1991. 26-30. k. Győr. 33-35.

¹⁵ Bessenyei József: Enyingi Török Bálint. Bev., a forrásokat közlésezi Bessenyei József. Magyar Történelmi Társulat. Bp., 1994. XIX-XXIII. Varga Szabolcs: A vár és a mezőváros története 1526 és 1566 között. In: Szigetvár története. Tanulmányok a város múltjából. Szerk.: Bősze Sándor, Ravazdi László, Szita László. Szigetvár Város Önkormányzata, Szigetvári Várbaráti Kör. Szigetvár. 2005. 49-56. - Szigetváron csak 1 dénárt kellett fizetni egy marha után. Zrínyi ezt 10 dénárra emelte. Szakály F.: i. m. 98.

¹⁶ Szakály F.: i. m. 98.

¹⁷ Szakály F.: i. m. 61.

¹⁸ Szakály F.: i. m. 83-88.

polgár ismerősöm, a neve Bíró Gáspár, aki gyakorta mintegy tízezer ökröt tartott eladásra.”¹⁹

Amikor Oláh leírta ezeket a sorokat, Debrecen viszontagságos éveket tudhatott maga mögött. Szapolyai János ugyanis, miután lemondott tulajdonjogáról, az ország leggazdagabb mezővárosának tartott Debrecent 1526. november 25-én Ártándy Pálnak és Ártándy Balázsnak, majd 1529-ben Hieronym Laskinak adományozta, akitől Grittihez került, zálogba. Gritti kivégeztette az Ártándy testvéreket, az olasz kalandor életét viszont Szapolyai hívei oltották ki. Ezután, 1532-ben Esztáry János, Szapolyai udvarmestere és Bajomi Benedek, János király egyik bizalmasa lettek az új zálogbirtokosok, potom pénzért, 2500 forintért. Ferdinánd király hiába biztosította Török Bálintot 1529-ben arról, hogy a várost neki fogja elzálogosítani, az ő pártján erre nem mutatkozott esély. Miután azonban pártot változtatott 1536-ban, Szapolyai híveként 16 ezer forintért megkapta a várost. Bár az erről kiállított oklevél zálogba adásról rendelkezett, ez, mint általában ilyen esetekben, gyakorlatilag adományozást jelentett. A mezőváros birtoklása Töröknek nagy hasznot hozott, hiszen gazdasági összekötőként funkcionált a család erdélyi és nyugat-dunántúli birtoktestei között. Ezért Bálint úr gyakorta közbenjárt Szapolyainál a város gazdaságát erősítő korábbi privilégiumok megerősítése illetve újak kieszközlése érdekében. Mivel ezt az országrészt Szapolyai kitűnően ismerte, – hiszen országában a legszívesebben Váradon²⁰ és Debrecenben tartózkodott –, így személyesen is megtapasztalta az ott élők hűségét, állhatatos kitartását királlyá választott korábbi földesura mellett, amelyben még Laski és Gritti rémuralma alatt is megmaradtak. Ez önmagában is méltóvá tette a várost a különleges bánásmódra. Semmi meglepő nincs tehát abban, hogy már 1527. január 27-én meghagyta, hogy a debreceniek, bárhol folytassanak kereskedést az országban, vámmentességet élvezzenek. A „nemzeti király” hamarosan azzal is kimutatta háláját, hogy 1533-ban a városban harmincad-hivatalt állíttatott fel, s megígérte, hogy az mindaddig működni fog, amíg az idegen kézre jutott többi harmincad-hivatalt nem szerzi vissza. A következő évben 1534-ben pedig biztosította számukra a vámmentes kereskedelmet, majd ugyanazon év október 1-jén egy külön oklevélben rendelkezett a só- és borszállításról, akképpen, hogy „...mind eladásban, mind pedig vásárlásban őket a só és bor dolgában szabadon és békében és minden harmincadtól, dézsmától, adótól, vám, vagy bármely behajtás követelésétől szabadon és békésen és minden akadályozás nélkül menni, állni, időzni, nyugodni, engedni és engedélyezni kell és tartoztok...” Az oklevél további részeiből az is kitűnik, hogy a debreceniek a sóval Somogyba igyekeztek, ahonnan visszafelé bort hoztak magukkal. Annak a veszélye persze fennállt, hogy a meglehetősen távoli Somogy a Habsburg ellenkirály joghatósága alá tartozván nem fogadja el Szapolyai kiváltságlevelét, ám ebben az esetben számítani lehetett a Dél-Dunántúl tényleges ura, enyingi Török

¹⁹ Oláh M.: i.m. 66-67.

²⁰ Várad Szapolyai-kori iratanyaga csaknem teljes egészében elpusztult. Ami megmaradt, azt közli Balogh Jolán: Varadinum. Várad vára. 2. k. Akadémiai Kiadó. Bp., 1982. /Művészettörténeti Füzetek 13/2/ 60-62.

Bálint közbenjárására.²¹ Debrecen jó kapcsolata Bálint úr fiaival is zavartalan maradt, s a cívisváros a következő évtizedekben megszerezte mindazon kiváltságokat, amelyeket Buda Szapolyaitól 1540-ig elnyert.

Szapolyai hamarosan bekövetkezett halála sorsdöntő változásokat hozott az ország sorsának alakulásában, elegendő, Buda, Székesfehérvár, Esztergom török kézre kerülésére gondolni. Ezek értékelése itt nem lehet feladatom, viszont Szapolyai várospolitikájának rövid összefoglalása elől nem térhetek ki.

Legfontosabb törekvése a jogára alá tartozó városok védelme, fejlesztése volt, a korábban felsorolt jogi és gazdaságpolitikai eszközökkel. Az európai politika mozgásai, amelynek ő nem létrehozója, csupán elszenvedője volt, rövid időn belül keresztülhúzták jól eltervezett számításait. Buda gazdaságát az ország központjaként kívánta erősíteni, de a főváros pár év múlva határvárrá, kis túlzással végvárrá vált. Az új politikai és kereskedelmi orientáció, amely a Habsburg-birodalom helyett Velencéhez (amely, ne feledjük nem város, hanem szintén birodalom volt) kötötte volna országát, a köztársaság ekkori meggyengülése miatt vált okafogyottá, így nem maradt más lehetősége, mint az Oszmán Birodalom szövetsége. S bár a váradi béke utáni hónapokban elhitethette magával, hogy országának függetlenségét immár mindkét rivális nagyhatalom garantálja, s arra nem leselkedik külső veszély, hamarosan rá kellett döbennie arra, hogy helyzete ingatagabb, mint valaha. Nem sikerült, mert nem sikerülhetett megváltoztatnia a Magyar Királyság városainak, köztük Budának gazdasági orientációját, Velence nem volt képes annyi árut befogadni, mint Bécs és a délnémet városok, a két nagyhatalom pedig csak az alkalomra várt, hogy országát, immár véglegesen bekebelezhesse. Legfeljebb a „jobb holnap meghalni, mint ma” bölcsességével vigasztalhatta magát, mert az bizonyára nem jutott eszébe, hogy elbukó országa a keleti tartományban, Erdélyben éled újra.

Bibliográfia

- Balogh Jolán: *Varadinum. Várad vára*. 2. k. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1982./Művészettörténeti Füzetek 13/2/ 395.
- Bessenyei József: *Debrecen 16. századi szerepe a távolsági kereskedelemben* In: *Debrecen város 650 éves. Várostörténeti tanulmányok*. Szerk: Bárány Attila, Papp Klára, Szálkai Tamás. Alföldi Nyomda ZRT Méliusz Műhelye. Debrecen. 2011. 243-250.
- Bessenyei József: *Enyingi Török Bálint*. Bev., a forrásokat közléteszi Bessenyei József. Magyar Történelmi Társulat. Bp., 1994.
- Bessenyei József: *Venezia, il regno di Giovanni Zápolya e l'impero osmanico*. In: *I Turchi, gli Asburgo e l'Adriatico*. A cura di Gizella Nemeth e Adriano Papo. Associazione Culturale Italoungherese „Pier Paolo Vergerio” Duino Aurisina (Trieste). 2007, 101-107.

²¹ Bessenyei József: *Debrecen 16. századi szerepe a távolsági kereskedelemben* In: *Debrecen város 650 éves. Várostörténeti tanulmányok*. Szerk: Bárány Attila, Papp Klára, Szálkai Tamás. Alföldi Nyomda ZRT Méliusz Műhelye. Debrecen. 2011. 259-261.

- Gecsényi Lajos: Győr kereskedelmi szerepének változása a 16. században..In: Arrabona. Muzeumi Évkönyv. 1991. 26-30. k. Győr. 23-43
- Iványi Béla: Buda és Pest sorsdöntő évei, 1526-1541.: főleg levéltári források alapján. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 9. (1941). 32-84.
- Jászay Magda: Velence és Magyarország. Budapest. 1990. 413. 224-239.
- Jászay Pál: A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után. I. k. Pest, 1846. 308-314
- Kardos Tibor: Velencei vonatkozású gazdaságtörténeti adatok a Jagelló-korból (1502–1518) In: Századok 1951. 434-442.
- Kubinyi András: BudaI kereskedők udvari szállításai a Jagelló-korban. In: Budapest Régiségei XIX. kötet, 1959. 99-119. 99-102.
- Kubinyi András: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). In: Gerevich László - Kosáry Domokos (szerk) Budapest története II. k. 7-335. Budapest, 1973. 208-209.
- Nemeth Papo, Gizela – Papo, Adriano: Ludovico Gritti. Un principe mercante del Rinascimento tra Venezia, i Turchi e la Corona d’Ungheria. Edizioni della Laguna. Gorizia, 2002. 355.
/Italia-Ungheria. Collana di studi e documenti/ 113-149.
- Oláh Miklós: Hungária. Szerk., bev. Szigethy Gábor. Ford.: Németh Béla. Szeged, Szegedi ny. 1985. /Gondolkodó Magyarok/ 94.
- Pickl, Othmar,:Routen, Umfang und Organisation des inneneuropaischen Handels mit Schlachtvieh im 16. Jahrhundert. In: Festschrift Hermann Wiesflecker zum sechzigsten Geburtstag. Hgg. Alexander Novotny, Othmar Pickl. Graz. 1973. 143-166.
- Sanudo, Marino: I Diarii. (MCCCCXVI-MDXXXIII) Pubblicati per cura di Fulin, Rinaldo –Stefani, Federico –Barozzi, Niccolò, Berchet, Guglielmo –Allegri, Marco. Tom. 1-56. Visentini. Venezia. 1879-1902
- Szakály Ferenc: A Dél-Dunántúl külkereskedelmi útvonalai a XVI. század derekán. In: Levéltári évkönyv Somogy megye múltjából 4 (1973) 55–112.
- Szalay László: János király és az európai hatalmasságok 1526-1528. In: Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVII-dik században. Ráth Mór. Pest. 1859. 1-145.
- Szerémi György: Magyarország romlásáról. Erdélyi László fordítását átdolgozta Juhász László. Bev., jegyz. ell. Székely György. Magyar Helikon. Budapest. 1961. 318. /Monumenta Hungarica V/
- Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről. A Szapolyaiak a magyar történelemben című, 2002 november 22-i és az Erdély története a 15-17. században című 2001 november 30-i Miskolcon rendezett konferenciák előadásai. Szerk.: Bessenyei József, Horváth Zita. Miskolc, 2004, 303. /Studia Miskolcinsensia 5./
- Varga Szabolcs: A vár és a mezőváros története 1526 és 1566 között. In: Szigetvár története. Tanulmányok a város múltjából. Szerk.: Bösze Sándor, Ravazdi László, Szita László. Szigetvár Város Önkormányzata, Szigetvári Várbaráti Kör. Szigetvár. 2005.

Miskei Antal

A CSEPEL-SZIGET JOGÁLLÁSA ÉS TELEPÜLÉSEINEK ADÓZÁSA A TÖRÖK URALOM IDEJÉN

A 47 kilométer hosszú, 3–10 kilométer szélességű és 247 km² területű Csepel-sziget a 11. század óta királyi magánuradalomnak számított, amelyet a királynék 1424 óta rendszeresen megkaptak a férjüktől.¹ A Jagelló-kori törvényhozás a sziget egészét koronabirtokká nyilvánította, s bevételeit a budai udvarbíró hatáskörébe utalta.² Ettől fogva a nagyszigeti települések jövedelmeinek kezelése nem az ország pénzügyi főhatóságának, a kincstartónak (*thesaurarius*), hanem a budai udvarbírónak (*provisor*), mint az uralkodói magánbirtokok vezetőjének a felügyelete alá került.³

1. A szultáni hászváros (1541–1622)

Azzal, hogy 1541. szeptember 2-án Nurallah efendi I. (Nagy, másként Törvényhozó) Szulejmán szultán (1520–1566) nevét a dzsámivá átalakított budai Nagyboldogasszony-templom istentiszteletén ünnepélyesen belefoglalta a pénteki nagy hálaadó imába, a *hutbébe*, az iszlám jog (*saria*) értelmében a középkori

¹ *Bártfai Szabó László*: Pest megye történelmének okleveles emlékei 1002–1599-ig. Bp., 1938. 149. Nr. 601., 221–223. Nr. 860. és 359. Nr. 1435. (a továbbiakban: *Bártfai*, 1938.); *Bakács István*: Iratok Pest megye történetéhez. Oklevélregeszták 1002–1437. Bp., 1982. 384. Nr. 1430. (Pest megye múltjából 5.); *Tringli István*: Pest megye a késő középkorban. In: Pest megye monográfiája I/2. A honfoglalástól 1686-ig. *Torma István* közreműködésével szerkesztette *Zsoldos Attila*. Bp., 2001. 81–83. és 182–185. p.; *Zsoldos Attila*: Pest megye az Árpád-korban. In: Pest megye monográfiája I/2. A honfoglalástól 1686-ig. *Torma István* közreműködésével szerkesztette *Zsoldos Attila*. Bp., 2001. 42–44. p.; *Zsoldos Attila*: Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában. Bp., 2005. 45–46. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 36.)

² *Corpus Juris Hungarici*. Magyar Törvénytar. 1000–1526. évi törvénycikkék. Fordították és jegyzetekkel ellátták: *Nagy Gyula*, *Kolosvári Sándor*, *Óvári Kelemen*, *Márkus Dezső*. Bp., 1899. 708–709. (1514:3. tc.) és 760–761. (1518:18. tc.) (a továbbiakban: CJH, 1899.)

³ *Erdélyi László*: A magyar lovagkor társadalma és művelődése 1205–1526. Bp., 1932. 113.; *Kubinyi András*: A budai vár udvarbírói hivatala (1458–1541). (Kísérlet az országos és királyi magánjövendelmek szétválasztására) In: Levéltári Közlemények, 1964. XXXV. évf. 1. sz. 67–68.

Magyar Királyság, mint független állam megszűnt létezni, s középső, ék alakban elnyúló sávja a terjeszkedő Oszmán Birodalom részévé vált.⁴

A hódítók a megszállt területen idővel különböző nagyságú katonai–közigazgatási egységeket hoztak létre. A nagyobb tartományok, az ún. *vilájetek* (*ejálet*) élén egy-egy, pasa címmel kitüntetett *beglerbég* állt. Közülük a leghatalmasabbaknak a budai pasák számítottak. Tekintélyüket jelentősen megnövelte, hogy a szultáni vezetés a 17. században vezíri rangot adományozott nekik, s ezáltal részt vehettek a birodalom legfelső kormányzati testületének, a szultáni dívánnak az ülésén.

A tartományok kormányzóságokra (*szandzsák, liva*), a kormányzóságok kerületekre (*náhije*) tagolódtak. Az előbbi vezetőjét *szandzsákbég*nek hívták. Az ország közepén megszervezett Budai Szandzsák hat náhijére (budai, pesti, váci, visegrádi, Kúvin/Csepel-szigeti és kecskeméti) oszlott. Kúvin-szigeti náhije központja a híres kalmárváros, Ráckevei, azaz Ráckeve lett, ahol az 1540-es évektől egy kádi és egy kádi-helyettes kezdte meg működését.⁵

⁴ Fodor Pál: Magyarország és a török hódítás. Bp., 1991. 22. 18. jegyzet; Ágoston Gábor: A hódolt Magyarország. Bp., 1992. 46–47. (Magyarország krónikája 6.)

⁵ Makkai László: Pest megye története. In: Pest megye műemlékei. I. kötet. Szerk.: Dercsényi Dezső. Bp., 1958. 105. (a továbbiakban: Makkai, 1958.); Sinkovics István: A három országrész igazgatása. In: Magyarország története 1526–1686. Főszerk.: Pach Zsigmond Pál. Szerk.: R. Várkonyi Ágnes. Bp., 1987. 458–461. (Magyarország története tíz kötetben. Magyarország története 3/1.) (a továbbiakban: Sinkovics, 1987.); Szakály Ferenc: Virágkor és hanyatlás 1440–1711. Bp., 1990. 134. (Magyarok Európában II.) (a továbbiakban: Szakály, 1990.); Hegyi Klára: Török berendezkedés Magyarországon. Bp., 1995. 124. (História Könyvtár. Monográfiák 7.) (a továbbiakban: Hegyi, 1995.); Szakály Ferenc: Magyar intézmények a török hódoltságban. Bp., 1997. 109. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 21.) (a továbbiakban: Szakály, 1997.); R. Várkonyi Ágnes: Három évszázad Magyarország történetében 1526–1790. I. kötet. A megosztottság évszázada 1526–1606. Bp., 1999. 90–91.; Pálffy Géza: A tizenhatodik század története. Bp., 2000. 36–40. (Magyar Századok); Ágoston Gábor – Oborni Teréz: A tizenhetedik század története. Bp., 2000. 82–85. (Magyar Századok) (a továbbiakban: Ágoston – Oborni, 2000.); Hegyi Klára: Az oszmán hatalom berendezkedése és működése. In: Pest megye monográfiája I/2. A honfoglalástól 1686-ig. Torma István közreműködésével szerkesztette Zsoldos Attila. Bp., 2001. 270. és 299. (a továbbiakban: Hegyi, 2001.); Pálffy Géza: A három részre szakadt ország 1526–1606. Bp., 2009. 19–21. (Magyarország története 9.) Ráckevét a 15–16. században is gyakran hívták Ráckeveinek is. Jómagam a továbbiakban a település mai hivatalos nevét fogom használni.

1. Táblázat

A Budai Szandzsák hászvárosainak várható földesúri és kincstári adói akcsében kifejezve (1546–1590)⁶

A település neve	1546	1559	1562	1580	1590
Buda	349 333	535 478	641 746	927 568	925 068
Buják	2120	18 858	30 720	33 000	34 700
Cegléd	23 000	82 500	86 525	93 000	93 000
Dunaföldvár	25 000	26 278	46 276	68 180	68 180
Kecskemét	20 000	28 310	46 445	300 000	300 000
Nagykőrös	14 030	20 029	60 035	95 000	95 000
Nagymaros	20 000	144 248	220 514	300 000	300 000
Óbuda	5000	8000	18 000	20 000	20 000
Pest	84 000	108 525	132 432	161 016	?
Ráckeve	328 433	221 484	270 034	174 484	174 484
Tápiószecső	7100	9324	18 052	25 000	31 700
Vác	160 000	821 522	1 287 534	5 904 733	5 904 733
Vál	30 000	30 000	71 522	30 000	30 000
Visegrád	1500	820	820	3100	3100
ÖSSZES	1 069 516	2 085 676	2 920 655	8 135 081	7 979 885

A törökök által meghódított országokban a földdel a szultán rendelkezett. A „fényes padisah” a legjövendelmezőbb fekvősegeket és javakat – uradalmaikat, királyi szabad városokat, népesebb mezővárosokat, vámhelyeket, bányákat stb. – megtartotta saját kezelésében (*szultáni hász-birtok*), a többit kiosztotta a birodalom katonai vezetőinek és polgári tisztségviselőinek. A javadalombirtokoknak három típusát különböztették meg: a *szolgálati hász-birtokot*, amely 100 000 akcse feletti, a *ziámet-birtokot*, amely 20 000–99 999 akcse közötti, és a *tímár-birtokot*, amely maximum 19 999 akcse jövedelmet hozott évente a megadományozottaknak. Az öröklődő magánbirtok (*mülk*) és az egyházi alapítványok (*vakuf*) száma elenyészőnek mondható.⁷

A Budai Szandzsák területén tizennégy települést emeltek hászvárosi rangra: Budát, Pestet, Vácot, Ráckevét, Nagykőröst és Dunaföldvárt 1546-ban, Bujákot, Ceglédet, Nagymarost és Tápiószecsőt 1559-ben, Vált 1562-ben és Kecskemétet 1565-ben. Óbuda és Visegrád magas rangú hivatali személyek – de nem a szultán – hászbirtokát képezte.⁸

⁶ Káldy-Nagy Gyula: A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok. Bp., 1985. 158., 162., 166., 256., 349–350., 390., 425., 464., 492., 509., 551., 677., 685. és 710. (Pest megye múltjából 6.) (a továbbiakban: Káldy-Nagy, 1985.)

⁷ Salamon Ferenc: Magyarország a török hódítás korában. Pest, 1864. 113. p. (a továbbiakban: Salamon, 1864.); Káldy-Nagy Gyula: Harács-szedők és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon. Bp., 1970. 55–56. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 9.) (a továbbiakban: Káldy-Nagy, 1970/a.); Generál Tibor: Allah serege. Az oszmán–török haderő kialakulása és fénykora. Bp., 1987. 171–172.; Matuz József: Az Oszmán Birodalom története. Bp., 1990. 85–87.; Sinkovics, 1987. 462.; Szakály, 1990. 135.

⁸ A felsorolt települések közül csupán Buda, Pest, Óbuda, Vác, Ráckeve, Kecskemét, Nagymaros és Tápiószecső jövedelme haladta meg éves szinten a 100 000 akcsét. (Miskei Antal: Török kori magyar városok. Debrecen, 1998. 9. 3. jegyzet [a továbbiakban: Miskei, 1998.]

A hódító oszmán hatalom elsődleges kötelességének a vám- és adószedést tekintette, amelynek korabeli nyilvántartásai a kutatók számára sokatmondóak. Az összeírások (*tahrir-defter*) az adószedés megkezdése előtt készültek, mégpedig azért, hogy a török hatóságok felmérhessék az adott területen élő népesség gazdasági teljesítőképességét, s ez alapján az adót behajthassák.⁹

Az első táblázat adataiból kiderül, hogy a 16. században a vizsgált térség öt leggazdagabb települése Buda, Ráckeve, Vác, Nagymaros és Kecskemét volt. Ráckeve eleinte a második–harmadik helyet foglalta el, ám rövidesen háttérbe szorult, mivel 1559-től a Csepel-szigeti és a dunaföldvári vámbevételeket (főleg a marha- és a lóvámot) Váchoz csatolták, s ezentúl ott számolták el.¹⁰ Ezt a tényezőt figyelembe véve a mezővárost az 1580-as évekig a negyedik–ötödik hely illette meg a Budai Szandzsák hászvárosainak sorában.

2. Táblázat

A Csepel-szigeti települések várható földesúri és kincstári adói akcsében kifejezve (1546–1590)¹¹

A település neve	1546	1559	1562	1580	1590
Csepel	2690	20 583	20 583	38 029	38 029
Gyála	1836	11 674	24 872	24 194	24 194
Háros	3050	9652	26 577	26 564	26 564
Lak	520	320	300	1728	1728
Lórév	1412	9210	9210	9698	9698
Makád	1828	9587	15 770	15 970	15 970
Ráckeve	328 433	221 484	270 034	174 484	174 484
Simonfalva	513	1414	1784	1784	1784
Szentmihály	835	5322	8032	7382	7382
Szigetbecse	1335	18 313	16 899	11 805	11 805
Szigetcsép	?	576	576	?	?
Szigetszentmárton	2256	7558	10 979	18 448	18 448
Szigetszentmiklós	4069	15 575	41 586	48 111	48 111
Szigetújfalu	1640	4705	7058	10 356	10 356
Szőlős	1436	13 897	23 008	20 159	20 159
Tököl	4147	15 670	33 848	32 768	32 768
ÖSSZES	356 000	365 540	511 116	441 480	441 480

A Csepel-szigeti települések közül a törökök Ráckeve, Szigetszentmiklós, Csepel és Tököl lakosságától várták el a legnagyobb mértékű terhek viselését. Gyálára a királyréti állattartás, Lórévre és Szőlőse a helyi kikötő forgalma, Ma-

⁹ Káldy-Nagy Gyula: Magyarországi török adóösszeírások. Bp., 1970. 9–24. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 52.) (a továbbiakban: *Káldy-Nagy*, 1970/b.); *Káldy-Nagy*, 1970/a. 83–85.; *Káldy-Nagy*, 1985. 5–6.

¹⁰ *Káldy-Nagy*, 1985. 255–256. és 508.

¹¹ *Káldy-Nagy*, 1985. 111., 181., 183., 276., 295., 399., 405., 419., 507., 528., 583., 588., 594., 614., 658. és 665. A török defterekben Lórév = Lóré, Ráckeve = Kovin, Szentmihály = Szentmihál, Szigetbecse = Becse, Szigetcsép = Csép, Szigetszentmárton = Szentmárton, Szigetszentmiklós = Szentmiklós, Szőlős = Szőlös, Szigetújfalu = Újfalva néven fordul elő. Csépet a török írnokok pusztaként, Ráckevét városként, az össze többi települést pedig faluként regisztrálták.

kádra pedig a halászat és – akárcsak Szigetszentmártonra és Hárosra – a szénagazdálkodás miatt nehezedett jelentősebb adóprés a 16. század második felében.¹²

A tényleges bevétel az első két táblázatban felvázolt értékeknek a többszörösét is elérhette. Nagysága elsősorban azoknak a kimutatásoknak a segítségével állapítható meg, amelyek a befolyt pénzmennyiség összegét mutatják. Ezekből a forrásokból azt is megtudhatjuk, hogy egy adott pénzügyigazgatási egységet (*mukátaa*) három évig egy megbízott vállalkozó, a munkájáért napidíjban részesült kincstári alkalmazott, az ún. *emin-i mültezim* – röviden: *emin* – kezelte, aki a visszaélések elkerülése végett kezeseket (*kefil*) állított ki, s hogy elszámolhasson a kádi, mint felülvizsgáló (*müfettis*) előtt, a beszedett jövedelmekről az írnok (*kjátib*) és az ügyintéző (*ámil*) segítségével jegyzéket vezetett.¹³

Az *emin* addig maradhatott hivatalában, amíg a szerződésben vállalt kötelezettségének eleget tudott tenni. Ellenkező esetben a kádi felügyelői (*nazir*) minőségében elbocsáthatta. Leválthatták akkor is, ha időközben valaki az eredeti bérleti díjnál többet ígért. Ilyenkor a megbízást azonnal az új vállalkozóra ruházták át, azzal a feltétellel, hogy elődje hátralékát is kifizeti. A befizetéseket tartalmazó pénztári naplók forrásértéke tehát lényegesen megbízhatóbb, mint a szandzsákösszeírásoké, mert – ellentétben az utóbbiakkal – nem a beszedendő, hanem a már beszedett adómennyiséget tartalmazzák.¹⁴

3. Táblázat

A Csepel-szigeti pénzsámrolási kerület adóbevételei (1543–1569)¹⁵

Időpont	Adóbevétel három évre		Adóbevétel egy évre	
	Akcse	forint	akcse	forint
1543-1546	709 000	14 180	236 333	4727
1546-1549	1 060 000	21 200	353 333	7067
1556-1559	1 203 000	24 060	410 000	8020
1559-1562	1 600 000	32 000	533 333	10 666
1563-1566	1 540 500	30 810	513 500	10 270
1566-1569	1 481 500	29 630	493 833	9877
ÁTLAG	1 265 666	25 313	421 889	8438

A török adóztatás főbb vonásaiban a magyarországi viszonyokhoz igazodott. Az 1545. évi szultáni utasítás, igazodva a hazai törvényekhez, az adókötelezett-

¹² Káldy-Nagy, 1985. 182–183., 275., 294., 405., 419., 506–507., 582., 593–594., 614. és 656–658.

¹³ A *mukátaa* valamely terület kincstári jövedelmeinek előre meghatározott összegű bevételeit jelenti (Káldy-Nagy, 1970/b. 104.).

¹⁴ Fekete Lajos – Káldy-Nagy Gyula: Budai török számadáskönyvek 1550–1580. Bp., 1962. 597–601. (a továbbiakban: Fekete – Káldy-Nagy, 1962.); Vass Előd: A váci török vámnaplók adatai az Alföld felől nyugatra irányuló XVI. századi áruforgalomról. In: Agrártörténeti Szemle, 1972. XIV. évf. 1–2. sz. 125–126.; Káldy-Nagy, 1970/a. 73–74.; Káldy-Nagy, 1970/b. 55–58.; Sinkovics, 1987. 462–463.

¹⁵ Velics – Kammerer, II. 1890. 10–11., 56–57., 187., 259. és 295.; Fekete – Káldy-Nagy, 1962. 602–603. Káldy-Nagy Gyula a Csepel-szigeti mukátaa 1556–1559 közötti bevételeit 1 173 000 akcséra becsülte (Káldy-Nagy, 1970/b. 64. 32. jegyzet).

ség alsó határát 300 akcse (6 aranyforint) értékű ingóságban határozta meg. Azok a magyar jobbágyok, akiknek vagyona ezt az értékhatárt elérte, a kincstárnak fejadót (*dzsizje; haradz; filori*), míg a javadalombirtokosok számára kapuadót (*iszpendzse, resm-i kapi*) fizettek. Ezek összege 50–50 akcsét, azaz 1–1 aranyforintot tett ki. A legfontosabb török állami adót a magyar források *császár adajának* nevezték.¹⁶

Ráckeve jómódú szerb kalmárjai Gyurkó Bogdán főbíró és Jovan Bozsity vezetésével 1543-tól 1546-ig 709 000 akcséért bérelték a Csepel-szigeti pénzügyigazgatási egység, azaz a Kúvin-szigeti mukáta adó- és vámbevételét. A kezeseket a leggazdagabb polgárok közül választották ki: Dimitri Ranit, Vuk Radsev, Marko Rankovik, Lukács Borgo, Jano Vilarik, Koszta Vilarik, Jovan Rajnovik, Marko Jovit, Jovan Vikovit, Vuk Jovit, Nikola Fodrik, Gyurko Jehovik, Dimitri Bradovik, Jana Markovik, Dimitri Jalit, Jovan Jasik és Vendel Jakanik személyében.¹⁷

1546-ban Dimitri és Albert kevei bírák Bagoszlav Nikola, Antal Radosevik, Marko Rankovik, Gyura Cservenik, Koszta Balazovik, Jovan Rezanovik, Balázs Kordik, Tomás Kalmár, Jovan Bozsity és Jako Anosik ráckevei, Hegedűs Gergely és Török Márton szőlősi, Takács János és Takács Tamás szigetszentmiklósi, Orbán bíró és Mészáros Péter csepeli, Vas Gyúró és Mácsi János laki, Lőrinc bíró és Csáni Benedek hárosi, Ambrus bíró és Tót Márton tőköli, Kozma bíró szentmihályi, Kozma Gergely, Lukács Imre és Kozma Tamás szigetújfalusi, Bíró Ambrus és Rába Bertalan szigetszentmártoni, Vesztő Miklós és Viski János szigetbecsei, Lövvő Imre és Sas Benedek gyálai, Földvári Antal és Földvári György makádi, Nagy István és Hegedűs Benedek simonfalvai, Borbás Bolgár és Kilit Lőrinc lórévi kezesek segítségével hajtották be a környék lakóitól az adót.¹⁸

1548. december 2-án Mohamed bin Murad szpáhi és Dzsafar *ulüfedzsi* (várvédő lovaskatona) az eredeti összegre 100 000 akcsét ráigért, így a Csepel-szigeti adóközvet kincstári jövedelmének beszedése iszlám hitű (Abdurrahman, Kászim, Sabán, Mimár Türki), majd nem sokkal később zsidó (Píri Ali, Ibnjamín) üzletemberek kezébe került, ami nagymértékben megnövelte a helybeliek adóterheit. A harmadik táblázatból leolvasható, hogy az 1543–1546-ben befolyt összeg két–három évtized alatt több mint a duplájára emelkedett: 1559–1562-re 1 600 000 akcsére, 1566–1569-re 1 481 500 akcsére. A kevei rácok – szerbek és görögök – persze nem szorultak ki teljesen ebből a nagy haszonnal kecsegtető üzleti vállalkozásból, hiszen Ráckeven 1572-ben még mindig a görög Latomus (Építész) számított a legbefolyásosabb adószedőnek.¹⁹ A kutatás jelenlegi szakaszában nem lehet eldönteni, vajon ugyanarról a személyről van-e szó, aki

¹⁶ Salamon, 1864. 180–181. és 187–189. p.; Káldy-Nagy, 1970/a. 72. és 75.; Káldy-Nagy, 1970/b. 24–26.; Sinkovics, 1987. 464–465.; Szakály, 1990. 135.

¹⁷ Velics Antal – Kammerer Ernő: Magyarországi török kincstári defterek. II. kötet. Bp., 1886–1890. 10. (a továbbiakban: Velics – Kammerer, II. 1890.)

¹⁸ Velics – Kammerer, II. 1890. 57.

¹⁹ Kathona Géza: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. Bp., 1974. 114. és 143. (Humanizmus és reformáció 4.); Makkai, 1958. 106.

az 1550–1560-as években Mimár Gyorgye (magyarosan: Építész György) néven Cegléd, Nagykőrös és Ráckeve jövedelmeinek bérletfelügyelői tisztét látta el.²⁰

A budai pasákkal és a sztambuli vezetéssel egyaránt jó viszonyt ápoló ráckevei bírák I. Szulejmán szultántól 3000 akcse értékű tímár-birtokot kaptak – 1559-ig a Kúcsi és a Szentiváni pusztát, ettől kezdve a Kúcsi puszta használatát –, hogy cserébe 200 puskást állítsanak ki katonai kíséret (*dzsebüli*) gyanánt. Az oszmánok tehát nemcsak meghagyták hivatalukban a mezőváros előljáróit, hanem kisebb szolgálati birtok adományozásával még támogatták is működésüket.²¹

Nem elhanyagolható továbbá az a kedvezmény sem, amelynek értelmében Ráckeve polgárai a két legfontosabb adófajtát, a kincstári fejadót és a földesúri kapuadót – miként a Mohács előtti évtizedekben – egy összegben, átalányadó módjára fizethették. *„Az új defterben feljegyeztetett, hogy Kovin város minden évben 15 000 akcse [300 aranyforint] kapuadót fizessen készpénzben”* – szövege az 1590-ben készített jegyzék utasítása. A folytatás részletesen leírja az adónemeket és a török részre beszolgáltatandó adó nagyságát: *„A méhkasok után minden tíz kasból 1 kas tizedképpen szedendő, ha tíz kasnál kevesebb volna, kasonként 2–2 akcse szedessék. Két juh után 1 akcse szedendő. Az egy évesnél öregebb disznók után 2 akcse szedessék, ha egy éves nem múlt el, semmi se szedessék. Az asszonyoktól a fejükön piacra vitt kenyér, sajt és zöldségféle után semmi sem szedendő. A ház melletti kertek után semmi sem szedendő. Azok, akik egész héten a piacon árúsítanak, hetenként 1/2 akcse helypénzt fizessenek. Hordóadó címén évenként 15 000 akcsét fizessenek. Széna- és tűzifaadó címén pedig 10 000 akcsét adjanak évenként készpénzben, de senki ne szolgáltatassa őket [ti. széna és fa hordatásával]. Élelmüket és kocsijukat pénz nélkül senki ne vegye el. Amikor szultáni szolgálatra kerülne sor, pénzüket megadva szolgáltatassák őket. A templomba járásban senki ne akadályozza őket. A Duna folyón levő malmok után 50–50 akcse szedendő. A szőlőjükből nem eladásra hozott bor után semmi sem szedendő. Ha eladásra hozták volna és a fizetett vámról nyugtájuk megvan, semmi se szedessék, de ha nyugtájuk nincs, a vám beszedendő. Ha pedig hordóval eladásra ki [a városon kívül] vinnék, az [a hordóadó] a fent említett módon fizetett átalányösszegbe beszámíttatott, ismét ezért ne szedessék. Amikor a nevezett alattvalók közül valaki meghalna, holmiját akinek akarja – akár az egyháznak, akár másnak – hagyományozza s abban őt senki ne akadályozza. Mivel törvényük, hogy monopóliumot nem tartanak, ezentúl se tartsanak. Elrendeltetett,*

²⁰ Szilágyi Mihály: Társadalmi és gazdasági viszonyok a Duna mentén a török hódoltság korában. In: Tanulmányok Tolna megye történetéből VIII. Szerk.: K. Balog János. Szekszárd, 1978. 64.; Fenyvesi László: A budai szandzsák görögkeleti központjainak görög diaszpórája a 16. században. In: Századok, 1986. 120. évf. 1. sz. 141. 83. jegyzet

²¹ Velics Antal – Kammerer Ernő: Magyarországi török kincstári defterek. I. kötet. Bp., 1886. 165.; Komáromy András: Magyar levelek a XVI. századból. In: Történelmi Tár, 1907. 435–436.; Török-magyar oklevéltár 1533–1789. Fordította: Karácson Imre. Szerk.: Thallóczy Lajos – Kreszmárik János – Szekfű Gyula. Bp., 1914. 48.; Szakály, 1997. 108.; Hegyi, 2001. 301.

hogy a Duna folyóban fogott hal után tized szedendő. Mindezek az új defterben így [a fenti módon] jegyeztettek fel.”²²

4. Táblázat

Ráckeve török részre fizetett adói akcsében kifejezve (1546–1590)²³

Adónem	1546	1562	1580	1590
Gabonatized	500	2700	840	900
Mustized	?	2580	800	2000
Kert- és gyümölcsadó	?	?	1196	1200
Kendertized és szalma ára	?	?	500	500
Széna- és tűzifaadó	?	?	5000	5000
Nádtized	?	450	?	?
Haltized	1000	9258	6200	8000
Méhkas-adó	?	?	200	200
Sertés-adó	?	556	630	630
Báránytized	?	1515	1800	200
Malom-adó	1100	950	450	450
Só árából befolyt összeg	?	?	2500	2500
Vágóhídi illeték	?	1871	6400	6117
Mértékpénz és megidézési illeték	?	3000	6936	7000
Mázsapénz	?	?	200	200
Piaci illeték	5000	5850	2000	4500
Vámbevétel	303 333	151 957	68 980	72 000
Átkelési illeték	?	18 992	?	?
Hordóilleték	?	6977	15 000	15 000
Hagyatéki jövedelem és bitang jószág ára	5000	9642	10 000	17 000
Bírságpénz, menyasszony- és hordóadó	1000	8319	16 000	16 297
Somlyó-sziget jövedelme	?	1000	600	600
Királyrét jövedelme	?	32 500	12 000	12 000

Ráckeven 1546-ban 300, 1559-ben 700, 1562-ben 630, 1580-ban 530, 1590-ben 240 dzsizje-fizető családfőt találunk. Ha eltekintünk az 1590-es évtől, akkor az adóköteles (*kadir*) polgároknak mindössze 1546-ban kellett a törvényben előírt 50 akcsét leróni, a többi évben nem. 1559-ben 21,4 akcse, 1562-ben 23,8 akcse, 1580-ban 28,3 akcse adó jutott egy háztartásfőre. Ennek a több mint 50%-os kedvezménynek a hatására számos környékbeli vagy távolabbi vidékekről származó falusi/mezővárosi jobbágy és városi polgár költözött be a hászvárosba. Az 1543-ban Székesfehérvárról menekült lakosokról külön utcát neveztek el a

²² Káldy-Nagy, 1985. 507. A vérdíj önkényes szedése feltűnt Salamon Ferencnek is: „A vérdíjak mennyiségében való nagy eltérések is bizonyítják, mily kényök szerint jártak el a török bírságolók...Ráckeveiben és Szigetszentmiklóson annyit vesz a török, a << mennyiben megalkhatik >>.” (Salamon, 1864. 260–261. p.)

²³ Káldy-Nagy Gyula: Kanuni devri Budin tahrir defteri (1546–1562). Ankara, 1971. 89. és 95. (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi Yayınları: 177); Káldy-Nagy, 1985. 506.

településen: „*Romlásábúl az jó Fehérvárnak, Fehérvári utcát is adának.*” – írta 1581-ben a kevei protestáns prédikátor, Skarica Máté.²⁴

Az írnokok 1546-ban 664 főt tartottak számon Ráckeven, ebből 527 főt (79,36%) köteleztek adófizetésre, a fennmaradó 137 főt a nem adózók közé sorolták. Nyilvánvaló, hogy az első összeírásból nem kapunk átfogó képet a hódoltság egészéről, következésképpen a többi deftert is vallatóra kell fogni.

5. Táblázat

*A ráckevei adófizetők adatai (1546–1590)*²⁵

Év	Összeírtak száma	Fejadó-fizetők száma	Összes adózó Száma	Nem adózók száma
1546	664	300	527	137
1559	825	700	588	237
1562	1049	630	744	305
1580	569	530	530	39
1590	250	240	240	10

A statisztikai adatok azt mutatják, hogy 1559-ben a nem adózóknak (237 fő) az adófizetőkhez (588 fő) viszonyított aránya 40,30%-ra, 1562-ben 41%-ra rúgott. A növekedés ütemét látva lehetséges, hogy a defterek nem egyszerűen a falusi lakosság beáramlását fejezik ki számszerűen, hanem utalnak a török adminisztráció „hatékonyságára” is. A második és a harmadik alkalomkor ugyanis lényegesen több személyt vettek nyilvántartásba, mint 1546-ban, de az adófizetők aránya szinte semmit sem változott: 1559-ben a 825 főből 588 fő (71,27%), 1562-ben az 1049 főből 744 fő (70,90%) számított adókötelesnek.

Hasonló jelenséget tapasztalunk, ha az összes adózónak és a dzsizje- (fejadó-) fizetőknek az arányát vesszük elemzés alá. Még egyszer hangsúlyozni szeretnénk, hogy az 1570–1580-as évek előtt elvileg csak azoknak kellett állami adót fizetni, akik 300 akce (hat aranyforint) értékű ingósággal rendelkeztek.

Mármost, az első három összeírásból kiderül, hogy az adózóknak 1546-ban 56,92%-át, 1562-ben 84,67%-át, 1580-ban és 1590-ben 100%-át tekintették dzsizje-fizetőnek. Őszintén szólva elég nehéz elképzelni, hogy egy emberöltő alatt a *ráják* (alattvalók) anyagi ereje 48,75%-os javulást eredményezett volna. Sokkal valószínűbb, hogy a század derekától a 300 akce értékű vagyonnal nem rendelkezőket is rákényszerítették az állami adó megfizetésére.²⁶

²⁴ Régi Magyar Költők Tára. XVI. századbeli magyar költők művei. 11. kötet. 1579–1588. Sajtó alá rendezte: *Ács Pál*. Bp., 1999. 247. p.; Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (a továbbiakban: OSzKK). Fol. Hung. 2904. 5. fol. 1. p.; *Magdics István*: Diplomatarium Ráczkeviense. Ráczkevei Okmánytár. Székesfehérvár, 1888. 92. (a továbbiakban: *Magdics*, 1888.) Hasonló jelenség figyelhető meg Kecskeméten is, ahol a tolnaiak és a baranyaiak népesítettek be egy-egy utcát a 16. század folyamán (*Káldy-Nagy*, 1970/a. 151 és 161.).

²⁵ *Káldy-Nagy*, 1985. 505.; *Miskei*, 1998. 88–90.

²⁶ A törökök adóztatási gyakorlatáról *Káldy-Nagy Gyula* a következőket írta: „...a török hódoltság első két-három évtizede alatt nem az adózók vagy anyagi javaik gyarapodtak meg, hanem az adóalany fogalmának meghatározása szélesedett ki.” (*Káldy-Nagy*, 1970/b. 97.)

Ugyanez a folyamat kimutatható a Csepel-szigeti települések esetében is. A hatodik táblázatból jól kivehető, hogy bizonyos alkalmakkor a fejadó-fizetők száma felülmúlta a családfők számát. Ez a tény arra utal, hogy Ráckeven (1559), Makádon (1559, 1580), Szentmihályon (1580), Szigetbecsén (1580), Szigetújfaluban (1580), Szöllösön (1562, 1580) és Tökölön (1562) az önállóan kereső nőtlen felnőtt családtagok többségét is bevonták a dzsizje-fizetők körébe.²⁷ A hódítók adóztatási gyakorlatában bekövetkezett változás hatására a nagyszigeti birtoktest Jagelló-kori 1200 forintnyi adója a 16. század második felében több mint a hétszeresére nőtt, s átlagosan évi 8438 aranyforintra emelkedett.²⁸ Igaz, 1546-hoz képest 1562-re az adóköteles személyek száma 284 fővel, míg a dzsizjét fizetők 736 fővel gyarapodott. A sziget hászbirtok jellege tehát nem csupán előnyt jelentett a települések lakóinak. Az oszmán államhatalom erőteljes jelenléte folytán a szultán kíméletlenebb földesúrként viselkedett a térségben, mint a javadalombirtokosok a saját földjeiken. Mindez azt eredményezte, hogy a hászbirtokok népessége már az 1560-as évektől csökkenni kezdett, míg a szpá-hik falvainak esetében ez a folyamat csak 1580 után érzékelhető.²⁹

²⁷ A Budai Szandzsák területén 1562-ben már szinte mindegyik családfő köteles volt állami adót fizetni a hódítóknak (*Káldy-Nagy*, 1985. 7.). A törökök 1578-ban hivatalosan is elrendelték az önálló gazdasággal rendelkező nőtlen férfiak dzsizje-fizetési kötelezettségét (*Káldy-Nagy*, 1970a. 75.).

²⁸ Valójában a Csepel-sziget 1527 és 1539 között hozott évente 1200 forintnyi jövedelmet Mária királynénak, de feltehető, hogy ez az összeg még Jagelló-kori – vagy esetleg még korábbi – előzményekre nyúlik vissza: Magyar történelmi okmánytár a brüsseli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból. Összeszedte és lemásolta *Hatvani (Horváth) Mihály*. II. kötet. 1538–1553. Pest, 1858. 33. p. Nr. 163. (*Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria II.*); *Veress Endre*: Izabella királyné 1519–1559. Bp., 1901. 42. (*Magyar Történelmi Életrajzok*); *Kenyeres István*: A királyi és királynéi „magánbirtokok” a 16. században. In: *Századok*, 2004. 138. évf. 5. sz. 1114. p. 57. jegyzet.

²⁹ *Hegyí Klára*: Török berendezkedés Magyarországon. Bp., 1995. 63–64. (*História Könyvtár. Monográfiák 7.*) (a továbbiakban: *Hegyí*, 1995.); *Miskei Antal*: Délsláv kereskedők és hírszerzők a Duna mentén (Adalékok a kevei rácok történetéhez a 16. század második felében). In: *Emlékkönyv Rác István 70. születésnapjára*. Szerk.: *Kovács Ágnes*. Debrecen, 1999. 125.

6. Táblázat
A Csepel-szigeti települések családfői és fejadó-fizetői (1546–1590)³⁰

A település neve	1546		1559		1562		1580		1590	
	család-fők száma (fő)	fejadó-fizetők száma (fő)	család-fők száma (fő)	fejadó-fizetők száma (fő)	család-fők száma (fő)	fejadó-fizetők száma (fő)	család-fők száma (fő)	fejadó-fizetők száma (fő)	család-fők száma (fő)	fejadó-fizetők száma (fő)
Csepel	59	28	70	43	67	67	76	72	62	60
Gyála	30	16	31	29	34	34	35	35	33	30
Háros	55	28	72	50	73	73	54	54	46	45
Lak	9	5	3	2	–	–	–	–	–	–
Lórév	35	12	30	29	36	36	39	36	34	34
Makád	50	18	41	45	35	35	38	43	38	38
Ráckeve	527	300	588	700	744	630	530	530	240	240
Simonfalva	8	3	4	4	6	6	8	8	6	6
Szentmihály	16	5	21	16	24	24	26	28	23	22
Szigetbecse	41	15	61	40	62	62	57	58	49	48
Szigetsép	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Szigetszentmárton	46	26	43	25	42	42	42	40	31	30
Szigetszentmiklós	96	49	118	86	118	115	113	100	97	96
Szigetújfalu	28	14	30	24	32	30	31	32	22	22
Szöllős	53	16	55	30	52	53	44	46	43	44
Tököl	91	47	102	78	103	111	93	80	71	70
ÖSSZES	1144	582	1269	1201	1428	1318	1186	1162	795	785

A törökökön kívül a Királyi Magyarország kormányzata is igényt tartott a Hódoltságban élők szolgáltatásaira. Az 1547. évi országgyűlés tizedik törvény-cikkének második paragrafusára kimondta, hogy „mindazokra róják ki az adót, akiknek hat forintot érő dolgaik és javaik vannak, s ezek mindegyike fizessen rovatalt.”³¹ Az egyre rendszeresebbé váló állami adót (*dica, subsidium*) a Habsburg uralkodók a magyarországi végvárok fenntartására fordították.³²

A Csepel-szigeti települések az egi vár fennhatósága alá tartoztak, lakói 1561-ben Gémes Ferenc és Vitéz János egi katonáknak, mint tisztartóknak (*officialis*) fizették a hadisegélyt.³³ Emellett a szigetvári, a várpalotai, a kanizsai,

³⁰ Káldy-Nagy, 1985. 109., 181., 274., 293., 399., 404., 418., 505., 527., 582., 586., 592., 613., 656. és 664.

³¹ CJH, Bp., 1889. 196–197.

³² *Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig. Bp., 1946. 234.; *Szakály Ferenc*: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp., 1981. 51. (a továbbiakban: *Szakály*, 1981.)

³³ *Bártfai*, 1938. 402. Nr. 1628.; *Rúzsás Lajos*: Az egi vár gazdálkodása a XVI. században. Bp., 1939. 12. és 50–56.; *Szakály*, 1997. 96.

a győri és a veszprémi kapitányok emberei is megjelentek Ráckeven, hogy erőszakkal kényszerítsék a lakosságot a kívánt összeg előteremtésére.³⁴

A török uralom alá jutott falvak és mezővárosok azonban sem az 1560-as évektől egyre erősödő magánföldesúri adóztatás, sem az egyházi tized teljesítése alól nem vonhatták ki magukat. Némi könnyítést jelentett, hogy egyesek átalányösszegben rótták le tartozásaikat, de a kevésbé gazdag vagy a sokszorosan agyonsarcolt települések a legkisebb változást is azonnal megéreztek. A népe-sebb és gazdaságilag erősebb hászvárosok szintén nem zárkozhattak el a kétfelé adózás alól, mert különben nehezen megszerzett kiváltságaikat veszélyeztették volna.³⁵

Ráckeve mind az oszmán, mind a magyar félnek egy összegben, évi summával adózott. „*Vrasagtoknak, im most megh ez egitzior [még ez egyszer] mögh kültük az szumankat [summánkat] ugi [úgy] mint szaz forintot. Ismet az ajandekotis, az mönire lehetöt [amennyire lehetett]*” – írta a város magisztrátusa 1591. május 20-án.³⁶ Ez esetben valószínűleg csökkentett vagy részletfizetés történt, mert a Magyar Kamara 1612. június 6-án kibocsátott levele szerint a 16. század második felében az átalányadó összege éppúgy 300 aranyforintot tett ki, mint a Jagelló-korban.³⁷ Ajándékként pedig többnyire szőnyeget, bort vagy két-három vizát küldtek a ráckeveiek Pozsonyba: „...*wyza felölis irth wolph Nag[yság]tok, hogy kett vagy három vyzatt megh sozwnk mynd ikrastol. De my nekwnk [nekünk] az lewelett Zenth Marton nap wtan attak megh, immar az wyza foghasnak hyre [híre] sem wolph. Hane[m] nehezen maswnnan[n] [máshonnan] tettek zeryth [tettek szert], azertth ehdygh [eddig] fel kültwk wolna Nagsaghtoknak myndaz hatra maradotth summaival egywth [summával együtt], hogy ha ez veszedelem raytwnk [rajtunk] nem esyk wala...*”³⁸

Az 1591. május 20-án kelt panaszlevél, a fenti irathoz hasonlóan, immár a századforduló küzdelmes éveit vetítette előre: „*Mivel hogi fölötte igön nevededik az insegh raitunk, mert fogiton fogiunk [fogytán fogyunk]...Mostanis penigh, hogi kevesen marattunk es mind fizetes, mind szolgulat töbültön töbül köztünk...Jobagiok ki möntek, eölmennekis közülünk. Azoknakis terhöket viselnünk köl az mi kevesen vagiunk...Végre most igön mögh kevesöttünk...Ha Urasaghtok*

³⁴ *Jedlicska Pál*: Adatok Erdődi báró Pálffy Miklós, a győri hősnek életrajza és korához 1552–1600. Eger, 1897. 327.; *Takáts Sándor*: Rajzok a török világból. Bp., 1915. 486–487.; *Takáts Sándor*: Rajzok a török világból. IV. kötet. A török hódoltság korából. Bp., 1928. 390.; *Müller Veronika*: Thury György kanizsai kapitánysága. H[ely] n[élkül]. É[v] n[élkül]. (1972) 15.

³⁵ *Makkai*, 1958. 99–102.; *Szakály*, 1981. 81–86. és 121–128. Salamon Ferenc már 1864-ben leírta, hogy a ráckevei szerbek elismerték a magyar földesurat és a megye hatóságát (*Salamon*, 1864. 331.).

³⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MOL) E 213. Városi és községi pecsétellátott iratok. 8. doboz. (Pest megye). Ráckeve, No. 3. fol. 71.

³⁷ MOL E 210. Miscellanea. 22. csomó. 176–189. tétel. 83. szám. 5. fol. (Ráckeve–Ruszkínóc)

³⁸ MOL E 213. Városi és községi pecsétellátott iratok. 8. doboz (Pest megye). Ráckeve, No. 1. fol. 66.

*gondukat nöm visely, honnet tudyiuk [honnét tudjuk] szumankatis [summánkat, azaz adónkat is] mögh adny, az my kevesen maradunk.*³⁹

Az 1593-tól 1606-ig tartó „hosszú háború” súlyos csapást mért a Csepel-sziget népességére és településhálózatára. Ráckeve 1598 novemberében népteledett el. A lakosság egésze azonban nem pusztult el, hanem Komárom–Esztergom környékén, a Duna-menti szigeteken és a környező erdőkben, nádasokban és egyéb rejtkehelyen húzta meg magát.⁴⁰ Walter Björkman kutatásai szerint a szigetről kitelepítettek létszáma elérte a 7000 főt.⁴¹ Az 1638-tól naplót vezető Farkas Pál lévai vicekapitány anyja is feltehetően ekkor került Húgyéről Révkomáromba.⁴²

Sepsi Csombor Márton 1616–1618 táján Csehországban találkozott két ráckevei asszonnyal, akik a háború inséges időszakában hagyták el szülőföldjüket: „*Skalic, egy tisztességes városkája Csehországnak, jó nyájas népe vagy, nagyon jó serek is. Innen kimenvén találtunk egy német leányra, ki ő is Prágából jött az hadból, kinek édes anyja tiszta magyar nemzet, ráczkevei leány volt régen, ki egy komáromi Friedrich nevű némettel ezelőtt 15 esztendővel ment el és most is ott lakik Csehországban.*” Egy másik kevei asszony Boroszló környékén talált menedéket: „*Reinerz, ebben lakik az ráczkevei asszony, kiről most szóllék, én elcsudálkoztam ez asszonyállatnak csuda goromba elméjén; tizenöt egész esztendeje, hogy ott az németek között lakik, soha ő csak egy szót németől, sem csehől igazán nem szólhat, elannyira, hogy csak a szomszédi és gyermeki értik szavát. Mi magyarul beszélletünk vele, most is szintén oly igazán szól magyarul, mint akármellyikünk.*”⁴³

Ráckeve újratelepülésére – vagy ahogy a források nevezik: „második meg-szállására” – 1605-ben került sor: „*1605. Első Birák városunk igazgatására állitattak elől Farkas András, Mácsay György Kováccsal.*”⁴⁴ Ekkor még nem lehetett tudni, hogy a „kettős (királyi és szultáni) birtoklás”-ban a 17. század első felében lényeges változás fog bekövetkezni.

2. Szultáni és magánföldesúri birtoklás (1622–1695)

II. Ferdinánd király (1619–1637) 1622. július 4-én az akkor Pilis megyéhez tartozó Ráckevét Szentmiklós, Makád és Becse falvakkal, Tököl, Háros, Csepel,

³⁹ MOL E 213. Városi és községi pecséttel ellátott iratok. 8. doboz (Pest megye). Ráckeve, No. 3. fol. 70.

⁴⁰ *Takáts Sándor*: Telepítések Esztergom vidékére a XVI-ik század végén. In: Századok, 1903. XXXVII. évf. 6. füzet. 534–536.; *Szakály Ferenc*: A hódolt megye története. In: Pest megye monográfiája I/2. A honfoglalástól 1686-ig. *Torma István* közreműködésével szerkesztette *Zsoldos Attila*. Bp., 2001. 497.

⁴¹ *Björkman, Walter*: Ofen zur Türkenzeit. Hamburg, 1920. 70–71.

⁴² Farkas Pál és Farkas Ádám följegyzései 1638-tól 1694-ig. Közzéteszi: *Szily Kálmán*. In: Történelmi Tár, 1884. 86. Húgyé: Ráckevéhez tartozó településrész a Kis-Duna bal (alföldi) oldalán.

⁴³ Régi magyar utazók Európában 1552–1770. Eredeti kútfökből összeállította és magyarázatokkal ellátta: *Szamota István*. Az előszót írta: *Vámbéry Ármin*. Nagy-Becskerek, 1892. 214.

⁴⁴ Pest Megyei Levéltár (a továbbiakban: PML) V. 180/A-a. Ráckeve mezőváros iratai. Tanácsiratok. 13/a. kötet. Ráckevei krónika (1600–1836). 11.; *Magdics*, 1888. 94.

Szentmihály, Csép, Gyála, Lórév, Majorháza (ma: Majosháza), Szentmárton és Szőlős pusztákkal egyetemben 3000 magyar aranyforintért hivatali idejére báró Esterházy Pál aransarkantyús lovagnak, nógrádi főkapitánynak adományozta, aki három évvel korábban az országban dúló zavargások idején hűségesen kitarzott a Habsburg–dinasztia oldalán, s mint a mezei hadak kapitánya részt vett a cseh- és a morvaországi hadjáratokban.⁴⁵ Öt évvel később, 1627. április 26-án az uralkodó úgy rendelkezett, hogy az eredetileg ideiglenesen kapott nagyszigeti birtokok jövedelme Esterházy Pált élete végéig illesse meg.⁴⁶ Az adományt III. Ferdinánd király (1637–1657) 1638. március 22-én Pozsonyban, illetve I. Lipót király (1657–1705) 1657. június 17-én Bécsben kiadott oklevelei az utódokra is kiterjesztették.⁴⁷

Az uradalom 1622-ben 3000 forintért, 1627-ben 5991 forint 62 dénár és 1 obulusért, 1638-ban 16 336 forint 1 dénár és 80 obulusért, 1657-ben 24 565 forint 32 krajcárért jutott magánkézre. Abban, hogy a birtok értéke 35 év alatt több mint a nyolcszorosára emelkedett, a pénz értékének csökkenésén kívül közrejátszott az említett települések anyagi megerősödése is.

A Habsburg uralkodók intézkedései jogi szempontból meglehetősen sajátos helyzetet teremtettek. A Csepel-szigetet ugyanis az 1514:3. törvénycikk korona-birtoknak minősítette, amelyet a késő középkori törvények értelmében csak a rendek hozzájárulásával lehetett eladományozni.⁴⁸ II. Ferdinánd és utódai azonban a rendi országgyűlés megkerülésével, vegyes adomány formájában juttatták a birtoktestet az Eszterházyaknak.⁴⁹ A közjogi ellentmondás valószínűleg azzal függött össze, hogy az uralkodói donáció tárgya elveszítette eredeti funkcióját, s bevételei már nem fedezték a királyi konyha költségeit. A török jelenléte másodlagos szempont lehetett a helyzet kialakulásában, hiszen a Nagysziget jogállása török kiűzése után sem változott meg.⁵⁰

Esterházy Pál fiai 1658. július 8-án felosztották egymás között az atyai örökséget. A rendelkezés értelmében Ráckeve északi része Eszterházy Sándoré, déli fele pedig Eszterházy Miklóse lett.: „*Anno 1658. die 7-a July meg osztoznak az*

⁴⁵ MOL P 1291. Esterházy család zólyomi ágának levéltára. 67. csomó. III. H. 2. fol. 53–54.; *Eszterházy János*: Az Eszterházy család és oldalágainak leírása. Bp., 1901. 246.; *Darkó Jenő*: A mezővárosi fejlődés egy példája: Ráckeve XV–XVII. század (Sajátosságok Ráckeve mezővárosi fejlődésében). In: Falvak, mezővárosok az Alföldön. Szerk.: *Novák László és Selmeczi László*. Nagykőrös, 1986. 364. (Az Arany János Múzeum Közleményei IV.) (a továbbiakban: *Darkó*, 1986.)

⁴⁶ MOL P 1291. Esterházy család zólyomi ágának levéltára. 67. csomó. III. H. 2. fol. 55–56.; *Darkó*, 1986. 365.

⁴⁷ MOL P 1291. Esterházy család zólyomi ágának levéltára. 67. csomó. III. H. 2. fol. 57–58. (1638) és III. H. 1. fol. 33–34. (1657); *Darkó*, 1986. 365. és 369.

⁴⁸ Az 1514:3. törvénycikk: CJH, 1899. 708–709. A koronajavakat az 1439:6., az 1439:16. és az 1514:2. törvénycikkek szabályozták (CJH, 1899. 280–283., 286–287. és 706–707.).

⁴⁹ Vegyes adomány (*donatio mixta*) olyan királyi vagy magánszemély által tett adomány, amely a szolgálatot és a hűséget bizonyos vagyoni ellenszolgáltatásért cserében jutalmazta (*Béli Gábor*: Magyar jogtörténet. A tradicionális jog. Bp.–Pécs, 2000². 76. [Dialóg Campus Tankönyvek]).

⁵⁰ A Csepel-sziget 1622-től 1736-ig volt magánkézen, utána 1945-ig ismét a királyi család magánbirtoka lett.

Urak eö N[agys]ágok egymás között az Raczkevi Jószággal, jutottanak Esterház Sándor Ur eö N[agys]ága részire Raczkeviben nevezet szerint az felső részben lakozok. Ráczevi várasnak felinek adoja. Kesz penz volt fl. 300, most ad beneplacitu[m] [szívességgéppen] minden magányos kenyeres gazda füzett p. f. 2. esztendeig [ti. esztendőnként]. Egy scarlat szünyeg. Egy vég patyolat. Két máza [mázsa] viza. Egy pár czelebi csizma. Egy zák len vagy egy arany. Egy szörö [szörü] 3: lo tisztesseseg kézbéli ajándék. Ezekben voltunk engedelmek nekiek az háborutol fogvást, de mihelest [mihelyt] akarjuk mind ezeket tartoznak megént p[rae]stálnyi [megadni].” A napjainkban is használatos Felszeg és Alszeg elnevezések eredete tehát a 17. század derekáig, az ún. „kettős birtoklás” koráig nyúlik vissza.⁵¹

7. Táblázat

A Csepel-szigeti települések adózása 1658-ban Esterházy Sándor és Eszterházy Miklós számára⁵²

A település neve	Summa (forint)	Patyolat (vég)	Süveg (darab)	Csizma (pár)	Papucs (pár)	Rizskása (okka)	Len (zsák)	Tok (darab)	Viza (mázsa)
Makád	200	–	–	–	2	–	2	2	–
Ráceve	600	2	2	2	–	–	2	–	4
Szigetbecse	50	–	–	–	2	–	2	–	2
Szigetszentmiklós	200	–	–	2	–	6	2	4	–
Tököl	150	–	–	–	2	6	2	–	–
ÖSSZES	1200	2	2	4	6	12	10	6	6

Várad György városi jegyző (1658–1660) naplójában tételesen felsorolja az Esterházynak járó szolgáltatásokat.⁵³

2 perzsa szőnyeg	= 28 tallér	= 50,40 forint
2 vég patyolat	= 16 tallér	= 28,80 forint
4 mázsa viasz	= 24 tallér	= 43,20 forint
2 pár csizma	=	6,80 forint
2 zsák len	=	7,85 forint
mazsola, szőlő és füge	=	9,20 forint
ÖSSZESEN	=	146,25 forint

1658-ban az ajándékok értéke (146,25 forint) – leszámítva a két–három évenként adandó egyszerű ló, azaz harmadfű csikó árát – a mezőváros summájának (600 forint) közel egynegyedét tette ki. Ezzel szemben az 1650-es évek elejéről származó, sajnos keltezetlen kimutatás 535 forint általános összeg, egy

⁵¹ MOL P 1291. Esterházy család zólyomi ágának levéltára. 67. csomó. III. H. 2. fol. 78–79.

⁵² MOL P 1291. Esterházy család zólyomi ágának levéltára. 67. csomó. III. H. 1. fol. 7–8., 13–14. és 26.; Szakály, 1981. 194. A Csepel-sziget évi 1200 forintnyi bevétele megegyezik azzal az összeggel, amely Habsburg Mária királynénak járt 1527–1539 között. Vö.: 28. jegyzet.

⁵³ OSzKK Fol. Lat. 4503. 4.; Szakály, 1981. 195–196.; Szakály Ferenc: Egy mezővárosi tanító-nótárius életútja (Várad György feljegyzőkönyve, 1630–1676). In: A magyar hivatali írásbeliség fejlődése 1181–1981. I. kötet. Szerk.: Kállay István. Bp., 1984. 266. (Magyar Herold)

perzsa szőnyeget, egy vég aranyos végű patyolatot, három mázsa sós vizát, három szál fehér darutollat, sajtot és két zsák lent említ. Ezenkívül, „*mikor orszagh gyűlése vagyon, tartoznak contributioval* [rendkívüli adóval]. *Ismégh lakodalom tartásra is. Azonkívül is sokban vehetni hasznokat, marha vásárlásban, és cheödeöreök veteleben* [csödörök vételében]. *Engettem két pusztamot is birni az szigetben nékik.*” Csupán az összehasonlítás kedvéért: 1652 körül a makádiak 190 forinttal, a szigetszentmiklósiak 140 forinttal, a tököliek 50 forinttal, a szigetbecseiek 24 forinttal tartoztak földesuruknak.⁵⁴

Az 1676–1678 közötti időszak elszámolásai azt bizonyítják, hogy a termény- és pénzjáradék fizetése komoly gondot okozott a sziget lakóinak, akik adósságait – sokszor éveken keresztül – részletekben törlesztették. 1677-ben például „*Nagi Lukác Izpaniom* [ispánom] *die 19-ma July az Ráczeveiktül, ez ielen valo estendöre* [jelen való esztendőre] *Szent Györgj adaját jó péntül fl. 50. De még az tavalí Sz. miháli napi adóbul restálnak* [hátralékban vannak] *fl. 4. d. 50. És régi resta[n]tiába[n]* [hátralékban] *adossak fl. 69.*”⁵⁵

A hazai birtokos nemesség pénzügyi okokra hivatkozott, amikor megemelte az átalányadó összegét és kiszélesítette a földesúri járandóságok körét. A 17. század második feléből származó források mindenesetre ezt sugallják. Bory Mihály és Faragó István ráckevei lakosok 1665-ben arra kötelezték magukat, hogy a hászváros adójából olcsón szarvasmarhákat vásárolnak, majd azokat a június 29-i komáromi vásáron értékesítik, s az így befolyt, nyilván tekintélyesebb pénzüsszeget átadják az uradalom ispánjának. A jövedelemszerzésnek ez a formája beválthatott, mert az Esterházyak más birtokuk esetében is sikeresen alkalmazták.⁵⁶

A földesurak és a jobbágyok – a köztük levő társadalmi különbség ellenére – egy bizonyos ponton mégis egymásra voltak utalva. Az Esterházyaknak ugyanis elemi érdekük fűződött ahhoz, hogy a pusztatelkek művelés alá kerüljenek és ezáltal az adófizetők száma gyarapodjék, míg a Csepel-szigeten élő jobbágyoknak ahhoz, hogy szabad költözködési joguk biztosításán túl adóikat elviselhető szinten tartsák. A földesúri tartozások átalányösszegben történő teljesítése azért is kedvezett nekik, mert így kevesebb adómennyiség jutott rájuk, mint ha egyenként rótták volna le tartozásaikat. Ráadásul ebben az esetben nem személy szerint, hanem képviselőik útján léptek kapcsolatba földesurukkal, ezzel is lazítva személyi függésük szálain.⁵⁷

Csép, Újfalu, Szentmárton, Becse és Pereg betelepítésekor az Esterházy testvérek szeme előtt a munkáskéz – és ezzel együtt a leendő adózók – odacsalogtatásának reménye lebegett. 1673-ban Szigetbecse „*megszállásakor*” a ráckevei Ballabás Mihály vezette telepéseknek szántóföldet, rétet, illetve három évig adómentességet ígértek, a három év letelte után pedig kilátásba helyezték, hogy

⁵⁴ MOL P 1291. Esterházy család zólyomi ágának levéltára. 67. csomó. III. H. 2. fol. 170–171.

⁵⁵ MOL P 1291. Esterházy család zólyomi ágának levéltára. 67. csomó. III. H. O. 18. fol. 150. (Pest megye)

⁵⁶ MOL P 1291. Esterházy család zólyomi ágának levéltára. 67. csomó. III. H. 1. fol. 11. és III. H. 2. fol. 92.; *Szakály*, 1981. 203–204. és 289.

⁵⁷ *Rác István*: A török világ hagyatéka Magyarországon. Debrecen, 1995. 223.

akkori vagyoni helyzetük függvényében fognak adózni. A rációkkal kapcsolatban a rendelet kimondta: „Mivel a Rácz Jobbágy ritkán szokot a magyarral meghedgyezny [megegyezni], s az hóldulástólis [hódolástól is] hamar el pártol, tehát...Kevibeől ketteőjeknél többnek sem engettetik oda menny [menni] lakójul.”⁵⁸

Ahogy a földesúr, úgy a központi államigazgatás számára sem volt közömbös, hogy az adott helységet lakják-e vagy sem, földjét művelik-e vagy parlagon hagyják. A 17. században a jobbágyok által fizetett állami adó egységének a portát tekintették. 1609-ben 4 jobbágy- illetve zsellérházat, 1647-ben 4 vagy 8 jobbágyháztartást számítottak egy portára, attól függően, hogy az ott élő gazdák hány igazállalattal rendelkeztek.⁵⁹

A ráckeveiek a korábbi gyakorlatnak megfelelően 1605-től sem portaszám, hanem – miként földesuraiknak – *taxa* szerint, azaz egy összegben, summásan fizették az állami adót: 1613-ban és 1639-ben 15 forintot, 1647-ben 50 forintot.⁶⁰ Pest–Pilis–Solt vármegye portaszámainak felülvizsgálatára kiküldött bizottság 1661-ben készített jelentése megerősíti az eddig elmondottakat: „Mivel Ráckevi mezőváros szabad városként (*libera civitas*) tartatik nyilván, ezért nem a portákkal bíró falvak sorába, hanem a kuralis [nemesi] falvak közé sorolandó, amelynek taxája 6 porta tekintetében ugyanazon mezővároshoz számíttatik.”⁶¹ A hat porta minden bizonnyal az itt élő *armális* – címereslevéllel rendelkező – nemesekre vonatkozott, akik 1635-ben 8 forintra, 1647-ben 32 forint 50 dénárral járultak hozzá a Szent Korona őrzéséhez, s akiknek 1657–1658-ban egyszerű taxájuk 90 forintra, *triplex taxájuk* 63 forint 30 dénárba rúgott.⁶²

8. Táblázat
Csepel-szigeti települések portaszámai (1613–1683)⁶³

A település neve	1613	1626–1627	1635	1639	1647	1683
Makád	4 ½	4 ½	1 ¾	1	1	1
Ráckeve	10	13	15	15	?	¾
Szigetbecse	1	5	½	½	¼	?
Szigetszentmiklós	1 ½	4	?	1	½	½

⁵⁸ MOL P 1291. Esterházy család zólyomi ágának levéltára. 67. csomó. III. H. 1. fol. 21.; Szakály, 1997. 166–168.

⁵⁹ Bakács István: A dicális összeírások. In: A történelmi statisztika forrásai. Szerk.: Kovacsics József. Bp., 1957. 71–76.; Ágoston – Oborni, 2000. 154.

⁶⁰ PML IV. 23-a. CP. II. 1.; Szakály, 1981. 227.; Pest–Pilis–Solt megye XVI–XVII. századi dica- és dézsmajegyzékei. Közreadja: Szakály Ferenc. Bp., 1995. 65., 70. és 77. (Előmunkálatok Pest megye monográfiájához 1.) (a továbbiakban: Szakály, 1995.)

⁶¹ PML IV. 23-a. CP. II. 21.; Szakály, 1995. 87.

⁶² Szakály, 1981. 237–238.; Szakály, 1995. 70. és 77.

⁶³ Makkai, 1958. 108.; Kosáry Domokos: Pest megye a kuruckorban. In: Pest megye múltjából. Tanulmányok. Szerk.: Keleti Ferenc, Lakatos Ernő, Makkai László. Bp., 1965. 18.; Szakály, 1995. 65., 67., 70., 73., 77., 87. és 106.; Szakály, 2001. 438.

A vármegye hatósága 1660-ban keserű hangnemben értesítette a Bécsben tartózkodó I. Lipót magyar királyt (1657–1705), hogy „*a szegénység mind a töröknek kegyetlensége miatt, s mind az magunk nemzet, tudniillik az végbelieknek nagy és megmondhatatlan kóborlása, sarcoltatása és pusztítása miatt utolsó veszedelemre és szegénységre jutott és...már nagyobb részire el is pusztult.*”⁶⁴ Ifjabb Gyürky István szolgabíró és Kandó János esküdt ülnök az 1677. január 17–18-án Füleken tartott vármegyei közgyűlésen hasonlóképpen ecsetelte Ráckeve sorsát, mire a testület a mezőváros portaszámát háromról másfélre csökkentette.⁶⁵

A 17. század utolsó harmada még szomorúbb képet mutat. 1683-ban mindössze $\frac{3}{4}$ portát regisztráltak a hászvárosban; alig többet, mint Szigetszentmiklóson, s meglepő módon kevesebbet, mint Makádon (8. táblázat). „*Ha Budát ostromolták, abból Kevire mindig újabb vész származott. A legnagyobb az volt, amelyet 1683-ban szenvedtek el. Miután ugyanis Bécs ostromától elűzték a törököket, a menekülő ellenséget üldöző lengyelek elkóborolva, a törököktől kiűrtett városba érkeztek, s a városra sarcot vetnek ki. A polgárok számára biztonságot ígérnek, ha a rájuk parancsolt sarcot hamarosan megfizetik. Ezek, az idő mostohasága miatt, amennyire az anyagi lehetőségük engedte, meg is tették, amidőn a lengyelek hitszegően megtámadják a várost, a boltokat betörik, s ami bárhol elibük akad, szorgalmasan összeszedik, s polgárok szekereire feldobált teherrel eltávoznak a pokolba. Ezt megirigyelték a németek, s ők is ide tartanak, és ami a lengyelek fosztogatása után megmaradt, azt teljesen kifosztják.*” – érzékeltette a pusztulás mértékét a török kiűzése után fél évszázaddal Bél Mátyás.⁶⁶

1684-ben újból hadszíntérré vált a Csepel-sziget. Ekkor az osztrák és a lengyel katonák ismét kirabolták Ráckevét. 1686 nyarán a helybeliek az Angyali- és a Somlyó-szigetre menekültek, s csak három–négy hónappal később tértek vissza lakóhelyükre. Az előtte levő évben Szigetbecsén húzták meg magukat: „*1685. Ráckevei Nagy János az Pusztuláskor Becz[i]n [Becsén] az népnek Szűk és kevés volta miatt maga viselte a Biroságot.*”⁶⁷

⁶⁴ Makkai, 1958. 118–119.

⁶⁵ Borosy András: Pest–Pilis–Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1638–1711. II. kötet. 1666–1680. Bp., 1984. 169. p. Nr. 1832. (Pest Megyei Levéltári Füzetek 7.)

⁶⁶ Bél Mátyás Pest megyéről. Ford.: Szabó Béla. Szentendre, 1977. 143. (Pest Megyei Múzeumi Füzetek X.)

⁶⁷ PML V. 180/A-a. Ráckeve mezőváros iratai. Tanácsíratok. 13/a. kötet. Ráckevei krónika (1600–1836). 16. p.; Bognár József: Csepel. In: Tudománytár. 14. kötet. Buda, 1843. 188–189.; Tamássy Andor: Adatok Ráckeve történetéhez. Ráckeve, 1950. 71–72. Kézirat a ráckevei Árpád Közérdekű Muzéális Gyűjteményben. Adattár. Ltsz.: 161-75.; Fenyvesi László: A Duna-mellék és a Kiskunság pusztulása Buda ostromai idején (1683–1687). In: Gazdaság és mentalitás Magyarországon a török kiűzésének idején. Szerk.: Praznovszky Mihály és Bagyinszky Istvánné. Salgótarján, 1987. 109. (Discussiones Neogradienses 4.) (a továbbiakban: Fenyvesi, 1987.); Fenyvesi László: Buda ostromai és a Duna-mellék pusztulása egy 1687-es siralomvers tükrében (Eseménytörténeti áttekintés, forráskritikai elemzés és szövegközlés.) In: Végvár és társadalom a visszafoglaló háborúk korában (1686–1699). Szerk.: Bodó Sándor és Szabó Jolán. Eger, 1989. 259. 84. jegyzet (a továbbiakban: Fenyvesi, 1989.)

(Kun)Szabadszállási Mihály ráckevei jegyző *Szomorú eseti az Városnak elpusztulasarul* (1687) című művében feljegyezte, hogy a Somlyó-sziget 1684–1686 között tizenhét falu lakóinak nyújtott menedéket: „Tizen hét Faluval Szorultunk volt egybén a Két Duna Között az Somlyo Szigethben.”⁶⁸ A szóban forgó települések neve a következő: Kiskunlacháza, Szabadszállás, Kunszentmiklós, Fülöpszállás, Dunaharaszti, Taksony, Tass, Szigetszentmiklós, Tököl, Szigetbence, Makád, Áporka, Pereg, Dab, Dömsöd, Szalkszentmárton és Dunavecse.⁶⁹ „A ráckevei lakosok teljesen szétszóródtak, ezidőben a kunok és más kóbor elemek lakják a nevezett Ráczkevi mezővárost.” – olvasható az 1686. évi portálajstromban.⁷⁰ 1687 tavaszán Lacházi Öreg Szabó István és Molnár András bírák idejében árokkal, sánccal, sorompókkal és strázsával kellett megerősíteni Ráckevét a székesfehérvári törökök megújuló támadásai ellen. Ebben az esztendőben olyan éhínség tombolt a mezővárosban, hogy a keveiek megfelelő élelem híján macska- és lóhúsevésre kényszerültek.⁷¹

A 17. század első fele új helyzetet teremtett a Csepel-szigeti településeknek a hódító hatalomhoz fűződő viszonyában. A források szerint a Ráckevén működő kádi 1606-ban hozta meg utolsó ítéletét. Hivatala ezután megszűnt, s úgy látszott, elhárulnak azok az akadályok, amelyek a helyi vezetők munkáját nehezítették. Az egyre önállóbbá váló önkormányzatok persze továbbra is a török engedélyével hirdethették ki ítéleteit, ám a bírósági illetékek ettől fogva már nem a megszállók kasszájába folytak be.⁷²

A kezdeti sikerek nyomán felbuzduló falunagyok (*villici*) és bírák (*judices*) keserűen vették tudomásul, hogy a kádi kivonása nem oldott meg minden problémát. Gyakorlatilag cseberből vederbe kerültek azzal, hogy az adonyi kádi a szigetre is kiterjesztette – vagy legalábbis igyekezett kiterjeszteni – a fennhatóságát. Az oszmán tisztségviselő sokszor a tettegességtől sem riadt vissza feladata teljesítése közben. 1642 tavaszán például úgy megverte a ráckevei bírót, hogy a szerencsétlennek majdnem eltört a keze. A mezőváros első számú vezetője Budára ment panaszt tenni, mire a pasa „behozatta a kadiát s másfél százat csapatott rajta s kadiasságát is levonta róla.”⁷³

Volt olyan időszak, amikor a megszállók a Hódoltság belsejében sem érezhették magukat biztonságban. 1640 és 1644 között bujáki, drégelyi, füleki,

⁶⁸ OSzKK Fol. Hung. 2904. fol. 31.

⁶⁹ Fenyvesi, 1987. 109.; Fenyvesi, 1989. 246.

⁷⁰ Szakály, 1995. 110.

⁷¹ PML V. 180/A-a. Ráckeve mezőváros iratai. Tanácsi iratok. 13/a. kötet. Ráckevei krónika (1600–1836). 17.; Magdics, 1888. 100.; Fenyvesi László: „Keríteni kezdenék a várost árokkal...” Ráckeve megerősítése árokkal, sánccal, sorompókkal és strázsákkal 1687 tavaszán. In: Honismeret, 1994. XXII. évf. 2. sz. 63–68. (a továbbiakban: Fenyvesi, 1994.)

⁷² Makkai, 1958. 112.; Szakály, 1981. 154.; Hegyi, 1995. 125.; Szakály, 1997. 140.

⁷³ MOL E 213. Városi és községi pecséttel ellátott iratok. 8. doboz (Pest megye). Ráckeve, No. 2. fol. 69.

gyarmati és szécsényi katonák ütöttek rajta Ahmed bég két fián, az egyiket megölték, a másik pedig csak nagy nehézségek árán tudott elmenekülni Ráckevéről. Egy másik alkalommal két párkányi török esett fogságba a hászvárosban.⁷⁴

A Habsburg–török háború idején ismételten megemelkedtek a közterhek. A ráckeveiek 1658-ban Szent György napkor (április 24.) 282 forintot, Szent Mihály napján (szeptember 29.) 120 forintot, császár adója címén 15 tallért, a szubasi íródeákjának 12 forintot, a kapi agának 60 forintot, Naszur bégnek 50 forintot és 20 tallért, helyettesének (*tíha*) 5 tallért, íródeákjának 1 pej lovat, inasának 1 pár kést, az adonyi kádinak 1 tallért, Jantsali aga deákjának 1 tallért, Sári puszta bérletéért 120 forintot, Mánteleke használatáért 10 tallért, dézsmálásakor ajándékot, sajtot és egyebeket fizettek.⁷⁵

Az 1660-as években Pest–Pilis–Solt vármegye lakosságát az érsekújvári vár építésekor nagyarányú szekér- és gyalogrobot teljesítésére kötelezték. Az egyre gyakrabban követelt ingyenmunka elvégzése alól a Csepel-szigeti települések lakói sem vonhatták ki magukat, s vállalniuk kellett azt az óriási anyagi veszteséget (szekerek tönkremenetele, állatok elhullása stb.), amelyet a többi község és mezőváros népessége is elszenvedett. „Az újvári szekerezést, tudja, hogy az *deutrum* szerint *continuuálja* [megszakítás nélkül folytatja] a szegénység...Akár milynemű halállal haljon meg az ember, de annak díját megveszi az török, az kívül mennyiben megalkhatik.” – panaszkodott 1668-ban Szücs István deák.⁷⁶

A törökkel való megalkuvás, összejárás a magyarok szemében egyet jelentett a hazaárulással, vagy ahogy akkoriban nevezték: a törökösséggel (*turcismus*). A ráckevei előljárók 1676-ban a szomszédos peregieket vádolták meg azzal, hogy „az törökhöz *folyamodnak ellenünk az keresztyén vérnek és hazánk törvényének megbántódásával; basa commissiojával* [megbízásával] és *levelével citáltatnak* [idéznek] *bennünket az török urak eleiben.*” A vármegye tisztikara, miként oly sokszor, most is megfedte a peregieket, de mivel tényleges hatalommal nem rendelkezett, akarátának nem tudott érvényt szerezni.⁷⁷

Bármilyen küzdelmes időszaknak is tűnik a 17. század, a kettős (Habsburg–török) szorításban sínylődő Csepel-szigeten nem állt meg az élet. Ráckeven például 1611-ben felépült a református templom, 1618-ban elkészült a városháza (1641-ben felújították), 1638-ban az iskolaház, 1644-ben az alsó és a felső temető, 1646-ban a városkapu és az adonyi pince, 1653-ban a felső temető „*hajléka*”, 1656-ban a temetők és 1657-ben a városháza kerítése.⁷⁸ Eközben a település kiváltságait

⁷⁴ Szakály, 1997. 141.

⁷⁵ OSzKK Fol. Lat. 4503. fol. 6.; Kovács József László: „Duna vizén lefelé úsz a ladik.” Ráckeve, 1991. 49. és 149. (Ráckevei Füzetek 14.)

⁷⁶ Purjesz István: A török hódoltság Pest megyében a XVII. század második felében (Pest megye 1688. évi vizsgálati jegyzőkönyve a török ellen). In: Levéltári Közlemények, 1958. XXVIII. évf. 180. és 198.; Borosy András: Pest–Pilis–Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái. Közigazgatási és politikai iratok. I. kötet. 1618–1670. Bp., 2001. 271. Nr. 49. (Pest Megyei Levéltári Füzetek 33.)

⁷⁷ Makkai, 1958. 120. Salamon Ferenc szerint a ráckeveiek 1675-ben tettek panaszt a vármegyénél a szomszédos peregiekre (Salamon, 1864. 280.).

⁷⁸ PML V. 180/A-a. Ráckeve mezőváros iratai. Tanácsi iratok. 13/a. kötet. Ráckevei krónika (1600–1836). 11–15.; Magdics, 1888. 94–100.; Fenyvesi, 1994. 63–68.

1626. május 16-án és 18-án a győri káptalan, 1646. október 29-én III. Ferdinánd király, 1647. november 7-én Pest vármegye közgyűlése újította meg.⁷⁹

A törökök 1685-ben adóztatattak utoljára a Csepel-szigeten: „*Mi az hatalmas és méltóságos Budai Vezérnek minden fő dolgaiban úgymint meg nevezett Haszán Tihája Isten engedelmeiből. Ez erős parancsolatunkat látván Tik Falusi Birák, hagyom és parancsolom, fél óra mulattig, vagy multság alatt, a Császár adóját mindgyárt meghozzatok, minden adóra nyolczszáz nyolczvan oszporát hozzatok ... Kevi várása 10 adó...*”⁸⁰ A felszabadító háború költségei 1686 után már egy megfogyatkozott létszámú közösség vállára nehezedtek.

⁷⁹ Árpád Közérdekű Muzeális Gyűjtemény, Ráckeve. Dokumentációs gyűjtemény. 69. 35–38.; *Magdics*, 1888. 71–78.

⁸⁰ *Hornyik János*: Kecskemét város története oklevéltárral. II. kötet. Kecskemét, 1861. 427–428.

Panyi Adrienn

AZ APAFI FEJEDELMEK MAGÁNBIRTOKAIRÓL

„...hogy szeretett hercegi férjem már sok idő óta betegen fekszik, a mit neki azon nyomorult állapot okozott, melybe erdélyi birtokaiban szenvedett romlása, ... jogos és kiutalt követeléseinak kifizetése szerfelett könyörtelenül oly soká elhalasztatott. Én is annyira pénz nélkül vagyok most, hogy anyyim sincs, hogy őt szükségében segíteni bírjam, elannyira, hogy ha a világ nagy hatalmi ezt látnák, bosszankodnának felette, hogy egy olyan hű fejedelmet, a ki boldogult atyjával együtt fejedelemséget, országot és népet, jószágait és vagyonát hűségüktől indítatva s engedelmességétől megvakítva, együgyű alattvalói szeretetből feláldozta és elhagyta, ily nyomorultan elveszni engedhetnek és sem Huszt várának csekély vételárát nem fizetik meg, ... sem a neki az erdélyi fejedelemségről lemondásért ígért évenkénti 10.000 forint pensióból négy év óta egy karjacárt sem fizettek, holott ő felsége az erdélyi fejedelemségből is azóta sok millió jövedelmet húzott.”¹

Az idézett levelet, II. Apafi Mihályné Bethlen Kata vetette papírra a bécsi udvari kamarának címezve. A sorok hűen tükrözik az 1690-es évek végi, és 1700-as évek elejei állapotokat II. Apafi Mihályra és feleségére, Bethlen Katára nézve.

II. Apafi Mihály még gyermekkorában, 1681-ben fejedelemmé választatott, apja, I. Apafi Mihály életében. A Porta, csak 1684-ben ismerte el beráttal, mint választott fejedelmet. Apja halála után 1690-ben mégsem ő az, aki adhnamét nyert a töröktől, hanem Thököly Imre. Sem a Porta, sem a bécsi udvar nem ismerte el törvényes, legitim uralkodónak, azonban, Erdély számára mégis ő a fejedelem, és annak is tartotta magát. Bethlen Katával kötött házasságát a bécsi udvar nem nézte jó szemmel. Ennek oka az lehetett, hogy Lipót császár, aki Apafi gyámja, megkérdezése és jóváhagyása nélkül kötött meg a frigy. Eme „súlyos” szabályszegés mellé felsorakozott a magán és fejedelmi birtokok kérdése. Az udvar és az erdélyi főurak is igyekeztek minél nagyobb hasznot húzni maguknak és jogosan, vagy jogtalanul, de elperelni a hatalmas Apafi jószágokat, amelyeknek jövedelmezősége nem volt elhanyagolható. Mivel a bécsi udvar felé a birtokviszonyok nem rendeződtek olyan gyorsan és eredménnyel, ahogyan az

¹ *Jakab Elek*: II. Apafi Mihályné Bethlen Kata hagyatéka, I. közlemény. Századok 1881. 671. (továbbiakban: II. Apafi Mihályné)

remélték, valamint Apafit sem szeretnék volna a fejedelemség élén látni, megparancsolták Bécsbe való felvitelét.

1697. március 2-án keletkezett az a nyilatkozat, amelyben II. Apafi Mihály lemond erdélyi fejedelmi jogairól és címéről is „...a királynál ő Felségénél Audientiája délest hetedfél órakor, Urunknak ő Nagyságának, ezt nyújtotta be Memorialéban, szóval is ezeket proponálva.”² 1701. június 10-én hivatalos dokumentumban, I. Lipót császár római szent birodalmi hercegi címet adományoz II. Apafi Mihály részére, utódai a római szent birodalmi grófi méltóságot viselhetik.

Azonban, ahogy Kata levelében is olvasható az évi 10 000 forintot sem kapták meg, ami a hercegi címmel járt volna. II. Apafi Mihály Bécsben sem szeretett volna lemondani a megszokott kényelemtől és fényűzésről. 1705. április 15-én rendeli el, hogy szüksége van egy kert locsolásával foglalkozó emberre, további szobrok és vázák kellene a kertjébe, a díszkertet bővítsék ki szőlőkerttel.³

Miből tudta fedezni a luxuskiadásait Apafi? Sajnos csak kölcsönökből. Hatalmas adósságot hagyott hátra halála után 1713-ban, amit felesége igyekezett törleszteni erején felül, nem kis áldozatok árán.

1702. november 10-én a frankfurti vendéglősnél, Peschmann Péternél hagy zálogba 8 ezüst tálat, 12 fejedelmi címeres ezüst tányért, ezüst kávékannát, ezüst lámpát és teás edényt, ezüst kávékanalak és szelencéket.⁴

1711 és 1713 között II. Apafi Mihály számolatlanul veszi fel a kölcsönöket, zálogosítja el még meglévő birtokait, csakhogy fenn tudja tartani magát. Például Fekete Péter örökösének zálogba adja a gálfalvi malom jövedelmét 3500 rajnai ft-ért, 1712-ben gróf Gyulai Ferenc részére zálogosítja el az anyjától megörökölt Udvarhely várát a birtokokkal, a csíki vashámort, máramarosi birtokrészét, 8000 magyar ft összegért. Néhai Hózman Jánosné özvegyének 1712-től 10%, majd 6% kamattal, 10 000 rajnai ft összeggel tartozott. Az unitárius egyház felé, hasonló kamatfeltételek mellett 4000 rajnai ft a tartozás. Szent Keresztesi András úrtól Bécsben 20 564 ft-ot kért kölcsön. A ránk maradt, halála után 1719. április 22-én íródott adósságjegyzék 46 040 rajnai ft-ot és 18 krajcárt rögzített.⁵

1714 szeptemberében az összesített adóssága 1 089 965 ft volt. Kata erején felül próbálkozott a visszafizetéssel, de 1718. szeptember végére is csak 1 051 729 ft-ra tudta lespasztani a tetemes összeget.⁶

Kata nem látott más kikutat, 1722-ben a bécsi udvari kamaránál, szerződésben lemondott minden birtokáról és férjétől örökölt jószágairól. Az adósságba évente 20 000 ft-ot fizetett, félévente 10 000 ft-ot. A birtokok a kincstárra szálltak át, de élete végéig birtokolhatta, saját birtok igazgatója mellé egy fiscusi társigazgatót is kineveztek. Kata élete végéig nem tudta kiegyenlíteni a számlát,

² *Jakab Elek*: Az utolsó Apafi. Történelmi Tár, XXI. kötet 1875.(továbbiakban: *Jakab*: Az utolsó Apafi). 267-268

³ *Jakab*: II. Apafi Mihályné. 671.

⁴ Ua. 670.

⁵ Történelmi lapok: II. Apafi Mihály választott fejedeleme halála után készült adósságjegyzék. Kolozsvár 394 – 395.

⁶ *Jakab*: II. Apafi Mihályné 674.

amit férje örökül hagyott rá. Halála után a birtokok egyben maradtak és jövedelméből a hitelezők felé törlesztettek.⁷

A Kata által tett szerződést többen is támadták, főleg az Apafi leányág, akik szerint szó sincs arról, hogy nem lennének örökösök, lehet a férfiág kihalt, de a női ág tovább ment, és Kata csak a saját birtokairól és a jegyajándékba kapott jószágokról nyilatkozhatott a többiről nem volt joga szerződést tenni.⁸

De melyek is voltak az annyira irigyelt Apafi birtokok, amelyeket mindenki meg akart szerezni, aki csak rokonságban vagy bármilyen nemű kapcsolatban is volt a fejedelemmel vagy családjával?

Az egyik legvitatottabb birtok Huszt. Huszt, Rhédey Ferenczné Bethlen Druzsiánia birtoka, egészen 1670-ben bekövetkezett haláláig, utána fiskális birtokként szerepel. 1665-től jövedelme folyamatosan csökkenő tendenciát mutatott. Az uradalom része volt Sziget, mely a jövedelmek jelentős részét adta, de 1680-tól kiválik belőle, és önállóan szerepel tovább, a gazdasági naplóban is megtaláljuk ezt a módosulást.⁹ Husztra vonatkozóan, I. Apafi Mihály korából két feljegyzés is található, melyek igen részletesek, az 1684. és 1685. évi állapotokat rögzítik. Később, II. Apafi Mihályné Bethlen Kata kérésére készült 1700-ban egy felmérés, inventárium. Az 1684. március 9–16. között készült leírás, a huszti várról, udvarházról, tartozék épületekről és azok berendezési tárgyairól ad részletes információkat. Megismerhetjük belőle a régi és új udvarházat, a sütőházat, öreg palotát, major házat, mosó és darabont házat, a tégláégetőt, serfőzőt, ispotályt. Megemlékezik a csűrösről, veteményesekről és a díszkertekről is.¹⁰

Az 1685. augusztus 17-én kelt leírás főleg az uradalom mezőgazdasági ágáról ad hű képet. Felsorolja a veteményesben termesztett zöldségeket, a gyümölcsfák fajtáit, vetett fűszernövényeket (pl. torma, tárkony, murok, ugorka stb.), megtudhatjuk, hogy a virágos kertben nyílnak bazsarózsák és liliomok is. Az uradalom részeként felírásra kerültek a makkos erdők, szőlők, halastavak, malmok, a puskatöltő malom. A papíros tartalmazza, hogy e birtok – Huszt – I. Apafi Mihályné Bornemisza Anna fejedelemasszony birtoka.¹¹

A legtöbb vitát Huszt mellett, Fogaras váltottak ki. A császári udvar és Bethlen Miklós szerint azokat Anna a fejedelemtől nem jogszerűen kapta, nem is adományozhatta volna oda, és mivel jogosulatlan volt már rá Anna is, II. Apafi sem örökölheti, mint fiskális jószág a királyi kamara és egyben a császár tulajdona, melyről a császár szabadon rendelkezhet, akár tovább is adományozhatja, példának okáért Huszt és Fogaras a kincstár kezébe jusson, a radnóti birtokok pedig mindjárt Bethlen Miklósnak. Bethlen Miklósnak feltett szándéka volt megszerezni a radnóti birtokokat, mégpedig a császári udvarnak tett nagy szol-

⁷ Ua. 657.

⁸ Ua. 678- 679.

⁹ *Lukinich Imre*: Erdély területi változása a török hódítás korában 1541- 1571. Budapest, MTA. 1918. 484. (továbbiakban: *Lukinich*: Erdély területi változása) 482.

¹⁰ <http://mol.arcanum.hu/urbarium/opt/a101112.htm?v=pdf&q=WORD%3D%28bornemisza%20anna%29&s=DAT&m=0&a=rec> Registrata UC 123: 2 (a) sorszám alatt (letöltés ideje: 2013. május 11.) UC = urbaria et conscriptiones

¹¹ Uo.

gálatai jutalmául. Persze, hogy minden jogi hézagot igyekezett megkeresni és a felséges császár elé tárni, bizonyítván, nem II. Apafi a jogosult.¹²

Egyébiránt is a ránk maradt források (Cserei Mihály krónika, Inczédi Pál naplója, Czegei Vass György naplója, Paskó Kristóf diáriuma) és levelezések abba az irányba mutatnak, amit maga Jakab Elek is megfogalmaz a II. Apafi Mihályról írt könyvében, hogy Bethlen Miklós inkább volt annak ártására, mint hasznára, és tevékenyen hozzájárult II. Apafi elveszejtéséhez, fejedelemségből való letételéhez. Ugyanakkor a jeles úr, magán naplójában mindezen vádakát cáfolta, váltig bizonygatva, mindig Erdélyt és a fejedelmet tartotta szem előtt munkálkodása során, de ezt sajnos már kortársai sem így ítélték meg.

Mire támaszkodott Bethlen Miklós és a császári udvar mikor perelni akarta a fejedelmet a birtokok miatt? I. és II. Apafi Mihály fejedelmi kondícióira, melyben a rendek feltételül szabják, hogy a per vagy megszakadás miatt a kincstárra maradt fiskális birtokokat, a fejedelem sem magának nem veheti el javai gyarapítására, továbbá nem ajándékozhatja feleségének és gyermekeinek sem, de a rendek jóváhagyása mellett jó célból valamely nagy szolgálatot tett, arra méltó egyénnek tovább adhatja.¹³ Tehát szerintük Huszt és Fogaras jogtalan adomány volt a fejedelem részéről feleségének.

Csakhogy két ponton is támadhatónak látszik a szerintük megdönthetetlen érv. Az első, hogy 1669-ben a rendek részéről van egy záradék kiegészítés: „hogy az eddigi ily adományok a perrel – keresés útja fennhagyás mellett, az adományosok kezén maradhatnak”.¹⁴ Fogaras tehát melyet 1664. szeptember 24-én a rendek 80 000 ft-on inscribálnak Annának és két fiának (Gergely és Gyurkó – P. A.) jogos adomány, mert bár a fejedelem tetszésére adják, de mégis csak a rendek adományozzák oda, nem közvetlenül a fejedelem.

Maradt ránk egy összeírás mely 1693. december 31-én kelt, nem tartalmazza ugyan Apafi összes birtokolt települését, hanem csak párat emel ki a jobbágyokra vonatkozó úrbéri összeírás: Felsőróna, Karancsfalva, Sugatag, Kernec, Tribuca, Farkasrév, Fejérpatak, Aknaraho, Bocsko, Kabolapolyana.¹⁵ Tehát 1693-ban ezek is II. Apafi tulajdonát képezik és azt is tudjuk, hogy 1696-ben Radnót is a kezében volt még.¹⁶

Azonban Bethlen nem csak a radnóti javakat nézte ki magának, hanem az eredetileg a Thököly nővérek kezében lévő, de azt elzálogosítva már II. Apafi javát képező Hunyadvár, Küküllővár, Illye és Cseh településeket is. Ezeket egy egyszerű szerződés keretében kívánta megszerezni Thököly Évától, Katától és Máriától. 90 000 ft-ot ajánlott fel a nővéreknek, ha azok felbontják Apafival a szerződésüket és neki adják át az említett birtokokat. A három hölgy nem csak fontolóra vette az ajánlatot, hanem azonnal cselekedett is. Tudatták, hogy az

¹² *Jakab*: Az utolsó Apafi 16 – 17.

¹³ Erdélyi Országgyűlési Emlékek XIV. kötet (1664 – 1669) Szerkesztette: Szilágyi Sándor, Budapest, 1889. (továbbiakban: EOE XIV.) 245-249.

¹⁴ *Jakab*: Az utolsó Apafi 20.

¹⁵ <http://mol.arcanum.hu/urbarium/opt/a101112.htm?v=pdf&q=WORD%3D%28apafi%29&s=DAT&m=7&a=rec> Irregrata UC 5:8. sorszám alatt (letöltés ideje: 2013. május 11.)

¹⁶ *Jakab*: Az utolsó Apafi. 65.

érvényben lévő szerződést annak okán mondják fel, hogy Apafi, rossz gazdája volt a javaknak, azok nemhogy nem gyarapodtak, hanem egyre romlottak, vesztettek értékükből, sőt feléjük való tartozását sem róttá le a fejedelem.¹⁷ Bethlen mindezt megerősítette azzal is, hogy tulajdonképpen anyai ágon ezek részben őt illetik, és ¼ részben Apafi jogtalanul bírja.¹⁸ Ezen felterjesztés egészen a császárig jutott, aki rendelkezett is a kérdésben. Csak éppen nem úgy, ahogyan a szövetkezők azt szerették volna. A császári rendelkezés kimondta, hogy Huszt és Fogaras fiskális jószág, azokat Apafi maradéktalanul szolgáltatassa a kincstár kezére.

A Thököly birtokok pedig Apafi kezén maradnak mindaddig, amíg perdöntő bizonyítékot nem szolgáltatnak arra vonatkozólag, hogy azokat Apafi jogtalanul bírja.¹⁹

1695-ben Huszt és Fogaras még mindig nincs a kincstár kezében, sőt Apafi Radnóttal kapcsolatban sem igazolta ahhoz való jogát. A császár sürgeti, tegye meg a szükséges lépéseket végre. Apafi csak annyival érvelhet, anyjától örökölte azokat és a radnóti birtok 1662 óta anyja tulajdonát képezték.

Az udvar már nem elégszik meg a birtokok elperlésével, újabb ötlettel állnak elő, mely Apafira nézve már igen súlyos jövőt vetít előre.

1696-ban a császári udvar követeli, hogy a gyermek Apafi tegye le a császárra a hűség esküt. Az eskü mellett birtokairól is rendelkezik, ami inkább már nyílt parancsnak fogható fel. Fogarast és a fejevári birtokokat váltsák ki tőle, úgy, hogy a helyőrségtartási jog és a kiváltási jog ne sérüljön. Kapja meg Fogarasért cserébe Szatmár várát a hozzá tartozó birtokokkal egyetemben. Ugyan ez a vár számít kárpótlásnak az elveendő Thököly birtokokért, a monorai, csergedi területekért, ami kb. 100 000 német tallér értéket képvisel, ugyan ilyen értékben még Magyarországon is kapjon birtokokat. Viszont a vitatott Huszt várát, sóaknákat, és jogos erdélyi örökségei mind megtarthatja.²⁰

Érthető módon Apafi nem szeretne belenyugodni ilyen könnyen a császári rendelkezvénybe, és mozgósítja egyik hű emberét, Gulácsi Albertet, aki titkos tanácsos volt mellette, lépjen fel az udvarnál érdekében. Gulácsi, 1696. május 28 – án indul tárgyalni Bécsbe.²¹

Gulácsi az alábbiakat írja naplójába: „a mikor minden méltóságától, titulusától, címétől, fejedelmi ékességéből le akarják vetkeztetni... másodsor váraitól... hunyadi, illyei, küüllővári, szigethi, szilágycsehi és többi zálogba bírt jószágaitól, Fogarastól, Husztól... harmadszor édes hazájából Erdélyországotól is ki akarják Szathmárra küldeni, és így majd semmivé tenni a világon.”²²

Erdélyben a rendek inkább szeretnének már kihátrálni az „Apafi kontra császári udvar – kié is a birtok” pereiből. A császár úgy véli a rendeknek is tárgyalni kell az ügyet és abban állást foglalni. A rendek hárátnak. Valóban folytatnak

¹⁷ Ua. 66.

¹⁸ Ua. 67.

¹⁹ *Jakab*: Az utolsó Apafi. 68.

²⁰ Ua. 69 – 70.

²¹ Ua. 76 – 77.

²² Ua. 77.

tárgyalásokat, vezetnek peres ügyeket birtokokkal kapcsolatban, de itt nem egyszerű „ellenfelekről” van szó, itt egy császár és egy erdélyi fejedelem pereskedik egymással és ez meghaladja az ő feladatkörüket. Vagyis rendezzék saját belátásuk szerint, ők ebben nem hajlandók a saját jól fel fogott érdekükben állást foglalni.²³ Apafinak a rendek előtt és a császár előtt is jelenése lenne a birtokok ügyében, de nem tesz eleget a kéréseknek. A kezdeti halogatás már túl egyértelmű, később súlyos betegségekre hivatkozik, hogyan is mehetne ő el házától ily betegen, hisz neki már a végét jósolják.

A beteg Apafi helyett küldötte tárgyal, mégpedig a már említett Gulácsi Albert, aki Pekry Lőrinc grófot, Apafi feltétlen hívét keresi fel és kér tőle segítséget. Ketten jelentős sikereket érnek el, a Thököly birtokok tekintetében. A növények, újra Apafinak adják zálogba 1696. július 19-én Illye, Küküllővár, Csehi és Sziget területeket, amik hajdan 75 000 rajnai ft-ért volta elzálogosítva, most 105 000 rajnai ft-ért gyarapítják az Apafi vagyont, 14 évig kiválthatatlanul.²⁴

A Thököly birtokok kérdése tehát Apafira nézve kedvezően rendeződött. Azonban a radnóti birtokok kérdése még mindig nyitott és vitatott volt.

A császári udvar újabb érve az, hogy korábban II. Rákóczi György fejedelem kezében volt, onnan Bacsai Ákos fejedelem, majd Kemény János kapta, és így került I. Apafi Mihály fejedelem kezére, tehát fejedelmi birtok, nem magánbirtok, mint ilyen fiskális, ergo a kincstár tulajdona, miért nem mondott már le róla II. Apafi Mihály? A kérdés nagyon jó. A válasz pedig a közügyésztől érkezik és igen jó alapnak bizonyul. II. Apafi Mihály, fejedelem ugyan, de még nem nagykorú, nem töltötte be 20. életévét, így rajta nem lehet kereskedni, mert valójában akkor rendelkezhet majd felőlük, ha nagykorúságát eléri, az udvar a kérdést addig kénytelen lesz elnapolni.²⁵

Csakhogy felvetődik ezen a jogon egy másik kérdés is, amit Jakab Elek is boncolgat. 1696-ban mikor Apafival letetetik a hűségesküt a császárra még nem nagykorú. Szerinte, csak akkor lett volna létjogosultsága az eskünek, ha az betöltötte a felnőttkort jelentő 20. évet. Maguk az esketésen résztvevők, többek között Bethlen Miklós is aláírásával igazolja a letett eskü tényét a dokumentumon, melyben benne foglaltatik feketén-fehéren, hogy II. Apafi Mihály ekkor 19 és ½ éves. Tehát az udvar intézkedései Apafival és birtokaival szemben jogtalanok, mert fiatalkorú. Tőle, a saját aláírásával ellátott dokumentumot bármilyen ingatlan átadásáról követelni nem lehetett volna, mert egy gyermek nem rendelkezhet azzal a vagyonnal, mely törvényesen csak felnőtt korában kerül a kezébe.

Apafi, bár fiatalkorú mégis köt szerződéseket, például kölcsönt vett fel 1698. október 12-én kelt levelében Kaczko nevű ősi birtokára, 9000 magyar ft értékben.²⁶

A császári udvar a közügyész szavai alapján „meg volt fogva”. Bethlen úgy ítélte, hogy az udvar tehetetlen az Apafi birtokok ügyében, így megoldási javas-

²³ Uo.

²⁴ *Jakab*: Az utolsó Apafi 82.

²⁵ Ua. 84.

²⁶ Ua. 141.

lattal állt elő számukra, és nem utolsó sorban azért, hogy végre Radnótot magáénak mondhatta. Ugyanis ebbéli szándékától továbbra sem állt el. Azt javasolja, ha per útján nem lehet elvenni Apafitól, akkor vegyék meg tőle.²⁷

1699-es jobbágy és zsellér lakos összeírásból ismerjük az I. Apafi tulajdonát képező, szilágycsehi udvarházához tartozó kisebb rész jószágokat: Alsó- és Felsőszivágy, Felsőberegsgy, Egerbegy, Mosóbány, Örményes, Podinác, Borzlyuk, Pordánfalva, Totfalva, Vadafalva, Somos, Babucz, Kolbaszfalva, Patakfalva, Felső – Középső – Alsóvárca, Oláhorvát, Benedekfalva, Lucanfalva, Szrészeg, Tohat, Sülelmed, Ardó, Dobjonújfalu, Illyésfalva, Kelences, Örmező, Szamosudvarhely, Inó, Hanisa, Kisgoroszló, Felsőszopor. Összesen 31 részjóság.²⁸

Erre azonban nem fog sor kerülni, mert nem sokkal később II. Apafi Mihály fejedelmet Bécsbe viteti a császár, ahol 1701-ben véglegesen lemond minden erdélyi jogáról, cserébe római szent birodalmi hercegi címet kap, évi járandóságot. Felesége évekkel később mehet csak utána, ekkor Apafi már 5 éve a császári udvar „foglya”. 1707-ben az erdélyi rendek megfosztják fejedelmi és nemesi jogaitól és az utolsó szál is leszakad mely Erdélyhez kötötte.

Még ez előtt, 1700-ban próbálja menteni meglévő birtokait és jogát azokra, a császár által írásos formában is megerősíteni. Leopoldhoz írt levelében, az anyjától örökölt Fejér vármegyei Kútfalvi birtokában kéri a megerősítést, utalva arra, hogy anyja azt, nővérétől Novaji Szentpáli Jánosné Bornemisza Zsuzsannától vérségi alapon kapta.

1700. december 14-i összeírás szerint Apafi javak: Huszt, Iza, Sziget, Száldobos, Táborfalva, Dulfalva (Máramaros vármegye).²⁹

1701. év fordulópont a magyar törvények értelmében. Ugyanis II. Apafi Mihály ekkortól számít nagykorúnak és tárgyalóképes félnek a birtokok szempontjából. Huszt várát el is adja a császár udvari kamarájának 175 000 rajnai talléron, a részét képező falvakkal és sóbányákkal. A szerződés 1701. augusztus 26-án kelt.³⁰

1702. év sem hoz változást Bethlen birtokszerzési terveiben, sőt a Rákóczi-ház is bejelenti igényét az Apafi birtokra. Az udvar, ahogy Bethlen érvel, már 7 éve neki ítélte a birtokot, de még mindig nem kapta meg. Annak értékét 25 000 rajnai Ft-ban állapították meg, ha többet ér a különbözetet a kincstárnak kell befizetnie. A kancellár úgy véli, ha nem kaphatja meg Radnótot, hát beérné Huszttal is. 1703-ban gyors fordulatok egymásutánja figyelhető meg az ügyben. március 2-án a császár Bethlennek adja Radnótot, majd 11 nap múlva újabb irat érkezik melyben nem csak, hogy nem adja a területet, hanem Apafinak tulajdonítja azt és védelem alá veszi őt és birtokát is. A radnóti birtok 1724-ig, II. Apafi Mihályné Bethlen Kata haláláig az Apafiak tulajdonát képezi.³¹

²⁷ *Jakab*: Az utolsó Apafi. 89.

²⁸ *Szabó T. Attila*: Bornemisza levéltár, In: Levéltári közlemények 17 – Értekezések. 1939. 250. (továbbiakban: *Szabó*: Bornemisza levéltár)

²⁹ <http://mol.arcanum.hu/urbarium/opt/a101112.htm?v=pdf&q=WORD%3D%28apafi%29&s=DAT&m=5&a=rec> Registrata UC 155:8 sorszám alatt (letöltés ideje: 2013. április 8.)

³⁰ Ua. 156 – 157.

³¹ Ua. 152- 153.

Bethlen Miklós, Radnótot nem kapja meg, viszont Huszt birtokaival lesz gazdagabb szolgálataiért. De ebben sem lelhetne nagy örömét, mert 1708-ban panaszkodik, hogy se pénz, se birtok, hiába kapta ő meg Husztot, ha azzal még mindig a császár rendelkezik, ugyanis igaztalan vádak alapján – császári udvar felé hűtlenség vádja – vagyonát elkobozták tőle.

II. Apafi Mihály, Bécsben végrendelkezett 1706-ban felesége javára, abban az esetben, ha ő halálozna el kettejük közül előbb. Katára hagyja a következőket: Hunyad vára, Illye vára, Berettyén és Hátszegen levő nemesi udvarházat, Küküllő vármegyei várat, Szilágy Cseh várát Közép Szolnok vármegyében, az ezekhez tartozó javakat, mezővárosokat, birtokokat, praediumokat, részjóságokat, havasokkal és minden jövedelmükkel, a Thököly nővérektől visszaszerzett birtokokat, a karnoki udvarházat Alsó Fehér vármegyében. Fogaras várában és annak környékén lévő zálogi jogokat. Alsó-Fehér vármegyében Balázsfalva kastélyát, az algyógyi udvarokat minden részével, Katát illeti majd. Ugyan ez vonatkozik Ebesfalvára, Almakerékre is. Kata is rendelkezik, ha ő hagyná el előbb ezt a világot, mint férje mindenben hasonló módon jár el akár a férje, és az ő javára írja a Torda vármegyei Bodonban lévő nemesi udvarházát.³²

1713-ban bekövetkezett halála után, a még meglévő birtokait, felesége Bethlen Kata öröklé és birtokolja élete végéig.

Kata 1713-ban visszaszerelte a Thököly féle máramarosi területeket, cserébe átadta: Illyét, Szilágy Csehet, Magyar – Berkényt, Bajnitránt, Kelemenest és az Algyógyon lévő birtokrészeit.³³

1714. március 22-én II. Apafi Mihálynak atyai ágon rögzítik: Ebesfalva, Szászernye, Hondorf, Újfalu, Rudaly.³⁴

Ebesfalvai birtok részéről részletes leírás maradt ránk (Küküllő vármegye): Kastély, kertek, malom, erdő, szőlők, udvar, gyümölcsös, szántó, halastavak, pincék, istállók, díszkert. Szól az adókról is. Taxával tartoznak az örmények, akik jobb helyen laknak azok 8 forintot fizetnek, akik rosszabb helyen azok 4 Ft-al tartoznak, papjuk adómentességet élvezett. Volt egy előzetes megállapodás az örmények és a földesurak között, hogy amíg házaikat fel nem építik, életüket ki nem alakítják, 3 évig nem fizetnek adót. Külön kiemelik a medgyesi szász székhez tartozó sárosi jobbágyokat, akik a területükből egy részt zálogba adtak a földesuruknak. A református papok a földesurak jóvoltából a beszolgáltatott bárányokból ¼ részt kaptak, a jobbágyoktól zabot, Húsvétkor bárányt, ha azt adni nem tudták 3 tyúkkal tartoztak. Az oláh jobbágyok is cenzust fizettek földesuruknak, és 2 zsák gyapjút is adtak. A jobbágyok adózásának alapja a telek volt,

³² A dokumentumot, Dr. Fazekas István - bécsi levéltári delegátus - úrtól kaptam, II. Apafi Mihály hercegi kinevező okiratával együtt. Ezúton is köszönöm a segítségét és munkáját. Österreichisches Staatsarchiv Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Hofarchiv Obersthofmarschallamt VIII. Testamente Kt. 629 1713/2 Apaffy, *Jakab*: II. Apafi Mihályné. 675.

³³ *Jakab*: II. Apafi Mihályné. 674.

³⁴ <http://mol.arcanum.hu/urbarium/opt/a101112.html?v=pdf&q=WORD%3D%28bornemisza%29&s=DAT&m=0&a=rec> (letöltés ideje: 2013. május 11.)

telkenként adóztak, robottal tartoztak, ami 4 nap / hét volt, a terményekből tized fizetés, ahogy a bárányból, borból is.

Szászernye, (Küküllő vármegye) szőlő, szántó, erdő, halastó. Az itteni jobbágyok is census kötelesek voltak, akik közülük szőlővel is bírtak 1 Ft értékű mustot voltak kötelesek beszolgáltatni, robot kötelesek 2 nemes kivételével. Szászernyének tehát a sajátos jellege a szőlő lehetett.

Hondorffnál (Küküllő vármegye) nemesi kúria, magtár, istálló, kert, csűr, gyümölcsös, malom, rét, erdő, szőlő. Területén valószínűleg a sertés tartás volt kiemelkedő, mert a helyiek disznónként 15 dénárt, az idegenek 18 dénárt fizettek, míg a beadási tizedből, ¼ a református lelkészt illette meg.

Ujfalunál rögzítettek: (Küküllő vármegye) szőlő, szántó, rét, erdő.

Rudaly, (Küküllő vármegye) szántó, rét, erdő. Ujfalú és Rudaly tekintetében nem találunk adott forrásban információkat a taxáról és a jobbágyok kötelezett-ségeiről.³⁵

1714-ből marad fenn egy összeírás a II. Apafi javak tekintetében Algyógy és környéki falvakról: itt Algyógyon kívül még 19 kisebb települést említenek meg: Bozes, Mada, Wadistina, Renget, Erdőfalva, Bolsa, Tekerő, Porkura, Kalamanest, Banyica, Nagyoklos, Bosorod, Csikmó, Homoród, Hód, Kisalmás, Voja, Nyírmező, Bokonya. Férje után, Bethlen Kata tulajdonát képezték ezen falvak is. 1716-ból fennmaradt egy biztosító levél, amelyet Bornemisza János állított ki II. Apafi Mihályné részére, hogy a hölgy az algyógyi fürdőt szabadon használhatja továbbra is.³⁶

1722. február 4-én Bécsben kelt a már említett szerződés, amelyben lemondott a férjétől örökölt és saját birtokairól is.³⁷

II. Apafi Mihálynak és feleségének Bethlen Katának a szakirodalom szerint nem volt utóda és általában megjegyzik, hogy nem született vagy nem tudunk róla, hogy született volna gyermek. Ennek ellentmond egy 1696. július 22-i adat, „II. Apafi Mihály fejedelem első szülött leányocskáját halva idehozzák, a középkapuba elébe mentünk s a ref. Templomba kísértük, nem énekeltünk, adtak 13 frt. 53 krt.”³⁸

Leopold császár 1701 augusztusában kelt levelében egy fél sor szól a „családi állapotokról”: „Apafi Mihály, neje, születendő mindkét nemű gyermekei nevében...”³⁹ A mondattöredék arra utal, hogy 1701 augusztusában nincs gyermeke a párnak. Arra nézve sem kerültek elő adatok, hogy további gyermekkorban elhalálozott utód lett volna, a lánykán kívül. Az Apafi birtokok így Kata lemondása

³⁵ <http://mol.arcanum.hu/urbarium/opt/a101112.htm?v=pdf&q=WORD%3D%28apafi%29&s=DAT&m=0&a=rec> (letöltés ideje: 2013. március 2.)

³⁶ Szabó T. Attila: Bornemisza levéltár 250.

<http://mol.arcanum.hu/digilib/opt/a101002.htm?v=pdf&q=BKMK%3D%28szab%F3%20t%20attila%29&a=list> (letöltés ideje: 2013. június 10)

³⁷ Österreichisches Staatsarchiv Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Hofarchive Obersthofmarschallamt VIII. Testamente Kt. 629 1713/2 Apaffy, *Jakab*: II. Apafi Mihályné. 675.

³⁸ Egyháztörténelmi adatok CXII. Unitárius halottak és temetések (1692–1703) Keresztény Magvető 22 évfolyam 4 füzet (1887. Július – augusztus) Közli: Benczédi Gergely 252.

³⁹ *Jakab*: Az utolsó Apafi. 155.

után nagyrészt a Bethlenek kezébe került. I. Apafi Mihály fejedelem és Bornemisza Anna fejedelemasszony reményei, hogy gyermekeik, majd az 1680-as évek közepén már csak a kis Mihály, az általuk ősöktől örökölt birtokokat átveszi, szerzett javait gondozza és lehetőségeihez mérten gyarapítani fogja, nem teljesülhetett.

Bornemisza Anna latin nyelven íródott végrendeletéből pontosan tudjuk, hogy mely birtokokat hagyta egyetlen fiára. Azonban a végrendelet előtt még kötött egy egyezség, arra az esetre, ha a fejedelmi pár utód nélkül halálozna el.

A fejedelem és fejedelemasszony saját birtokairól szabadon rendelkezhetett. 1667-ben, Bornemisza Anna kötött a káptalan előtt egy szerződést, Bethlen Jánossal, Bethlen Farkassal, Elekkel és Gergellyel. A szerződés Anna és Apafi magánbirtokairól szólt. Amennyiben a fejedelem örökös nélkül halálozik el, úgy az ebesfalvi, almakereki, katonai, gálfalvi udvarházakat, a bányabükki és borgói részeket a Bethlenek kapják meg. Amíg Anna és a fejedelem él, addig ezeket a területeket használják, a katonai jószágot 6000, a többit 10 000 Ft-ig el is zálogosíthatják. Örökös nélküli elhalálozás esetén a fent nevezettekre száll.⁴⁰ A szerződés 1624-ben lépett életbe, ekkor hunyt el ugyanis II. Apafi Mihály özvegye, bethleni Bethlen Kata, a házasságból pedig nem született utód. A javakat bethleni Bethlen Lajos (Bethlen Farkas unokája) fogja kiperelni Bécsben hat év utána-járás révén. Egyedül egy birtokot nem kaptak meg, ez pedig Ebesfalva volt, amit az örmények birtokolhattak, a kincstár nekik ítélte. Helyette azonban nekik adták Retteget, Árokallyát, Kentelket, Kerlést.

Almakerék nincs folytonosan az Apafi család birtokában, ezt korábbi oldalakon már olvasható volt. Rétyi Péter naplójában található feljegyzésből arra következtethetünk, hogy az 1660-as évek elején sem Apafiék tulajdona: „1665. augusztus 23. Urunk Önagysága visszaszerezvén Almakereket, inventáltam azt és connumeráltam Szkórei András provisor uram kezébe, mely jószágot urunk önagysága a tatárok kezéből való kiszabadulás váltságáért adá Ugron András uramnak.”⁴¹

Az 1668-ban újabb családi birtokkal találkozunk, amely nincs Apafi kézben, még hozzá anyai ágon való jussukat kéri számon, Apafi Mihályon a testvérek. Petki Ferenc (Apafi Mihály anyja, Petki Borbára – P. A.) Rákóczi fejedelem alatt bünt követtet el, amiért az elkobozta birtokait, és egy Szalánczi István nevezetű embernek adományozta. Szalánczi halálhíre gyorsan terjedt az Apafik körébe, félték attól, hogy az elhunyt három leánya öröklí azokat. „(néhányan, ugyan attól az anyától született rokona és anyja bátyjának néhány ivadéka) azzal vádolta meg Apafit, hogy eddig nem viselt elég jól gondot a családjára, mivel idegen kézben hagyta az anyai jogon nekik járó birtokokat, amelyeket Rákóczi, az ő állításuk szerint a legnagyobb igazságtalansággal ragadták el tőlük. Ezért

⁴⁰ *Kövári László*: Erdély nevezetesebb családai. Kolozsvár 1854. 41.

⁴¹ *Maria Ursutiu*: Egy fejedelmi számtartó diáriuma a XVII. századból. Közli: Zayzon Gábor. (továbbiakban: Rétyi Péter naplója) o.n. = oldalszám nélküli (továbbiakban: Rétyi napló)

amíg tekintélye van, Apafinak foglalja vissza a legfontosabb Derzs nemesi udvarokat a hozzá tartozó javadalmakkal.”⁴²

Annát sokan vádolták fősვნénységgel, mert pénzt nem szívesen adott ki, a kezéből, viszont minden beérkező garasról pontos feljegyzést vezetett. Nem titkolt célja az volt, hogy fiának, Erdély leendő fejedelemének semmiben ne kelljen szűkölködni, fejedelmi módon, biztos anyagi háttérrel tudjon uralkodni. Ha az előzményeket tekintjük, a „trónörökös” esetén azt látjuk, egyenes az út Erdély trónusáig, anyja pedig jelentős vagyont hagyott egyetlen gyermekükre.

1684. március 9–16 adatok alapján Anna birtokában volt Huszt mellett: Técső oppidum, Hosszúmező, Visk oppidumok, Iza, Száldobos, Dulfalva, Talaborfalva, Bustyaháza, Körtvélyes. Ezekről Anna nem tesz említést az alábbi végrendeletében.

A kiinduló pont, Bornemisza Anna ránk maradt végrendelete, melyben minden ingó és ingatlan vagyonát a fejedelem – I. Apafi Mihály – jóváhagyása mellett, egyetlen fiára hagyja. A végrendelet 1684. október 22-én került megerősítésre, Anna halála előtt 4 évvel, melyben fiát, a rendek által választott és megerősített, a Porta részéről is elismert jövendő erdélyi fejedelemnek tekinti. A végrendeletben megtaláljuk a birtokok felsorolását.

Íme, Anna hagyatéka fiára: Huszt vára a máramarosi sóaknák kamarájával, Fogaras vára a fogarasföldi, kománai és porumáki udvarházakkal, Udvarhely vára, a Miklósfalvi udvar. Ezek mind Udvarhelyszék megyében találhatóak. Fejérvár megyében a balázsfalvi vár és a kútfalvi udvar az örökség. Továbbá birtok részekről is rendelkezik ezek: Segesvárszéken belül Szász – Szent Lászlón lévő birtok része, Medgyes esetén Walhid rész. Rendelkezik arról, hogy fia örökölje: algyógyi udvarház és meleg fürdők, jelentős szőlő birtokok Nagy-Okloson (Hunyad vármegye), és a Nagy Ekemező birtokok a dézsmával együtt. Ezekon kívül fiáé a fentebb említett birtokokhoz tartozó malmok és egyéb tartozékok és vámok is.⁴³

A birtokok jövedelmezőségéről viszonylag reális képet alkothatunk Bornemisza Anna ránk maradt gazdasági naplóból. 1667-től vezette, és még halála követően, 1688 után is pár évig vezethette olyan személy, aki a birtokok kiadásait, bevételeit intézte, az ő neve nem maradt ránk. Két féle kiemelés látható a táblázatban, dőlt betűvel vannak jelölve az új bekerülő birtokok, félkövérrel pedig azok, amelyek már nem találhatóak adott könyv felsorolásában.

⁴² *Bethlen János*. Erdély története 1629 – 1673. Fordította: Vásárhelyi Judit, Budapest 1992. 332.

⁴³ *Jakab*: Az utolsó Apafi. 16.

Birtokok Bornemisza Anna gazdasági naplói alapján 1667–1690 (átnyúlik 91-re is)

	I. Könyv 1667 – 1672	II. Könyv 1673 – 1679	III. Könyv 1680 - 1685	IV. Könyv 1686 – 1690 (91)
1.	Fogaras	Fogaras	Fogaras	Fogaras
2.	Porumbák	Porumbák	Porumbák	Porumbák
3.	Fejérvári proventus ⁴⁴	Fejérvári proventus	Fejérvári proventus	<i>Szeben</i>
4.	Zalatna (Zalakna)	Zalatna	Zalatna	Alvincz
5.	Alvincz	Alvincz	Alvincz	Zalatna
6.	Déva	Déva	Déva	Radnóti proventus
7.	Görgényi proventus	Görgényi proventus	Görgényi proventus	Déva
8.	Szamosújvár	Szamosújvár	Szamosújvár	Görgényi proventus
9.	Kővár	Kővár	Kővár	Kővár
10.	Kapnyikbányai proventus	Kapnyikbányai proventus	Kapnyikbányai proventus	Szamosújvár
11.	Székelyhidi proventus	Székelyhidi proventus	Székelyhidi proventus	Sófalva
12.	Radnóti proventus	Radnóti proventus	Radnóti proventus	Kapnyikbányai proventus
13.	Balázsfalvi proventus	Balázsfalvi proventus	Balázsfalvi proventus	<i>Szilágycsehi</i>
14.	Katonai proventus ⁴⁵	Katonai proventus	Katonai proventus	Hunyad
15.	Ebesfalvi proventus ⁴⁶	Ebesfalvi proventus	Ebesfalvi proventus	<i>Illye</i>
16.	Hunyadi proventus	Hunyadi proventus	<i>Komána</i>	<i>Küküllővár</i>
17.	Gálfalvi proventus	Gálfalvi proventus	<i>Sófalva</i>	Sziget
18.		<i>Bocskói proventus</i>	<i>Csik</i>	Komána
19.			<i>Sziget</i>	Balázsfalvi proventus
20.			<i>Huszt</i>	Ebesfalvi proventus
21.			<i>Udvarhely</i>	Csik
22.				Udvarhely
23.			Hunyadi és Gálfalvi proventus	Hunyadi és Gálfalvi proventus, Huszt és Fejérvár

A változás okai a következők lehetnek: Szebenbe húzódik vissza az udvar az 1686. hadi mozgások miatt. Fejér kikerül a listából, Szádeczki Béla szerint szintén a hadi mozgások az oka, nem biztonságos ez a terület, és nem tudják már kellő képen ellenőrzésük alatt tartani gazdasági értelemben, az átvonuló, fosztogató seregek miatt, pedig az onnan beszédhető jövedelem már nagyon csekély.⁴⁷

⁴⁴ Ma: Gyulafehérvár

⁴⁵ Katolna, Szentkatolna,

⁴⁶ Erzsébetváros

⁴⁷ *Szádeczky*: I. Apafi Mihály fejedelem udvartartása. Bornemisza Anna gazdasági naplói, Budapest, 1911, I. Könyv, 29. (továbbiakban: *Szádeczky*: *Gazdasági napló*)

A Gazdasági napló 276. oldala alapján egyes nagyobb egységeket alkotó falvak:

	Fejérvár	Alvincz	Balázsfalva	Zalatna	Radnót	Ebesfalva	Katona
1.	Benedik	Oláh – Alvincz	Tűr (Fejérvármegye)	Zalatna	Radnót (Küküllő vm.)	Ebesfalva (Küküllő vm.)	Bálványos – Várallya
2.	Felső – Gáld	Borsó – Mező	Balázsfalva (Fejérvármegye)	Fenes	Dég (Küküllő vm.)	Hondorff (Küküllő vm.)	Borgó
3.	Oláh – Bocsárd	Kárna	Szászpatak (Fejérvármegye)	Praeszáka	Kocsárd (Küküllő vm.)	Ernye (Küküllő vm.)	Bányabik
4.	Mentes	Magyar- alvincz	Csefod (Fejérvármegye)	Galacz	Lekencze (Torda vm.)	Gálfalva (Küküllő vm.)	Katona
5.	Gaurán	Borberek	Holdvilág (Fejérvármegye)	Topánfalva	Ikland (Torda vm.)	Alamakerek (Fejér vm.)	Devorszer (talán Devecser)
6.	Tóthfalud	Rakató	Nagycsergőd (Fejérvármegye)	Petresány	Bogát (Torda vm.)	Ujfalud (Fejér vm.)	
7.	Magyar – Igen		Kútfalva (Fejérvármegye)	Bisztra	Alsó – Oroszi (Torda vm.)	Rudaly (Fejér vm.)	
8.	Sárd		Péterfalva (Küküllő vm.)	Abrugyfalva			
9.	Kisfalud		Iklód (Küküllő vm.)	Bucsum			
10.	Poklos		Panad (Küküllő vm.)	Körpönyes			
11.	Ponor		Szancsal (Küküllő vm.)				
12.	Remete		Szépmező (Küküllő vm.)				
13.	Magyar – Orbód						
14.	Diómál						
15.	Váradgya						
16.	Dállya						
17.	Csüged						
18.	Sóspatak						
19.	Strása						
20.	Tate (Táté, Tháte)						
21.	Drombár						

Szamosújvár, Déva, Csernabánya, Görgény, Kővár esetén csak ezeket adja meg, külön településeket nem rendel mellé. A Gazdasági napló ezt a 13 területet fejtí ki bővebben település, porta szám alapján a II. könyv végén.

Jövedelmezőségükre vonatkozóan, 1667–1669 között vizsgáltam meg Anna gazdasági naplóját a 14 felsorolt uradalom kiadásai és bevételei tekintetében. A naplóban szereplő adatok alapján végzett számításaim azt mutatják, hogy amíg Fogaras 14 200 forintot, Zalatna 19 311 forintot, Fehérvár 5110 forintot juttatott

a fejedelmi kincstárba, 1667–1669 között. Bíró Vencel, ugyancsak a Gazdasági naplót hasznosítva úgy vélte, Fogarashoz 14 900 ft, Zalatnához 17 000 ft, Fejérvárhoz pedig 4800 ft köthető.⁴⁸ R. Várkonyi Ágnes Balázsfalva és Ebesfalva éves átlagos bevételét 15 000 ft-ra becsülte.⁴⁹ Nagy valószínűséggel nem minden bevétel kerülhetett rögzítésre, habár a napló első látásra igen precíznek és pontosnak tűnik. Az uradalmak összesen 49 256 ft jövedelmet eredményeztek, a kiadások pedig 34 358 ft-ra rúgtak számításaim alapján. Mivel a kiadási oldal feltételezhetően hiányos, a kiadások mértéke lényegesen több lehetett.

Egyes sóaknákat és portusokat 1676-ban I. Apafi Mihály bérbe adta Szegedi Szegedi Györgynek és Rákosi Budai Péternek 38 000 imperiális talléron. Portus: marosváradgyai és dévai, sóaknák pedig: vízaknai, tordai, kolosi, széki, dési.

A birtokok „történetéről”, részeiről Lukinich Imre: Erdély területi változásai című könyvéből tudhatunk meg információkat.

Bocskó, (Máramaros megyei birtok) 1680-ig Anna gazdasági naplójában önállóan szerepelt, utána viszont már Sziget részeként találkozunk vele. Tulajdonlása nem volt egyértelmű. Rhédey Ferenc magánbirtokaként jegyezték, de már az 1610-es években vitatott volt a magánbirtok státusza. Ugyanis ekkor Drágffy családi hagyaték, de a família története itt magszakadás miatt véget ért, utód nélküli elhalálózásra hivatkozva.

1615-ben a király magának tulajdonítja, de döntés hiányában a birtok státusza függőben maradt, így nem lehet megállapítani valóban magán vagy királyi birtok volt-e Bocskó.⁵⁰ 1678. január 5–22 között I. Apafi Mihály fejedelem birtokaként jelöli az oklevél, részei ekkor: Lonka, Ruzsucska, Kabolapojána, Nagy Patak, Karácsffalva, Bocskó – Rahó, Kaszó Pojána, Kőrösmező.⁵¹ 1678. május 13–19-én a felsorolásban Nagy Patak már nem található meg, de újonnan szerepel benne Borkút.⁵² 1681. február 4–8-át illetően Máramaros megyében, Bocskóhoz, Bocskó-Rahót már nem vezették fel.

Csetneken, Apafi és Rákóczi birtokokat is találunk, melyek általában 1/3–1/3 részben birtokoltak. A két tulajdonos birtokán más „rend” uralkodott. A Rákóczi birtokokon élő jobbágyok taxások voltak, ők fizették a taxát, de robottal nem tartoztak uruknak. Az Apafi birtok jobbágyai a taxa mellett majorsági feladato-

⁴⁸ *Bíró Vencel*: Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése (1542 – 1690), Kolozsvár, 1917. 134. (továbbiakban: *Bíró*: Az erdélyi fejedelmi hatalom)

⁴⁹ *R. Várkonyi Ágnes*: Erdélyi változások (Nemzet és emlékezet sorozat), Budapest. 1984. 67. (továbbiakban: *R. Várkonyi*: Erdélyi változások)

⁵⁰ *Lukinich*: Erdély területi változása 352.

⁵¹ <http://mol.arcanum.hu/urbarium/opt/a101112.htm?v=pdf&q=WORD%3D%28apaffi%29&s=DAT&m=15&a=rec> MOL. Regestrum UC. 148: 32 (a) sorszám alatt (letöltés ideje: 2013. május 11.)

⁵² <http://mol.arcanum.hu/urbarium/opt/a101112.htm?v=pdf&q=WORD%3D%28apaffi%29&s=DAT&m=14&a=rec> MOL. Regestrum UC. 148: 31 sorszám alatt (letöltés ideje: 2013. május 11.)

kat is elláttak. Egy fenn maradt összeírás megörökítette a jobbágyok neveit, igarót, állatállományt.⁵³

Tudjuk belőle, hogy a csetnekiek robottal tartoztak, míg a pusztatelkiek gabonadézmája a prédikátort illette, Gacsalk lakosai zab – köből és tyúk adóval szolgáltak. Dobsina lakosai ugyan mentesek a robot alól, de kötelesek 1 hét kaszálást végezni.

Apafi birtokok tekintetében több összeírás is fenn maradt a birtokok neveivel, az első 1683. március 8. Itt a csetneki uradalom egy része Apafi Miklós tulajdona, és feleségére Széki Teleki Annára, valamint fiukra Apafi Györgyre hagyja:

Csetnek oppidum, portio, Rester, Geczel, Petermoly, Fekete Patak, Felső Sajó, Redova, Fekete Lehota, Kis Szlávosi, Hankova, Oktina, Gencs, Újfalu, ezek portio megnevezéssel, Somkut praedum portio, Dobsina oppidum, portio jelöléssel.⁵⁴ 1685. április 14-i állapotokat rögzített: Apafinak, Lukovistye nevű birtokán a jobbágyok pénzszolgáltatással tartoztak. Rákóczi – Apafi – Petneházy birtokként említik Gömör megyében: Ratkó oppidumot, valamint az alábbi településeket: Lehota, Ribnik, Ispanmező, Derencs, Esztrény, Lukovistye, Kieste, Polom, Cirokava, Bisztru, Gerlicze, Ploszko, Szuha, Lipocz.⁵⁵

A második összeírás 1685 novemberét tartalmazza. Egyedül Csetnek szerepel oppidum megnevezés alatt, a többi terület portio státuszban található, kivétel Bomapa, itt nincs külön megjelölés. Portiok: Gacsaltz, Rostar, Felő Sajó, Ochtina, Kis Szaboska, Hankova, Redova, Fekete Lehota, Fekete patak, Szabocz, Lekenye, Rekény Új falu, Dobscha, Szelec, Pokorad, Cserencseny, Alsó Csoma, Hegimegh, és Feled, Alsó Porkod, Szerke, Simony, Gesztete, Bielan, Majom.⁵⁶

⁵³ <http://mol.arcanum.hu/urbarium/opt/a101112.htm?v=pdf&q=WORD%3D%28apafi%29&s=DAT&m=1&a=rec> Registrata UC3: 35 sorszám alatt (letöltés ideje: 2013. május 11.)

⁵⁴ <http://mol.arcanum.hu/urbarium/opt/a101112.htm?v=pdf&q=WORD%3D%28apafi%29&s=DAT&m=0&a=rec> Registrata UC 3: 32 sorszám alatt (letöltés ideje: 2013. május 11.)

⁵⁵ <http://mol.arcanum.hu/urbarium/opt/a101112.htm?v=pdf&q=WORD%3D%28apafi%29&s=DAT&m=3&a=rec> Registrum UC 66: 44 sorszám alatt (letöltés ideje: 2013. május 11.)

⁵⁶ <http://mol.arcanum.hu/urbarium/opt/a101112.htm?v=pdf&q=WORD%3D%28apafi%29&s=DAT&m=1&a=rec> Registrum UC3: 35 sorszám alatt (letöltés ideje: 2013. május 11.)

Az oklevélben szereplő jelentősebb adatokat táblázatban foglaltam össze:⁵⁷

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1.	Csetnek (o)	2	-	3	-	-	5 pusztaszellérek	Jobbágyok a plébánosnak	-	-	Egésztelkes jobbágy 1 ft 36 dénár, féltelkes 69 dénár
2.	Kiss Slaboska (p)	2	-	-	-	-	-	Gabonatized, 1 tyúk			Egésztelek 1 ft 36 dénár
3.	Szelezce (p)	2 2	1/ 2 1/ 2	-	-	-	3 féltelkes puszta	Őszi vetés után királyi tized, 300 disznót hizlalnak ezek után fejenként 26 dénárt kp a földesúr	-	-	1 telek után 8 ft, 1 császármadár
4.	Pokoradz (p. superior)	2 4	1/ 2 1/ 4	-	-	-	4 fél és 1/4 telek	Őszi és tavaszi vetés után királyi tizedet fizetnek	-	-	Telek után 8 ft
5.	Pokoradz (inferior)	3	1/ 2	-	-	1/2 jobbágytelkek	-	Minden vetés után fizetnek királyi tizedet	-	-	Adójuk Szent Mihály és Szent György napkor 3 Ft 50 dénár – 3 ft 50 dénár
6.	Czerencseny (p)	3	1/ 2	-	-	-	1/2pusztatelek	Minden vetés után fizetnek királyi tizedet	-	-	Adójuk Szent Mihály és Szent György napkor 3 Ft 50 dénár – 3 ft 50 dénár
7.	Serke (p)	7 12	1 1/ 2	2	-	-	1/2telek	Őszi és tavaszi vetés után királyi tized	Őszi /tavaszi vetés után 9-ed	-	Adó egész telek után 6 ft
8.	Gestete (p)	2	1	1 fő	1/2	-	-	Disznók után a gazdatisztal való megegyezés alap-	Gabona után	Szabad földek	Egész telek után 6 ft

⁵⁷ 1. O = Oppidum, P = possessio

2. Jobbágyok száma

3. Jobbágytelek nagysága

4. Zsellérek

5. Zsellérek nagysága

6. Lakatlan terület

7. Puszta

8. Tized

9. Kilenced

10. Heted

11. Adózás

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
								ján, Gabona után		után	
9.	Feledy (p)	2 1	1 1/ 2	2	1/2	-	-	Disznók után a gazdatiszttal való megegyezés alap- ján, Gabona után	Gabo- na- után 9-ed	A kopán- nak neve- zett szabad földek után	Egész telek után 6 ft 60 dénár
1 0	Gerlicze (p)	1 1 1	1/ 2 1/ 4 1/ 8	-	-	-	-	Gabona után királyi tized	-	-	Egész telek után 7 ft
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.
1 1	Poprocz (p)	1	1/ 2	-	-	-	1/2	Gabona után királyi tized	-	-	Egész telek után 7 ft
1 2	Bistro (p)	2 2	1/ 4 1/ 6	-	-	-	1 pusztá- zsellér- telek	Gabonatized, amikor jó makkter- mést ítélnék, meg- sertés tizedet szednek	-	-	Egész telek után 7 ft, 1 császármadár
1 3	Plosko (p)	1 2	1/ 2 1/ 4	-	-	-	-	-	-	-	Szent Mihály és Szent György napján 3ft 50dénár – 3 ft 50 dénár
1 4	Patkó (p)	1 1 1 2	1/ 2 1/ 4 1/ 6 1/ 8	1 (há- z+ kis- ker- t)	-	-	-	Őszi és tavaszi vetés után királyi tized	-	-	Egész telek után 7 ft
1 5	Sudra (p) (2 testvér bírija)	1 1	1/ 2 1/ 4	-	-	-	1/2 1/4	Őszi és tavaszi vetés után királyi tized	-	-	Egész telek után 7 ft
1 6	Lipcse (p)	3	1/ 4	1	-	-	1/4	Őszi és tavaszi vetés után királyi tized	-	-	Egész telek után 6 ft 60 dénár, 1 császármadár, 1 kassai kőből zab
1 7	Ribnik (p)	1 1	1 1/ 2	1 ház +k- ert	-	-	1/2	Vetések után királyi tized	-	-	Minden egész telek után 6 ft 60 dénár, 1 császármadár, 1 kassai kőből zab
1 8	Lehota (p)	2 2	1/ 2 1/ 4	-	-	-	1/2	Vetések után királyi tized	-	-	Minden egész telek után 6 ft 60

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
											dénár, 1 császár-madár, 1 kassai köből zab
19	Ispámező (p)	131	1/2 1/4 1/6	-	-	-	1/2	Őszi és tavaszi vetés után királyi tized	-	-	Egész telek után 6 ft 60 dénár
20	Estreny (p)	4	1/4	-	-	-	1/2 1/2	-	-	-	Minden egész telek után 7 ft, 1 császár-madár, 1 kassai köből zab
21	Lukoviste (p)	32	1/2 1/4	-	-	-		Saját földek után 10-ed	Lehotai földek után 9-ed	-	Egész telek után 7 ft
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.
22	Kiette (p)	2 rokon birtokolja	1	-	-	-	1 1	Minden gabona termény után 10-ed, minden vetés után királyi tized	-	-	Egész telek után 7 ft
23	Krokova (p)	12	1/2 1/4	-	-	-	-	Gabonavetések után királyi tized	-	-	Szent Mihály és Szent György napján 4 - 4 ft, 1 császár-madár, 3 mensura zab melyek után a földesúrnak adóznak
24	Poloma (p)	41	1/2 1/3	-	-	-	1/4	Gabonavetések után királyi tized	-	-	Egész telek után 7 ft
25	Szilicze (p)	Az Apafi és Rákóczi javakat itt nem különíti el, egész telek után 1 ft, féltelek után 50 dénár									

A IV. könyvben Fejérvár címmel nem találkozunk bejegyzéssel, kikerült a naplóból. Szádeczki valószínűsíti, hogy az 1686 után kialakult helyzet, hadi mozgások miatt, a fejedelmi udvar, a biztonságosabb Szeben területére húzódott. Innen már nincs olyan mértékű rálátásuk Fejérre, nehezebb az összeírás, valamint, a folyamatos rablások, zsákmányolások, katonai túlkapások miatt (Habs-

burg seregek, török, és tatár portyázó alakulatok), a beszedhető javak minimálisra csökkenhettek.⁵⁸

Fogaras a fejedelemszony, Bornemisza Anna birtoka. Az erdélyi rendek, 1664. szeptember 24-én, az I. törvénycikkben, a fejedelem kívánságára, Fogarast, 80 000 ft-on inscribálják Annának.⁵⁹ Ugyan ezen a gyűlés, a IV. törvényben Bánffy Dénes főúrnak inscribálja 25 000 ft-on Gyalut.⁶⁰ Rétyi Péter naplójából tudjuk, hogy 1662. április 21-én érkezett a fejedelemszony Fogaras várába. Szerinte 1663. október 23. „iktattatott be Asszonyunk önegysága Fogaras várának és egész districtusának birodalmába 80 000 tallérba. Megemlékezik arról is, hogy 1665. augusztus 6-án vonták fel a fogarasi ekléziának ajándékozott harangot a fogarasi toronyba.”⁶¹

Érdeemes a ránk maradt összeírások adatai alapján egy összehasonlítást tenni. A Magyar Országos Levéltárban a bocskói uradalom egyes birtokaira nézve is maradt fent adatok I. és II. Apafi Mihály korából is. A táblázatban I. jelöli az I. Apafi alatti és II. a II. Apafi Mihály idejére vonatkozóan rögzített értékeket.⁶² A táblázatban a jobbágyok száma és a jószágállomány került összehasonlításra. A két adatblokk között 15 év különbség van. Az összesítést követő sorban a növekedés, csökkenés, stagnálás került meghatározásra. Két esetben a csökkenést inkább csak valószínűsítem, mert vannak hiányzó adatok.

Birtok rész név	jobbágy-szám		ökör		ló		tehén		juh		sertés		méh	
	I.	II.	I.	II.	I.	II.	I.	II.	I.	II.	I.	II.	I.	II.
Lonka	25	26	25	14	8	15	52	53	90	40	23	6	30	18
Bocskó – Rahó	28	27	38	25	19	13	52	32	323	549	14	3	16	4
Kabola – Pojána	17	19	18	10	13	15	22	29	150	200	28	6	21	6
Karacsfalva	I.	II.	I.	II.	I.	II.	I.	II.	I.	II.	I.	II.	I.	II.
Összesen:	94	81	107	53	49	56	166	119	634	895	79	15	70	28
Növekedés: + Csökkenés: - Változatlan: 0	-	-	-	-	+	+	-	-	+	+	Valószínűleg csökkenés	Valószínűleg csökkenés		

Az I. Apafi alatti adatok 1678. május 13–19, a II. Apafi alatti összeírás pedig 1693. december 31-iek.

⁵⁸ Szádeczky: Gazdasági napló. 29.

⁵⁹ EOE, XIV. 249.

⁶⁰ Ua. 250.

⁶¹ Rétyi napló. on.

⁶² <http://mol.arcanum.hu/urbarium/opt/a101112.htm?v=pdf&q=WORD%3D%28apafi%29&s=DAT&m=0&a=rec> MOL. Regestrum UC: 143:31, UC: 5:8 sorszám alatt (letöltés ideje: 2013. május 11.)

A jobbágyok száma, csak Lonka esetében nőtt 1 fővel, valamint Kabola – Pojánában 2-vel. Karacsfalva esetében viszont a jobbágyszám 24 fővel csökkent. A település esetében az állatállomány tekintetében is jelentős esés figyelhető meg, egy kivételével a juhek száma emelkedik, valószínűleg a költségesebb jószágok helyett az igénytelenebb juhek tartását részesítették előnyben. A táblázatból látható, hogy a juh és ló állomány az, ami növekedést mutat, a többi érték csökken.

II. Apafi Mihály, mint láthattuk igen jelentős birtokokat örökölt Anna és I. Apafi Mihály révén. Ezek a birtokok a gazdasági napló alapján nem csekély mennyiségű jövedelmet termeltek, amelyből ha Erdélyben marad, és nem háborgatják birtokperekkel, jószág elkobzási kísérletekkel, fejedelemségről való lemondással, vagy Bécsbe eljutnak hozzá a birtokok javai, valószínűleg nem szorult volna arra, hogy kölcsönöket vegyen fel. Ugyanakkor nem tudhatjuk biztosan, hogy e jövedelmek birtokában a fényűző életmód mennyit emésztett volna fel, hisz amikor anyagilag kilátástalan helyzetbe került, akkor sem adott alább a luxusnak.

Bornemisza Anna, és II. Apafi Mihály végrendeletében lévő birtokok jó részét vissza tudjuk öröklés útján követni egészen az 1200–1300-as évekig, igazolva, hogy melyek voltak ősi Apafi javak, vagy kerültek Anna házassága révén a családhoz. Találunk közöttük olyan birtokokat is, amelyeket a végrendelet II. Apafi részről és Anna részéről sem említ, de a birtoköröklés azt mutatja, hogy I. Apafi fejedelem magán birtokai voltak. Mivel más örökös, vagy eladást nem találtam a vizsgálat során, ezért feltételezem, ahol I. Apafi és felesége az örökös, az vagy fiukra tovább szállhatott, vagy eladományozhatták.

A két Apafi Mihály és Bornemisza Anna magán birtokainak vizsgálata során, az Apafi családra vonatkozóan lényegesen több forrás áll rendelkezésre. Apafi birtokokkal már az 1300-as években találkozunk, míg a Bornemisza birtokokról a legrészletesebb információkat eddig, az 1550-es évektől találtam.

Fellelhető Bornemisza Anna, II. Apafi Mihály végrendelete és benne feleségének Bethlen Katának rendelkezés, valamint Kata, javairól való lemondása. A dokumentumok mindegyike jelentős információkkal és adatokkal szolgál a család birtokairól azok alakulásáról.

Apanagyfalvát már 1269-ben említik, birtokosa Apa comes, majd fiára, Jakabra száll, aki fiára, Andrásra hagyja. Majd 1370-ben Gregus fiai János és Gergely bírják, 1407-ben Apafi Péter fiának, Miklósnak a tulajdona, 1434 Miklós és fia László, majd az ő fia Mihály viszi tovább a birtokot. 1480-ban utódja Ferencz mondhatja magáénak, de 1499-ben már mellette tulajdonos társakként megjelennek Miklós és Lénárd is, a testvérei. 1523-ban egy birtokosa van Apanagyfalvának, Ferencz. 1535-ben Apafi Miklós hűtlensége miatt elkobzott birtokait fia vihetik tovább, bizonyos összegért cserébe: Gergely, György. László, Miklós, Farkas. 1546-ban új tulajdonos jelenik meg, Apafi Lénárdfi György fia, Gábor. 1555 pedig már Apafi László birtokolja. 1568-ban sorozatos öröklési és leány negyed viták után a birtokot magukénak mondhatják: néhai Mihály fia, Miklós, fia Gergely, és az ő két fia Lénárd, Mihály a két tulajdonos, valamint ugyanazon

Mihály, Miklós nevű fiának, Farkasnak az utódja István, fiai: László és István, harmadrészben pedig ugyan azon Farkas fia Imre mondhatja magáénak. 1612 – 1620 Apafi György bírja, 1624-ben pedig lányának, Erzsébetnek a jószága. 1658-ban Apafi István birtokolja egyedül, és 1667-ben már I. Apafi Mihály és felesége Bornemisza Anna rendelkezik róla, mint Mihály apai ágon való ősi javáról abban az esetben, ha örökös nélkül halnának el. A rendelkezés szerint, ekkor az Apafi ággal rokon bűni Bethlen János fiai, Miklós, Sámuel, Pál, valamint a keresdi Bethlen vonalról: Farkas, Elek és Gergely öröklő meg.⁶³

Oroszfalut 1610-ben somkerekai Erdélyi Istvánné Apafi Erzsébet bírta. 1620-ban Apafi György egyedüli tulajdonos, István részét füllevágás miatt elkobozták. 1667-ben I. Apafi Mihály és Anna ugyan úgy rendelkezik róla, mint Apanagyfalváról, a Bethlenek javára, ha nem marad örökösük.⁶⁴

Décse 1610-ben szintén Erdélyi Istvánné Apafi Erzsébet tulajdona volt, apanagyfalvai, bödőni, szászújfalui részirtokok mellett. 1624-től Apafi György és felesége Petki Borbála bírja.⁶⁵

Árpástó esetében az Apafiak már 1269-ben részirtokosok, 1667-ben Apafi Mihály és Anna egyessége a Bethlenekkel magszakadás esetén tulajdonlás tekintetében.⁶⁶

Újfalu az 1200-as években Apafi – Bethlen tulajdonosokkal bír, 1610-es évben Apafi Gergely jószága, és Erzsébet kezébe kerül. 1667-ben Apafi Mihály és Anna rendelkezésében szerepel, magszakadás esetén szintén a Bethlenek javára.⁶⁷

Apafi birtokok említése, az általam átnézett forráskiadványokban 1305. április 15-én jelenik meg. Itt egy családon belüli birtok felosztást rögzítettek hivatalosan. Ennek értelmében, Miklós fia: Gergely kapja: Almakerek, Újfalu, Besse területeket, Apa fia: Gergely pedig, Bethlen, Fighe, Malom, „Deththe”, Ujfalu, Baromlak, Isontelke, Keresd, Foldsintelke birtokokat, Apa fia: Jakab pedig, Katel, Asszonfalva, Beud, Babus, Nagyfalva, Karatsontelke, Moltsed, Bodin, Szekerbatha felett rendelkezik.⁶⁸ Az 1300-as években, az Apafi család esetén, még az „Apa” megnevezéssel találkozunk, az 1400-as évektől jelenik meg hivatalos iratokban az „Almakereki Apa”, majd 1490-től az „Apanaghfalwi, Naghfalwi Apafi” elnevezésekkel. I. Apafi Mihály korában már az Apanagyfalvi / Apanagyfalvai név használatos.

⁶³ Szolnok – Dobokavármegye monográfiája, II. kötet. Tagányi Károly- Dr. Réthy László - Pokoly József, Deés 1901. <http://mek.niif.hu/64700/04755/html/index.html> (továbbiakban: Sz – Dm monographia) (letöltés ideje: 2013. április 8.)

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ *Jakó Zsigmond*: Erdélyi okmánytár II. 1301 – 1339. Budapest, 2004. MOL kiadványai, II. Forráskiadványok 40. http://mol.arcanum.hu/medieval/a101101.htm?v=pdf&a=pdfdata&id=MOLkiadv2_408pg=0&l=hun 48. (továbbiakban: *Jakó*: Erdélyi okmánytár II.) (letöltés ideje: 2013. április 8.)

Az Apafi család igen kiterjedt, jellemzően utódokra örökítik a birtokokat, de ha egy ág megszakad, végrendeletben biztosítják, hogy egy másik oldalág, testvér vagy unokatestvér kezébe jusson a birtok. Éppen ezért, sarkalatos kérdés volt, hogy papíros is tudják-e bizonyítani egy adott területhez való jogukat. Amennyiben nem volt teljesen bizonyos kinek a tulajdona a vitatott terület, az uralkodó megbízta a főispánt, hogy küldjön ki embereket a helyzet tisztázására. Amint kétséget kizárólag bebizonyosodott kié a föld, az ispán felírt az uralkodónak, ki a tulajdonos, az uralkodó, pedig írásban rögzítette, adott személy, adott területhez való jogát.⁶⁹

Találkozunk azonban olyan birtok iratokkal is, melyek nem egy terület birtokjogát erősítik meg, hanem azt bizonyítják, hogy azt a földet meghatározott összegben elzálogosították. Egyik esetben az Apafi család részére zálogosítanak el, másik esetben az Apafi család zálogosít birtokokat 1325. augusztus 2-án, Symisne nevű Belső-Szolnok megyei birtok adódik zálogba Apafiak javára. Arra is találunk példát, hogy pereskedés útján kerül az Apafi család birtokába egy-egy földterület, 1329. október 6-án, peres kiegyezést követően, például Berethe birtokot

Az okleveleket tekintve, az Apafiak esetében, a magister, magnificus és dominus kifejezésekkel is találkozhatunk, így ők Erdély „élvonalába” tartoztak. Betöltött pozíciójuk között szinte I. Apafi fejedelemségéig, folyamatosan találunk ispáni és várkapitányi címekkel. Sőt, egyik ősük még a vajdaság intézményét is betöltötte.

A 15. században tovább gyarapodnak az Apafi birtokok, nem csak iktatással, peres ügyekkel, hanem örökléssel is. 1440. augusztus 14-én Szebeni Walter özvegyének lánya, Anna hagyja Ruz és Hommolzdorpf nevű falvak határában lévő szőlőjének egy részét Almakereki Apa fia: Miklósnak adja.⁷⁰ 1491. január 3-án, egy családon belüli igen jelentős adásvételt rögzítettek, mely szerződésben feltűnik a másik ősi Apafi birtok neve is, Ebesfalva. Azt adásvétel 2000 arany Forint összegről szól. Eladó: Naghfalwi Apafi Lénárd, vevő, Naghfalwi Apafi Ferencz és Mihály. Eladott területek: Almakerek, „Wyfalw”, Rudal, mindkét „Fekethewyz”, Almor, Gezech, Marthonfalwa, „Waralya” (Fehér vármegye), Handorf, Ernye, Ebesfalva (Küküllő vármegye), „Wyfalw”, „Ench”, Beden, „Felsewborgo”, „Alsoborgo”, „Dewecher” (Doboka vármegyében), „Naghfalw”, Arpasto, „Deeche” (Belső-Szolnok vármegye).⁷¹

⁶⁹ Ua. 168.

⁷⁰ *Jakó Zsigmond*: A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei 1289 – 1555. I kötet, 1289 – 1484. Budapest, 1990. MOL Kiadványok, II. Forráskiadványok 17. http://mol.arcanum.hu/medieval/a101101.htm?v=pdf&a=pdfdata&id=MOLkiadv2_17_1&pg=0&l=hun 255. (továbbiakban: *Jakó*: A kolozsmonostori konvent I.) (letöltés ideje: 2013. május 11.)

⁷¹ *Jakó Zsigmond*: A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei 1289 – 1555. II. kötet, 1485 – 1555. Budapest, 1990. MOL Kiadványai, II. Forráskiadványok 17. [http://mol.arcanum.hu/medieval/a101101.htm?v=pdf&q=WRD%3D\(Apafi\)&s=SORTm=20&a=rec](http://mol.arcanum.hu/medieval/a101101.htm?v=pdf&q=WRD%3D(Apafi)&s=SORTm=20&a=rec) 70. Oldal (továbbiakban: *Jakó*: A Kolozsmonostori konvent II.) (letöltés ideje: 2013. május 11.)

Nem csak családon belüli eladások maradtak fent, például 1493. május 29-én, Forró János gyermekei és testvérei 200 jó magyar Forintért örök áron eladják ApaNaghfalwai Apafi Lénárdnak a Küküllő megyei chergedi birtokrészüket.⁷²

Az 1500-as évek elején az iratok arról tanúskodnak, hogy az Apafi család felvásárlásba kezdett. Sok dokumentum kezdődik azzal, hogy adott személy, a szóban forgó birtokát eladja, az Apafi család valamelyik tagjának örök áron, meghatározott értékben. 1504. november 14-én, Chegewi Zalay István adja el örök áron 441 jó magyar Forintért, Komlod és „Naghnywlas” (Kolozs vm.) birtokrészét, valamint három Cozmatelkei jobbágytelkét, melyből kettő puszta, egyen pedig bizonyos Byro Demeter lakik, „Apanaghfalwi Apafffy” (!) Ferencznek, feleségének Magdolnának, valamint gyermekeinek, Miklósnak és Katalinnak.⁷³

Szintén a családi földek védelmében, találkozunk olyan jogi iratokkal, melyben adott, család, valamely családtagjának megtiltja, hogy a szóban forgó földet/földeket elidegenítse. 1534. december 12-én, Apafi Miklós özvegyének, Katalinnak és gyermekének, Gergelynek nevében intézkednek és tiltják meg, Apafi Miklós, Farkas nevű fiának, hogy elidegenítse az alábbi területeket: „Dewecher”, „Ench”, „Bewdewn”, „Wyffalw” (Doboka vm.) „Apanaghfalwa”, „Deche”, Arpasto, két „Karchonthelke”, két Borgo (Belső – Szolnok vm.), Ebesfalva, Ernye, „Handorff” (Küküllő vármegye), Almakerek, „Wyffalva” és „Rwdal” (Fehér vm.).⁷⁴

Ebesfalvával kapcsolatban is intézkedtek, méghozzá Apafi Gergely 1549. november 17-én Ebesfalván. Ebesfalvai Apaffi Gergely Almakereki birtokrészét és „Wyffalw” (Fehér vm.) határán lévő „Molnosthor” nevű halastavát feleségének Gerendy Erzsébetnek vallja, ama 500 magyar forint fejében, amit Ebesfalvai udvarházuk építésére kapott tőle. Halálának esetén, rokonai ennek az összegnek a megfizetése után sem rekeszthetik ki özvegyét ebből a jószágból, amíg újra férjhez nem ment. Ha azonban új házasságot köt vagy elhalálozik, minden fizetés nélkül a birtokok Apaffi Gergely gyermekeire szállnak.⁷⁵

Apafi birtokok mellett a Bornemisza család birtokait is érdemes megnézni. A birtok adatok nem olyan részletesek, mint az Apafik esetében. Itt főleg a fejedelmek adományit tudtam feltüntetni és a birtokokkal kapcsolatos kiváltságokat.

Borosjenei Bornemisza László – Bornemisza Anna nagyapja:

Itt két ágat érdemes elkülöníteni: Berhidai Bornemisza László – Borosjenei Bornemisza László fia: ez az ág lesz, az melyből Teleki Mihály erdélyi kancellár származik. László lányát, Annát fogja feleségül venni Teleki János, gyermekeik közt pedig ott találjuk Mihályt.

⁷² Ua. 113.

⁷³ *Jakó*: Kolozsmonostori II. 239.

⁷⁴ Ua.572.

⁷⁵ Ua. 692.

1. Brandenburgi Katalin, 1630. július 26. Gyulafehérvár, 1200 ft értékben inscribálja, a Bihar megyei, Belényesi kerület, Poynt birtokot.⁷⁶
2. I. Rákóczi György, 1632. november 22. Bihar megyei, Belényes területén Pocsaveles nevű terület egy részét kapja. (nincs megadva mekkora a része)⁷⁷

A másik ág ahol a családfa tovább ment: Petrelini Bornemisza Pál- Borosjenei Bornemisza László fia: ez az ág, I. Apafi Mihály fejedelem feleségének, Bornemisza Annának az ág. Anna édesapja volt, petrelini Bornemisza Pál.

1. Bethlen Gábor, 1624. szeptember 1. Gyulafehérvár, Bornemisza Pál belső kamarásnak, érdemei jutalmául, a Bihar megyei, Belényesen fekvő, Váradhoz tartozó Petrelin birtokot és nemesi kúriát, valamint Zanaén, Köszvényes, Totorfalu, Kakuczen birtokokat 8000 ft-ért zálogba adja neki.⁷⁸
2. Bethlen Gábor, 1625. június 14. Gyulafehérvár, Bornemisza Lászlónak és fiának, Pálnak, „bejárójuknak” elengedi a dézsmát a váradi helyen fekvő Omlás, Dorongos és Dallos nevű szőlők esetében.
3. Brandenburgi Katalin, 1629. november 29. Gyulafehérvár, Pálnak adja vissza érdemeiért, a Belényesi pusztaházat és tartozékait.⁷⁹
4. I. Rákóczi György, 1631. október 9. Alvincz vára, Pál főkapitánynak adja érdemei jutalmául, 3000 ft – ért zálogba, a Bihar megyei Geges területet.⁸⁰
5. I. Rákóczi György, 1646. szeptember 1. Munkács, Bornemisza Pál árváinak: Kata, Zsuzsa, Anna, adja özv. Turi Istvánné hagyatékait, többek között „Poczyokelyes” területét.⁸¹

Ehhez kapcsolódva egy rövid kitérő. Bornemisza Pál egyedül nevelhette gyermekeit, mert halála után, mint fentebb olvasható, Rákóczi fejedelem felesége veszi udvarukba a három lánykát. Nem csak neveltetésükről gondoskodik, hanem elkötelezett és hűséges hívük lányait igyekszik méltó módon férjhez is adni, amelyről az alábbi két levél részlet is tanúskodik:

„1645. november 10. Gyulafehérvár.

I. Rákóczi György fejedelem levele Borosjenei Teleki Istvánhoz, melyben írja, hogy néhai Bornemissza Pál udvari főkapitányunk árváit a fejedelem asszony gondjai alá vévén, nagyobbik hajadon leányát Katát udvarunkban levő nemzetes Nagy Pál hívünk, egyik asztalnokunk jövődöbéli házastársul magának elje-

⁷⁶ *Iványi Béla*: A római szent birodalmi széki gróf Teleki-család gyömrői levéltára. Szeged, 1931. 251.

⁷⁷ Ua. 253.

⁷⁸ Ua. 249

⁷⁹ Ua. 250 - 251

⁸⁰ Ua. 252.

⁸¹ Ua. 254.

gyezvén, megadásának napját rendeltük ad diem praesentis mensis dévai udvarházunknál celebráltatni, melyre házanépével együtt meghívja.

Papiroson, zárópecsét töredéke. I. Levéltár, Elench. XIX., fasc. I. No. 52.⁸²

A levél, a petrelini Bornemisza lányok sorsáról intézkedik, de nincs tudomásom róla és nem is találtam igazoló adatot eddig arra, hogy a levélben kijelölt házasság valóban megkötöttetett volna. Ellenben a fejedelem felesége valóban kiházasított egy Bornemisza lányt, mégpedig Annát, feleségül adva Apafi Mihályhoz. Ennek ténye levelezésben maradt fenn.

Susanna Lorantffi, Celmi quondam principis dni Georgii Rakoczy etc. vidua Spectabilis et magnifice Dne nobis honorande. Salutem et finnem prosperitatem. Néhai nemzetes Bornemisza Pál uram árváját Annát, melyet kicsinségétől fogva atyja jámbor szolgálát j ára nézve udvarunkban neveltünk, Ígervén nemzetes Apafii Mihálynak örök házastársul, megadásának napját rendeltük ad 10. diem futuri mensis Junii poccai házunknál. Kinek megadása, hogy a kglmetek jelen létével is tiszteltessék, kglmedet jóakarattal requiráljuk, az megnevezett napon és helyen, tizenkét órára szerel-mes házastársával együtt jelen lenni ne neheztelje. Abbeli jó-akarattját kglmeteknek kglmessen vesszük. Tartsa meg Isten jó egészségben kglmedet. Datum in arce nostra Sárospatak, die 18 Maii 1653.

Susanna Lorantffy mp.

Kívül : Spectabili et magnifico Dno Francisco Bethlen de Keresd etc. Nobis benevolo. (Zárópecsét.)⁸³

A házasság meg is kötöttetett, erről I. Apafi Mihály is megemlékezik naplójában. De nem sokáig maradhatott ebesfalvi birtokán felesége mellett, mert egy nagyszabású hadjárat indult nem sokkal ezt követően útjára, amely után Apafi Mihály élete gyökeres fordulatot vett.

Apafi Mihály, Rákóczi sikertelen lengyelországi hadjáratában 1657-ben, tatár fogságba esett. Váltásdíja változó, de mindig magas összeg. Naplójából tudjuk végül 12 000 talléron szabadul, 1660 novemberében. Addig is Anna, 1657-től folyamatosan azon munkálkodik, hogy férje éppen aktuális váltásdíját előteremtse. Értékei java részét eladja vagy zálogba tesz. A birtokok sem képeznek kivételt, amit lehet, elad belőle. Testvérei Kata és Zsuzsanna, hogy segítsenek rajta, megveszik tőle a petrelini birtokot, amiből a család előneve is származott. (petrelini Bornemisza – P.A) A birok, adásvételét és annak visszhangját a Teleki Mihály-féle levelezésben tudjuk nyomon követni.

⁸² Ua. 255.

⁸³ *Lukinich Imre*: Keresdi Bethlen Ferencz levelezése II. közlemény. Magyar Történelmi Tár, 4 sorozat – 8 kötet. 228-258.

1659. január 18. Bornemisza Kata levele Teleki Mihályhoz: „...az petrelini jószágot megvettem az öcsémtől...bizony csak hiába adtam ki az kevés pízemet... azzal a pízzel valóban szép jószágot vehettem volna.”⁸⁴ Január 30-án Kata még mindig nem békült ki a „szerzeményével”, és egy új adattal is szolgál, az javak árával: „...megvettem az petrelini régen elveszett volna, amit érte adtam, de soha az öcsémtől meg nem maradhattam. Nénémasszony vette Ventert vette meg az váradi szőlővel együtt, a többit én vettem meg, csak a váradi háza vagyon, ha Kegyelmed megveszi, oda adja öcsém.”⁸⁵ Tehát Kata elméletileg 3000 tallért fizetett Annának, Bornemisza Zsuzsanna vette meg Venter, és finoman utal arra, jó lenne, ha a főúr pedig a váradi házat venné meg. Zsuzsanna, Telekihez írt levelében tudósítja a főurat 1659. Január 30-án, hogy Venter és a váradi szőlő birtokosa immár ő lett, és kéri, hogy egy régebbi ígéretet annak anyjától váltson be mihamarább, természetesen pénzre. „törekedjék Kegyelmed asszonyunk előtt az szegény Apafi Mihályné mellett, a mely ötszáz tallért ígért volt, adná meg ő nagysága, mivel szintén most kívántatnék a bizonyos embertől küldené be is nyavajásnak.”⁸⁶ Hogy Zsuzsanna sem elégedett a vétellel szintén a levelezésből tudjuk, 1659. Február 8. „...mivel ha Isten egy küs csendességet adna, kimennék, s a szőlőt elcserélném.”⁸⁷

A levelezésből tehát az derül ki, hogy Anna tulajdonát képezte apjuk után a „névadó” petrelini birtok, Venter és Váradon is egy udvarház.

Apafi ugyan a szabadulását követően hazatér Ebesfalvára, hogy a fogság kínjait kipihenje, és végre igazi családot alkothasson feleségével. Azonban hiába a viszontlátás boldogsága 1660 novemberében, most nem egy újabb hadjárat zárja meg a családi békét, hanem 1661 szeptemberében egy portai lovas követ érkezik, hogy rögvést magával vigye a nem kissé megriadt Apafit. Anna szinte esztét veszti az újabb „csapás” hallatán. A férje a török elé! Semmi jóra nem számítanak, de ha menni kell, menni kell. Az aggodalom tovább fokozódik. Anna szülőágya mellől viszik el férjét. A török tábor felé menet, éri utol Apafit az örömhír, megszületett a kislfia. Legalább a családja egészséges. De vele mi lesz? Miért hívatta a török? Talán valamiért a fejét vétetik? A fej nem hullik porba, de egy életre szóló súlyos és nyomasztó terhet tesznek a vállára. Erdélyországot. Az évtizedek alatt a vállak hol erősen tartanak, hol megrogynak a rá mért csapások alatt, de a szív soha nem hagyja Erdélyt sorsára. Apafi egy török, tatár által feldúlt, megcsonkított, feldúlt, járványok által tizedelt országot kapott, rossz természettel sújtott fejedelemséget kap fényes külsőségek közepette, amiért halálját igen csak megrakott ajándékos szekerekkel, tömött pénzeszsákokkal kellett kimutatnia, a „nagylelkűen” 40 000 aranyra leszállított adó mellett, néha a semmi-ből előteremtve azokat.

⁸⁴ A római szent birodalmi gróf széki Teleki családoklevéltára, Teleki Mihály levelezése, Első kötet, 1656 – 1660. Budapest, 1905. Szerkeszti: Gergely Sámuel. 323. (továbbiakban: Teleki Mihály levelezése I.)

⁸⁵ Ua. 328.

⁸⁶ Ua. 326- 327.

⁸⁷ Ua. 338.

Mire támaszkodhatott? A fejedelmi és magán birtokok jövedelmeire és az adókra. Sajnos egyikre sem lehet azt mondani, hogy stabil jövedelemforrás lett volna. Az adók beszedése akadozott, késett, jórészt elveszett az adószedők kezei-zsebei között. A föld termése ki volt téve az időjárás viszontagságainak, hol aszály sújtotta, hol a mérhetetlen árvíz. De mégis ezek alkották a bevételek jelentős hányadát. A két jövedelemforrás közül a birtokokkal szeretnék részletesebben foglalkozni, jelen munka keretében I. Apafi Mihály és fia, II. Apafi Mihály idejében. Az előző oldalakon láthattuk, hogy az Apafi família igen jelentős magánbirtokokkal rendelkezett, és Anna is jelentős ingatlanokat vitt a házasságba.

A Porta folyamatos követelése, a kötelező és elvárt ajándékok, a bécsi udvarral való kapcsolatfelvétel keresése, a hadjáratok folyamatosan kimerítették I. Apafi Mihály kincstárát. Az adók beszedése is akadozott, nem kevés tallér tűnt el az adóbeszedők feneketlen mély zsebeiben sem. I. Apafit és Annát nemcsak az aggasztotta, hogy mit tudnak anyagi téren és jószágok tekintetében az utókorra hagyni, hanem az is, lesz-e egyáltalán olyan, akinek tovább tudják majd mindezeket adni. Gyermekükre egyetlen hiteles forrás áll egyelőre rendelkezésre, I. Apafi Mihály naplója. A naplóban szereplő gyermekek számát azonban minden esetben fenntartással kell kezelni. 9 gyermeket említ a napló. De hogy a napló megkezdése előtt, 1661. szeptember született-e gyermekük, vagy a napló időszakában élt-e olyan gyermek, amely nem kerül említésre, nem tudhatjuk biztosan. A kilenc gyermek közül a hetedik, Mihály éri csak meg a felnőtt kort, a többi gyermek 3-7 évesen, 1 napon vagy pár hónaposan elhalálozott. Ugyanakkor halvaszületett csecsemőről is ír a napló. A fejedelmi pár, gyermekeik halála felett érzett mérhetetlen fájdalom csillapíthatatlan. Egyetlen gyermekük számára érhető módon minden meg szeretnének adni és biztosítani a jövőjét. Anna végrendelete a jövedelmező jószágok átörökítésével, az 1681-es választás, az 1684-es portai elismerő okirat mind erre irányult.

Azzal azonban egyikük sem számolt, hogy gyermekük nagyon hamar árvaságra jut. A kis Mihály 1688-ban elveszítette édesanyját, Annát, majd alig 2 évré rá apja is eltávozott az élők sorából. A gyermek választott, de egyik nagyhatalom által sem elismert fejedelem azonnali célpont lett. A Porta nem adott adhnamét, Bécs vonakodik állást foglalni nagykorúságáig, a mellette lévő főurak csak saját hasznukat hajtják a kárára. A gyermek fejedelmet meg kell fosztani hatalomtól és birtoktól egyaránt, mert a bécsi politika útjában áll. Folyamatos küzdelem kezdődik meg jogosan birtokolt jószágai megtartása érdekében. A küzdelemben, társa lesz felesége, de ketten sem tudnak megbirkózni a feladattal, amelyhez nem kevés pénz szükségeltette volna, hogy sikereket érjenek el. De éppen a pénz az, amelyet nem juttatnak el hozzá időben. Hiába vásárolják meg Huszt várát, az árát nem térítik meg, hiába a szerződésben rögzített 10 000 Ft apanázs, ezek visszatartása és a fényűző életmódja együttesen vezette el odáig, hogy: „... egy oly hű fejedelmet... együgyű alattvalói szeretetből feláldozta és hagyta ily nyomorulttan elveszni”⁸⁸ a bécsi udvar.

⁸⁸ *Jakab: II. Apafi Mihályné. 671.*

Nagy Andor

**A BRASSÓI SZÁSZ POLGÁROK
ÉLETMÓDVIZSGÁLATA A KORABELI
HALOTTI BÚCSÚZTATÓK ALAPJÁN
(17–18. SZ.)**

Tanulmányommal a brassói szászok életmódvizsgálatához szeretnék néhány adalékot nyújtani. Elsősorban életrajzi vonatkozású kiegészítéseket teszek majd, de általuk számos olyan feltételezést, ha úgy tetszik, hipotézist is megfogalmazhatunk, amelyeket a „száraz”, önmagában nem sokat nyújtó életrajzi adatok egymás mellé állításával láthatunk kibontakozni. Kutatásomat a brassói Fekete templom Levéltárában¹ található Joseph Trausch kéziratgyűjteményben végeztem. Jelen írásomban a 17. század végi, illetve a 18. század első feléig terjedő brassói halotti búcsúztatókat nézem át.

A Trausch-gyűjtemény kora újkori forrásairól bevezetőként elmondható, hogy szervesen kapcsolódnak a 16. században zajlott folyamatokhoz. Elsősorban a humanizmus és a könyvnyomtatás részleteiben már egy megváltozott történelemszemléletet és világfelfogást kezdett el terjeszteni, illetve a protestantizmus is azáltal, hogy elsőprő győzelmet aratott a korábbi keresztény felfogással szemben, alapvető változást idézett elő az emberek mindennapi életében. Hazánk történetében a korszakhatár legjelentősebb eseménye a mohácsi csatavesztéssel bekövetkező összeomlás volt: a királyi udvar megszűnt, a katolikus egyház hierarchiája felborult (a főpapok – az érsekek, apátok és püspökök – jelentős része a harcmezőn hunyt el), melyek megfelelő táptalajt biztosítottak a reformáció elterjedésének. Az új tanok térhódításával az egész művelődési intézményhálózat is átalakult. A protestáns egyházak már a műveltebb lelkészekre és az olvasott hívekre helyezték a hangsúlyt. Ehhez új iskolahálózatot is létrehoztak. A falusi és mezővárosi iskolák mellett Erdélyben kiemelkedett Várad, Gyulafehérvár, Marosvásárhely, Kolozsvár és Brassó, illetve Szeben és Medgyes protestáns kollégiumai, amelyek jelentős szerepet játszottak abban, hogy a társadalom minden rétegében megnövekedhessen az írásbeliség. A művelődni vágyóknak immár lehetőségük nyílt a tanulásra, amelyet a külföldi egyetemeken folytathattak tovább (peregrináció). Az így kialakult tágabb szellemi horizont hozta magával

¹ Evangelische Kirche Augsburgischen Bekenntnisses (A. B.) Kronstadt – Archiv der Honterusgemeinde (A továbbiakban: EKAB, Kronstadt, AH.)

az erdélyi szász területeken is az erudíció növekedését és az életmódváltozást. Ezek a körülmények teremtették meg a feltételeket ahhoz is, hogy létrejöhesse-
nek azok a kéziratos és nyomtatott dokumentumok, amelyek később a Trausch-
kéziratgyűjtemény állományát jelentik.

Trausch, korának kiváló irodalomtörténészeként pontosan látta, hogy a ko-
rábbi századok jelentéktelennek tűnő írásait egy csokorba gyűjtve, korábban
nem ismert összefüggésekhez vezethetnek a kora újkor időszakából. A 16. szá-
zadtól kezdődően a 19. század második feléig találhatóak ilyen jellegű írott em-
lékek a gyűjteményében. A kollekciónak nagy részét különféle témájú kéziratok,
illetve a társadalmi és politikai eseményekkel összefüggésben álló törvénygyűj-
temények, oklevélmásolatok, évkönyvek, rendeletek, röplapok, illetve alkalmi
nyomtatványok alkotják. A dokumentumok jelentős része gazdag életrajzi vo-
natkozásokat tartalmaznak, melyek lehetőséget nyújthatnak művelődés- és
mikrotörténeti összehasonlításokra, vagy akár családfakutatásokra is. Elsősorban
azonban az erdélyi szászok történetére vonatkozó kutatásokat folytató, illetve a
kora újkori erdélyi politikai és társadalomtörténeti kutatásokat végző szakembe-
rek számára válnak nélkülözhetetlen forrássá.

A halotti búcsúztatók

Tekintve, hogy jelen munkámban a halotti búcsúztatókban szereplő szemé-
lyek felől közelítek a szász etnikum életmódvizsgálatához, fontosnak tartok né-
hány általános megállapítást kiemelni. A halotti búcsúztatók az alkalmi nyom-
tatványok egyik leggyakrabban előforduló forrástípusaként értelmezhető. A
történeti kutatás Németországban figyelt fel először az irodalmi és művelődés-
történeti jelentőségére. A németországi gyűjteményekben található 16–18. szá-
zadi búcsúztatók feltárását célzó első alapozó munkák az 1960-as években ké-
szültek el.² Hazánkban átfogó, mindenre kiterjedő katalógusok számolnak be a
korábban megjelent nyomtatványokról, ahol röviden tájékozódhatunk a búcsú-
ztatókról is. Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárát (1531–1711) és kiegészítése-
it, illetve a Régi Magyarországi Nyomtatványok 1473–1670 közötti időszakot
felölelő, eddig megjelent köteteit említhetjük meg, azonban így is akadnak még
olyan halotti búcsúztatók – habár inkább már csak a 17–18. századból –, ame-
lyek ezekben nincsenek megemlítve. Ezért az ezeket célzó feltáró munka to-
vábbra is indokolt, nem beszélve a tartalmi értékelésükről.

A halotti búcsúztatók terjedelmét tekintve lehetnek egylaposak, legtöbbször
fólió méretűek és többlaposak, füzetszerűek. A Trausch-gyűjteményben a IV F1
Tf 51 / I. – II. jelzet alatt találjuk meg a fólió méretű nyomtatványokat. Összesen
közel 200 db-ot. A továbbiakban kizárólag ezekkel foglalkozom.

² KECSKEMÉTI Gábor: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században.* Budapest. Universitas Kiadó, 1998.

Formailag három részre oszthatóak

1, Cím: a búcsúztatók jellemzően barokkos körmondatú címekkel kezdődnek. Itt írják le az elhunyt nevét (a legközelebbi családtagokkal), foglalkozásukat, titulusukat, illetve a halál idejét (sokszor a halál óráját is megadva) és néha az okát (a betegség nevét) is.

2, Költemények: a címet követik azok a versek, amelyekben a hozzátartozók búcsúznak el az elhunyttól. A nyomtatványokon általában egyszerre több vers szerepel. Ezekből derülhetnek ki a halál körülményei, a családon belüli és azon kívüli kapcsolatok meghatározása (rokon, barát, kolléga) és az elhunyt jelleme. Ezen kívül – szinte minden esetben – a versek szerzőinek a nevét és titulusait is megtaláljuk az írások után – általában rövidített formában.

3, Megjelenési adatok: a nyomtatvány végén következnek a megjelenési adatok, ahonnan kiderülhet nyomtatvány megjelenésének helye és ideje, valamint a nyomda, illetve a nyomdász neve.

A jelen tanulmányban közölt táblázatban a IV Tf 52 / II. jelzetű búcsúztatói-ban előforduló személyek névsorát és rövid életrajzukat közlöm azzal a céllal, hogy megkíséreljek néhány életmódtörténeti összefüggést megállapítani a kora újkorban élt erdélyi szászok társadalma körében. A forrás ismeretéhez fontosnak tartom megemlíteni, hogy témájukat tekintve igen vegyes tartalmúak. A halotti búcsúztatókon, illetve egy 1818-as halotti beszéden és egy 1832-es temetési értesítón kívül, egybefűzött, többnyire fólió méretben nyomtatott esküvői költemények, sírfeliratok, doktori értesítők, cirkuszi, színházi és koncert meghívók, illetve egyéb hirdetések átfogó gyűjteményére bukkanhatunk benne. E munkámban 16 elhunytat, 47 – az elhunytakhoz írt – vers szerzőjét és hat nyomdász személyét mutatom be. Számos olyan nevet tartalmaz a táblázat, akiről korábban csak részleges, hiányos, vagy olykor semmilyen információ nem állt rendelkezésre. Az életrajzi adatok összeállításához elsősorban a még kiadatlan brassói Honterus Gimnázium matrikuláját³ használtam, valamint még két nélkülözhetetlen kéziratot: Dr. Erich Jekelius: *Genealogie Kronstädter Familien*⁴, azaz a brassói családok genealógiájáról szóló kutatását és Dr. Eduard Morres: *Lehrkräfte der Honterusschule (1544–1944)*⁵ című, a Honterus iskola tanerőit felsoroló munkáját használtam. A külföldi tanulmányok meghatározásához Szabó – Tonk⁶ kora újkori erdélyi diákok egyetemjárásáról szóló névjegyzéke, illetve Szabó – Szögi⁷ szintén az erdélyi diákok peregrinációjáról szóló névsora nyújtottak értékes segítséget. Ezeken kívül Szinnyi József, Joseph Trausch és Ernst Wagner –

³ Jelzet: EKAB, Kronstadt, AH. I. E 145.

⁴ JEKELIUS, ERICH: *Genealogie Kronstädter Familien*. Band 1-9. Kronstadt. Kézirat, 1964–1966. (EKAB, Kronstadt, AH. IV. F 57.)

⁵ Jelzet: EKAB, Kronstadt, AH. I. F 18.

⁶ SZABÓ Miklós – TONK Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. Szeged. JATE, 1992. (Fontes Rerum Scholasticarum, IV.)

⁷ SZABÓ Miklós – SZÖGI László: *Erdélyi peregrinusok: erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849*. Marosvásárhely. Mentor kiadó, 1998.

az irodalomjegyzékben megjelölt – munkái jelentettek komoly támogatást az adatok kiegészítéséhez, illetve azok összevetéséhez.

Munkám elején járva, természetesen nem gondolom, hogy e néhány nyomtatványból minden kétséget kizáró állításokat tehetünk egy adott nép társadalmi csoportját illetően, mégis úgy hiszem képes megadni a várható eredmények irányát, e tekintetben pedig alapul vehetőek a további hipotézisek felállításában.

Irányvonalak és feltételezések a brassói szász polgárság életmódvizsgálatában

A vizsgált halotti búcsúztatókban előforduló személyekről kijelenthető, hogy majdnem minden esetben külföldi egyetemet járt erdélyi szász evangélikus lelkészek, továbbá a brassói Honterus Gimnázium egykori diákjai és/vagy tanárai voltak. Adott a kérdés, hogy a további kutatások során vajon lesz-e ettől eltérő társadalmi réteg e forrástípusban. Véleményem szerint nem. A Trausch-gyűjtemény halotti búcsúztatói a feltárás során szerzett benyomásom szerint csak erről a közösségről szolgál adatokkal. Ez nem jelenti az anyagcsoport értéktelenebbé válását, de szem előtt kell tartanunk, hogy a tanulmányozandó etnikum csupán egy részét, az értelmiségiek körét fedi le, tehát az adott megállapítások csak erre a társadalmi rétegre vonatkozhatnak.

A tanulmányozandó anyag talán legnagyobb előnye, hogy a legtöbb esetben feltűnteti az elhunyt – és ennek kapcsán gyakran a hozzátartozók – életéveit. Erich Jekelius a brassói anyakönyvekből összeállított genealógiájával a búcsúztatókon szereplő adatokat kiegészítve a következő megállapításokat tehetjük. A gyermekhalandóságok nem igazán emelkednek ki a vizsgált személyek körében. Csak néhány nyomtatvány szól gyerekekről. Ebből nem vonhatunk le messze menő következtetéseket, hiszen csak azokról a kiskorúakról írtak halotti költeményeket, akiknek a szülei komoly megbecsülésnek örvendtek a szászok körében. Ugyanakkor az adatok azt sejtetik, hogy a tízedik életévüket megélt gyerekek között a többségnél ugrásszerűen megnőtt az esélye annak, hogy megérjék a felnőtt kort. Ezt követően apró eltérést tapasztalhatunk a férfiak és a nők körében. A 20-40 év közötti férfiak halálozási aránya átlagosan 25%, a nők esetében a 20%-os érték tűnik iránymutatónak. A 40-60 év közti férfiak elhalálása esetében szintén 25%, a nőknél csökkenni látszik, 17%-os az arány. További érdekesség, hogy a legtöbben 60 év felett haláloztak el. Mindebből az a benyomás alakulhat ki, hogy a szász értelmiségi réteg körében – nemtől függetlenül a legtöbben – jó eséllyel érték meg az idős kort.

A halotti búcsúztatók kapcsán a házasságkötések átlagos időpontjáról is szereshetünk impressziókat. A férfiak – a vizsgált személyek körében – kivétel nélkül külföldi tanulmányaik után nősültek meg. Az átlag 25-30 éves kora között házasodott. A névjegyzékben Georgius Herrmann (1704–1763) a legfiatalabb a maga 24 évével és Thomas Tartler (1700–1770) a legidősebb a maga 69 évével. A nők körében korábbra tolódott a házasodás időpontja, hiszen átlagosan 16-18 éves kora között mentek férjhez. Kivételes esettel természetesen a hölgyek körében is lehet találkozni: az előbb említett Thomas Tartler felesége például 62

évesen kötött házasságot. Mintámban az egyszeri házasságkötések bizonyultak a gyakoribbaknak, ugyanakkor nem ritkán három-négy feleség is ugyanazon személyhez köthető.

A nyomtatványok alapján kijelenthető, hogy a kora újkorban a többgyermekes családok voltak többségben. Leggyakrabban a háromgyermekes családok kerültek ki, de nem volt ritka egy családban a hét gyermek születése sem.

Az értelmiségi réteg ifjoncai az előtanulmányaik után, nagy számban vettek részt külföldi tanulmányutakon is. A 18. század első harmadáig elsősorban a wittenbergi egyetemre járás súlypontja rajzolódik ki, majd csak ezután vette át Jéna és Halle a vezető szerepet. Ugyan szerény számban, de megfordultak néhányan még Lipcse, Görlitz, Helmstedt, Strassburg és Leiden egyetemein is.

A tanulmányaik befejezése után a foglalkozásaikat vizsgálva azt láthatjuk, hogy a lelkészek és a Honterus Gimnázium tanárai képviselik magukat a legnagyobb számban. Ennek oka, hogy szinte kivétel nélkül mindannyian teológiát végzetteként tértek vissza hazájukba és lelkészi szolgálatuk előtt általában néhány évet vagy évtizedet tanítottak. Jól látható, hogy egyénenként más utat járva, de egy-egy település lelkészeként fejezték be az életüket, amely egyúttal az értelmiségi lét csúcsát is jelenteni látszik. Vagyoni helyzetükre is a foglalkozásaik alapján következtethetünk. A korban nem meglepően az látszik, hogy elsősorban az azonos vagyonnal rendelkezőekkel kötöttek házasságot. Végigkövethető, hogy például egy szenátor egy másik szenátornak a lányát, vagy egy lelkész szintén egy értelmiségi (lelkész, orvos vagy szenátor lányát) vette feleségül. Csupán néhány példa az elmondottakra: Stephanus Filstich (1657–1737) szenátor, Marcus Schunkabunk (1639–1674) szenátor lányát vette feleségül; Johannes Honterus (1633–1691) lelkészként Rosaeus Andreas szenátor lányát vette el; Valentin Greissing (1653–1701) lelkész és a gimnáziumi rektor, Johann Fuchs vidombáki lelkész lányának a kezét kérte meg, és így tovább. Az is jól látható, hogy ezeknek a szülőknek a csemetéi is értelmiségi pályán helyezkedtek el – nem ritkán pedig az apja foglalkozását követi. Többek között Martin Rauss evangélikus lelkész gyermekei szintén lelkészekké váltak, de említhetnénk Petrus Mederus koszorús költőt és városi lelkészt is, akinek fia, Asarela is városi jegyző lett.

Végezetül a halálokoknál a szélütés és a végelgyengülés ismétlődik több alkalommal a nyomtatványokon, de a további kutatások várhatóan ebben az irányban is hoznak még eredményeket.

Jelen cikkemben kizárólag a brassói szász polgárságról fogalmaztam meg hipotéziseimet, illetve ezzel együtt az eredmények várható irányát. A jövőben szeretném tovább bővíteni a vizsgált személyek névsorát és nemcsak a brassói polgárságot, hanem a szebenieket is beleértve. Az így létrejövő adatmennyiség pontosabb képet rajzolhat majd ki az erdélyi szászok életmódvizsgálatában.

A halotti búcsúztatókban előforduló személyek névsora és biográfiája

A további kutatást és az áttekinthetőséget szeretném megkönnyíteni azzal, hogy a halotti búcsúztatókon szereplő neveket táblázatba foglalom és a személyeket azonosítom. A táblázatban azt a névalakot használom, ahogy az adott nyomtatványokon olvashatjuk. Minden esetben törekedtem a születési és halálzási éveket kikutatni, a feleségek és gyermekek nevét, illetve az ő életéveiket is feltüntetni. Ezen kívül az életük főbb állomásaira térek ki. Dólt betűkkel szedem az adott szerzőknek a dokumentumon használt titulusait⁸, valamint az erdélyi települések román és német változatait. Végezetül azokat a helyeket nem töltöttem ki, ahol nem álltak rendelkezésre a megfelelő információk.

Az elhunyt (16)	A versek szerzői (47)	Nyomdász (6)	Megjelenés
Martin Draudt ⁹	Valentin Greissing ¹⁰	Nicolaus Müller ¹¹	1681.
Asarela Mederus ¹²	Valentin Greissing Johannes Rosonensis ¹³ S. M. F. ¹⁴ Johannes Manckesch ¹⁵	Nicolaus Müller	1689.

⁸ A tanároknál a hierarchia: adjunctus, collega vagy collaborator, lector, conrector, rector. Azonos beosztásnál számozással jelölték a rangsort. A nyomtatványokon a költemények sorrendje is kifejezi a tanári hierarchiát. Az első hely minden esetben az adott nyomtatvány szerzői közül a legmagasabb státuszúé, majd sorrendben következnek az alacsonyabb rangú személyek. A táblázatban szereplő személynevek sorrendje a nyomtatvány sorrendjét tükrözi.

⁹ **Martin Draudt** (1678 – 1681) Marcus Draudt (1625.12. 08. – 1706.11. 24.) barcaföldvári (*Feldioara, Marienburg*) lelkész és Martha (szül. Greissing) (?-1704) kisleánya. Az elhunytat Jekelius sem ismerteti a Drauth család genealógiájában. **Bibliográfia:** Jekelius, II, 83. p.

¹⁰ **Valentin Greissing** (1653 – 1701.09.17.) Született Brassóban, Greissing Kristóf városi tanácsos fiaként, patriciusi nemes családból. 1668-tól a Honterus Gimnáziumban tanult és 1674–1679 között a wittenbergi egyetemen tanult. Erdélybe visszatérve feleségül vette 1680. jún. 16-án Johann Fuchs vidombáki (*Ghimnav, Weidenbach*) lelkész lányát, Sara Fuchs-ot (1664-1716). 1684. júl. 17-től haláláig a brassói gimnázium rektora. Barcarozsnyón (*Râșnov, Rosenau*) lelkészé választották. Meghalt 1701. szept. 17-én szélütés következtében. A nyomtatványon való megnevezése: 1692-ben „rector”. **Bibliográfia:** Jekelius, III, 209. p.; Wagner 1998, 189. p. 1932. sz.; Szabó-Tonk 1992, 284. p, 2831. sz.

¹¹ **Nicolaus Müller** (latinosan: Molitor) (1656 v. 57–1702) A brassói Hermann nyomda faktora. Biró Miklós verscsináló, művelt nyomdászként írja le. Életéről kevés adat maradt fenn. Blasius Seyberger naplójában azt írja az 1702. évnél, hogy 46 éves korában halt meg. **Bibliográfia:** Biró 1936, 322. p.; Quellen, VII, 448. p.; Tontsch 1933, 40. p.

¹² **Asarela Mederus** (1660.07.28 – 1689.12.18.) Petrus Mederus (1606-1678) és Margaretha Forgáts (1632–1686) fia. Testvérei: Theodorus (1663-1688) és Asnath (1663–1738), akik egyben ikrek is voltak. 1682-ben Wittenbergbe peregrinált. Fiatalkora ellenére Európa szinte minden országában megfordult. Beutazta Német-, Francia-, Orosz-, Török-, Lengyel-, és Magyarországot, továbbá járt Itáliában, Hollandiában és Angliában is. Szülővárosába visszatérve, 1687. ápr. 13-án feleségül vette Annát, a medgyesi Laurentius Töppelt lányát. Brassó városának jegyzője volt. Meghalt 1689. dec. 18-án. **Bibliográfia:** Jekelius, V, 186. p.; Szabó-Tonk 1992, 25. p., 240. sz.

¹³ A nyomtatványon való megnevezése: *Gym.[nasii] Coronensis Lector*

¹⁴ Nem ismert szerző.

Johannes Honterus ¹⁶	[latin nyelvű gyászvers ismeretlen szerzőtől]	Nicolaus Müller	1691.
Margareta Mederus ¹⁷	Valentin Greissing Marcus Draudt ¹⁸	Nicolaus Müller	1692.
Sara Schunkabunk ¹⁹	Clemens Brecht v. Brechtenberg ²⁰ Marcus Tartler ²¹ Georgius Zultner ²²	Michael Heltzdörffer ²³	1729.

- ¹⁵ **Johannes Mankesch** (1660.12.19. – 1690.08.17.) A dokumentumon: „*S.[acro] S.[ancrae] Th.[eologiae] Stud.[iosus]*” 1676-ig Mankisch néven is ismert. 1683-tól tanult a wittenbergi egyetemen, ahol 1685-ben írta meg filozófiai és teológiai témájú disputációját. 1686-ban verse is jelent meg (RMK III. 3267, 3374, 3415) **Bibliográfia:** Jekelius, V, 162. p.; Szabó-Tonk 1992, 138. p., 1413. sz.
- ¹⁶ **Johannes Honterus** (1633.03.07. – 1691.08.31.) az egykori reformátor egyenes ági leszármazottja. Apja Johann, szenátor Brassóban. 1650-től a brassói, 1653-tól wittenbergi diák. 1654. dec. 13-án és 1655. jún. 20-án disputált. 1657. okt. 15-én magiszter Wittenbergben. 1658.09.26-án házasságot kötött Susannával, Rosaeus Andreas szenátor lányával. Egy évvel később lektora, majd 1660-tól 1678-ig rektora egykori gimnáziumának. 1678-tól városi lelkészszé választották Brassóban. **Bibliográfia:** Jekelius, IV, 120. p; Trausch, II (1870), pp. 219-220; Wagner 1998, 208. p, 2194. sz.; Szabó-Tonk 1992, 125. p., 1289. sz.
- ¹⁷ **Margareta Mederus** (1688.03.07 – 1692.04.01.) Asarela Mederus és Anna Töppelt kislánya.
- ¹⁸ **Marcus Draudt** (1625.12.08.–1706.11.24.) A dokumentumon: „*S.[acro] S.[ancrae] Th.[eologiae] Stud.[iosus]*” 1656-től wittenbergi diák. 1687-től lelkész Barcaföldváron (*Feldioara, Marienburg*). Háromszor nősült: Először 1660. július 18-án Johannes Plecker városi lelkész lányát, Sarát (? – 1664.05.12.) vette el. 1664-ben, Johannes Greissing lányával, Marthával (?–1704.04.25.) lépett frigyre. Gyermekek: Marcus Draudt (1665–1724) szintén barcaföldvári lelkész. Harmadik házasságát, 1705. május 19-én kötötte, Simon Draudt városbíró lányával, Margarethával. **Bibliográfia:** Jekelius, II, 83. p; Wagner 1998, 161. p, 1562. sz.; Szabó-Tonk 1992, 159. p, 1628. sz.
- ¹⁹ **Sara Schunkabunk** (1670.05.31 – 1729.06.18.) Stephanus Filstich (1657–1737) ötvös, szenátor, városbíró, guberniumi tanácsos felesége. Szülei: Marcus Schunkabunk (Schankebank) (1639–1674.03.16.) szenátor és Sara Greissing, meghalt Barcarozsnyón (*Râșnov, Rosenau*), 1687. december 11-én. **Bibliográfia:** Jekelius, III, 12. p.
- ²⁰ **Clemens Brecht v. Brechtenberg** (1658 – 1730.02.8.) A dokumentumon: „*Doct.[or] Prof.[essor] u.[nd] L.[ector] C.[oronensis]*” Strassburgban született, majd az Odera menti Frankfurtban nevelkedett. Apja lelkész volt. 1655-ben szerezte meg az orvosdoktori oklevelet. Orvosként érkezett egy császári ezreddel Erdélybe. Bukarestben tanult meg románul, ahol lefordította Luther kátéját román nyelvre, majd ki is nyomtatta. 1712-1728 között gimnáziumi tanár Brassóban. Feltehetőleg nemességét, a brechtenbergi előnévvel együtt, az 1718-19-es pestis járvány közbeni orvosi működéséért kapta. Utódai ezt a nevet már vezetéknevként használták. **Bibliográfia:** Szinnyei I, 1981, 1330. p.
- ²¹ **Marcus Tartler** (1685.03.31. – 1757.07.25.) A dokumentumon: „*Gym.[nasii] patr.[ii] Conr.[ector]*”. 1739-től lelkész Prázmáron (*Prejmer, Tartlau*), majd városi lelkészszé választották 1751-ben. Felesége: Anna Maria (?-1762.12.16.). 1729-ben a brassói gimnázium konrektora, 1743-1749 között rektora. **Bibliográfia:** Jekelius, VIII, 120. p; Szabó-Szőgi 1998, 462. p. 3998. sz.
- ²² **Georgius Zultner** (? – 1765.01.22.) A dokumentumon: „*Gym.[nasii] Coronensis Lector*”. Életének első évtizedei ismeretlenek. Apja lelkész volt Vidombákon (*Ghimnav, Weidenbach*). 1711-től wittenbergi diák volt. 1737-40 között lelkész volt Szászvolkányban (*Vulcan, Wolkendorf*), majd Höltövényben (*Hälchiu, Heldsdorf*) halt meg. **Bibliográfia:** Szabó-Szőgi 1998, 520. p, 4566. sz.

Lucas Rauss ²⁴	Valentinus Neidel ²⁵ Petrus Clos[ius] ²⁶	Michael Heltzdörffer	1734.
Anna Maria Christina ²⁷ [Michael Fronius lánya?]	Petrus Clos[ius]	Michael Heltzdörffer	1738.
Samuel von Drauth ²⁸	T[homas] T[artler] ²⁹ P[aulus] L[ang] ³⁰	Georgius Klein ³¹	1739.
Daniel Croner ³²	T[homas] T[artler]	Martinus	1740.

- ²³ **Michael Heltzdörffer:** (?–1739) Kezdetben a „Seulerischen Buchdruckerey” nyomdása. 1707–1716 között a szebeni városi nyomda vezetője. **Bibliográfia:** Tontsch 1933, 55. p.
- ²⁴ **Lucas Rauss** (1683 – 1734.03.25.) apja Martinus Rauss, evangélikus lelkész, anyja Sigerus Agnetha. Bátyja Johann Rauss (1679–1737) lelkész, író. Testvérével együtt a königsbergi egyetemre mentek tanulni, ahol olyan tehetséges zenészeknek bizonyultak, hogy 1706-ban 200 tanuló-társukból álló zenekart vezethettek, I. Frigyes Vilmos porosz király tiszteletére. Hazatérve segéd-lelkész lett. 1713-ban feleségül vette Christiani Georg alias Sutoris sárkányi (*Sercaia, Schirkanyen*) lelkész lányát, Justinát. 1724-től rendes lelkész Blumenauban (*Bolonya, Brassó külvárosa*), 1729. december 7-től pedig brassó városának lelkésze. Meghalt guttaütés következtében. **Bibliográfia:** Jekelius, VI, 156. p; Trausch III, pp. 84-86; Szabó-Szögi 1998, 378. p, 3200. sz.
- ²⁵ **Valentin Neidel** (1700.02.04.-1737.03.03.) A dokumentumon: „*Gymn.[asii] patrii Lect.[or]*”. Feleségül vette 1726. október 16-án Simon Georg Chrestels (?-1718) tanácsos és egyházatya lányát, Anna Catharinát (1710 – 1775). A brassói gimnázium tanára, 1735-től rektorhelyettes. **Bibliográfia:** Jekelius, VI, 9. p; Szabó-Szögi 1998, 344. p, 2839. sz.
- ²⁶ **Petrus Closius** (1703.06.29 – 1771.01.06.) A dokumentumon: „1734-ben: *S.[acro] S.[anacrae] Th.[eologiae] Stud.[iosus]*”; 1738-ban: *Gymn[asii]. collega*”. Brassóban született, a gimnázium után, 1723-25 között Halléban tanult, utána magántanár. 1728-ban tért vissza szülőföldjére. 1735-39. között a brassói gimnázium „collega” fokozatú tanára, később rektora. 1743-tól lelkész a brassói Nagytemplomban. 1751-ben rövid ideig Szászmagyaróson (*Mäuerus, Nußbach*) szolgált, majd még abban az évben Botfalun (*Bod, Brenndorf*), 1757-től haláláig városi lelkész Barcarozsnyón (*Râşnov, Rosenau*). **Bibliográfia:** Jekelius, II, 28. p; Szabó-Szögi 1998, 120. p, 689. sz.
- ²⁷ **Anna Maria Christina Fronius** (1721.12.24.–1738.02.02.) Michael Fronius lánya. (1675–1728.08.21.) **Bibliográfia:** Jekelius, III, pp. 88-90.
- ²⁸ **Samuel von Drauth** (1706.02.26.–1739.09.16.) 1734. október 27-én feleségül vette Johann Albrich orvos és szenátor lányát, Sarát (1717–1794). Egy gyermeke született: Samuel Friedrich Drauth (1735.08.29.–1773.09.22.), akiből szintén orvos lett. **Bibliográfia:** Jekelius, II, 92. p; Szabó-Szögi 1998, 147. p, 950. sz.
- ²⁹ **Thomas Tartler** (1700.10.09.–1770.02.08.) A dokumentumon: *1739-ben „L[ector]”; 1740-ben „[Conrektor]”*. Született Brassóban. Apja, Andreas Tartler asztalosmester, korán elhunyt. Paulus Neidel városi lelkész nevelte fel. 1717-től járt a brassói gimnáziumba, majd 1724-1731. között a hallei egyetemen tanult. Hazatérve, 1735-ig házitánítóként dolgozott, majd 1735-től lektor, 1739. nov. 5-től konrektor. 1744. dec. 30-tól már az iskola rektora. 1749-től városi lelkész és prédikátor. 1751-től pázmári lelkész, haláláig. Első felesége nem ismertes, azonban 6 gyermeke született tőle. Halála előtt röviddel, 1769. november 29-én vette feleségül Petrus Plecker kórházi kurátor lányát, Anna Margarethát (1707–1776). **Bibliográfia:** Jekelius, VIII, 119. p; Szabó-Szögi 1998, 462. p, 4001. sz.
- ³⁰ **Paulus Lang** (1705.03.02.–1763.05.22.) A dokumentumon: „*L[ector]*”. Született Brassóban, 1726. őszétől a jénai egyetem hallgatója. Hazatérte után egyházi szolgálatba állt. Az iskola anyakönyvéből kiderül, hogy már 1735-ben a brassói gimnázium lektora volt. 1751-től lelkész Barcaszentpéteren (*Sänpetru, Petersburg*). 1732. január 15-től felesége, Johann Schnell szabó lánya, Martha (1712-1776). **Bibliográfia:** Jekelius, V, 94. p.; Szabó-Szögi 1998, 290. p, 2346. sz.
- ³¹ **Georgius Klein** (?–?) 1739-ben a „Seulerischen Buchdruckerey” nyomdása volt. **Bibliográfia:** Tontsch 1933, 56. p.
- ³² **Daniel Croner** (1656.03.22. – 1740.06.23.) lelkész volt Höltövényben (*Hälchiu, Heldsdorf*). Négyszer nősült: 1687. április 27-én feleségül vette Andreas Lassel lányát, Catharinát. 1712.

	P[aulus] L[ang] Stephanus Fronius ³³	Fernolend ³⁴	
Andreas Bogner ³⁵	T[homas] T[artler] P[etrus] Rimner ³⁶ Fr.[anciscus] Czacko de Rosenfeld ³⁷	Martino Fernolendt	1749.
Petrus Clompe ³⁸	Pet[rus] Weber ³⁹ Johann Czeckelius Barc.[ensis] ⁴⁰	Martino Fernolend	1751.

október 25-én Georg Drauth lányát, Anna Catharinát (1685–1713). 1715. november 11-én Michael Pancratiusz szuperintendens leányát, Annát (?–1730). Végül 1730. november 20-án Stephan Greissing lányát, Margarethát (?–1739) vette el. Csak az első házasságából születtek gyermekei: Daniel (1688–1726), Martha (1692–1713) és Anna (1697–1701). Az évszámokból kiténik, hogy megélte mindhárom gyermekének elvesztését. **Bibliográfia:** Jekelius, II, 43. p.

³³ **Stephanus Fronius** (?–1751) A dokumentumon: „L[ector 3.]”. Kezdetben Brassóban tanult, majd 1736-tól a jénai egyetem diákja. Hazatérve az egykori gimnáziumának tanára. 1739-től lektorként tanított. 1741-től lelkész Veresmarton (*Roşia, Rothberg*) 1743-tól haláláig pedig Szászhermányban (*Härman, Honigberg*) szolgál. **Bibliográfia:** Jekelius, III, 77. p.; Szabó-Szőgi 1998, 179. p, 1247. sz.

³⁴ **Martinus Fernolend** (?–?) Nyomdász 1740–1752 között. Egyes nyomtatványokon a neve „Fernolendt” alakban is szerepel. **Bibliográfia:** Biró 1936, 424. p; Tontsch 1933, 56. p.

³⁵ **Andreas Bogner** (1679 – 1749.03.19.) Életét sehol nem említik az összefoglaló munkák. Nevét azonban a brassói gimnázium anyakönyve említi az 1696. évi tanulók névsora között. Ezen kívül Georgius Czako von Rosenfeld és Anna Catharina (szül. Raab) házassága alkalmából 1717-ben készült nyomtatványon található meg az üdvözlő versét, amelyből kiderül, hogy ez évben lektora volt egykori gimnáziumának. 1724-től haláláig, a földvári evangélikus közösség lelkésze. 70. életévében, betegségben hunyt el. **Bibliográfia:** Matrikula, 202. p.

³⁶ **Petrus Rimner** (? – ?) A dokumentumon: „Lect[or] 2.”. Előtanulmányait Brassóban végezte, majd 1739-től hallgató Görlitzben, 1741-ben pedig Jénába ment tanulni. 1743-tól a brassói gimnázium adjunktusa, 1746-tól lektora. 1751-től lelkészként élt Brassóban. 1781-ben az evangélikus egyház archidiaconusa. **Bibliográfia:** Szabó-Szőgi 1998, 384. p, 3274. sz.

³⁷ **Fr.[anciscus] Czacko de Rosenfeld** (1723.10.11. – ?) A dokumentumon: „Lect[or] 3.”. Kezdetben brassói diák, majd 1742-től a jénai egyetem hallgatója. Hazatérve gimnáziumi tanár, majd 1751. jún. 25-től rektor. A visszaemlékezések szerint „spártai életű” nevelő volt. **Bibliográfia:** Quellen V, X. 42. p.; Trausch I. (1868) 231. p.

³⁸ **Petrus Clompe** (1711.05.14.–1751.06.14.) Lektor 1739-45. között, rektor 1749-51-ig. Feleségül vette Georg Tartler szenátor lányát, Annát (1721–1789), 1738. aug. 20-án. Három gyermekük született: Anna Maria Clompe (1739.07.23.–1815.10.26.), Petrus Clompe (1742.01.28.–1749.05.27.), Johannes Georgius Clompe (1746.01.29.–1825.11.16.). **Bibliográfia:** Jekelius, II, 16. p.; Szabó-Szőgi 1998, 118. p, 674. p.

³⁹ **Petrus Weber** (? – 1789.07.12.) A dokumentumon: 1751-ben „Praefectus”; 1762-ben „Adj.[unctus] Claß.[is] IV.”. Előtanulmányait Brassóban végezte, majd 1753-tól jénai peregrinus volt, ahonnan 1755-ben tért vissza egykori gimnáziumába, immár tanárként. 1762-től adjunktusként említik, 1768-tól kántorként. Erich Jekelius a munkájában, a brassói gimnázium prefektusaként emlékezik meg róla. 1770-ben Szászvolkányba (*Vulcan, Wolkendorf*) került, majd Brassóban halt meg „archidiaconus Bartholomeus”-ként. Háromszor nősült: 1756. márc. 3-án feleségül vette Georg Zeidner szücs lányát, Anna Mariát (1739-1776). Tőle öt gyermeke született. 1778. júl. 1-én a nagysinkai (*Cincu, Gross-Schenk*) Michael Albrich lelkész lányát vette el, Anna Margarethát (1741 – 1782). Két leány gyermekük született. Végül, 1785. aug. 10-én Jacob Wagner özvegyét, Katharinát vette feleségül. **Bibliográfia:** Jekelius, IX, 46. p; Szabó-Szőgi 1998, 499. p, 4363. sz.

	Andreas Göldner ⁴¹ Johannes Serwatus Weyd.[enbach] ⁴² Johann[es] Laurenti[i] Cor[onensis] ⁴³ Georg[ius] Czirner.[ius] Betul.[ensis] ⁴⁴ Samuel Schnell Bistritzer ⁴⁵ Johannes Sutoris Dedrad[ensis] ⁴⁶ Jonas Horvadt Heltv.[iniensis] ⁴⁷ Jacobus Raab. Coron.[ensis] ⁴⁸ Paulus Weineter Rosonens.[is] ⁴⁹ Mich[ael] Jeckel[ius] Mellimont[iensis] ⁵⁰ Mich[ael] Boltres Mellimont[iensis] ⁵¹ Mart[inus] Servatus Brenndorffensis ⁵² Michael Leopold Draudt Cor[onensis] ⁵³ Georg[ius] Figuli Felmer[iensis] ⁵⁴		
--	---	--	--

⁴⁰ **Johann Czeckelius Barc.[ensis]** (?-?) nevéből következtethetően barcasági származású. Ifjú korában Enyeden (*Aiud, Straßburg am Mieresch*), 1712-től Szebenben (*Sibiu, Hermannstadt*), majd 1715-ben Jénában tanult. Ezt követően világi pályán helyezkedett el. 1768-ban Brassóban „centurio seu satellitum ductor”-ként említik a névtárak. **Bibliográfia:** Szabó–Szögi 1998, 125. p, 737. sz.

⁴¹ A dokumentumon való megnevezése: „Orator”

⁴² Nevéből eredően vidombáki származásra gyanakodhatunk.

⁴³ Aláírása alapján brassói származásra következtethetünk.

⁴⁴ Életrajzi adatok hiányában csak következtetni tudunk a rá vonatkozó adatokra. A vers szerzője – a név alapján – a Maros menti Petele (*Petelea, Birk*) faluból származhat. Továbbá a név és a kor alapján feltételezhető, hogy az apja Michael Czirner Betulensis volt, aki 1726 körül tanult Halléban, majd a brassói gimnázium adjunktusa lett.

⁴⁵ A megnevezés alapján beszercei (*Bistrița, Bistritz*) kötődésű.

⁴⁶ Nevéből kiindulva dedrádi (*Dedrad, Zepling*) származású.

⁴⁷ Neve alapján höltövényi (*Hälchiu, Heldsdorf*) származású.

⁴⁸ Aláírása alapján brassói származásra következtethetünk. 1754-től Jénában tanult.

⁴⁹ A név alapján barcarozsnyói (*Râșnov, Rosenau*) kötődésű. 1756-ban Jénában volt peregrinus, 1757-ben pedig Tübingenben.

⁵⁰ A név alapján szászhermányi (*Härman, Honigberg*) kötődésű.

⁵¹ Vélhetőleg szászhermányi (*Härman, Honigberg*) származású.

⁵² **Martinus Servatus Brenndorffensis** (? – 1803.08.20) Vélhetően botfalui (*Bod, Brenndorf*) kötődésű. Előtanulmányait Brassóban végezte. Külföldi egyetemét nem sikerült azonosítani. 1765-től a brassói gimnázium tanára. 1774-ben a Fekete templom prédikátorává választották. 1789-től a Brassó-Bartholomae templomának lelkésze. 1798-tól haláláig Szászmagyarós (*Măieruș, Nußbach*) papjaiként szolgált. **Bibliográfia:** Szabó–Szögi, 1998, 423. p, 3657. sz.

⁵³ Brassói (*Brașov, Kronstadt*) származású lehet.

	Johannes Häger Rupens[is] ⁵⁵ Georgius Michael Gottlieb Herrmann ⁵⁶		
Anna Margaretha Kraus ⁵⁷	Joh[ann] [Gottlieb] Barth ⁵⁸ Joh[ann] Tartler ⁵⁹ Samuel Bogner ⁶⁰ Georg Draudt ⁶¹	Christian Lehmann ⁶²	1757.
Samuelis Herbert a Herbertsheim ⁶³	Ioh[an] Gottl[ieb] Barth Simon Wagner ⁶⁴	Martin Brenndörffer ⁷¹	1761.

⁵⁴ Felméri (*Felmer, Felmern*) származású lehet

⁵⁵ Kőhalmi (*Rupea, Repe*) származású lehet. A fia vélhetőleg a kőhalmi származású Johannes Daniel Hager, aki 1794-ben tanult Lipszében, később lelkipásztor. A vers szerzőjéről nincsenek további adatok

⁵⁶ **Georgius Michael Gottlieb Herrmann** (1739.10.29. – 1807.07.31) Georgius Hermann városgazda (Stadthann) és Scheipner Sára gyermeke. A brassói gimnáziumban tanult, majd az 1756-os brassói pestis miatt nem mehetett peregrinálni. 1759-1762 között a szebeni szász directorium-oeconomicumnál írnok, majd a brassói tanácsban titkári hivatalt foglalt el és apja mellett a jogi tudományokban mélyedt el. 1764-től levéltárnok. 1772-ben főjegyzőnek nevezték ki. 1783 végén városi tanácsosnak választották. Brassóban 1784-ben, 1790-ben és 1795-ben városgazda, 1796-tól városbíró (Stadtrichter). Bibliográfia: Jekelius, IV, 54. p.

⁵⁷ **Anna Margaretha Kraus** (1696 – 1757) (szül. Filstich) Andreas Kraus felesége. Barcaszentpéteri (*Sânpetru, Petersburg*) egyházi közösség tagja volt.

⁵⁸ **Johann Gottlieb Barth** (? – 1774) A dokumentumon: „*Gym[asii] Rect[or]*”. Segesvári (*Sighișoara, Schäßburg*) származású. 1748-tól a jénai egyetem diákja. Hazatérte után a brassói gimnáziumban dolgozott letorként, 1755-1762 között rektorként. Ezt követően prédikátor lett, majd 1768-tól lelkész Szászmagyaróson (*Mäteruș, Nußbach*), majd ugyanabban az évben Botfaluban. 1770-től haláláig szászhermányi pap. **Bibliográfia:** Szabó-Szőgi, 1998, 71. p, 242. sz.

⁵⁹ **Johann Tartler** (1723.04.01.–1788.04.05.) A dokumentumon: „*L[ector] 1.*”. Brassói származású, vélhetőleg az előtanulmányait is itt végezte. 1743-ban hallei, 1744-ben jénai diák. Hazatérve gimnáziumi tanár Brassóban, 1755-től lelkipásztor. 1758-tól prédikátor, 1770-től haláláig lelkész volt Botfaluban. Felesége Susanna, Schnell Georg alias Stenner rézműves lánya, akivel 1753. január 28-án házasodtak össze. Gyermekei: Johann (1753-1825), Georgius (1757-1759), Marcus (1759-1828), Georg Traugott (1761-1806), Josephus Christophorus Gottlieb (1765-1841), Susanna (1770-1848), Justina Dorothea (1776-1848). **Bibliográfia:** Jekelius, VIII, 117. p; Szabó-Szőgi, 1998, 461. p, 3994. sz.

⁶⁰ **Samuel Bogner** (1727.07.25.–1791.06.06.) A dokumentumon: 1757-ben „*L[ector] 2.*”; 1763-ban „*Lect[or] 1.*”. Kezdetben Brassóban tanult, majd 1748-tól a jénai egyetemre járt. Hazatérése után lektorként tanított egykori gimnáziumában, majd 1768-tól lelkész Szászvolkányban (*Vulcan, Wolkendorf*). 1774-től haláláig Szászmagyaróson (*Mäteruș, Nußbach*) volt lelkész. Felesége: Johanna Dorothea (1734-1793), Georg Rether városgazda lánya, akivel 1753. július 4-én házasodott meg. **Bibliográfia:** Jekelius, I, 65. p.; Szabó-Szőgi, 1998, 99. p, 496. sz.

⁶¹ **Georg Draudt** (1729.12.09. – 1798.03.06.) A dokumentumon: 1761-ben „*L[ector] 3.*”; 1763-ban „*Rector*”. Tanulmányait Brassóban kezdte, majd 1748-tól hallei diák, 1750-től pedig Jénában tanult. Hazatérése után, 1753-tól a brassói gimnázium lektora, 1768-1771 között pedig rektora. 1771-ben prédikátorrá lépett elő, majd 1774-ben Szászvolkányba (*Vulcan, Wolkendorf*) ment lelkésznek, ezt követően pedig Feketehalomba (*Codlea, Zeiden*). 1795-től a barcasági káptalan dékánja volt. **Bibliográfia:** Jekelius, II, 88. p; Szabó-Szőgi, 1998, 146. p, 943. sz.

⁶² **Christian Lehmann:** 1755-1759 körül brassói nyomdász, később beszercei faktor. Utóda 1791-től Eckhardt Péter. **Bibliográfia:** Tontsch 1933, 56. p; Biró: 424. p.

⁶³ **Samuelis Herbert** (1720.03.04.–1761.07.23.) Apja: Samuel Herbert (1693-1747) szenátor, városbíró (Stadtrichter). 1738-ban marburgi, 1741-ben hallei diák volt. Hazatérte után köztisztviselő. 1743-ban Brassó város titkára. Felesége: Seuler von Seulen Lucas (Orator) lánya, Sara

	Georgius Preidt ⁶⁵ Petr[us] Müller ⁶⁶ Samuel Bogner Georgius Draudt Ioh[annes] Honterus ⁶⁷ Daniel Fronius ⁶⁸ Paullus Roth ⁶⁹ S. P. S. S. S. S. T. ⁷⁰		
Josephus de Dravth ⁷²	Georg Preidt	Martin Brenndörffer	1762.

Elisabetha, akivel 1742. május 8-án házasodott meg. **Bibliográfia:** Jekelius, IV, 41. p; Szabó-Szögi, 1998, 217. p, 1639. sz.

⁶⁴ **Simon Wagner** (? – 1768.06.05.) A dokumentumon: „Cantor”. Tanulmányait kezdetben Brassóban végezte, majd 1747-től Jénába járt egyetemre. Hazatérése után, 1755-től kántor. 1763-tól haláláig prédikátor. **Bibliográfia:** Szabó-Szögi 1998, 496. p, 4321. sz.

⁷¹ **Martin Brenndörffer** (?–?) Brassói nyomdász volt 1761–1793 között. **Bibliográfia:** Tontsch 1933, 56. p.

⁶⁵ **Georgius Preidt** (1725.04.18. – 1806.10.21.) A dokumentumon: „*Lect[or] I.*”. Feketehalmon született, ahol apja (Johannes Preidt) főbíró volt. Brassó után, 1747-ben Pozsonyban, 1748-tól Jénában tanult. Hazatérése után a brassói gimnáziumban „collega” fokozatú tanár, 1758-tól lektor, 1762-1768 között pedig rektor. 1771-től haláláig Brassó városának első papja és iskolafejlesztő. 1752. október 18-án feleségül vette Agnetha Martha Reginát, Laurentius oder Fleischer Johann (mészáros) lányát. Gyermekai: Agnetha (1754-1807), Anna Catharina (1757-1830), Georgius (1759-1827), Johann (12.06.1763.-1.07.1763.), Anna Rosina (1766-1784), Anna Maria (1768-1806). **Bibliográfia:** Jekelius, VI, 142. p; Szabó-Szögi 1998, 374. p, 3159. sz.

⁶⁶ **Petrus Müller** (?–?) A dokumentumon: „*Coll[ega] Cl[assis] Teut[onicae]*”. Tanulmányait Brassóban kezdte, majd 1748-tól lipcei, 1749-től jénai diák. Hazatérése után a brassói gimnázium titkára lett, 1757-től „kolléga”-ként tanított. 1763-tól kántorként dolgozott ugyanott, majd 1768-tól prédikátor. **Bibliográfia:** Szabó-Szögi 1998, 336. p, 2774. sz.

⁶⁷ **Johannes Honterus** (1732.06.15.–1794.04.12.) A dokumentumon: „*Cl[assis] IV. Adj[unctus]*”. Brassói előtanulmányai után, 1751-től Jénában tanult, majd hazatérve kezdetben „adjunktus”-ként, majd „kolléga”-ként és „lektor”-ként tanított. 1767-től Sárkány lelképásztora. 1774-ben Szászvolkányba (*Vulcan, Wolkendorf*) kerül, majd 1778-tól haláláig Földváron szolgált. 1754. július 31-én feleségül vette Anna Rosina Justinát, Fronius Stefan Gottfried szászhermányi (*Härman, Honigberg*) lelkész lányát. Gyermekai: Anna Rosina Justina (1755-1795), Johannes Samuel Traugott (1759-1761), Maria Elisabetha (1762-?), Johann Samuel Gottlieb (14.07.1765.-29.09.1765.), Johann Georg Gottlieb (20.03.1767.-04.07.1767.), Justina Regina (1770-1774), Maria Regina (1777-1779). **Bibliográfia:** Jekelius, IV, pp. 121-122; Szabó-Szögi, 1998, 228. p, 1747. sz.

⁶⁸ **Daniel Fronius** (1703 – ?) A dokumentumon: *Gymn. Praec[eptor]*”. Brassói évei után 1723-ban beiratkozott a hallei egyetemre, majd elvégezve az egyetem tanítójaként dolgozott. Nem tudjuk mikor tért haza, de a nyomtatvány szerint 1761-ben már gimnáziumi nevelő volt Brassóban. **Bibliográfia:** Szabó-Szögi, 1998, 178. p, 1235. sz.

⁶⁹ **Paullus Roth** (1724.01.26.-1793.11.02.) A dokumentumon: 1761-ben „*Extr[aneus]*”; 1762-ben „*L[ector]*”. Brassói tanulmányai után 1751-től Jénában tanult. Hazatérése után házitánító, 1760-tól gimnáziumi lektor, 1768-tól konrektor, 1771-1780 között rektor. Ezt követően haláláig szászhermányi lelkész. **Bibliográfia:** Szabó-Szögi, 1998, 389. p, 3319. sz.

⁷⁰ Nem azonosítható szerző.

⁷² **Josephus Draudt** (1709.07.21.–1762.08.30.) Brassói szenátor, később városgazda. Háromszor nősült. Első felesége Martha Chrestels, Paul Chrestels városbíró lánya, akivel 1737. február 20-án házasodott össze. Második feleségével, Anna Catharinával, Martin Closius városbíró lányával, 1738. július 6-án házasodott meg. 1743. november 24-én feleségül vette Joseph Schobel prázsmári (*Prejmer, Tartlau*) lelkész lányát, Sarát. Gyermekai: Joseph August (1737-1798),

	Petrus Müller Samuel Bogner Georg Draudt Johannes Honterus Paullus Roth Joh[ann] Freundt ⁷³ Petrus Weber Martin Traugott Closius ⁷⁴ Carl Friedrich Schobel – Catharina Schobelin		
Georgius Herrmann ⁷⁵	Georg[ius] Preidt Samuel Bogner Christian Marienburger ⁷⁶ Georgius Draudt Paullus Roth Petrus Weber Martinus Traugott Closius [Továbbá egy német nyelvű vers ismeretlen szerzőtől.]	Martin Brenndörffer	1763.
Joh.[ann] Frieder.[icus] Mylius ⁷⁷	Georg Preidt Georg Draudt	Martin Brenndörffer	1764.

Maria Josefa (1745-1814), Johanna Rosina (1748-1817), Johann Georg Samuel (02.07.1754.-21.09.1754.) **Bibliográfia:** Jekelius, II, 93. p.

⁷³ **Johann Freundt** (1732.11.11.–1810.04.17.) A dokumentumon: „*Adj.[unctus] Cl.[assis] Teut.[onicae]*”. Brassói tanulmányai után 1752-ben Jénában tanult. 1762-től a brassói gimnázium adjunktusa, később prédikátora. 1771-1776 között Brassó-Bartholomae templomának papja volt. 1776-tól Brassóban, 1782-től haláláig Szászvolkányban (*Vulcan, Wolkendorf*) szolgált papként. 1755. június 18-án feleségül vette Andreas Tartler városbíró lányát, Martha Rosinát. Gyermek: Johann Georg (1756-1759), Andreas Johann (1758-1798), Martha Regina (1761-1763), Martha Sophia (1763-?), Agnetha Sophia (1765-?). **Bibliográfia:** Jekelius, III, pp. 67-68; Szabó-Szögi, 1998, 176. p, 1214. sz.

⁷⁴ **Martin Traugott Closius** (1744.01.29. – 1789.07.07.) Brassói előtanulmányai után 1766-tól Jénában, 1769-től Lipcsében tanult. Hazatérése után egykori iskolájában tanított. 1772-1780 között lektor, konrektor, 1780-1782 között rektor. 1782-től Mártonhegy (*Šomartin, Martinsberg*) lelképásztora, majd 1783-tól haláláig Brassóban városi pap. **Bibliográfia:** Szabó-Szögi, 1998, 120. p, 688. sz.

⁷⁵ **Georgius Herrmann** (1704.08.26.–1763.06.24.) 1736-tól szenátor, 1757-ben városbírónak választják, városgazda (felnagy). 1728.10.27-én feleségül vette Simon Scheipner szenátor lányát, Sarát (1710-1797). Tőle 7 gyermeke született: Sara Elisabetha (1730-1761), Anna Maria (1732-1737), Anna Rosina (1734-1744), a szenátor és városgazda Georgius Michael Gottlieb (1737-1807), a bécsi kapitány (*Hauptmann*) Martinus (1740-1787), a kormányzósági titkár, Johannes Theodorus (1743-1790), végül Anna Rosina (1746-1814). **Bibliográfia:** Jekelius, IV, 54. p; Szabó-Szögi, 1998, 219. p, 1656. sz.

⁷⁶ **Christian Marienburg** (?–1792.10.19.) A dokumentumon: „*Coll.[ega] Cl.[assis] 4.*” **Bibliográfia:** Szabó-Szögi, 1998, 310. p, 2538. sz.

⁷⁷ **Johann Fridericus Mylius** (1698.05.28. – 1764.10.24.) Brassóban született, vélhetőleg előtanulmányait is itt végezte. 1721-ben kezdi meg orvosi tanulmányait Halleban, de tanult 1721-1724 között Strassburgban és 1724-ben Leidenben is. Hazatérte után az apjától örökölt gyógyszerárban dolgozott. 1728-tól gyakorló orvos lett. 1738-1764 között Brassó városának orvosa. 1726. augusztus 27-én feleségül vette a segesvári Göbel család lányát, Anna Mariát. Gyermek: Anna Julianna (1727-?), Bartholomaeus Wolfgang (1738-1809), Anna Maria (1741-1827). **Bibliográfia:** Jekelius, V, pp. 234-235; Szabó-Szögi, 1998, 337. p, 2786. sz.

	Paul[us] Roth Daniel Fronius		
--	---------------------------------	--	--

Felhasznált szakirodalom

- ASZTALOS Miklós: *A wittenbergi egyetem magyarországi hallgatóinak névsora (1601–1812)*. Budapest. Sárkány-nyomda, 1931.
- BIRÓ Miklós : *Nyomdászati lexikon*. Budapest. Biró Miklós kiadása, 1936.
- EKAB, Kronstadt, AH. I. E 145.
- EKAB, Kronstadt, AH. I. F 18.
- GROSS, Julius: *Kronstädter Drucke 1536-1886. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte Kronstadt*. Kronstadt. Johann Gött & Sohn Heinrich, 1886.
- JEKELIUS, ERICH: *Genealogie Kronstädter Familien*. Band 1-9. Kronstadt. Kézirat, 1964-1966. (EKAB, Kronstadt, AH. IV. F 57.)
- KECSKEMÉTI GÁBOR: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*. Budapest. Universitas Kiadó, 1998.
- KÖSZEGHY Péter (szerk.): *Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor, I–XIII*. Budapest. Balassi Kiadó, 2003–2012.
- PUSZTAI Ferencz (szerk.): *Nyomdászati enciklopédia. Az összes grafikai tudományok ismerettára*. Budapest. Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1902.
- Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó. I-IX*. Bd. Brassó. Auf Kosten der Stadt Brassó von dem mit der Herausgabe betrauten Ausschuss, 1903–1909.
- SZABÓ Károly – HELLEBRANT Árpád: *Régi magyar könyvtár I-III*. Budapest. MTA, 1879–1898.
- SZABÓ Miklós – TONK Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521-1700*. Szeged. JATE, 1992. (Fontes Rerum Scholasticarum, IV.)
- SZABÓ Miklós – SZÖGI László: *Erdélyi peregrinusok: erdélyi diákok európai egyetemeken 1701 – 1849*. Marosvásárhely. Mentor kiadó, 1998.
- SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái I-XIV*. Budapest. Magyar Könyvkiadók Egyesülete, 1981.
- TONTSCH, Hermann: *Die Honteruspresse in 400 Jahren. Festschrift der Buchdruckerei Johann Gött's Sohn*. Kronstadt. Johann Gött's Sohn, 1933.
- TRAUSCH, Joseph: *Schriftsteller-lexikon oder biographisch-literarische Denkbücher der Siebenbürger Deutschen*. I-III. Bd. Kronstadt. Verlag von Johann Gött & Sohn Heinrich, 1868.
- WAGNER, Ernst (szerk.): *Die Pfarrer und Lehrer der Evangelischen Kirche A.B. in Siebenbürgen. I. Band: Von der Reformation bis zum Jahre 1700*. Köln, Weimar, Wien. Böhlau Verlag, 1998. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens)

József Kozári – Sándor Vizy

THE DEVELOPMENT OF INFANTRY FIREARMS AND ITS IMPACT ON ARMY TACTICS

Today it is natural that army soldiers are equipped with long-range firearms. However, it must be mentioned that firearms working with gunpowder became a major instrument of tactics on battlefields quite slowly. Many difficulties had to be overcome before firearms started to dominate battlefields.

At the beginning of the Middle Ages heavily armoured knights dominated the battlefields of Europe. Although lancers and archers played a significant role in fights against the heavy cavalry, it was the infantry equipped with effective firearms that ultimately brought to an end this dominance. The warriors who believed in chivalric ideals hated and feared the new weapons which ended the time of open battles and ritual close combats. Any shooter of no rank could kill a noble knight from a long distance. Even so, many centuries passed before the infantry equipped with firearms started to dominate battlefields.

The Emergence of Firearms

The invention of gunpowder led to the emergence of firearms. They worked by burning gunpowder and thereby sending a lead or other metal bullet forward. It was in 1364 that the use of these new weapons – called “hand cannons” – was first recorded. They were [the first step](#) in the invention of guns and 14 years later handguns spread all over Europe. Several kinds of firing mechanisms were developed in history:

- 1) Matchlock: Upon the pulling of a trigger a burning wick on a spring was „locked” back into a pan of powder. The powder in the pan was ignited and sent a flame through a small hole into the barrel chamber of the weapon; then a larger amount of powder was ignited which sent the bullet forward.
- 2) Wheel lock: It emerged in the early 16th century; it included a wheel lock mechanism in which there was a wheel spun against a metal plate which in turn showered sparks into the powder pan.

- 3) Flintlock: The flintlock emerged in the yearly 17th century; it had a flint which was released by the trigger mechanism and then stroke a steel plate to shower sparks into the powder pan.
- 4) Percussion: Next, the „percussion” ignition mechanism was introduced in the 19th century. The released hammer struck a cap containing a volatile fuse and sending a flame through a small tube into the barrel chamber.

The firearms of infantrymen were an important element in army equipment as early as the 15th century. In 1479, 4000 heavy gunners and 2000 gunners fought in the army of Matthias I, King of Hungary. Regardless of this, combat arms were considered very useful at the siege of castles, but not in close combats.¹

Nevertheless, in the 15th century fire weapons were often apostrophised as „toys” and only in the Italian campaigns (1494-1559) could they prove their superiority over knights’ armour and the crossbow. At the beginning, firearms were not as accurate as contemporary bows but their production was cheaper and fusiliers’ training was faster and less expensive than archers’. By the first half of the 16th century several types of handguns had appeared on battlefields.

- 1) A relatively lighter weapon called the arquebus, which was developed in the 15th century and is known by several other names, as well;
- 2) the musket, developed in the 15th century.

The arquebus was a medium-weight gun complete with a lock, butt and barrel. Three major types of arquebuses were introduced:

1. with serpentine locks,
2. with snapping matchlocks,
3. with sear lock matchlocks,

The arquebus weighed about 5 kg. Although its bullet (30-35 g) was half the size of a musket round, the arquebus could be charged two or three times faster than the musket. The musket was introduced in Spain in the early 16th century and operated with a matchlock mechanism. Its calibre was 20 mm and at the beginning it was very heavy (8-10 kg). Therefore, it was way too difficult to aim with. Its great advantage was that its sixty-gram bullet could be lethal even from a distance of 200-300 metres and could also penetrate the armour of knights.²

During the 16th century both of these weapons were used in battles, but musketeers and arquebusiers were organised into separate military units. The Spanish and German infantries used fire weapons first to defeat Swiss soldiers at Bicocca in 1522, then the knights of Francois, King of France at Pavia in 1525.

¹ About the arms of Matthias I, cf. (Hazay Samu: Védőalkotmány, haderő és harcászat Mátyás király alatt, hadtörténelmi Közlemények, 1890. p. 222), Rohonyi László-Nagy Gábor-Tóth Gyula: Szemelvények a magyar hadtörténelem tanulmányozásához I. Hadtörténelmi Intézet, Budapest, 1955. p. 110.

² A179-centimetre-long musket weighing 20 kg is known from the 16th century, whose caliber is 21.9 mm.

By the end of the 16th century the mass application of hand-firearms decided the combat between cavalry and infantry for good. Wars demanded a huge number of disciplined foot-soldiers who were equipped with pikes and firearms.

The two types of infantry caused problems for contemporary tactics, as well. Musketeers could cause severe casualties from a great distance but at the beginning they were unsuitable for close-range fighting. This problem was solved with lancers, halberdiers and later pike men. Soldiers with firearms and pikes divided the battle order, and for this reason their cooperation had to be thoroughly organised. A major condition of standard tactics was the correct organisation of infantry units, so that the correct ratio of soldiers and the best tactical optimum, tactical configurations and procedures should be experimentally attempted and achieved. The simultaneous fight of the two different types of infantries required strict discipline and systematic drills. By the end of the 16th century the organisation of the infantry was standardised. Infantry units included pike men and musketeers in a ratio of one to two.

Thus, the major tactical problem of the 16th and 17th centuries was the optimal employment of fire and fire weapons in a united combat formation.³ The harmony of fire, movement, tactical endurance and shock-attack had to be created. The early combat formation of the infantry was called Tercio. The Tercio was a huge square of lancers with musketeers and arquebusiers at its edges. At the beginning it contained 3700 soldiers, which was decreased to 1600 by the 1580s. The phalanx-like formation was not an ideal one but for one century it provided a solution for the most important tactical problem of this historical era. It was a combat formation in which the shooters meant the firepower and the pike men the shock-action; in addition, the latter also protected the musketeers during reloading. The musketeers filled ten lines at the corners of the Tercio, while the arquebusiers stood in five lines right before the pike men. The issue of non-stop firing was solved by a complicated movement, the so-called countermarch. It meant that the soldiers who had a loaded gun moved forward, while those with an uncharged weapon moved to the rear to load. In this formation the pike men played the main part while firearms played an auxiliary role.⁴ In spite of its awkwardness the Spanish Tercio remained undefeated until the Battle of Rocroi in 1643. The close formation made the retreat of the Spanish infantry possible even in the case of the defeat of the whole Spanish army. Thus, the infantry retained its fighting efficiency, which could make victory uncertain for their enemy.

By the beginning of the 17th century the musket became the most important weapon in western armies.⁵ The calibre of the much-improved musket was still about 20 mm. It was a weapon with a matchlock, but its weight decreased to 4-5

³ Geoffrey Parker: a hadügyi forradalom védelmében, Veszprémi László: A korai stratégiai gondolkodás: Zrínyi kiadó, Budapest, 2005. p.79.

⁴ Lázár Balázs: A harmincéves háború(1618-1648) Poór János, A Kora Újkor Története, Osiris Kiadó, Budapest, 2009. p. 29.

⁵ Raimondo Montecuccoli: A hadművészet rövid tételei. (Koeln, 1704) A hadművészet középkori és újkori klasszikusai, Zrínyi katonai kiadó,1974. p. 216.

kg and its shot became more precise. The employment of hand guns demanded that the infantry should be able to keep the enemy under continuous line-firing in an open battle. This idea appeared for the first time in a treatise by Thomas Digges, which was written in 1579. Moritz of Orange, based on his experience between 1584 and 1609, suggested that infantry units should be smaller than the Tercio. He organised a new unit called the battalion, which consisted of 550 soldiers. He tried to combine the fire-power of the infantry with the close-combat formations and training systems of the Romans.⁶ He reduced the depth of the infantry formation and it filled ten lines for battle at most. After his reforms musketeers played the most significant role in battles. They had the best training and their main task was to shoot as often and quickly as possible.

Gustavus Adolphus, King of Sweden (1594-1632) reduced the infantry formation to six lines. Although he had fewer soldiers, his formation was wider. Thus, this order of battle was effective because more soldiers could shoot at the same time. After the line-firing of the musketry, pike men had to attack the enemy in the Swedish army. The Swedish musketry could fire non-stop because they could stand in combat formation in three lines. If the enemy managed to approach the musketry too closely, the shooters went back behind the pike men. European armies started to imitate the Swedish combat mode and by the end of the 17th century line tactics was developed. Because of the firearms the organisation and drill of the cavalry was also changed. From that time on, the cavalry was also divided into branches according to their task and equipment. Knights disappeared from the battlefield and the heavy cavalry appeared instead, which received a thorough training for fighting in formation. In the early 16th century the wheel-lock was invented, in which the hammer hit a rotating friction-wheel and the nascent spark lit the gunpowder. The new handgun was very expensive but it could be used on horse-back. Therefore, it became the weapon of the cavalry. Based on this weapon, a new cavalry combat formation named caracole emerged. The cavalry started the attack line by line, they approached the enemy in full gallop and fired at them; then they went back to the rear to reload their guns. In the Thirty Years War the cavalry tactics returned to its former spirited and aggressive attacks, and cavalry soldiers had to be able to use both sword and pistol. The great invention of the Thirty Years War war was the paper cartridge, which made reloading and aiming faster. Later, the carefully prepared and already measured gunpowder and the bullet were packed into a paper sleeve.

The middle of 17th century saw the invention of flint-locks. At the same time bayonets were introduced. The use of the stable rifle superseded the pike and at the beginning of the 18th century the united infantry evolved.

⁶ Geoffrey Parker: a hadügyi forradalom védelmében, Veszprémi László: A korai stratégiai gondolkodás: Zrínyi kiadó, Budapest, 2005. pp. 68-69.

The Infantry in the 18-19th Centuries

The infantry of the 18th century deployed in line for battle. The basic tactical unit was the battalion, including 600-1000 men. Battalions usually drew up in battle line next to each other. The number of their lines gradually decreased. Ultimately, the order of battle consisted of three lines of troops standing within 200-300 metres behind one another. The second and third lines were the reserve for supplies in case of casualties or a need for re-enforced attack. Thus, breaking the first line was not enough for a final victory, because the fight continued in the second or third lines. The infantry started fire at a distance of 200 metres from the enemy, stopping in their march to discharge a volley and taking turns line by line. Soldiers were required to reach high shot rates and therefore to reload their weapons very quickly.

It was during the French Revolution that a combined line and column tactics was established. The column was responsible for the breakthrough, while skirmishers were sent forward to progress in a loose chain and paralyse enemy orders of battle with rifle shots. The new battle process specifically demanded firearms and trained soldiers to use them. In the Napoleonic Wars, especially in the British army, the use of rifles became increasingly common and the modern light infantry emerged all over Europe.

However, flints were far from being perfect weapons because they did not work in windy weather. Under normal circumstances, they missed fire once out of five to six shots and beyond 250 metres the penetration force of their bullets practically dropped to zero. According to an experiment carried out at the beginning of the 19th century, a target sized 1.8x36 metres was hit only by 75% of the shots fired from these weapons from a distance of 75 metres.

In the early 19th century attempts were made to improve the safety of the rifles' operation. In the fuse and percussion firing mechanisms it was not a spark produced by a collision of flint and steel any more that released the shot, but a percussion cap or fuse hit by the cock and producing a jet lance.

In the 19th century flintlocks were converted into the more reliable percussion systems. Such guns included, for example, the Consol musket introduced in 1835 and the musket planned by Baron von Augustin which the Austro-Hungarian Army used, including the time of the Hungarian War of Independence (1848-49).⁷

In the 16th century barrels were rifled in straight lines for easier cleaning. It was recognised even then that if the projectile engages the rifling, the shot is more accurate and the shooting distance is longer. Later on, helical grooves were introduced, which spin the projectile and thus stabilise it, thereby enabling the projectile to fly with high precision and more power. The severe drawback of rifling was that with muzzleloaders great strength and a long time were required for charging, even when soft lead bullets were used.

⁷ Horváth Árpád- Kovács Zoltán: A Haditechnika Évezredei, Zrínyi katonai Kiadó, Budapest, 1977. p. 41.

„Loading a gun lasted about three minutes, leaving soldiers exhausted, so it was impossible to take aim precisely after a few charges.”⁸

During the charging time soldiers were vulnerable to shock-action. Thus, it was often the case that while one of them was shooting, another was charging a shotgun. As a last resort, soldiers also used ammunition with a diameter smaller than that of the barrel, except that in this case a gun with a rifled barrel was no better than a smoothbore weapon.⁹

The problem of quickly reloading rifle-bore muzzleloaders was solved by Captain Minié, a Frenchman. He used soft projectiles made of lead, which were smaller in diameter than the barrel. At the base of these bullets there was a conical cavity. When the weapon was being charged, the projectile could be slipped into the barrel easily, but when the rifle was fired, the expanding gases were pressed into the cavity, deforming the bullet so that it should engage the rifling. Both individual soldiers and task forces could be accurately aimed at from a distance of 3-400 and 7-800 metres, respectively. These guns were used in the Crimean War (1853-56) for the first time and afterwards every army adopted them. Rifle-bore guns were employed in large numbers in the Austro-Piedmontese War in 1859. The benefits of the new weapon were recognized by the French Army as early as the siege of Sevastopol. After the war, a light infantry battalion was organised in all French infantry divisions which consisted of trained riflemen. The select soldiers could fire precision shots at enemy soldiers in cover from 200 metres, at uncovered ones from 400 metres, and at fighting formations from 700 metres.

The rifles (Minié, Lorenz) had a decisive impact on the contemporary battlefield. The deployment of troops in close order became obsolete, because the enemy could open fire and shoot with great accuracy from a distance four times larger than before. Smaller, more open formations and faster, more decisive movement were needed. The double march became the main form of movement on the battlefield. Soldiers often performed it intermittently, running forward from cover to cover. Unfortunately, military leaders did not always recognise the need for innovation; therefore, it was often the troops who suffered terrible losses.

The next step was the introduction of breechloaders. The protagonist of the Austro-Prussian War of 1866 was the Dreyse rifle, which had been introduced in 1841. With this weapon it was possible to take aim from 750 metres and its fire-rate was five to six times bigger than that of muzzleloaders. Dreyse put a bullet and gunpowder in cartridge-paper. When the trigger was pulled, a needle pierced the fuse and the shot was fired.

The fearsome fire-rate of Dreyse rifles decided the 1866 war, because in the face of such firepower Austro-Hungarian offensive tactics proved ineffective. The tactical rules of the Austro-Hungarian Army were written in the year 1862 and based on the war experience gained in 1859. Austrian generals believed that

⁸ Kedves Gyula: Elöltöltős kézi lőfegyverek, VENATUS, February 1991. p. 17.

⁹ Kedves Gyula: Elöltöltős kézi lőfegyverek, VENATUS, February 1991. p. 17.

if French troops moving in double march had managed to penetrate quickly the dangerous zone under the fire of the still muzzle-loading Lorenz rifles, they could apply the same method fighting against the Prussians. However, the much higher rate of fire of the Prussian needle guns repulsed every attack. The large, slow moving Austro-Hungarian units were easy targets and suffered catastrophic losses. While the Prussian Army was trying to adjust to the new circumstances, the Austro-Hungarian was not.

That said, the Dreyse rifle had some serious drawbacks notwithstanding all its tactical advantages. The locking mechanism could only be manufactured by slow hand-tooling. The spare parts were not interchangeable. In use, worn weapons emitted hot gas at the rear end. The Dreyse rifle was followed by the French Chassepot rifle as early as 1866. The French rifle had a fire range of 1300-1500 metres, while its fire-rate was 5-12 rounds/minute.

The invention of smokeless gunpowder and the introduction of the metal case enabled the development of new weapons. The role of the infantry continued to grow because the fire power of infantry troops had increased significantly their defence capability.

Weapons in Modern Warfare

As early as the 15th century there had been experiments with the development of firearms which could shoot multiple times in succession without reloading. The prime condition for constructing such weapons was the invention of combined ammunition. However, for the production of metallic cartridges nineteenth-century technological developments were required. The metal cartridge case includes the powder, primers and bullets, which simplifies the use of ammunition and weapons. Its other advantage is that the flexible metal casing prevents the emittance of gases at the rear end. This innovation led to the spreading of first repeating rifles with a magazine attached, and then of machine guns. The first firearms made for this type of ammunition were revolvers, which were followed by repeating rifles. It was in the American Civil War (1861-65) that the first repeaters were used in larger quantities.

At the end of the 19th century black powder, which generates smoke, was ousted by nitrogen compounds whose smoke is barely noticeable. Called smokeless powder, they include such chemicals as the French Poudre B, employed since 1885, and the British cordite introduced in 1890. The use of better-quality powder made it possible to reduce the calibre of weapons. It also increased the muzzle velocity of projectiles, and thus improved the weapons' effective range and made the line of fire more easily concealable, as well.¹⁰

The technical improvements that play a decisive role in modern warfare appeared as early as before World War I. The first real machine gun was invented by American Hiram Maxim in 1883. He put the ammunition in a hemp cartridge belt, which was exchanged for a metal one in later warfare. The

¹⁰ The first of these rifles, the French Lebel was introduced in 1886.

machinery of the gun moved the cartridge belt forward to provide ammunition for charging. The cycle of charging and shooting is repeated as long as the shooter activates the trigger.

At the end of the 19th century armies used two different types of ammunition. High-power rifle rounds were fired by rifles and machine guns, while small ammunition was used for pistols. The effective range of the rifles was high (900-1000 m), but their fire-rate was low (10-15 rounds/minute). The fire range of machine guns could be as much as 2500 metres; their rate of fire could be as high as 2-300 rounds/ minute. Their major disadvantage was their heavy weight (30-50 kg). Therefore, they were hardly ever moved on the battlefield and were considered defence weapons. During World War I, the role of repeating rifles decreased, while the number of automatic weapons increased.

It is the machine gun that had the greatest effect on the fights of infantry in the Great War. It was a deadly weapon because the infantry attacking in open battle order was not able to defend itself against massive machine gun fire. It was able to stop any infantry attack, however superior in numbers. Generalship was powerless in the face of this firearm. The collapse of conventional offensive tactics occurred by the River Somme 1 July, 1916. On this day, the British infantry lost about 60 000 soldiers during its futile attacks. Against the machine gun fire, the striker chain deploying infantry formations in itself was of no great help.

Machine guns were way too heavy and used a lot of ammunition. When the artillery had shelled the battle field, machine guns were often left behind and could not support the infantry. Therefore, infantry troops could only defend themselves against the attacks of the enemy with their rifles. It was necessary to provide the infantry with a light and high fire-rate weapon which they could carry forward and which could secure their fire support.

This weapon, which was invented in 1904, has many names in military terminology.¹¹ The best-known of these are the light machine gun, widespread in English- and German-speaking countries, and the automatic rifle, used in Eastern parts of Europe. These types of weapons included the French Chauchat Modéle 1915, or the British Lewis guns. Automatic rifles also used rifle rounds, but they were lighter (7-13 kg) than machine guns. They were mostly supplied from magazines with shots discharged in short series (4-5 shots) from the rifles mounted on bipods. The German MG-34 and MG-42 were the first general-purpose machine guns because mounted on tripods or bipods they could function as both light machine guns and automatic rifles, respectively.

Soldiers often needed a high fire-rate weapon for trench warfare, where long-range weapons were unnecessary. The emerging new weapon fired pistol ammunition and was called the submachine gun. Based on the experiences of trench warfare, it was introduced as a melee weapon. Between the two world

¹¹ In 1904, a part of the Russian cavalry was equipped with Danish-developed Madsen light machine guns weighing 7.5 kg.

wars, a lot of types of submachine guns were mass-designed. By the start of World War II most infantries had such weapons.

Self-loading rifles were developed before the end of the 19th century. The first selective fire (semi or full auto) rifle was the Italian 6.5 mm Cei-Rigotti. It was developed between 1900 and 1905, but this was not adopted by other countries. It used small-calibre Italian rifle ammunition (6.5 mm). The first service weapon which can be identified as conforming to the specifications of an assault rifle dates back to World War I; this is the Russian Federov Avtomat of 1916. It was a selective fire weapon, but it operated with the 6.5 mm Japanese rifle ammunition Arisaka. Therefore my opinion is that it was not a real assault rifle and the Russian army actually did not adopt it to its armament.

Between the two World Wars, many countries formulated the need for a weapon whose effect combines those of rifles and machine guns. Engineers realised that rifle range is unnecessarily long (1000 metres), while that of machine guns is too small (50-100 metres). The basic requirement was that soldiers should be both able to shoot with great accuracy within a reasonable combat range (400 metres) and use their weapon as an automatic firearm within a short range (maximum 50 metres). The new weapon combined the virtues of the machine gun and rifle. The requirements could be met only with a new type of ammunition, which has various names in military terminology.

Without doubt, it was the Germans who developed the first military weapon and ammunition of this new type, in 1943. The new weapon was named MP-44. Germans used the 7,92 x33 mm, so-called „kurz” ammunition for it. The MP-44 was a weapon of very characteristic shape and design, which had a deep impact on all subsequent weapon development. A new category of weapons was born, named the assault rifle. The next weapon of a similar type was invented in the Soviet Union in 1947. The Soviets used 7.62x39 mm ammunition, called 43 M. The popularity of the AK-47 assault rifle and its enhanced version can not be disputed. Its different versions were manufactured in a quantity of approximately 80-100 million, and are to be found in various parts of the world. The simple and robust weapon is easy to handle and works under the most extreme conditions. Within 4-500 metres it has enough penetration force and allows for sufficiently precise shots.

The NATO countries did not follow suit for a long time. The NATO standard ammunition of 7.62 x51 mm was chosen as rifle ammunition. Their infantry was equipped with automatic or semi-automatic weapons, such as M14, the M15, FN FAL or HK G3, which operated with rifle ammunition. The first NATO rifles constructed for standard cartridge were not assault rifles. Some of the early rifles which worked with the 7.62x51 NATO round, such as the American M14, were also capable of fully automatic fire, but the recoil problem made them incapable of accurate fire on full-auto; therefore, they cannot be classified as assault rifles. The powerful ammunition allowed for accurate and effective single shots, but kicked back and overtaxed the shooter's strength during a series of shots. The experience of local wars in the 1950s and 1960s,

together with the uselessness of American M-14 automatic rifles in Vietnam, coupled with other causes led to new developments. A new type of ammunition with a calibre of 5.56 mm was designed, and a new weapon was developed to suit it. The new assault rifle (according to the American terminology automatic rifle) was named M 16 and has a calibre of 5.56x45 mm. Many legends surround this automatic rifle, which are based on partial truths. The NATO countries developed and introduced different types of weapons based on the new ammunition. Their example of calibre reduction was followed by the Soviet Union, but they introduced a different kind of ammunition with a calibre of 5.45x39 mm. Many weapons called machine guns and light machine guns have been designed for the short ammunition, but they are not real machine guns, since their performance is much lower. The terminological confusion has escalated and today few can find their way in the world of weapons.

Summary

Firearms turned the infantry into the dominant force of the battlefield over the centuries. The most dramatic development of weapons and military organisations occurred during the 19th century in Europe. The infantry's combat strength grew and it became the most important branch of armies. The impact of new weapons required that armies should adapt to the new conditions and develop their tactics and equipment accordingly. Smokeless powders increased the range of targeted fire. Armed forces could not risk attacking in closed formations in battles any more and this ended the period of medieval military prowess. Throughout history, not all generals understood the requirements of new eras. The old military ethos often caused great losses in the armies and it was the simple soldiers who paid with their lives for the stupidity of their leaders.

The machine gun also had a thorough-going influence on the development of infantry tactics. The weapons and ammunition used today were developed before World War I and the new weapons rewrote the rules of the military mathematics of former ages.

At the end of World War II, new categories of weapons were developed, which determine infantry tactics today. The development of infantry weapons, of course, has not stopped. For sure, small-calibre ammunitions and related weapons seem to have more legendary than real abilities. Information in professional literature on arms is often deceptive; therefore, it is to be handled with some reservations. In my opinion, military policy is inseparable from business and the introduction of innovations is not always based on technical and professional merits exclusively.

In the wars that have started since the disintegration of the cold war bipolar world order, several tactical problems have occurred which did not exist in the past. The penetration force of relatively low-power small-calibre ammunitions is not enough against wide-spread personal protective equipment, and this calibre can become ineffective in the near future. For this reason, until the introduction

of new weapons armies often fight with older weapons that have proven their power.

Bibliography

1. Richard Holmes: A „hitvány salétrom” in Richard Holmes (szerk.) A háborúk világtörténete (Katonai újítások, amelyek megváltoztatták a történelem menetét), Corvina Kiadó, Budapest, 1992. 70-79.
2. Raimondo Montecuccoli: A hadművészet rövid tételei. (Köln, 1704) in A hadművészet középkori és újkori klasszikusai, szerk. Rázsó Gyula, Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1974. 209-235.
3. Veszprémy László: A korai stratégiai gondolkodás, Zrínyi Kiadó, Budapest, 2005.
4. Rázsó Gyula: Királyok zsoldosai, História, 1984. 6. éf. 5-6.sz. 14-16.
5. Horváth Árpád- Kovács Zoltán: A haditechnika évezredei, Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1977.
6. Kedves Gyula: Elöltöltős kézi lőfegyverek, Venatus, 1991/1. február, 12-17.
7. Kelenik József: A lőfegyverek forradalma, www.bethlenhagyomanyorseg.hu/index.php?action=menu&sapdir=3&sapien ta=211 (letöltés: 2012.augusztus 28.) és Rubicon, 1997. 19-22.
8. Rohonyi László-Nagy Gábor-Tóth Gyula: Szemelvények a magyar hadtörténelem tanulmányozásához I. Hadtörténeti Intézet, Budapest, 1955.

Pap József

**EGY SIKERTELEN KULTUSZTEREMTÉSI
KÍSÉRLET.
A SZENT KORONA ÉS EGER KAPCSOLATA
1809-BEN**

Egy település identitásának kialakulásában meghatározó szerepet töltenek be történelmi múltjának jelentős eseményei. Így Eger modern kori képe is szinte természetesen kapcsolódik az 1552-es ostromhoz és annak Gárdonyi-féle interpretációjához. A város kultikus történetének egyedüli, országosan is ismert helye az egri vár. Az egyházi emlékek és a Líceum épülete csupán kísérő elemei ennek a konstruált identitásnak. A város lakosai azonban kissé másként fordulnak múltjukhoz, mint az ideérkező vendégek. Számukra a város katolikus egyházi emlékei, az oktatáshoz kapcsolódó helyek központibb szerepet foglalnak el a városi térben, mint a centrumtól kissé félreeső, alapvetően múzeumi terepnek számító hajdani erőd.¹ Érdekes jelenség azonban, hogy a város kultikus öntörténetéből szinte teljesen kimarad a magyar királyi Szent Korona egri tartózkodásának emléke. Feltűnő ez abból a szempontból is, hogy a megyei „vetélytárs” település, Gyöngyös önképének egy hasonló és egykorú esemény meghatározó részét képezi. Ezt a hiányosságot orvosolandó, a Korona egri tartózkodásának 200 éves évfordulóján rendezett emlékülést a Szent György Lovagrend priorátusa, azzal a céllal, hogy emléket állítson az 1809-es eseménynek. A megemlékezést egy emléktábla-avatás is követte a megyeházán, és egy helyi kiadványban is megjelentek az előadások írott változatai.²

A kultusz kialakítása azonban eddig nem járt sikerrel, ami azért is figyelemre méltó, mert véleményem szerint a Szent Korona egri története az ún. „használható múlt” kategóriájába tartozik,³ azaz a múltbeli esemény több szempontból aktualizálható. A Korona szakralitása jól illeszkedik a város római katolikus jelle-

¹ Erről az átrendeződésről lásd: Bitskey István *Eger a barokk kori Közép-Európában*. In: Az egri Domus Universitatis és Líceum. Oktatás, tudomány, művészet 1763–2013. Szerkesztette: Petercsák Tivadar. Eger, 2013. 13–39.

² A Magyar Szentkorona Egerbe menekítése. Szerkesztette: Gál Elemér. Eger, 2006. Figyelemre-méltó dolog az is, hogy a tudományos emlékülés, valamint az emléktábla-avatás a Szent Korona nem egri, hanem gyöngyösi tartózkodásának bicentenáriumán történt.

³ Gyáni Gábor: A kollektív emlékezet két formája: hagyomány és történelmi tudás. In: Gyáni Gábor: Az elveszithető múlt. Budapest, 2010. 99.

géhez, a Szent Korona és az egeri püspökséget megalapító Szent István között is kapcsolat teremthető, valamint a Korona és a hozzá kötődő kultusz a 21. század elején is a történeti Magyarország egyik legfontosabb szimbólumának számít. Mindezek alapján tartom elemzendőnek a Korona egeri tartózkodásának eseményeit, ezt követően pedig megpróbálom indokolni a kultuszteremtési kísérlet sikertelenségét.

Jelen tanulmány első változata a fent említett konferenciához kapcsolódott, az ott elhangzott szöveg tudományos ismeretterjesztő változata a konferencia füzetében megjelent.⁴ Most erre a változatra támaszkodva mutatom be a Korona egeri tartózkodásának történetét, és ehhez kapcsolódva elemzem a sikertelen kultuszformálás lépéseit.

A napóleoni háborúk időszakában két alkalommal tartózkodott a magyar királyi Szent Korona Heves és Külső-Szolnok vármegye területén. 1806-ban Gyöngyös, 1809-ben pedig Eger és Gyöngyös adhatott otthont a magyar királyság legfontosabb jelképének. A Korona menekítésével párhuzamosan a királyi család tagjainak is el kellett hagyniuk a francia seregek által fenyegetett nyugati területeket, így került az udvar jelentős része 1809-ben Egerbe. A fontos eseményeknek Eger esetében viszonylag kevés korabeli nyoma maradt, a Korona helyett elsősorban az udvari életről maradtak fenn források. Ez természetes, hiszen a díszes vendégsereg jobban felbolydította a kisváros életét, mint a szoros őrizet alatt tartott Korona. A megélénkült társadalmi életre szintúgy visszaemlékeztek a helyi lakosok, mint az Egerben vendégeskedők. A napóleoni háborúk izgalmai, a harci események azonban elvonták az ország közvéleményének figyelmét az egeri eseményekről, melyek néhány év elteltével szinte a feledés homályába merültek.

A korabeli eseményekről viszonylag kevés forrás maradt fent. Az egeri miniorita rendház *Historia Domusa*⁵ rövid tömör bejegyzéseivel napról napra követi a történeteket, valamint a vármegye és a város jegyzőkönyveiben is található vonatkozó részek. A királyi család mindennapjait Mária Lujza főhercegnő levelezése mutatja be leghitelesebben. Ezeket a forrásokat Szmrecsányi Miklós már 1930-ban feldolgozta.⁶ Fontos kútfőt jelentenek még az események rekonstruálásában a Korona történetével foglalkozó munkák is. A kultusz kialakításának kísérlete azonban elsősorban a helyi történészekhez, az egeri közélet szereplőjéhez kapcsolódik.

A Korona egeri tartózkodásának bemutatása előtt röviden össze kell foglalni annak 18-19. századi történetét és a koronaőrzés korban alkalmazott szabályait. A Szent Korona a 18. század folyamán igen viszontagságos sorsot ért meg. A török kiűzése és a Rákóczi-szabadságharc lezárulása után az ország közjogi helyzete tisztázódni látszott. A Habsburg-birodalmon belüli függetlenséget, a

⁴ A Szent Korona Egerben. In: A Magyar Szentkorona Egerbe menekítése. Szerkesztette: Gál Elemér. Eger, 2006. 22-42.

⁵ *Ephemerides V Conventus Agriensis ad St. Antonium Padui ordinis Minorim. Diarium 1791-1812. IV. 1809. évi júniusi bejegyzések. Egeri Érseki Levéltár*

⁶ Szmrecsányi Miklós: A királyi család és a Szent Korona egeri menedékhelye 1809-ben. Budapest, 1930. (a továbbiakban: Szmrecsányi)

Lajtán túli területektől való különállást a kortársak számára a magyar királyi Szent Korona és a koronázás intézménye szimbolizálta és egyben biztosította.

II. József hatalomra kerülése után – az egységes Császárság megteremtésén fáradozva – tudatosan hagyta el a koronázást, és 1784. április 5-én elrendelte a Korona Bécsbe szállítását, a királyi kincstárban való elhelyezését. A magyar királyság legfontosabb szimbóluma ezáltal, más országok koronázási ékszereivel együtt, egyszerű tárgyként került a császári kincstárba. A Szent Korona április 13-án kelt útra Bécs felé. Május 25-én állították ki a koronaörök számára az átvételi elismervényt „a Pozsonyból ide hozott tárgyakról”. Ezt követően a koronaöröset feloszlatták. A közvélemény gróf Balassa Ferenc és gróf Keglevich József koronaörököt is hibáztatta az esemény miatt, hiszen nem teljesítették feladatukat, nem védték meg a koronát. 42 vármegye fordult ekkor tiltakozó felirattal a császárhoz.⁷

II. Józsefnek 1789 végén reformelképzelései teljes kudarcával kellett szembeszűlnie. Ha el akarta kerülni birodalma pusztulását, vissza kellett térnie a törvényes útra. Ennek egyik fontos lépése volt a koronázás előkészítése. A Koronát elindította Magyarországra, és megkezdődtek az 1765 óta szünetelő országgyűlés összehívásának munkálatai. A Szent Korona 1790. február 18-án indult haza a bécsi fogságból. Előző nap Pálffy Károly kancellár a magyar főméltóságokkal együtt átvette a koronázási ékszereket, amelyeket a régi szállító ládába raktak. 18-án reggel három hatlovas és egy négylovas hintó ment a lepecsételt ládáért a Kincstár épületéhez. A Szent Koronát szállító menet Keglevich József és gróf Nádasdy Mihály koronaörök vezetésével négy nap alatt érkezett meg Budára. Útját ünneplőbe öltözött lakosság dízsorfala köszöntötte, és a magyar vármegyék által kiállított koronaőrző bandériumok vigyázták. Az egész országot magával ragadta a lelkesedés. A menet Köpcsénynél lépte át a határt, az éjszakát az Eszterházy-kastélyban töltötte, ahol gróf Forgách Miklós kérésére a koronaörök felnyitották a koronázási jelvényeket tartalmazó ládát. A 21-én Budára érkező Szent Koronát három napra közszemlére tették, majd a törvényes rendnek megfelelően a várkapolnában került őrizet alá.⁸ A Szent Koronát II. Lipót 1790. november 15-ei, valamint I. Ferenc 1792. június 6-ai koronázása alkalmából használták. A következő alkalommal 1805. november 16-án kellett megbolygatni ennek a szimbolikus jelképnek a nyugalmát.⁹

⁷ Benda Kálmán-Fügedi Erik: *A magyar korona regénye*. Budapest, 1979. (a továbbiakban: Benda-Fügedi) 175-176.; Bertényi Iván: *A magyar korona története*. Budapest, 1986. (a továbbiakban: Bertényi) 131-132.; Ipolyi Arnold: *A magyar szent korona és a koronázási jelvények története és műleírása*. Budapest, 1886. (a továbbiakban: Ipolyi) 117-118. Benda Kálmán Festetics József koronaört említ, míg Ipolyi Arnold Keglevich Józsefet ismeri. – Gazdag szakirodalmi listát ad Tóth Endre: „Szent Korona” szócikk a Magyar művelődéstörténeti lexikonban. XI. kötet, 102–113.

⁸ Benda-Fügedi 177-183.; Bertényi 132-133.; Ipolyi 118-120. A Szent Korona hazatéréséről részletesen beszámolt a kortárs református lelkész, Keresztesi József is. A beszámoló: Keresztesi József: *A magyar korona visszajövele*. In: *A korona kilenc évszázada. Történelmi források a magyar koronáról*. Válogatta és szerkesztette: Katona Tamás. Budapest, 1979. (a továbbiakban: *A korona kilenc évszázada...*) 404-411.

⁹ Ipolyi 122.

A Korona őrzése korunkra törvények által részletesen szabályozott, szinte szertartásos rendben zajlott. A Szent Korona őrzéséről 1464-ben született először törvény, de ekkor még nem rendelkeztek pontosan az őrzés helyéről és az őrzők személyéről.¹⁰ Az 1492. évi III. törvénycikk már kimondta, hogy „az ország koronáját” a koronaörök Visegrád várában őrizték.¹¹ 1498-ban arról rendelkeztek, hogy a bárók és a világiak, ne pedig a főpapok őrizték a „Szent Koronát”, 1500-ban pedig arról, hogy két világi urat kell az őrzésre választani.¹² Az első részletes szabályozás azonban csak 1608-ban született meg. Ekkor mondták ki, hogy a Koronát haza kell hozni Bécsből, és a pozsonyi várban kell elhelyezni.¹³ A 17. század folyamán többször foglalkoztak a védelemmel, a kirendelt katonák számával, nemzetiségével és a parancsnokság kérdésével. A Rákóczi-szabadságharc lezárulta után az időközben Bécsbe került Koronát ismét Pozsonyban helyezték el. Az 1715. évi XXXVIII. törvénycikk részletesen foglalkozott a koronaörök megválasztásának módjával, valamint az általuk kötelezően letett eskü szövegével. Emellett azonban kimondta, „hogy az ország szent koronáját a hozzátartozókkal együtt Magyarországon, a törvényesen kijelölt helyen, Pozsonyban kell tartani, s csak fenyegető veszély vagy szükség esetében, a nádorispán úr előleges tudtával lehet onnét elvinni.”¹⁴ 1790-től a koronaörök gránátosai – rokkant és félig rokkant kiszolgált katonák – a budai várban őrizték a Szent Koronát.¹⁵

A kortársak a koronaörök feladatait Decsy Sámuel 1792-ben írott munkájából ismerhették meg a legalaposabban. A két koronaőr az ország bárói közé tartozott. A király jelölte ugyan őket, de a választás joga az országgyűlést illette. A megválasztottak tisztségüket élethosszig viselték. A biztonság garantálásának érdekében legalább egyiküknek a Szent Korona mellett kellett tartózkodnia. Az országgyűlés és a király közös engedélye nélkül nem engedhették külföldre az általuk őrzött ereklyéket. Senkitől sem fogadhattak el ajándékokat, ezzel akarták elkerülni megvesztegetésüket. Veszedelmes időkben az ő feladatuk volt a Szent Koronának és a klenódiumoknak biztos helyre vitele.¹⁶

¹⁰ Magyar törvénytár 1000-1526. évi törvénycikkek. Budapest, 1899. 346-347

¹¹ Uo. 483-485.

¹² Uo. 657.

¹³ Magyar törvénytár 1608-1657. évi törvénycikkek. Budapest, 1900. 11-13.

¹⁴ Magyar törvénytár 1657-1970. évi törvénycikkek. Budapest, 1900. 471-473.

¹⁵ A korona kilenc évszázada... 415.

¹⁶ Decsy Sámuel: A magyar szent koronának és az ahhoz tartozó tárgyaknak historiája. Bécs, 1792. (a továbbiakban: Decsy) 257-259. A Szent Korona mellett különleges őrizet járt a klenódium kifejezéssel illetett koronázási jelvényeknek is. Decsy Sámuel ezeket két csoportba sorolta. Az ún. elsőbrendűek közé számította a Korona mellett a királyi pálcát (jogar), az országalmát, a Szt. István kardjának nevezett koronázási pallost és az apostoli királyságot jelképező kettős keresztet. Az utolsóbrendűek pedig Szent István palástja, kesztyűi, harisnyái és papucsei voltak. Ezen utóbbiak a korona 1849-es elásásakor semmisültek meg. Decsy felsorol eltűnt jelvényeket is. Ide tartozott Szent István zászlója, a II. Szilveszter pápa által adományozott kereszt, a II. Henrik által Gézának adott lándzsa, öv, felső papi ruha, köntös és egy aranyba foglalt zászlórúd. Megjegyzi, hogy a lándzsa a ménfői csatában került Henrik tulajdonába a zászlórúd pedig Kis Károly koronázásakor tört össze. Decsy 45-46.

A Szent Koronának a 18. század folyamán is többször kellett menekülnie,¹⁷ a 19. század első évtizede azonban korábban ritkán tapasztalt mozgalmas éveket hozott számára, 1805-ben és 1809-ben is el kellett hagynia őrzőhelyét.

Napóleon seregei először 1805-ben lépték át a magyar határt, ez a veszély kényszerítette ki az első menekülést. A magyar országgyűlés épp az ulmi kapituláció napján, 1805. október 17-én ült össze. A követek a vereség hírére félretették sérelmeiket, és késznek nyilvánítták az országot a legnagyobb erőfeszítésre, megszavazták az insurrectiót.¹⁸ I. Ferenc király második felesége, Mária Terézia nyolc gyermekével november 4-én hagyta el a császárvárost. November 7-én érkeztek Budára, azonban innen is tovább kellett menniük. A november 17-ről 18-ra virradó éjszakát Egerben töltötték, ahol Fuchs Ferenc érsek látta vendégül a királyi családot. Az utazók másnap tovább indultak Kassa irányába, ahol a következő hónapokat töltötték.¹⁹

A Szent Korona szintén elhagyta Budát, és a munkácsi várba szállították. 1805. november 16-án József nádor, báró Splényi József és Almássy Pál koronaőrök és több jelenlévő országnagy felügyelete mellett, a tárolására szolgáló vasládából egy szállító ládába helyeztette át a Koronát. Majd Splényi koronaőr és báró Perényi Lázár kamarás tanácsos kíséretében december 1-jén elhagyták Budát. A szállítás közben a lakosság több helyen lelkes ünnepléssel üdvözölte a településen keresztül vonuló menetet. Az érintett vármegyék lakossága nagyszámú kíséretet rendelt a Korona mellé. Splényi jelentése szerint többet is, mint kellett „ha ezt ily kincs tekintetbe vételével mondani lehetne”. December 9-én érkeztek meg a munkácsi püspöki várba, ahova Bereg megye nemessége kísérte fel a Szent Koronát. A munkácsi tartózkodás után, Budára menet két helyen álltak meg az egri egyházmegye területén. Március 19-én Mezőkövesden éjszákáztak, ahol a plébánia egyik szobájában helyezték el a Koronát tartalmazó lepecsételt vasládát. Mezőkövesd lakossága zarándokmenetet tartott a Korona tiszteletére, a későbbiekben pedig emléktáblával örökítették meg a nevezetes eseményt. Másnap Gyöngyös fogadta ünnepélyes keretek között a megyei nemesség díszőrsége által kísért nemzeti ereklyét. A menet március 26-án vonult be Budára, hol katonai és polgári tiszteletadás fogadta őket. A nádor és az országnagyok megvizsgálták a pecsétek érintetlenségét, a jelenlévők ezt aláírásukkal hitelesítették. Ezután a Koronát visszahelyezték törvényes helyére, a tárolásra szolgáló ládát fehér selyembe burkolták, és az ország főméltóságai pecsétjükkel zárták le.²⁰

A gyöngyösi bevonulásról részletes beszámoló maradt fent a ferences rendház Historia Domusában. Ezt a szöveget már 1909-ben megismerhette a helyi és megyei közönség. Érdeemes ezeket a sorokat felidézni, hiszen az abban leírtak, a

¹⁷ 1703-ban villám csapott a pozsonyi várba, az épület egy része kiégett, ekkor a koronát átszállították Bécsbe. 1712-ben III. Károly koronázása alatt hozták haza. Az osztrák örökösödési háború időszakában pedig néhány hónapot a biztonságos komáromi várban töltött. A korona kilenc évszázada... 403.; Benda-Fügedi 174.

¹⁸ Kosáry Domonkos: A magyar és az európai politika történetéből. Budapest, 2001. 183-184.

¹⁹ Szmrecsányi 30-31.

²⁰ Ipolyi 123.; Szederkényi 327.; Bertényi 136.; Benda-Fügedi 189.

Korona „illő” fogadtatásáról tájékoztathatták a 20. század elejének emberét. A szemtanú beszámolója a következőképpen szól: „1806. márc. 20. Magyarország Szent Koronája Munkácsról, hova menekült, visszatérvén, a haza előkelő fiainak kíséretében nagy fényvel ebbe a városba (Gyöngyös, PJ) érkezett. ... déltájban *a kézművesek összes céhei* az egész néppel a vendéglő felé eléje mentek, a *tanuló ifjúság* kivonult, hasonlóképpen Ferdinand császár *itt állomásozó vértés katonái* díszruhában saját bandájukkal. Fél kettőkor az összes *harangok zúgása*, és a városon kívül, meg a város piacán felállított *mozsarak durrogása* között jámbor népünknek *énekétől kísérve* egy hatalmas kocsin, melyet 18 ló húzott, Tekintetes Steösel Kristóf házába érkezett. A láda, melyben a Szent Korona volt, hatalmas vaspántokkal volt megerősítve és 13 pecséttel lezárva.”²¹ A gyöngyösi városi kultusz egyik központi elemét képező látogatás kellékei közé tartozott tehát a kivonuló ifjúság, a demonstráló céhek, a tisztelgő katonaság, a zúgó harangok és a durrogó mozsarak. Erre a leírásra még vissza fogok térni a tanulmány későbbi szakaszában.

A következő megrázkódtatás kevesebb, mint négy év után érte a Birodalmat. A Császárság 1809. április 9-én hadat üzent Franciaországnak. Az osztrák csapatok Tirolban és a varsói Nagyhercegség területén kezdtek offenzívába. Április 23-án Varsó, 27-én pedig Tirol is osztrák kézre került. A francia ellentámadás azonban villámgyors változásokat hozott, május 13-án Napóleon ismét beköltözhetett a Burgba, innen szólította saját táborába a magyarokat a május 15-i kiáltványában. Május 21–22-én Károly főhercegnek az aspern-esslingeni csatában ugyan sikerült megakadályozni Napóleon átkelését a Dunán, de június 14-én, a magyar nemesi felkelők győri megfutamítása után, a franciák kezébe került a Duna átkelő pontja. 26-án elesett Pozsony. Július 4. és 5. között Napóleon átkelt a Dunán, 5-én és 6-án pedig Wagram mellett legyőzte az osztrák főerőket. Ilyen körülmények között I. Ferenc sikerként könyvelhette el az 1809. október 14-én megkötött schönbrunni béke megaláztatását. Jelentős veszteséget szenvedett ugyan, de Birodalma elkerülte a megszűnést, és bár a napóleoni rendszerbe kényszerítették, továbbra is fennmaradt. Pedig a Tatára menekült uralkodó már azt fontolgatta, hogy milyen körülmények között lehetne átmenteni a dinasztia hatalmát, ha a francia császár kénye-kedve úgy kívánná, hogy végleg felosztaná birodalmát. A napóleoni diplomácia azonban másként döntött, a megalázott Császárságot a szövetségesi rendszerbe tagolták, Napóleon beházasodott Európa legrégebbi uralkodócsaládjába, és hatalma csúcsára került. A magyar kérdés gyorsan lekerült a napirendről, egyrészt a magyarok nem hajlottak a lázadásra, másrészt a franciáknak is egyszerűbb volt egyben ellenőrzés alatt tartani Ausztriát és Magyarországot, mint külön-külön.

²¹ Csomor Béla: Szent István Koronája Gyöngyösön. Történelmi tanulmány. Gyöngyös 1909. (a továbbiakban: Csomor) 22-23.; Ethei Sebök László: Gyöngyös és vidéke története. Gyöngyös, 1880. 245. Ethei Sebök szerint a koronát 36 katona őrizete alatt Almássy Pál házában helyezték el. Ezt Csomor meggyőző érveléssel javította ki.

Ebben az évben vált a Korona ideiglenes otthonává Eger városa. Az 1809-es egri eseményeket két szálon mutatom be. Először az udvar életéről fogok írni. A város társasági életére ennek a vendégeskedésnek volt a legnagyobb hatása, igazából erről maradtak fent források, visszaemlékezések.²² Ezt követően próbálom kibontani a Korona egri tartózkodásának részleteit.

Mária Ludovikának, I. Ferenc harmadik feleségének május 4-én kellett elhagynia Bécset. Ekkor már csak hét gyermek indult vele, ugyanis Nepomuki János nem sokkal korábban meghalt. A család, 1805-höz hasonlóan, először Budára költözött. Itt József nádor fogadta és helyezte el őket a vár lakosztályai-ban. A királyné azonban Budát nem érezte elég biztonságos helynek családjá számára, ezért elfogadták Fischer István egri érsek ajánlatát, és úgy döntöttek, hogy ideiglenesen Egerbe költöznek. Felmerült annak a gondolata is, hogy az udvari Titkos Kabinet, az Államtanács, a Kancellária és a diplomáciai testületek is ide teszik át székhelyüket. Az udvari menet 1809. június 16-án érkezett meg Egerbe. Mária Ludovika mellett Egerbe költözött Ferdinánd trónörökös, Mária Lujza és Leopoldina főhercegnők. Egerbe érkezett Károly Ambrus hercegprímás, a királynő testvére, aki az esztergomi érseki címet töltötte be, Rudolf főherceg, a császár legifjabb fia, valamint számos udvari személyiség. Rövid ideig Egerben tartózkodott Severolli gróf, pápai nuncius is, de ő tovább indult Jászóra.²³

Július 16-án tovább bővült Eger vendégeinek a száma. Megérkezett Nagyváradról a 11 éves Mária Klementina, a 8 éves Karolina és a 7 éves Ferenc Károly. Az újonnan jöttöket a Líceumban szállásolták el. A királyné nem maradt sokáig Egerben, július 26-án elhagyta a várost, és Esztergomba indult férje mellé, ahonnan az udvarral a tatái várba tette át a székhelyét. Július 13-án egyébként Károly Ambrus érsek is távozott Egerből, ugyanis arról értesült, hogy Pozsony francia lövetése az ő palotáját is megrongálta. Nagyszombaton meglátogatott egy katonai kórházat, ahol elkapta a tífuszt, és szeptember 2-án Tatán halt meg 26 évesen.

A főhercegi család Egerben töltött napjait Mária Lujza főhercegnőnek, Napóleon későbbi feleségének Egerben keltezett leveleinek a segítségével ismerhetjük meg. Ezeket a leveleket Szmrecsányi Miklós közölte fent idézett munkájában.

²² Figyelemreméltó, hogy ennek a jelentős eseménynek még minimális nyomát sem lehet találni, egy emléktábláról sem tudok, ami felhívna a figyelmet arra, hogy például a leendő francia császárné vagy egy későbbi magyar király élvezte a város vendégszeretetét. Megemlíthető az is, hogy a Kiss Péter által összeállított biográfiagyűjteményben (Kiss Péter: Hatszáznyegen Eger múltjából 1944-ig. Eger, 2007.) nem szerepel sem Ferdinánd, a későbbi magyar király, sem Mária Lujza, Napóleon majdani felesége, sem Ferenc Károly, Ferenc József apja. Pedig ők igen hosszan Egerben éltek, míg például a városba látogató Kossuth Lajos és Görgei Artúr külön szócikket kapott. Az ok természetesen nyilvánvaló: míg a szabadságharchoz kapcsolódó személyekről emléktáblák szólnak, addig a Habsburg-Lotaringiai főhercegekre való emlékezés nem illeszkedett a város 19. századi politikai identitásába, így ki is hullottak a közemlékezetből. Így az utókor helytörténésze sem tartotta szükségesnek megemlíteni őket abban a kötetben, ahol a válogatásnak nem lehetett a szempontja az, hogy valaki nem fért bele egy kerek számba.

²³ József nádor iratai. Kiadta és magyarázatokkal kísérte: Domanovszky Sándor. III. kötet 1807-1809. 466-467., 487.; Szmrecsányi 38.

A királyi családnak az érsek átengedte a palotáját, míg maga a Kanonok soron található Nagypréposti palotába költözött át. Az érseki palota első emeletét Mária Lujza és Leopoldina, a másodikat pedig a királyné és a trónörökös foglalta el. Mária Lujza a szálláshelyük bemutatásakor arra panaszkodott, hogy az 1805-ös átutazásukhoz képest szegényesebb bútorzatot találtak régi-új szobáikban. Rudolfnak például az Oroszlán vendéglőben rendelkezésre álló tíz szobában csupán egy asztala volt, melyet mindig magával vitett.²⁴ A főhercegnő június 28-i levelében írta le a vendéglátó várost. Fontosnak tartotta megjegyezni, hogy Eger rendkívül nehezen volt megközelíthető, az utakat katasztrofálisnak találta. A várost „csinosnak” tartotta, kiemelte annak nevezetes emlékeit, a Líceumot a csillagvizsgálóval, a templomokat, a török fürdőt és a minaretet. Mindezek ellenére azonban számkivetettnek érezte magát: „De hát Eger nekünk az, mint az oroszoknak Szibéria.” Eger számára inkább falunak, mint városnak tűnt. A leírásaiból kitűnik, hogy a bécsi életmódhoz szokott ember számára milyen furcsa volt a város mezőgazdasági jellege: „Úgy vagyunk itt, mint egy falusi házban; 3 órákor felébresztenek bennünket, amikor a disznókat a legelőre hajtják és annak a háznak az udvarán, amelyben Rudolf bácsi lakik, a csürben, egész éjszakán át bál van.”²⁵ Máshol kissé erősebben fogalmaz: „Eger olyan, mint egy elhagyott sivatag”. Később azonban a dicséretre is futja a főhercegi vendégnek: „Jól vagyunk és én hízom; az egri levegőtől olyan az étvágyam, mint még soha.”²⁶

A főhercegnő Egerrel kapcsolatos negatív élményeit kissé enyhítette az augusztus 27-ei ünnepély, melyet a város és az érsek rendezett Mária Lujza számára. „Nagyon szeretek itt lenni, és rajongok Magyarorszáért, meg vagyok hatva attól a bánásmódtól, melyben bennünket itt részesítenek, de szívem mégis csak Bécs felé hajlik” – foglalta össze röviden ambivalens érzelmeit. Az ünnepély közben a vendégek az érsek kerecsendi fácánosába kirándultak, ahol Ferdinánd trónörökös Heves vármegyei önkéntesek díszegyenruhába öltözött lovascsapatát gyakorlatoztathatta. Mikor este hazaértek, a palotát és annak kertjét kivilágítva találták, ahol „Eger és vidékének minden előkelősége ott sétálgatott”. Az ünnepség másnap folytatódott. A királyné tiszteletére misét mondtak, majd a nemesség adhatta át jókívánságait az ebéd előtti fogadáson. Délután sétakocsikázás szerepelt a programban, majd a közös vacsora zárta a napot.²⁷

Az előkelő hölgy leírásai hűen tükrözték a város hangulatát, a nehéz politikai helyzetben – a háttérben a Napóleon által szorongatott Birodalom úgy néz ki, talán utolsó napjait éli – a város lakossága rajongó szeretettel közeledett az uralkodócsalád felé. Ebben nem a kuruc-labanc kettős szerep egyik – labanc – megnyilvánulását kell felfedeznünk. A magyar lakosság számára az uralkodócsalád a magyar királyi hatalmat reprezentálta, Magyarország nagyságát jelenítette meg. Így férhetett össze tehát a dinasztiahűség és a magyar nemesi hagyomány, mely az uralkodócsalád egri fogadtatásában is megmutatkozott. De ez a kép igen fur-

²⁴ Szmrecsányi 39., 41-42.

²⁵ Szmrecsányi 40.

²⁶ Szmrecsányi 41., 45., 47.

²⁷ Szmrecsányi 47-48.

csának tűnhetett száz év elteltével, amikor a város már a függetlenségi és 48-as ideológia egyik fontos bástyájának számított.

Az érsek jó vendéglátóként mindent megtett, hogy megfelelő szórakozást biztosítson főúri vendégei számára. Több kirándulást szervezett az udvarnak. Így jártak többek között Felsőtárkányban is, melyet Mária Lujza Badenhez hasonlított, azzal az apró különbséggel, hogy itt járatlan utakon és a patakmederben kellett botorkálniuk. Kilátogattak a szőlők közé is, ahol volt arra módjuk, hogy elbeszélgessenek a közemberekkel: „már egészen magyarrá lettem, tudok beszélni a paraszttal, vettem tőlük cseresznyét...” – írta Mária Lujza.²⁸ A tárkányi látogatásról augusztus 16-i levelében számolt be. A történet érdekessége nem abban rejlik, hogy a hölgy milyen heroikus küzdelemként írja le a hat fogatból álló menet útját a tárkányi szikláig, majd az azt követő néhány méteres gyaloglás viszontagságait – tudvalévő ugyanis, hogy a korabeli etikett egészen másként közelített a fizikai megpróbáltatásokhoz; egy kis gyaloglás már komoly sportteljesítménynek számított –, hanem abban, hogy az érsek milyen nagy aktivitással próbálta rávenni a kisasszonyokat a vizenyős Barát-réten való sétára. Valószínűleg a réten található kolostor akkor még álló épületét akarhatta megmutatni vendégeinek.²⁹ Fischer érsek előkelő vendégeit elvitte Egerszalókra is, ahol a szőlőben uzsonnát készítetett számukra. Az érsek gondot fordított arra is, hogy a fiatal főhercegek lelki nevelésével is foglalkozkodjon.³⁰

A béketárgyalások sikerét követően a királyi család természetesen elhagyta Eger városát. Amikor szeptember 18-án és 19-én útnak indultak, az érsek is elkísérte vendégeit. Ezzel véget ért Eger 19. századi társadalmi életének egyik legmozgalmasabb szakasza. A város élete egy csapásra megváltozott, a fényes vendégsereg által biztosított pezsgést a haláltól való rettegés vette át. A Líceumban tífuszkórházat rendeztek be, az épületet több éven át használták erre a célra, és közel 4 ezer sebesültet ápoltak itt.

Mint azt már említettük, a Korona egri tartózkodásáról sajnos nagyon kevés információ áll rendelkezésünkre. Úgy tűnik, hogy a kor emberét jobban lekötötték a társasági és politikai életben bekövetkezett változások, mint a Szent Korona jelenléte. Ennek szinte természetes okai is lehetettek, hiszen a szigorú őrizet alatt, elzárva tartott Koronával szemben a királyi családhoz a fentebb bemutatott látványos társadalmi események kapcsolódtak. A szakirodalom és a források információi segítségével azonban a koronázási ékszereknek az Egerbe érkezési és a városból való távozási időpontja jól rekonstruálható.

Viszonylagos egyetértés mutatkozik abban a kérdésben, hogy a Korona mikor érkezett meg Egerbe. Ipolyi Arnold közlése szerint a Magyar Kancellária 1809. június 15-én döntött úgy, hogy a Szent Koronát is Egerbe kell vitetni. A Koronát még aznap este Almássy Pál koronaőr pesti házába szállították, ahonnan másnap indultak tovább Egerbe. Június 16-án az estét Almássy gyöngyösi házában töltötték. A Szent Korona 17-én érkezett meg Egerbe, ahol a székesegyház

²⁸ Szmrecsányi 41-42.

²⁹ Szmrecsányi 47.

³⁰ Szmrecsányi 49.

tornya alatt található levéltárban helyezték el.³¹ Katona Tamás szerint a Szent Korona 1809. június 15-én indult el, előbb Almássy Pál pesti, majd a gyöngyösi házában szállt meg. Utána pedig egy napra az egeri székesegyházba került.³² Benda Kálmán információi is azt támasztják alá, hogy az 1809. június 16-án Egerbe indult Korona Almássy Pál és báró Splényi József kíséretében érkezett meg. Előbb a székesegyház déli tornyában helyezték el, majd a vármegyeházára vittek, ahol a koronaőrség szállása is volt. Benda azonban nem jelöl meg pontos dátumokat.³³

A helyi levéltári anyagban található adatok közül a legfontosabb dokumentum a városi tanács 1810. március 30-án kelt tanúsítványa, mely szerint a koronaőrséget június 18-tól szeptember 20-ig látta el a város.³⁴ Ez a forrás tehát alátámasztja a korábban ismertetett adatokat, hiszen a 17-én megérkezettek valóban 18-tól részesülhettek városi ellátásban.

A királyi család távozását követően a koronaőrség is engedélyt kapott, hogy elhagyja Egert. Útcéljuk Gyöngyös volt, ahol Almássy Pál házában jobb vagy legalábbis otthonosabb szállást tudtak számukra biztosítani.³⁵ Az egeri helytörténetírók közül egyedül Szmrecsányi foglalkozott az elszállítás kérdésével. Két forrásra hivatkozott: a megyei jegyzőkönyv 1248-as számú bejegyzése szólt a Korona elviteléről, és a gyöngyösi ferences rendház házi története szeptember 21-én közölte, hogy „A szent koronát a többi ékszerrel Egerből ideszállították és a koronaőrök egyikének, Almássy Pálnak házában helyezték el.”³⁶ Szeptember 21. szerepel a legtöbb, fentebb már idézett munkában is. Ezzel teljesen egybeeseng a városi magisztrátus elszámolása, mely a koronaőrség szeptember 20-ig való eltartásáról szól. (Lásd: 33. lábjegyzet)

Ezt követően Gyöngyösön hosszabb időre megpihentek. A koronaőrség csak október 31-én kapott utasítást, hogy térjen vissza Budára. Az eredeti tervek szerint november 4-ig kellett volna megérkezniük. Ennek megfelelően november 3-án elhagyták Gyöngyöst, az estét pedig Gödöllőn tervezték eltölteni. Azonban Bagnál az út töltése a nagy esőzések miatt átszakadt, így kénytelenek voltak a turai Esterházy-kastélyban megszállni. Végül november 8-án este érkeztek meg Budára. A díszes fogadtatás azonban elmaradt, mivel a várakozók eddigre szétoszlottak.³⁷

A Szent Korona egeri tartózkodásához kapcsolódó eseményekről szinte semmi helyi információval sem rendelkezünk. Egyetlen esemény köthető csupán hozzá: a székesegyházból a megyeházára való áthelyezés. Az nyilvánvaló, hogy a székesegyházból átkerült a megyeházára, azonban ennek időpontjára és körülmé-

³¹ Ipolyi 125.

³² A korona kilenc évszázada... 415.

³³ Benda-Fügedi 190.

³⁴ Heves megye Levéltára (a továbbiakban: HmL) V-1/b/246 BCXLIII. b 344.

³⁵ Ipolyi 125.; Bertényi 137.

³⁶ Szmrecsányi 50-51.

³⁷ Ipolyi 125., Katona Tamás szerint szintén 3-án hagyják el Gyöngyöst, és megemlíti a turai kitérőt is. A korona kilenc évszázada... 415.; Csomor Béla gyöngyösi számadások alapján 1909-ben november 1-re vagy 2-re tette a Korona Budára indulását. Csomor 40-47.

nyeire már ellentétes információkat találhatunk a helyi hagyományban. A legfontosabb munka ebben a kérdésben Breznay Imre neves helytörténész 1943-as újságcikke,³⁸ mely 1995-ben újra megjelent.³⁹ Célszerű először ezzel a tudósítással megismerkedni, hiszen az események legteljesebb leírását itt találhatjuk meg.

A szerző a minorita rend házi történetének június 29-i bejegyzéséből kiindulva részletesen mutatta be a Koronának a vármegyeházára való átvitelét. Breznay szerint a Szent Korona június 16-án este 7 órakor érkezett Egerbe, majd ezt követően a székesegyházban, annak déli tornyában helyezték el. A koronaórség azonban itt nem tudta garantálni a védelmet, ezért a vármegyeházára való átszállítás mellett döntöttek. Az ünnepélyes keretek közötti átszállítás június 29-én történt. A törvényes előírásokhoz ugyan nem ragaszkodtak, de lehetőség szerint mindent megpróbáltak betartani. A két koronaőrön kívül Károly Ambrus hercegprímás, báró Fischer István egri érsek és Almássy József első alispán mentek be személyesen a régi levéltár szobájába, ahol megállapították, hogy a Koronát tartalmazó vasláda pecsétjei sértetlenek. A templom előcsarnokában várakozott Tájer György a Főkáptalan képviselőjében, Schumann Teofil cisztercita és Godofréd szervita prior, a ferenceseket Kürbitz Dániel a minoritákat Ambrosius képviselte. Jelen voltak még Péchy Gábor másodalispán, Bontz Ferenc Eger főbírója, Halasy Károly vármegyei és Bozsik László városi főjegyző. A pecsétek sértetlenségéről jegyzőkönyvet vettek fel, melyet minden jelenlévő aláírt. Ezután négy gránátos vállára vette a ládát, és a templom előtt álló hatlovas érseki hintóra rakta. A hintó, az előkelőségek kíséretében, gránátosok sorfala között kanyarodott le a Káptalan utcára. Eger lakossága valóságos körmenetet rendezett, a városi céhek, a szerzetesrendek tagjai, a szeminaristák, a papság és a káptalani tagság vonult a Szent Korona előtt. A menet élén az Egerben állomásozó Bullio regiment egy százada haladt. Az utca két oldalán a tanuló ifjúság sorakozott fel, az ablakokba égő gyertyákat tettek. A káptalan tagjai, valamint a gyermekek énekkara felváltva énekelt egyházi énekeket.⁴⁰ Breznay tehát – a korábbi adatközlőktől eltérően – pontos információkkal bírt arról a fontos társadalmi eseményről, amit az utókor történésze a Szent Korona „translatiója”-nak nevezett, és amelyet „az államiság, a jog, az ősi juss őrzésének” szellemével hozott szakrális kapcsolatba.⁴¹

Ezután vizsgáljuk meg, hogy mit tartalmaznak a kérdésről a korábbi helytörténeti munkák! Gorové László 1828-ban megjelent Eger történetében csupán a fejedelmi vendégek megérkezésének napját jelölte meg. A Koronáról pedig csak annyit közölt, hogy „az érseki templomnak a hatvani kapu felül való tornya alatt

³⁸ A magyar Szent Korona útja Egerben – 1809. június 29-én. In: Eger, 1943. július 10. 2-4.

³⁹ Breznay Imre: Eger a XIX. században. Szerkesztette Löffler Erzsébet, Petercsák Tivadar. Eger, 1995. (a továbbiakban: Breznay) Breznay Imre 1938 és 1944 között jelentette meg azokat az újságcikkeket, melyek segítségével Eger 19. századi történetét szándékozott bemutatni. A tervezett monográfia azonban a szerző 1944-ben bekövetkezett halála miatt nem valósult meg.

⁴⁰ Breznay 38-40.

⁴¹ Fodor László: A Magyar Szent Korona 1809-es Egerbe menekítésének egri helyszínei. A Magyar Szentkorona Egerbe menekítése. Szerkesztette: Gál Elemér. Eger, 2006. (A továbbiakban: Fodor) 47., 49.

volt régi Leveles Tárban letéetett.” Nála nem szerepelt semmi egyéb információ a Korona egri tartózkodásáról.⁴² Szederkényi Nándor 1893-as Eger történetében, Gorovéra hivatkozva pusztán annyit közölt, hogy „a bécsi udvar egy része a királynéval élén 1809. jun. 16-án Egerbe vonult ... Vele jöttek a koronaörökös Ferdinand, több főherceggel, a pápai követ, s a két korona-őr a koronával. ... A korona a régi szent Mihály-templom sekrestyéjébe helyeztetett el.”⁴³ Nagy Béni, aki az 1909-es Borovszky-féle megyemonográfiában a történelmi fejezetet írta, nem is tett említést a jeles eseményekről.⁴⁴ A kiváló kutatómunkát végző Szmrecsányi Miklós 1930-ban már sokkal konkrétabb információkat tudott felmutatni. Szmrecsányi a városi jegyzőkönyv június 16-i bejegyzésére hivatkozva meggyőzően érvelt a 16-i érkezés mellett. Szintén ezen jegyzőkönyv alapján javította Gorové előbb ismertetett leírását, felhívva a figyelmet arra, hogy a Gorové által idézett jegyzőkönyvben valójában az olvasható, hogy a káptalani levéltárból a Koronát átvitték a megyeházára. Az átszállítás pontos időpontját nem közölte, de felhívta a figyelmet arra, hogy „Az eddigi közleményekben sehol sem történt erről említés – mármint az átszállításról –, pedig a szent korona a leghosszabb időn át mindvégig a vármegyeházán volt.” Ez a kijelentés azonban nem állta meg a helyét, hiszen Ipolyi Arnold már 1886-ban ismertette az átszállítást, az már egy más kérdés, hogy ez a közlés több mint négy évtized alatt sem keltette fel a helytörténészek figyelmét. Történt ez annak ellenére, hogy a Főegyházmegyei Könyvár állományában Ipolyi könyve megtalálható volt.⁴⁵ Szmrecsányi a vármegyei jegyzőkönyvre hivatkozva, a biztonsági szempontokkal és az őrség elhelyezésének problémáival indokolta az átszállítás szükségességét.⁴⁶

A történelmi szakirodalom is megemlékezett a Korona áthelyezéséről. Ipolyi Arnold idézte legkorábban Splényi József koronaőr 1809. november 19-i jelentését, mely igazából már a 19. század végén viszonylag pontosan ismertté tette a Korona egri sorsát. Splényi szerint a székesegyház nem találták alkalmas őrzési helynek, ugyanis a folyamatos őrségváltás miatt a templomnak éjjel is nyitva kellett volna lennie, ezért másnap, tehát 18-án a megyeházára vitték át, ahol szeptember 21-ig őrizték. A koronaőrök pedig Nováky kanonok házában kaphattak szállást.⁴⁷

A késői utókor egyik érdekes terminológiáját alkalmazta Katona Tamás. Ő úgy tudta, hogy a Szent Koronát egy nap után ugyan átvitték a vármegyeházára,

⁴² Gattáji Gorové László: Eger városának története. Eger, 1828. (a továbbiakban: Gorové) 268.

⁴³ Szederkényi Nándor: Heves vármegye története. IV. kötet. Egervára visszavételétől, 1687-től 1867-ig. Eger, 1893. (a továbbiakban: Szederkényi) 340-341.

⁴⁴ Nagy Béni: Heves vármegye története a szatmári békétől a Szent Szövetség koráig, 1815-ig. In: Heves vármegye. Magyarország vármegyéi és városai. Szerkesztette: Borovszky Samu, Budapest, én.

⁴⁵ A könyv a könyvtár gyarapodási naplója szerint megjelenését követően a könyvtár állományában volt. Inventarium Librorum Bibliothecae Dioec. Agriensy ad anno 1884-. Volumen Septimum G²-L². 258. 081.021-es jelzet.

⁴⁶ Szmrecsányi 38-39.

⁴⁷ Ipolyi 125.

de már három nappal később, június 21-én elszállították Gyöngyösre. Ha ezt az utóbbi dátumot, más forrásokkal egybevetve nem is tudjuk elfogadni, az átszállítás napja szerinte is 18-a.⁴⁸ Bertényi Iván szerint a Koronát egy napig őrizték a székesegyházban, majd a biztonságosabb megyeházára vitték át.⁴⁹ A frissebb publikációk közül kiemelhető Fazekas Lászlónak, Hegedűs Ernőnek és Hannel Sándornak a Szent Korona őrzéséről írott munkája. Itt Fazekas László Ipolyi Arnold szavait és tudósítását vette át, tehát ő is az egy nap utáni átszállításról írt.⁵⁰ Néhány oldallal később Hegedűs Ernőtől viszont azt olvashatjuk, hogy a 17-én Egerbe érkező Koronát először a főszékesegyház déli tornyában, a kincstárban helyezték el, majd a vármegyeházára került, ahonnan június 21-re Gyöngyösre szállították.⁵¹ A június 21-i dátum nyilvánvalóan a Katona-féle tévedés átvételéből adódott.

A különböző átszállítási dátumok között több forrás bevonásával tudunk rendet tenni. Szmrecsányi Miklós helyesen tette, hogy nem jelölte meg az átszállítás napját, ugyanis a rendelkezésre álló egri források alapján ezt nem tehetette meg. Ugyanis Eger városának június 16-i jegyzőkönyvében csupán annyi található: „Ez alkalommal Magyarország Szent Koronáját is e város ölébe hozták, Almássy Pál és báró Splényi József kísérték, eleinte a főegyházmegyei káptalan levéltárába helyezték, de aztán a vármegye házába vitték át és most is ott őrzik a szokásos biztonsággal.”⁵² A vármegyei jegyzőkönyvben sem található utalás az átszállítás napjára. Szmrecsányi, aki – ez cikkének tartalma alapján szinte biztosan állítható – nem ismerte Ipolyi munkáját, csupán annyit tudott hozzátenni a korabeli egri történeti köztudathoz, hogy a Szent Korona valamikor átkerült a vármegyeházára. A június 16-i érkezési dátum problematikája könnyen feloldható, ugyanis a jegyzőkönyv előző mondatai az Egerbe érkezett méltóságok neveit sorolják fel, ehhez teszik hozzá, hogy Egerbe jött a Korona is. A méltóságok valóban 16-án érkeztek, a jegyzőkönyvek azonban rendszerint nem a tanácsi ülés napján kerülnek be a *protocollumba*, a jegyzők a pizkozatokat később másolják be a kötetekbe. Így tehát egy bekezdésbe kerülhetett két információ, ahol az alkalom (*occasio*) kifejezés nem a napra, hanem az események sorozatára utal. Így csak annyi olvasható ki belőle, hogy a két tanácsülés, a 16-i és a 19-i között történt az esemény, tehát ez nem mond ellent a 17-i érkezésnek és a 18-i átszállításnak.

Ennél sokkal problematikusabb Breznay Imre esete. Ő ugyanis, ellentétben Szmrecsányival, olyan forrásokhoz juthatott hozzá, melyek segítségével, 13 évvel Szmrecsányi munkájának első megjelenése és a szerző 7 évvel későbbi halála után, teljesen rekonstruálni tudta az eseményeket. Róla már feltételezhetjük, hogy ismerhette Ipolyi Arnold munkáját, hiszen a két szöveg között több

⁴⁸ A korona kilenc évszázada... 415.

⁴⁹ Bertényi 136.

⁵⁰ Fazekas László-Hegedűs Ernő-Hannel Sándor: Szent Korona őrzése. A koronaőrök, a koronaőség. Budapest, 2002. (a továbbiakban: Fazekas-Hegedűs-Hannel) 114.

⁵¹ Fazekas-Hegedűs-Hannel 178-179.

⁵² Szmrecsányi 39.; Eger város tanácsának 1809-i Protocollum kötete HmL V. 1/a 76 4234. (a továbbiakban: Eger 1809. évi Protocolluma) Nr. 629.

hasonlóság is található. Az átvonulás napját azonban egészen más napra tette, mint Ipolyi. A minoriták egy évkönyvi bejegyzésére hivatkozva helyezte az eseményt június 29-re. Azonban az ominózus részlet közlésekor elfeledkezett arról, hogy a dátummegjelölés és a hivatkozott mondat között még egy, a mindennapi szerzetesi étellel foglalkozó mondat is található. Majd csak ezt követi a sokat idézett mondat „Sacra Corona Hungariae translata Budá, Agriam, in Domo Comitatus asservata propter Securitatem”, tehát „Magyarországnak Budáról Egerbe szállított Szent Koronája a nagyobb biztonság okáért a vármegyeházán őriztetik.” A szövegrész tehát egyértelműen már egy folyamatban lévő cselekményre utal, melynek kezdeti időpontját nem jelölte meg. Egyébként a bejegyzés egy önálló bekezdésben található, melyet akár egy különálló, nem konkrét naphoz kötött közlésként is lehet értelmezni.⁵³ Ha ezen a napon szállították át a Koronát, akkor kérdés, hogy miért nem ennek az eseményét rögzítette a napló? Van egy másik fontos forrás is június 29-re vonatkozóan: a város jegyzőkönyve, mely szerint a tanács ülést tartott ezen a napon, azonban az igen hosszadalmas tűzrendészeti óvintézkedések mellett egy szóval sem említik a Korona esetleges aznapi átszállítását.⁵⁴ Ezek alapján kérdőre kell vonnunk Breznay időpontmegjelölésének helyességét.

A következő kérdés az átszállítás eseménytörténete. A Breznay-féle menet oly fényes külsőségek között indult útjára, hogy annak valamilyen visszaemlékezésben nyoma kellett volna, hogy maradjon. Azonban a hivatalos szervek, a vármegye és a város jegyzőkönyvei is hallgatnak róla. Ez azonban még nem biztos, hogy gondot jelenthet, hiszen az 1806-os gyöngyösi fogadás leírása sem a városi *protocollum*-ban található. De sem az itt lévő főhercegnők levelezésében, sem egyetlen korabeli helyi anyagban sincs nyoma. A kortárs Gorové László sem tartotta szükségesnek megemlítését, és egyetlen helyi munkában nem szóltak róla, sőt Szmracsányi Miklós még az sem volt köztudomású, hogy egyáltalán a vármegyeházán őrizték a Koronát. Ennek alapján kijelenthető, hogy Breznay Imre közlése nem felel meg a történetírás mai követelményeinek. Hiszen a szerző nem jelölte meg a forrását, és így az általa leírt esemény nem is minősíthető megtörténtnek. A Breznay történetében szereplő személyek azonban valóságok, ő már ismerte az Egerbe érkezett notabilitások névsorát. Szmracsányi és Ipolyi munkája részletesen bemutatta a korona szállításának módját, és hogy annak milyen protokolláris feltételei voltak (pecsétellenőrzése, jegyzőkönyvi hitelesítés stb.). Ezen információk és a minoriták június 29-i bejegyzése alapján Breznay megírhatta, hogy milyennek kellett volna lennie a Korona átszállításának, ha valóban díszes körülmények között történt volna. E leírást azonban inkább az újságírói fantázia, mint a történész valóságábrázolásra törekvő munkája ihlette.

Véleményem szerint a vita már évekkel a fent említett sorok keletkezése előtt eldöntött, hiszen az egyedüli ismert hiteles forrásnak tekinthető koronaóri je-

⁵³ Ephemerides V Conventus Agriensis ad St. Antonium Padui ordinis Minorum. Diarium 1791-1812. IV. 1809. évi júniusi bejegyzések. Egri Érseki Levéltár

⁵⁴ Eger 1809. évi Protocolluma június 29-i jegyzőkönyv (HmL V. 1/a)

lentés teljesen egyértelműen fogalmazott: az Egerbe érkezés másnapján, június 18-án szállították át a Koronát tartalmazóládát. Az esemény valószínűleg felkel-tette a kor városi emberének figyelmét, de hogy milyen külsőségei voltak, arról hitelt érdemlő forrás nem maradt fent. Hozzá kell azonban ehhez tennünk: a háborús helyzetre való tekintettel az tűnik legvalószínűbbnek, hogy a költözés a legszigorúbb biztonsági intézkedések mellett, akár titokban is végbemehetett.

Kérdés, hogy mi lehetett Breznay célja a történeti konstrukcióval? Erre sajnos nem tudunk biztos választ adni. Feltételezésem szerint a helytörténész-újságíró az Eger múltját bemutató cikksorozatának készítése során bukkanhatott az érdekes témára. Megdöbbenő lehetett számára az esemény visszhangtalansága, sőt annak saját korának értékrendjétől merőben különböző képe. Míg a magyar államiság jelképeként, a történelmi Magyarország szimbólumaként számon tartott nemzeti ereklye jelenléte pusztán egy mondatot érdemelt a 19. század embereitől, addig a Habsburg-Lotaringiai család tagjainak jelenléte közfigyelmet keltett. Ezzel szemben a vetélytárs Gyöngyös mítoszrendszerében fontos szerepet töltött (tölt) be a Horthy-korszakban is igen aktuális Korona-eszme. Történt ez annak ellenére, hogy ott a szakrálisan tisztelt tárgy összességében kevesebb időt tartózkodott, mint Egerben. Sőt míg Gyöngyösnek volt (és van) Koronaháza, és az 1806-os dicsőségesen fényes bevonulásról részletes tudósítás maradt fent, addig Egerben nyomtalanul múltak el a fontosnak tartott hónapok. Ismeretlen – meggyőződésem szerint nem létező⁵⁵ – források alapján készült el a cikk. A Breznay-féle menet tagjai mind Egerben tartózkodtak, a Koronához kapcsolódó biztonsági intézkedések megfeleltek a törvényi előírásoknak, a menet külsőségei – kivonuló fiatalok, városi iparosok, egyházi énekek, zúgó harangok – pedig a gyöngyösi képeket idézték. Valószínűnek tartom, hogy Breznay az eseményt megtörténtként tarthatta számon, úgy vélte, hogy ennek így kellett lezajlania, hiszen így illeszkedett saját korának logikus rendjébe. Azon a problémán, hogy erről forrás nem maradt fent, már az újságírónak kellett felülemelkednie, hiszen egy történésznek alapvető fenntartásai lettek volna ezzel a hiányossággal kapcsolatban. Breznay Imre tekintélye pedig elegendő volt ahhoz, hogy cikkeit 1995-ben, a jegyzetelést mellőzve közöljék, hitelesítve ezáltal a bennük rejlő esetleges tévedéseket. Erre támaszkodva keletkezhetett az átszállítás szakrális menetére tényként tekintő és ebből egyéb következtetéseket levonó előadás, illetve közlemény Fodor László tollából. Az pedig sem az előadásokat hallgató publikumnak, sem a kötet szerkesztőknek nem tűnt fel, hogy két előadás és az ezekből készült két tanulmány között hatalmas disszonancia feszült. Az egyik tényként közölte azt, amit a másik részletesen kifejtve cáfolt meg.

⁵⁵ Történeti szempontból nehezen értelmezhető az a közlés, ami arra hivatkozik, hogy a második világháború alatt, Breznay halálát követően a lakásán található hagyatékot széthordták, tehát a források elvesztek. (Breznay i.m. előszava Pozder György tollából 6.) Ilyen jelentőségű eseménynek ugyanis nem lett volna szabad nyomtalanul és említetlenül eltűnnie, és a szerzőnek is utalnia kellett volna eddig nyilvánvalóan ismeretlen forrásaira. Fontos megjegyeznünk, hogy Breznay többször is alkalmazta a szövegközi hivatkozások eszközt, de az ominózus részeknél ezt mellőzte.

Saját véleményem szerint a primer források esetleges előkerüléséig csupán egy elvetélt, mítoszteremtési céllal készült konstrukcióként közelíthetünk a kérdéshez, ami éppen sikertelensége miatt válik érdekessé. Hiszen rámutat arra, hogy a kultuszok keletkezésének is megvannak az előfeltételei. A kultuszteremtés, a kanonizáció szükséges előfeltétele a kiválasztott múltbeli elemekhez kapcsolódó rítus, annak ritmikus ismétlődése. De ezek a tanult és a hatalom által tanított elemek nem nélkülözhetik a személyes emlékezetet, az esemény létező hagyományát. Ennek hiányában a hatalom által konstruált kultuszok nem lesznek élő, tartós részei a társadalom kollektív emlékezetének.⁵⁶ Mivel a Szent Korona egri emlékezete igazából mindezen feltételeket nélkülözi, nem véletlen, hogy Eger modern kori identitásának – a 2006-os emléktábla-állításon túl – nem vált élő részévé a szakrális tárgy egri tartózkodásának emlékezete. A királyi, tehát császári család egri időzése, ami valóban ünnepi külsőségekkel járt együtt – és így hagyománya is fennmaradhatott a kollektív emlékezetben –, nehezen volt illeszthető a 19. század második felében a függetlenségi hagyományaira büszke város kiépülő identitáskonstrukciójába. Így elmaradt az arra való emlékezés rituáléjának ritmikus ismétlődése. Eger történelmi kultuszai ekkor egyébként is a török korhoz és a barokk időszakhoz kapcsolódtak. Napjainkban nehéz ebben a térben új emlékeket elhelyezni. A szentkorona-kultusz nyilvánvaló helyi kapcsolódása eddig nem kapott jelentős közfigyelmet. Hogy mi várható ezután? Ennek a kérdésnek a megválaszolása már nem a történész feladata, de bárhogyan alakul az emlékezet jövője, fontos, hogy a kultuszteremtő szándékok ne pusztán elképzeléseken alapuljanak.

Reménykeltő azonban, hogy a megyeházán elhelyezett táblára történetírói módszerekkel meghatározható dátumok kerültek.

⁵⁶ Gyáni Gábor: Kommemoratív emlékezet és történelmi igazolás. In: Gyáni Gábor: Relatív történelem. Budapest, 2007. 104-105.

Kiss László

KOSSUTH LAJOS NEMZETFELFOGÁSA ÉS NEMZETISÉGPOLITIKAI NÉZETEI 1848 ELŐTT

Kossuth Lajos újságírói és politikusi életművét sokan kutatták és kutatják. Jól ismertek polgári átalakulást szorgalmazó reformkori nézetei és törekvései is. Ám az utóbbi évtizedekben alig jelent meg olyan eszme- és politikatörténeti cikk, tanulmány vagy szintézis, amely célirányosan vizsgálta volna Kossuth 1848 előtti nemzetfelfogását vagy – ettől elválaszthatatlan – nemzetiségpolitikai nézeteit.¹ Jelen tanulmány ezt a hiányt kívánja valamelyest pótolni.²

Kossuth Lajos 1848 előtti álláspontja három időmetszetben jól vizsgálható. 1833 elejéről megmaradtak „Országgyűlési Gyűjtemények” címmel tervezett könyvének töredékei, amelyek viszonylag átfogó képet nyújtanak fiatalkori nézeteiről. 1841-1843-ban egy újabb könyv megírásán gondolkodott, miközben a „Pesti Hírlap”-ot is szerkesztette. Ekkor hágott tetőpontjára a – magyar nyelv terjesztése kapcsán kirobbant és vitairatok, röpiratok, újságcikkek tucatjait eredményező – szlovák–magyar, magyar–szlovák „nyelvtusa” is. Álláspontját a nemzetről, a magyar nyelvről, a nem magyarokhoz való viszonyáról főleg a „Pesti Hírlap”-ban fogalmazta meg. Végül felfogásának rekonstruálásához igen hasznosnak bizonyult egy 1846-ban írott, konzervatívokkal vitatkozó irata (amely 1847-ben jelent meg), valamint az „Ellenzéki Nyilatkozat”. Jelen dolgo-

¹ Ez a megállapítás Gergely András gondolatébresztő tanulmányára ugyanúgy igaz, mint Deák István könyvére. Már munkáik címe is mutatja vizsgálódásuk időhorizontját. Lásd *Gergely András: Kossuth nemzetiségi politikája 1847-1853*. Tiszatáj, 2002/9. 78-84. (A továbbiakban: *Gergely* 2002) *Deák István: Kossuth Lajos és a magyarok 1848-49-ben*. Gondolat, Bp. 1983. 423 p. (A továbbiakban: *Deák*) – Szabad György 211 oldalas monográfiája is kevés figyelmet szentel – a horvát- és erdélyi kérdéstől eltekintve – Kossuth nemzet- és nemzetiségi politikájának. *Szabad György: Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében*. Kossuth – Magyar Helikon, Bp. 1977. (A továbbiakban: *Szabad*) 68-74., 107., 124-126., 132-133. A téma szempontjából még mai is üdítő kivételnek számít Kosáry Domokos 1943-ban megjelent, 2002-ben pedig bővített kiadásban újra kiadott „Kossuth Lajos a reformkorban” című monográfiája, annak is a IV/3-4. alfejezete. *Kosáry Domokos: Kossuth Lajos a reformkorban*. Osiris, Bp. 2002. 231-266. (A továbbiakban: *Kosáry* 2002)

² Tanulmányunk alapját a „Kossuth Lajos és a nemzetiségi kérdés” című előadás képezi, amely 2013. 04. 10.-én hangzott el a Bródy Sándor Könyvtár „Sorsfordulók – Sorsfordítók. Történelmi szemelvények” című történelmi előadás sorozatának 3. előadásaként. www.youtube.com/watch?v=FyWgUJEQ17E (2013. 05. 22.)

zat tehát bőségesen támaszkodik a három időszak beszédeire és írásaira, az ezekből vett gyakori idézetekre, miközben segítségül hívja más reformkori szerzők tárgykörben született megnyilatkozásait is, mert így az azonosságok mellett még jobban kidomborodnak Kossuth nemzetfelfogásának és nemzetiségpolitikai nézeteinek jellemzői, sajátos vonásai.

A témának történelmi aktualitást kölcsönöz Kossuth Lajos halálának közelgő, 120. évfordulója, valamint egy ellentmondásos tény. Miközben mi, magyarok, a „liberális Kossuth”-ban a 19. századi magyar történelem kiemelkedő, pozitív személyiségét tiszteljük, méltán, a mai szlovák történetírás, valamint a szomszédos országok történetírása, benne a renegát, nemzetiségellenes, „nacionalista Kossuth”-ot látja, és sokkal negatívabban ítéli meg. A történelmi valóságnak leginkább megfelelő Kossuth-kép ez esetben is valahol a két pólus között helyezkedik el.

Nemzetteremtés – polgári átalakulás – érdekegyesítés

A fentiek ismeretében több kérdés is felvethető. Kossuth Lajos és ellenzéki politikus társai számára melyek voltak a fontosabbak: a formálódó magyar nemzet(állam) magyar lakosságának nemzeti és polgári érdekei vagy a magyarországi polgári átalakulás – nemzeti, nemzetiségi hovatartozástól független – közös érdekei? Inkább az egyéni-emberi szabadságjogokat szem előtt tartó liberális nemzeti vagy – a magyar nemzeti érdekeket akár mások rovására is érvényesíteni kívánó – nemzeti liberális politikusnak tekinthető-e? Ha pedig a két komponens (liberalizmus és nacionalizmus) a gondolkodásában összefonódva jelent meg, kapcsolatukon belül melyik volt a hangsúlyosabb? Egyáltalán: patikamérleg pontossággal meg lehet-e állapítani az arányokat, a súlypontokat? Elfogadható-e az a magyarázat, hogy a polgári átalakulás magyarországi kérdéseiben alapvetően liberális, a magyar nemzetteremtésben és nemzetiségpolitikában viszont nacionalista álláspontot képviselt? Magyar dominanciájú és hosszú távon magyarrá tett Magyarországon, magyar vezetésű nemzetállamban, vagy nyelvi, kulturális, nemzet(iség)ileg sokszínű közös hazában, államnemzetben (Magyar Királyságban, Magyarhonban, Hunniában...) gondolkodott? A kérdések továbbszaporítása helyett lássuk inkább az eszme- és politikatörténeti folyamatokat, a történelmi tényeket.

Az említett dilemmák és kettősségek a korszak – Európa-szerte napirenden lévő és megoldásra váró – alapvető történelmi feladataiból: a polgári átalakulás végrehajtásából és a modern, polgári nemzet megteremtéséből fakadtak. A magyar ellenzéki liberálisok szemei előtt is ez a két nagy horderejű feladat lebegett. A nemzet nagysága, boldogsága, valamint a „földnépe” szabadsága kapcsolatának lényegét, a két komponens viszonyát legelőször gr. Wesselényi Miklós fejtegette ki átfogóan az 1831-ben írott „Balítéletekről” című könyvében (amely csak 1833-ban jelenhetett meg Bukarestben). A „Hitel” és a „Világ” nyomdokait követve, a következőket írta. „Minél több szabad, jussokkal bíró tagokból áll egy nemzet, annál hatalmasabb. – Ha polgári alkotmányunk’ malasztjait a’ paraszt-ság is érezni fogja ’s azokban részesülend: bizonyly szívén fog annak fennma-

radása 's öregbedése fekünni...". Könnyű belátni – folytatta –, hogy „soha nemzetet nagygyá, hatalmassá, 's boldoggá a' közte lakó akármely nagy számú, de elnyomott nép nem tett; – csak szabad ember...”.³ A kettős tennivaló lényegét legtömörebben Kölcsey Ferenc fogalmazta meg 1834-1835-ben. Az örökös megváltás ügyében tartott parlamenti felszólalásának végén nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a zabolátlan népharagot megszelídíteni mással nem lehet, „csak oly közös érdekekkel, mely a társaság (értsd: társadalom – K. L.) tagjait egyformán kösse a hazához; s ez csupán két szó: *szabadság és tulajdon!*”. Amikor pedig 1835. február 9-én elbúcsúzott az országos rendektől, ugyanezt más szavakkal így fogalmazta meg: „Jelszavaink valának: *haza és haladás!*”.⁴ Deák Ferenc 1836. június 30-án benyújtott követjelentése is ezeket visszhangozta: „juszt adjanak a népnek, hogy fekvő tulajdont szerezhessen és szabadságot adjanak a jobbágnak...; ... mert tulajdon és szabadság azon édes kötelékek, melyek a polgárt legszorosabban kötik hazájának sorsához... S majd ha érdekeink nem különválva, hanem egy nemzeti közérdekben egyesülve fognak őrt állani..., akkor lesz betöltve az a kötelesség, melylyel hazánknak és önmagunknak tartozunk”.⁵ Egyértelmű, hogy Deák és reformkori politikustársai a polgári tulajdon és szabadság mindenkire történő kiterjesztését a nemzeti közérdek megteremtése szempontjából tartották fontosnak.

Már az alig 30 esztendő Kossuth Lajost is foglalkoztatta ez a kettős kapcsolat. 1833 elején „Országgyűlési Gyűjtemények” címmel könyvet kívánt írni, amelyhez több töredéket is készített. „A magyar főrendek 1833-ban” című töredék előbeszéde készült el legelőször 1833. februárban-márciusban, amely bepillantást enged a „fiatal Kossuth” gondolatvilágába, szabadsággal és nemzettel, az ország előtt álló reformteendőkkel kapcsolatos (olykor elvont, Montesquieu-ék által ihletett, a magyar fejlődést európai dimenzióba helyezett) elmélkedéseibe.⁶ Ezek szerint az ember szabadsága és boldogsága felett két törvény uralkodik: a természeti és az erkölcsi. Ezekből adódóan egyesek szabadsága és boldogsága mások boldogtalanságán és elnyomásán nem alapulhat. A kérélnemtellenül haladó kor követelménye tehát Európa népei számára a mindenkit „egyenlően oltalmazó törvény biztosította polgári lét” szilárd követelése.⁷ A szabadság ugyanis „nem egyéb, mint a törvény iránti engedelmesség”. A közóhajtás célja tehát csak egy lehet: „t.i. olly polgári lét, miben a törvény kit kit egyenlően védjen; olly törvény, melly a nemzeti becsület oltalma alá helyezi minden egyes polgár szemé-

³ B. Wesselényi Miklós: Balítéletekről. Bukarest. 1833. 217, 218. (A továbbiakban: *Wesselényi* 1833)

⁴ *Kölcsey Ferenc* összes művei. Franklin-Társulat, Bp. é. n. 1162, 1172. (A továbbiakban: KFÖM) – Érdemes a fontossági sorrendre figyelni! A nemzetteremtéssel kapcsolatos „haza” és „szabadság” mindkét esetben megelőzi a polgári átalakulásra vonatkozó „haladás”-t és „tulajdon”-t.

⁵ *Deák Ferenc* beszédei I. 1829-1847. Összegyűjtötte: *Kónyi Manó*. Franklin Társulat, Bp. 1882. 227.

⁶ Lásd: *Kossuth Lajos* összes munkái VI. kötet. (Kossuth Lajos ifjúkori iratok, Törvényhatósági Tudósítások) Magyar Történelmi Társulat Sajtó alá rendezte: *Barta István*. Akadémiai, Bp. 1966. 366-367. (A továbbiakban: KLÖM VI.) – Az egész töredéket lásd: 368-387.

⁷ Uo. 370.

lyét s vagyonát, melly egy közönséges érdek szép kötelékével kapcsolja együvé a honnak minden gyermekét, melly... a nemzeti egyetemülést összepontosítja...”⁸ Vagyis „csak azon törvény jó, erős, és állandó, melly a nemzeti egyetem érdekeivel összhangban áll...”⁹

Deákhhoz hasonlóan Kossuth is úgy látta tehát, hogy az egyén szabadsága és a nemzet szabadsága kölcsönösen feltételezik egymást. Kapcsolatukon belül az utóbbi a hangsúlyosabb. Az egyén szabadsága csak a – feudális nemzetet felváltó, de azon alapuló – modern nemzet keretein belül bontakozhat ki igazán. A szabad egyén ugyanis „magát a nemzeti egyetem lánczszemének tekinti, s azért elmékedéseit egy magasabb szempont vezérli...”¹⁰ Ez az alapállás nem volt egyedi, hiszen a fejlettebb Nyugat-Európában, amelynek fejleményeit Kossuth (is) figyelemmel kísérte, már megkezdődött a szemléleti fordulat. Az addig uralkodó felfogás helyébe (miszerint „a szabad nemzet szabad egyénekre épül”, mert az a nemzet nem szabad, amelynek a lakói nem szabadok) „a nemzet mindenk felett” lépett. A szabad egyén csak a nemzeti közösségen belül fejtheti ki képességeit. A liberális nacionalizmus tehát Kossuth Lajosnál is nacional liberalizmusba váltott át.¹¹ Még inkább így volt ez 10 évvel később, amikor a „Pesti Hír-

⁸ Uo. 371, 370.

⁹ Uo. 382.

¹⁰ Uo. 373. – 1842-ben igenlően idézte a »nemzetért, nemzetnek, nemzet által« mondást, mert e szavak „hangrezgést költenek föl millió szívnek kebelhúrjaiban, és a sok emberi egyéniség egy nemzeti individualitásba összeforr...”. Megyei hatóságkör. PH, 1842. 106. szám. In: Kossuth Lajos iratai. XII. kötet (Kossuth Lajos hírlapi cikkei. Első kötet, 1841-1842.) Sajtó alá rendezte: Kossuth Ferencz. Az Athenaeum R.-Társulat kiadása, Bp. 1906. 234. (A továbbiakban: KLI XII.)

¹¹ 1833 nyarán Kölcsey Ferenc, a modern magyar nemzetfogalom nyelvemzeti variánsának megteremtője, „Emléklapra” c. kétsorosában a következőket írta:

„Négy szöcskát üzenek, vésd jól kebeledbe, s fiadnak
Hagyd örökül ha kihúnysz: *A haza minden előtt.*” KFÖM 134.

Vörösmarty Mihály „Szózat”-ában (1836) is megfigyelhető a – 18. századi gyökerű „Magyarországon kívül nincs élet...” elfogult, feudális-nemesi szemlélettel összefonódó – „haza” (nemzet) erőteljes túlhangsúlyozása.

„Hazádnak rendületlenül
A nagy világon e kívül
Légy híve, ó magyar;
Nincsen számodra hely;
Bölcsöd az s majdan sírod is,
Áldjon vagy verjen sors keze;
Mely ápol s eltakar.
Itt élned, halnod kell.” (Hét évszázad magyar versei I. Szépirodalmi, Bp. 1972. 928.)

Wesselényi Miklós az 1840-es évek első felében már bírálta a nemzeti liberalizmusra való áttérést, a nemzet mindenhatóságának, a nacionalizmusnak az egyéni szabadság rovására történő túltengését. Idézzük: „Nemzeti hív s buzgó érzet, bárminő hasznos, üdvös, sőt elkerülhetetlen legyen is alkotmányos hon kifejlődésére, de mégis polgári álladalomban (értsd: államban – K. L.) nem fő cél, hanem a fő célnak, tudniillik a szellemi s anyagi jólét... biztosításának s... kiterjesztésének alárendelt cél s arra fő eszköz.” Majd így folytatta: „De nem kevesen vannak, kik hajlandók a nemzetiséget (értsd: nemzetet – K. L.) nem alárendelt cél s fő eszköz, hanem fő s egyedüli cél gyanánt tekinteni, s annak polgári jólétet, szellemi s anyagi kifejlődést, alkotmá-

lap” szerkesztőjeként már az első számtól kezdve vissza-vissza tért a „szabad föld”, „szabad ember” – „szabad nemzet” kapcsolat kérdéseire, hiszen „személyszabadság, földszabadság korunk hatalmas világeszméje”.¹² A szabad birtokot, tulajdont és polgárt a számos tekintetben megosztott nemzet, a nemzeti összeolvadás elmellőzhetetlen feltételeinek tekintette. Hitvallása szerint ugyanis „mi e honnak minden osztályait nemzetiségben és alkotmányban egygyéforrottunk, egy nagy nemzeti családdá egybeolvadottnak óhajtanók”.¹³ Nem kétséges tehát, hogy a szabad egyén és tulajdon alárendelt eszközök csupán a fő cél: a magyar nemzet és a nemzeti egység megteremtéséhez.

Kérdés, hogy a reformkori ellenzéki politikusok miben látták a nemzetteremtés lényegét? A kérdésre már a fiatal Kossuthnál is választ találni. Az 1830-as évekig uralkodó feudális nemzet – sok nemes ellenérzését kiváltó – javítását, módosítását szorgalmazta. Kölcsenyekhez hasonlóan ő is úgy látta, hogy a 10 milliós népet Werbőczy óta a mindössze hatszázezer (máshol négyszáz- vagy nyolcszázezer) főből álló feudális-nemesi nemzet („natio hungarica”) az alkotmányos jogokból kirekesztette. Ezt a nemzetet, amely a nép egy kis csoportjának a kiváltságára épült, befogadóvá kell tehát tenni. Hogyan? Nem arról van szó – hangsúlyozta –, hogy a nemesek szálljanak le a néphez, hanem arról, hogy őt a nemesek emeljék fel magukhoz a személy- és tulajdon szabadság kiterjesztése révén. Ezt a – ma úgy mondanánk – „jogkiterjesztő érdekegyesítés”-t szerinte nemcsak belső okok sürgetik. Nemcsak a miatt van erre szükség, hogy „pitymallani kezd a magyar újonszületés napjának hajnala”, amely „a magyar nagyság, a nemzeti boldogság” kifejlődését eredményezi majd. A társadalmi életben bekövetkezett nemzetközi kihívások is ez irányba hatnak. Az új kor utolsó évszázadában ugyanis a nemzetek politikai léte megváltozott, s az új kor szükségletei új intézkedéseket kívánnak, a régi mellett kitartani többé nem lehet. Vagyis azok a maradi aggályok, miszerint a magyar nép még nem érett a szabadságra, s hogy műveletlensége miatt a nemzeti jogok gyakorlását műveltségi cenzushoz kellene kötni, tarthatatlanok.¹⁴

A reformkori ellenzéki politikusok egyik alapvető feladata tehát a polgári nemzet megteremtése volt a feudális nemzet¹⁵ korszerűsítése révén. A másik nagy teendőt a polgári átalakulás végrehajtása jelentette, ami – röviden szólva – az élet minden területén uralkodó, de önmagukat már túlélte feudális viszonyok,

nyos kedvező viszonyokat feláldozni. Ez nagy s veszélyt okozható tévedés.” *Wesselényi Miklós*: Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében. Európa, Bp. 1992. 46. (A továbbiakban: *Wesselényi* 1992)

¹² Örökváltság. Pesti Hírlap (a továbbiakban: PH), 1841. 13. sz. In: KLI XII. 24.

¹³ Szavazat és költségvetés. PH, 1841. 79. szám. In: uo. 165.

¹⁴ KLÖM VI. 372-376.

¹⁵ Ennek a középkori, kora újkori nemzetnek minden nemes egyenjogú, kiváltságos tagja volt. Nyelvüket, származásukat megtartva, a „magyarországi nemzet” hungarus tudatú tagjainak számítottak. Ehhez képest a Kossuth által (is) szorgalmazott polgári nemzet már egyértelműen „magyar nemzet”-nek nevezhető, mert – nyelvi és származási sokszínűségétől függetlenül – jogtalan alattvalókból a törvény előtt egyenlő polgárokká tette ugyan a sokajkú nép tagjait, de a magyar nemzetten kívül más (szlovák, román, szerb...) nemzeti kollektívumot – a horvát kivételével – nem ismert el a Magyar Királyság területén.

illetve maradványok lebontását, és egy polgári Magyarország alapjainak a lerakását tette parancsolóan szükségessé. Az ellenzék „Pesti Hírlap”-ban propagált fő céljait (a jobbágyfelszabadítás konkrét megjelölése nélkül) Kossuth 1844-ben, a hírlap szerkesztői búcsúszavában lényegében már körvonalazta. „És e cél: szabadság s alkotmányos jog minden magyarnak; nemzeti jólét, mely a szabadság gyökeréről hajtson; közös teherviselés különbség nélkül, s az alkotmányos szabadság közös élvezete, azon organicus formák kifejtése, s a népképviselőt kellékeihez idomítása által, melyeknek köszönhetjük, hogy »él magyar, áll Buda még«. – Vagyis egy szóval: magyar formákhoz szabott valódi népképviselőt: – e szó mindent magában foglal...”¹⁶ Egy 1847. december 2-i felszólalásában, programszerű tömörséggel, három pontba (közteherviselés, jobbágyfelszabadítás, népképviselőt) sűrítette össze az ellenzéki teendőket.¹⁷

A polgári átalakulás és a nemzetteremtés közötti összekötő kapcsot a – fenntebb már érintett, jogkiterjesztésre épülő – érdekegyesítő politika jelentette. Az érdekegyesítés gondolatát legelőször az 1832/36-os reformországgyűlés kezdetén, 1832-1833 fordulóján Kölcsey Ferenc és Wesselényi Miklós tűzték a formálódó „reformpárt” zászlajára az úrbéri törvények vitái során.¹⁸ A gyors eszmei és politikai-szemléleti fordulatot, valamint a reformmozgalomra való hirtelen áttérést¹⁹ jól mutatta, hogy – noha az érdekegyesítés gondolata már 1831-ben „ott lógott a levegőben” – Wesselényinek a „Balítéletekről”-ben (1831) még komoly fenntartásai voltak a társadalmi érdekegyesítés azonnali bevezethetőségéről. Idézzük: „... lelkemből óhajtom, hogy törvényesen javíttassék a’ földnép’ állapota, könnyíttessék sorsa; de hogy azt most közelebről egyszerre akarjuk tenni, nem gondolom kivihetőnek; de tanácsosnak sem: arra sem a’ nemességet, sem a’ parasztokat nem hiszem még megérve lenni.”²⁰

Kossuth Lajos már 1833 elején magáévá tette az érdekegyesítés – nem tőle származó – eszméjét. Ezt készülő könyvének töredékei tanúsítják. Általánosan

¹⁶ A szerkesztő búcsúszava. PH, 1844. 365. sz. In: Kossuth Lajos iratai. XIII. kötet. 1843-1848. október 30-ig megjelent hírlapi cikkei. (Kossuth Lajos hírlapi cikkei. Második kötet, 1843-1848.) Sajtó alá rendezte: *Kossuth Ferencz*. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T. kiadása, Bp. 1911. 353. (A továbbiakban: KLI XIII.)

¹⁷ „Az ellenzék pedig – melyhez tartozni dicsőségemnek vallo – azt mondá: három nagy akadály van hazánk jövődjének biztonságának, nyugalmanak s boldogságának:

1. hogy a közterhekben a nemesség a néppel nem osztozik;
2. hogy a népnek legnagyobb része a nemesség robotozó jobbágya;
3. hogy a nép semmi politikai jogokkal nem bír.”

Kossuth Lajos iratai XI. kötet. (Kossuth Lajos beszédei. Első kötet, 1832-1847) Sajtó alá rendezte: *Kossuth Ferencz*. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T. Bp. 1905. 55. (A továbbiakban: KLI XI.)

¹⁸ A „Kossuth Lajos összes munkái”-t sajtó alá rendező *Barta István* is így látta Kossuth 1833 elején készülő könyvének 19. lábjegyzetében. Az érdekegyesítés gondolatát „a Wesselényi és Kölcsey vezette reformpárt éppen ezekben a hetekben tűzött zászlajára az úrbéri törvények vitái során”. KLÖM VI. 378.

¹⁹ Gergely Andrással egyetértve, mi is úgy véljük, hogy az eszmei fordulat és a reformmozgalomra való áttérés a magyar liberalizmus első, új nemzedékének jóvoltából, 1830-31-ben zajlott le. Lásd *Gergely András*: Egy nemzetet az emberiségnek. Tanulmányok a magyar reformkorról és 1848-ról. Elvek és utak sorozat. Magvető, Bp. 1987. 20., 50. (A továbbiakban: *Gergely* 1987)

²⁰ *Wesselényi* 1833. 61.

és konkrétan is foglalkozott e kulcsfontosságú kérdéssel. „Előbeszéd”-e legelején leszögezte, hogy a társasági életben „kölcsonös viszonyokon alapul a közönység s egyesek boldogsága, ezen viszonyokat az érdek határozza el, s csak azon társaság (értsd: társadalom – K. L.) felel meg létegesítésében rendeltetésének, hol minden polgárt egy közös érdek szép kötele kapcsol együvé...”²¹ Majd azt bizonygatta, hogy a magyar nemes a jogaiból és szabadságaiból semmit sem veszít, ha a személy- és vagyonbeli szabadságot (ezeket a sarkalatos jogokat Kossuth a „nemzeti felség talpköve”-inek tekintette és Werbőczy Hármaskönyvéből, illetve a Szent Koronából eredeztetette) a parasztságra is kiterjesztik. A szabadság ugyanis olyan „kimeríthetetlen kincs, melly azáltal, hogy véle többen osztoznak, sem fogy, sem gyengül, sőt nő, sőt erősödik”²²

Az ellenzéki magyar liberálisok számára az érdekegyesítés komplex, több szintű (társadalmi, hatalmi, nemzeti-nemzetiségi) reformpolitika megvalósítását jelentette.²³ A társadalmi érdekegyesítés gerincét a reformokat kezdeményező és vezető köznemesek, és a felszabadított jobbágyparasztságot érdekeinek a kiegyenlítése jelentette. Ezen állhatott vagy bukhatott a liberális reformpolitika sikere. Kossuthék logikája – némi leegyszerűsítéssel – világos és egyértelmű volt. A nemes ugyan évszázadokon át megvetette a nemtelen „pórnép”-et, a buta, tudatlan jobbágyparasztságot, a parasztságot pedig – amint azt az 1831-es koleralázadás rémítő eseményei mutatták – gyűlölte évszázados elnyomóját. Ám a társadalmi érdekegyesítés sikere esetén a kötelező örökváltsággal felszabadított parasztságot tartósan támogatni fogják a köznemesi reformpolitikát. Ily módon Bécs nem tudja majd őket kijátszani és szembefordítani a felszabadítóikkal. Mi több, a sikeres érdekegyesítő politika a nemzetiségi paraszttömegeket is a magyar átalakuláshoz képes kötni, és visszafogja majd nemzeti törekvéseiket.²⁴ Azt is hangsúlyozni kell, hogy Kossuthék számára – a köznemesi és paraszti érdekek összehangba hozása mellett – fontos volt a túlnyomórészt idegen ajkú városi polgárság és a honorációrok megnyerése is. Sőt, még a sokat ostorozott – mert a közterhekből részt nem vállaló, a magyar nyelvet és nemzetet (egy-két kivétellel) megtagadó, „elkorcsosodott” – magyar arisztokráciától sem zárkóztak el, annak magatartásbeli változása esetén.²⁵

A hatalmi érdekegyesítés arra a feltételezésre épült, hogy a közös uralkodó alatt álló, de – Kossuth szavaival élve – nemzetileg független és szabad Magya-

²¹ KLÖM VI. 368.

²² Uo. 378.

²³ *Gerő András* is ezt a hármas tipológiát (hatalmi, társadalmi, nemzeti-nemzetiségi) vette alapul „A magyar politika és a nemzetiségek 1848-49-ben” című, gondolatébresztő tanulmányában, amely a „Társadalmi Szemle” c. folyóirat 1987/6. számában jelent meg. (Lásd a 68. oldalt.) (A továbbiakban: *Gerő*)

²⁴ Uo. 63.

²⁵ Annak az arisztokráciának, amely a „saját szabadságát népszolgásgárra” alapítja és az „osztályérdeket a honérdeknek elibe” rendeli, „ily aristocratiának nem vagyunk igen hő barátai” – írta Kossuth. Azzal a jövőbeni arisztokráciával azonban, amely „a nép érdekeivel együvé forrva olyan, mint testvérek között a hű elsőszülött”, és igazságosan részt vállal a közös terhekből, más lehet a helyzet. *Eszmetársulat*. PH, 1842. 130. szám. In: KLI XII. 292, 295. – Az arisztokráciához való viszonyára lásd még: *Még egy-két ok*. PH, 1842. 166. szám. In: uo. 359-360.

rország, valamint Ausztria között elkerülhető a fegyveres összetűzés. Egy polgárilag és nemzetileg erősödő Magyarország ugyanis, amely boldogulását a birodalmon belül képzei el, erősebb és hatékonyabb támasza tud lenni a trónnak és a dinasztának mind a belső (illír, pánszláv), mind a külső, főleg orosz veszéllyel szemben.²⁶ Ez utóbbi hatalom a Szent Szövetség 1815-ös létrehozása, különösen pedig az 1830/1831-es oroszellenes lengyel felkelés vérbefojtása óta, „irtóztos rémként fenyegeti Európa constitutionalis létét”.²⁷ 1847 novemberében már érett formában fejtette ki, hogy Magyarország és az osztrák tartományok közötti viszony alapja az 1723. évi II. és az 1790. évi X. törvénycikk. „E viszony a fejedelem egységének s nem az országos önálló feláldozásának viszonya, e viszony egyik részének sem az alárendeltségnek, hanem a barátságának, a szövetségnek kedves viszonya.” A jelenlegi helyzetben viszont „hazánk érdekei az ausztriai örökös tartományok vélt érdekeinek gyakorta alárendeltetnek”. Határozottan tagadta, hogy Magyarország és Ausztria jogszerű érdekei ellentétben lennének egymással. Idézte az 1844. évi országgyűlés határozatát, amely kimondta, hogy: „a magyar alkotmányos élet teljes kifejlődése az örökös tartományok mellett lehetséges...”. Hivatkozott az 1790. évi X. tc.-re is, amelyben Kossuth szerint az állt, hogy „hazánk szabad ország s egész törvényhozási és kormányzási rendszerében független, tehát semmi más országnak avagy nemzetnek alá nem rendelt”.²⁸

A nemzeti-nemzetiségi érdekegyesítésnek több, egymást keresztező érdektörkvést kellett volna összebékítenie. A reformkori magyar liberálisok magyar nemzetet akartak teremteni a nyelvi és etnikai különbségeket nem ismerő nemesi nemzet, az egykori „natio hungarica” helyén, amely egyfajta „magyarországi nemzet”-nek nevezhető. Az egyik problémát a 18. század végétől az jelentette, hogy a sokajkú, sokkultúrájú államban a magyar etnikum csupán relatív többségben volt az összlakosságon belül a maga 42-44 %-os arányával. Másrészt, a magyar nyelvi, kulturális és politikai-hatalmi törekvésekkel szinte egyidejűleg a nem magyar népek nemzeti ébredése is megindult. Értelmiségi vezetőik is kezdték megfogalmazni a magyarokétól eltérő nemzeti (nyelvi, kulturális, majd politikai-területi) igényeiket, amelyeket 1848 tavaszán átfogó nemzeti programokba is öntöttek. Eltérő nemzeti törekvések és nemzetfelfogások feszültek tehát egymásnak. Feszültségnövelő tényező volt továbbá, hogy a magyar nemzeti törekvések csak a nem magyar nemzeti érdekek rovására valósulhattak meg, miközben a bécsi kormányzattal is fél évszázados kemény küzdelmet kellett folytatniuk (főleg a magyar nyelv államnyelvvé tételéért). Önmagában már ezek a fo-

²⁶ Gróf Széchenyi István a főrendek ülésén 1832. február 20-án ezt szellemesen így fogalmazta meg. A bécsi kormány számára nem jelent veszélyt, ha kifejlődik a magyar nyelv és nemzet. „Ép, erős, egészséges oroszállannal barátságban lenni nem veszélyes, de egy beteggel, megromlott gyomra miatt gyakran nem jó kedvű, igen is.” Kossuth Lajos összes munkái I. Magyar Történelmi Társulat (Országgyűlési Tudósítások I. kötet, 1832. 12. 17-1833. 08. 04.) Sajtó alá rendezte a Keleteurópai Tudományos Intézet Történettudományi Intézetének Munkaközössége. Bp. 1948. 187-188. (A továbbiakban: KLÖM I. 1948.)

²⁷ KLÖM VI. 379. – Erre vonatkozóan lásd még: *Gerő* 63.

²⁸ Kossuth Lajos felszólalása 1847. 11. 22-én az 1. felirati vitában. In: KLI XI. 31-32.

lyamatok is előrevetítették, hogy a nem magyar népek nemzeti törekvéseinek nem a bécsi udvar lesz a fő akadály, hanem a – nemzeti, hatalmi és egyéb érdekeit a rovásukra is érvényesíteni akaró – magyar politikai, közigazgatási és kulturális elit. A magyar–nem magyar kapcsolatok alakulását tehát döntő módon határozhatta meg a liberális magyar nemzetfelfogás, valamint az erre épülő nemzeti-nemzetiségi politika milyensége: nyitottsága, rugalmassága, vagy ellenkezőleg, zártsága és merevsége.²⁹

Gerő András szerint éppen az érdekegyesítés nemzeti-nemzetiségi szintje volt a liberális érdekegyesítő politika legérzékenyebb és legproblematikusabb eleme. Kossuthék ugyanis csak egyéni jogokat ajánlottak fel a nemzetiségeknek, ami nem volt kellő vonzerő – mint ahogy remélték – a kollektív nemzeti értékekkel szemben, amelyeket megtagadtak tőlük. Nem szabad ugyanis elfelejteni azt a – már ismert – tény, hogy a nemzeti-nemzetiségi programot egy magyar nemzeti tartalommal erősen átítatott liberalizmus képviselte. Az antifeudális célok eléréséhez, a polgári átalakulás végrehajtásához, a társadalmi érdekegyesítéshez, a törekény nemzeti egység megteremtéséhez stb. szükség volt a magyar nemzeti érzés és tudat kibontakoztatására. A magyar liberálisok nemzeti törekvései tehát csak igen nehezen voltak összeegyeztethetők a többnyire jogos nemzetiségi igényekkel.³⁰ Nem csoda, ha az általános modernizációs igényeket Kossuth is nemzeti érdekekké emelte és a polgári átalakulás közös, magyarországi kérdéseit a még fontosabb magyar nemzeti érdekeknek rendelte alá.³¹ A magyarokhoz hasonlóan a nemzetiségek is a saját nemzeti ügyüket tartották a legfontosabbnak, akár a polgári átalakulás közös, magyarországi érdekeinek a rovására is.

Gergely András egy 10 évvel ezelőtti cikkében azt állította, hogy 1848 előtt Kossuth nemzetiségi kérdésben követett álláspontjáról kevés anyagot találni. Ezt azzal magyarázta, hogy – politikai elvbarátaival együtt – „nem tulajdonított a kérdésnek nagy fontosságot”. Úgy gondolták ugyanis, hogy a nemzetiségi kérdés a jogkiterjesztő politika következtében rövidebb-hosszabb idő múlva el fog múlni. Kossuth reformkori nemzetiségi nézeteit összefoglalva elmondható – írja a neves történész –, hogy „azok egy új, jogegyenlőségen alapuló „politikai nemzet” (állampolgári nemzet) megteremtésén alapultak. A jogkiterjesztés, jobbagy-felszabadítás nemzetiségi különbségtevés nélkül kiterjed mindenkire. A szabadság érzetén alapuló állampolgári közösség jön majd létre, amely háttérbe szorítja a nemzetiségi konfliktusokat.” A szabad és modern Magyarországon élő nemzetiségek lojálisak, sőt lojálisabbak lesznek szabad hazájuk, valamint a primus

²⁹ A fentiekre bővebben lásd *Kiss László*: Magyar-szlovák kapcsolatok és konfliktusok a hosszú 19. században. In: *Szarka László* (szerk.): *A modern szlovák nacionalizmus évszázada 1780-1918*. Akadémiai, Bp. 2011. 117-121. (A továbbiakban: *Kiss* 2011)

³⁰ Lásd: *Gerő* 64-65.

³¹ Kosáry Domokos megállapítása e tekintetben is irányadó lehet. „A valóságban a kárpáti tájon a nemzetiség győzte le a szabadságot, ha szembekerült vele. A liberalizmus mindenütt nagy segítőtje volt a nacionalizmusnak... De az egyéni szabadság és a nemzetállam hatalmi igényei bizonyos ponton túl mégis ellentétben álltak egymással.” A történeti jogokhoz ragaszkodó „Kossuthék is felfüggesztették a liberalizmust, ha úgy gondolták, hogy nemzeti érdeke ütközik...”. *Kosáry* 2002. 246, 247.

inter pares (első az egyenlők között) helyzetben lévő magyarok iránt, mint a határokon túl élő nyelvrokonaik iránt. Ezzel együtt „a nemzetiségek – mintegy hálából a nekik juttatott szabadságért – önként és fokozatosan elmagyarosodnak majd”. Nem a nemzetiségi érdekegyesítés állt tehát Kossuth figyelmének középpontjában. 1848 előtti nemzetiségpolitikai elképzelései „természetesen rekonstruálhatóak, ehhez elégséges anyagunk van, de nézetei e téren lényegében nem különböztek a liberális nemesség elképzeléseitől, s azok nem is változtak ebben a periódusban.”³²

Ezekkel egyetértve is meg kell jegyezni, hogy különösen az utolsó gondolatok sommásak, finomításra, árnyalásra szorulnak. Látni fogjuk Kossuth nemzetfelfogásának – Wesselényiétől vagy Deákétól eltérő – sajátosságait, valamint azt is, hogy nemzetiségpolitikai nézetei nem volt teljesen állandóak, és ezek rekonstruálásukhoz bőven van anyag. Másrészt az a kérdés is felvetődik, hogy mennyire volt fontos számára a nemzetiségi érdekegyesítés?³³ Egyáltalán: volt-e – a társadalmi és hatalmi érdekegyesítéshez hasonlítható, önálló – nemzetiségpolitikája vagy csupán a nemzeti érdekegyesítés alárendelt, önállótlán részeként kezelte? Kossuth esetében pozitív vagy negatív nemzetiségi politikáról volt-e szó?

Kossuth nemzetfelfogása és nemzetiségpolitikai nézetei

Az „egy politikai nemzet” néven ismert liberális magyar nemzetfelfogás több évtizedes vajúdás után az 1830-as évek végére/1840-es évek elejére született meg. A gyökerek a 18. század végéig vezetnek vissza, amikor megkezdődött az etnikai különbségeket addig nem ismerő hungarus tudat, illetve az ezen alapuló hungarus patriotizmus eróziója, az évszázados közös haza magyar felmondása és kisajátítása. A *natio hungarica* fogalmát és tartalmát kizárólag a magyar etnikumhoz, a magyarokhoz és a magyar nyelvhez kezdték kötni. Az addigi Hungáriából, Magyarhonból Magyarország, a „magyarországi” hazából „magyar” haza lett. Ezzel párhuzamosan viszont a feudális, nemesi nemzet kezdte magába fogadni az addig kirekesztett, nemtelen magyarok millióit, sőt az önkéntes asszimilációra hajlandó nem magyar ajkúak tömegeit is. Ez utóbbiaktól kezdetben a magyar nemzettel való nyelvi és érzelmi azonosulást, végső soron részleges, majd teljes beolvadást, identitás feladást várt el.³⁴ Tovább tartotta magát a feudális nemzet hagyományos pillére: a „haza háromszori elfoglalásá”-ra épülő magyar alávetési vagy hódításelmélet is.³⁵

³² Gergely 2002, 78.

³³ „A nemzeti-nemzetiségi érdekegyesítés nagyszabású koncepcióját Széchenyi 1835-ben írott Hunnia c. munkája vázolta fel” – állítja Gergely András. Gergely 1987. 127.

³⁴ Már 1790-ben megfogalmazódott a nem magyar születésű, vagy magyar születésű, de magyarul nem tudó nemesek és idegenek „fogadott magyarok”-ká tétele az oktatás segítségével, mert „az idegen vagy magyarrá lesz közöttünk, vagy éhhal”. Idézi *Szekfü Gyula*: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez (1790-1848) Magyar Történelmi Társulat, Bp. 1926. 25.

³⁵ A fentiekre bővebben lásd Kiss László: A szlovák nemzeti tudat születése. (Tanulmányok...) Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Nova Series Tom. XXXII. Sectio Historiae. Redigit:

Az 1820-1830-as években a magyar politikai gondolkodásban a feudális államnemzeti szemlélettel összefonódva megjelent a – konkrét etnikumhoz és nyelvhez kötődő, herderi ihletésű – „nyelv- vagy kultúrnemzeti”, valamint a – francia típusú, konkrét etnikai fedezettel nem rendelkező, az állampolgárrá tett, nemzetbe beemelt egykori alattvalók politikai egyenjogúságára épülő – politikai- vagy államnemzeti felfogás. Mindkettő feltételezte a nem magyar ajkúak magyarrá tételét. Meglátásunk szerint is „a régi, feudális magyar nemzetfogalom él tovább a politikai nemzet, az államnemzet XIX. századi értelmezésében... A nemzetállam eszménye nem valami modern eszmei konstrukció, hanem szerves folytatása a feudális, rendi magyar államfelfogásnak...”³⁶ A lényeg az, hogy az 1840-es évek elejére érett formát öltött a Kossuth által is vallott „egy politikai nemzet”, amelyben szervesen-szervetlenül keveredtek a történeti jogokra (fegyverrel szerzett és megtartott hon, évszázados magyar államiság és alkotmány, a magyarok által meghódított szlávok stb.) hivatkozó régi államnemzeti, valamint az új állam- vagy politikai, a nyelv- vagy kultúrnemzeti felfogás elemei.

A reformkori írásokat lapozgatva szembetűnő, különösen az 1830-as években, a magyar nemzetpolitikai gondolkodás változatossága. A nyelvnemzet, a régi és új államnemzet külön-külön is, de főként összefonódva jelentek meg. Az alapjuk azonban minden esetben közös volt. Széchenyitől Kossuthig mindenki a régi államnemzeti örökségre támaszkodott. Voltak olyanok, mint Kossuth Lajos is, akiknek a felfogásában ez utóbbi hangsúlyos tényezőként tartósan megmaradt. Ezt csupán három kiragadott példával illusztrálva, tervezett könyvének töredékeiben határtalan tisztelettel beszélt a feudális alkotmányról, „melly ... nyolcz századokon keresztül feltartotta a magyart; melly nem engedte veszni nemzeti létét...” Ám úgy látta, hogy ezt az alkotmányt „az ősi hagyományok tiszteletben tartása mellett javítani, módosítani... kell”.³⁷ 1842-ben ő is azokkal értett egyet, „kik nemzeti szerencsétlenségnek tartják, hogy nemzetnek magát még most is csak a nemesség nevezheti; hiszünk Istenben, ez másként leszen, különben öngyilkolás várna nemzetünkre...”³⁸ Ám a korszerűsített feudális államnemzet gerincét képező nemességnek az új viszonyok között is meg kell őriznie politikai súlyát, reformokat és nemzetet vezető szerepét. A nemesség nemzetfenntartó szerepét 1847. november 29-i beszédében is erőteljesen kidomborította. „A magyar nemességet közel egy ezredév históriája e nemzet lételének talpzatává szentelte fel. Ő írta be a magyar nevet, e jövevény nemzetiség nevét, Európa nemzeteinek aranykönyvébe... Ő vívta első sorban az ország lételének első harczeit... Hogy Magyarország lett, hogy Magyarország van, az ő műve.”³⁹

Gróf Széchenyi István, Kölcsey Ferenc vagy báró Wesselényi Miklós nemzetfelfogása is feudális megalapozottságú volt ugyan, de a nyelv- vagy kultúrnemzet dominanciája mellett. Johann Gottfried Herder német bölcsele

Sándor Gebei. Eger, 2005. 51-56. (A továbbiakban: *Kiss* 2005) Elektronikus formában lásd: <http://tortenelem.ektf.hu/acta/A2005.pdf> (2013. 07. 18.); *Kiss* 2011. 120-124.

³⁶ *Kovács Endre*: A nyelvharc kezdetei. In: Szemben a történelemmel. Magvető, Bp. 1977. 153.

³⁷ KLÖM VI. 372., 373.

³⁸ Még egy szó a sz. kir. városokról. PH, 1842. 165. szám. In: KLI XII. 353-354.

³⁹ KLI XI. 45., illetve 46.

nyomán a természetjogra épülő „nyelvében él a nemzet” felfogást vallották. A költő-politikus Kölcsey Ferenc a főrendekhez intézett válaszüzenetében (1833 márciusában) a feudális nemzet legnemesebb hagyományai éltek tovább, de erőteljes nyelvnemzeti tartalommal. „Hazai nyelvvel szabad... élhetés és így a természeti jogok egyik legfontosabbika forog fenn; s erre törekedni... a hazafiságnak, a nemzetiségnek elengedhetetlen kívánata; mert régi lakjaiból s földéről ki lehet üzni a nemzetet, s egy más földön meglepedve még is nemzet maradhat: de a nyelvtől megfosztott nép többé nem él. – A mi őseink elébbi hazájokat elhagyván, itt alkottak újat magoknak, mert nyelveket ide hozván, ide hozták a hazát is, és a nemzetet.”⁴⁰ A magyar nyelv kérdésének főrendiházi vitájában Wesselényi is azt hangsúlyozta, hogy a nemzetnek egyik drága kincse a nyelve. Ám a „nagyurak, s az őket majmolók szolgálai csordája németesedni kezdtek”. A „gyáva, s undok kortsok” elfelejtették és megvetették a nyelvet, s ez által elhidegültek a nemzettől. Ugyanebben a vitában Széchenyi – a főpohárnokkal szemben – Kölcseyhez hasonló álláspontra helyezkedett. A nemzet csal akkor és csak addig él, ameddig a nyelvét használja.⁴¹

Tőlük eltérően Kossuth Lajos egyáltalán nem volt a nyelvnemzet híve, ellenkezőleg! 1847. december 11-én a kerületi ülésen – Kapronca város követével vitatkozva – kifejtette álláspontját a nyelv és a nemzet kapcsolatáról, s egyúttal megvilágította „egy politikai nemzet”-ről alkotott (ritkán hangoztatott) álláspontját is. Eszmei zavarra vall – mondta –, ha „a nyelv, a nemzet-szóval nemcsak homogéneumnak, hanem synonymumnak vétetett; és ennek következtében külön nemzetiségek eszméje állítatot fel a magyar korona alatt levő birodalom népei közt, súrlódások idéztettek elő és kivételes jogokat kívántattak. – Minthogy e szó alatt »n e m z e t« polgári státusban (értsd: államban – K. L.) sokkal több értetik, mint csupán az, hogy valaki mily nyelvet beszél, ezennel kijelentem: hogy én soha, de soha a magyar szent korona alatt más nemzetet és nemzetiséget, mint a magyart elismerni nem fogok. Tudom, hogy vannak emberek és népfajok, kik más nyelvet beszélnek, de egy n e m z e t n é l több itten nincsen.”⁴²

Ez már a politikai nemzet kifejtett felfogása volt, amelynek kidolgozásában Kossuth tevőleges szerepet nem játszott. Pragmatikus ember lévén, ő csupán átvette, alkalmazta és propagálta a Szontagh Gusztáv vagy Gorove István⁴³ által a politikai teória szintjére emelt nemzetpolitikai nézeteket. E nézetek kapcsán elmondható, hogy a liberális magyar nemzetfelfogás megteremtésében igen fontos szerepet játszott az a tény, hogy az – országban élő, saját államisággal és erre épülő történeti tudattal (a horvátok kivételével) nem rendelkező – nem magyar népek nemzetébresztői a természeti jogra, a nyelv nemzetteremtő szerepére épülő nyelvnemzeti felfogást dolgozták ki. Magyar részről tehát – amint a fenti Kossuth-idézet is mutatja – olyan történeti-jogi nemzetfelfogás megteremtésére volt

⁴⁰ Izenet a nemzeti nyelv ügyében a főrendi válasza. In: KFÖM, 1080.

⁴¹ KLÖM I. 1948. 181-182., 185. – Deák Ferenc álláspontjára részletesen lásd: Deák Ferenc nemzetfelfogása (1848 előtt). In: *Kiss* 2005. 60-82.

⁴² KLI XI. 68.

⁴³ Ez utóbbira lásd *Gorove István: Nemzetiségünk* (Jelenünk szempontjából). Kapható Heckenast Gusztáv... könyvárusnál. Pesten, 1842. 113 p.

szükség, amely csak a magyarokra illet. E szerint a nyelv önmagában nem nemzetteremtő tényező. Saját államiság, ősi alkotmány, valamint ezekre épülő történeti tudat is szükséges. Vagyis a „történelem nélküli népek” a Magyar Királyságban nem alkothatnak nemzetet. A nyolc évszázados „történelmi juss” jogán erre csupán a magyaroknak, esetleg – a 13. század eleje óta velük perszónáluniós kapcsolatban lévő – horvátoknak van joguk. Ily módon csak a magyaroknak van „nemzetiségük” (nemzetük – K. L.). A nem magyaroknak mindössze „népiségük” (saját nyelvük, kultúrájuk, népviseletük, népdalaik stb.) lehet. A „történelmi juss”-on túl persze a magyar nemzet(iség)nek is van népisége. „A magyar még csak most lőn magyarrá – írta 1846-ban, mert a nemzetiséget egyedül nemcsak a nyelv képezi, hanem nyelvben, nemzeti szokásokban, nemzeti ízlésben, nemzeti műnek méltánylásában, szóval a társasélet összes viszonyaiban rejlik összesen a nemzetiség”, nem is szólva a magyar táncról és ruháról.⁴⁴ Nem kétséges tehát, hogy az államban csak egyetlen politikai nemzet és hivatali, közigazgatási nyelv létezhet: a magyar. A nem magyarok, mint egyének, teljesen egyenjogúak a magyarokkal, de nemzeti közösségként nem létez(het)nek! Így váltak a formálódó nem magyar nemzetek a magyar politikusok szemében – mai fogalommal élve – „nemzetiségek”-ké.⁴⁵

A magyar politikai nemzetet az elsők között Szontagh Gusztáv (az MTA rendes tagja és a Kisfaludy Társaság tagja) definiálta.⁴⁶ 1843-ban megjelent könyvében többek között a nemzet, a nemzetiség és a nép értelmezésére is kitért. A nemzet nem más, mint közös, független állam és haza által összekötött, saját politikai életet élő polgári közösség. Nép alatt vagy saját nyelvű és származású „népfaj”-t, vagy a nemzet alsó osztályait képező köznépet értett.⁴⁷ Ezek kapcsolatáról szóló fejtegetéseit nem árt kicsit bővebben idézni. „Nemzet tehát a haza polgárjai *egésze*, nép annak saját fajú s nyelvű *részei*. Egy hazában ennél fogva csak *egy* nemzet lehet, de nép *többféle*. ... Így p. o. hazánkban csak magyar nemzet létezhet, mert ez *magyar* állodalom (állam – K. L.); de ezen magyar nemzet

⁴⁴ Taglatat. Hetilap, 1846. 19. szám. In: KLI XIII. 431.

⁴⁵ A „nemzetiség” és a „nemzet” szavakat tehát a reformkorban is ismerték, de a maitól eltérő tartalommal. Kossuth „nemzet”-en többnyire a feudális nemzetet (natio hungarica-t) értette. A „nemzetiség” a magyar „politikai nemzet” megfelelője volt, a nem magyar ajkúak „népiség”-e pedig a nyelvemzet fogalmi megfelelője volt, amit Kossuth nem ismert el nemzetnek.

⁴⁶ Az Athenaeum 1842. október 9-i számának Hernádtáji álnevű szerzője mögött vélhetően ő rejtőzött, hiszen meglepő az azonosság az alábbi idézet és 1843-as könyvének nem sokára idézett nemzetdefiniója között. „Azon nép, melly hont szerez ‘s állodalmat alapít, népiségét nemzetiséggé emeli: a meghódított hon, az alkotott állodalom, nevét viseli, ... nyelve e népnek, *nemzeti nyelv*vé válik. Ez oknál fogva az alávetett különfajú népeknek, *mint olyanoknak*, nem lehet nemzetiségök, ... de mivel saját származásuak ‘s nyelvűek, van népiségök, saját népszokásaik, népdalaik stb. Ha pedig a hódító népfaj által *egyenlő joggal* az alkotmány ‘s haza jogaikban részesítették, állodalmi tekintetben ‘s mint az egy hon egyenlőjü polgárai a hódító népfajjal együtt *egy nemzetet* képeznek, *egy ‘s szintazon nemzetiségben részesülnek*, melly azonban, mivel ... *átruházott*, ... a *hon-szerző ‘s alkotmány-alapító népfajé*”. Ebből következően tehát „*mi tótok, mint tótok, Magyarországon nem lehetünk nemzet, mert tót állodalom itt nem létezik, hanem csak nép;...*”. Athenaeum, 1842. október 9. Második félév, 43. sz. 44.

⁴⁷ Szontagh Gusztáv: Propylaeumok a társasági philosophiához tekintettel hazánk viszonyaira. Emich Gusztáv könyvtárus bizománya, Budán, M.DCCC.XLIII. 163.

részei szintúgy a tótok, németek, rácok stb. mint a magyarok, mert mind ezen népek a közös állodalom és haza által egy nemzeti egésszé kapcsolódtak össze... *A' nemzetiség alapítója pedig azon nép, melly hont szerez és állodalmat alkot.* E tette által népből nemzetté válik és saját népiségét nemzetiséggé emeli fel, ráütvén a szerzett honra, alkotott állodalomra s a nyilvános polgári élet folyamára nevét, jellemét s nyelvét. Tehát csak a honszerző népek van *saját* nemzetisége, a többinek egyedül *kölcsönzött, ráruházott.* A mint tehát p. o. hazánkban csak magyar nemzet létezhet, mivel ez magyar néptől hódított meg, úgy határai közt a magyaron kívül más nemzetiség nem uralkodhatik...”⁴⁸

Látható tehát, hogy ez a politikai nemzet valóban az átörökített feudális államnemzetre épült, s benne szervesen-szervetlenül keveredtek a régi-új államnemzet és az új nyelvnemzet elemei.⁴⁹ A reformkori politikusok többsége, Kossuthot is beleértve, az 1840-es években már ennek a politikai nemzetnek a híve volt, ám gondolkodásukban a három alkotórész változó arányokban fonódott össze. Kossuth nemzetfelfogásában a feudális gyökerű modern állam- vagy politikai nemzet volt a meghatározó. Wesselényinél, Kölcseynél vagy Széchenyinnél a régi államnemzet erőteljes nyelvnemzeti elemekkel kapcsolódott össze. Deák Ferenc – egyéb tekintetben is kiegyenlítésre törekvő – szemléletében viszont a modern nyelv- és államnemzet a feudális nemzet továbbélő elemeivel itatódott át. A nemzet három komponense nagyjából egyenlő arányban egyenlítődt ki „a haza bölcse” gondolkodásában.

Ebből a liberális magyar nemzetfelfogásból logikusan következett egyrészt a magyar állam területi-politikai egységéhez, épségéhez, oszthatatlanságához (integritásához), valamint a magyarok megkérdőjelezhetetlen vezető szerepéhez (szupremáciájához) való ragaszkodás. Az is nyilvánvaló, hogy Kossuth Lajos és politikustársai nemzetiségpolitikai nézetei és gyakorlati megnyilvánulásai közvetlenül a nemzetfelfogásukból eredtek. Mivel a nem magyarok magyarul még nem vagy alig beszélnek, rövidtávon meg kell elégedni egy „magyar vezetésű magyarországi nemzet”-tel, miközben mindent meg kell tenni magyarrá tételük érdekében.⁵⁰ A hosszú távú célt ugyanis egy minden ízében magyarrá lett/magyarrá tett magyar nemzet és állam jelentette, amelyben már nem lesz különbség államnemzet és nyelvnemzet között. Mindenki a magyar államnemzet

⁴⁸ Uo. 164.

⁴⁹ Gergely András írta a következőket: „E politikai nemzet koncepció az etnikai elvet ugyancsak nem ismerő nemesi nemzetfelfogás összalakosságra való kiterjesztéséből keletkezett, nyelvi kritériumot nem tartalmaz. Pontosabb kifejezéssel nem magyar, hanem „magyarországi” politikai nemzetéről beszélhetnénk. A magyarnak – az állam nyelvétől eltekintve – nincs kitüntetett (privilegizált) helyzete, ám ám kétségekívül helyzeti előnye van az összes lakosságon belül.” *Gergely* 1987. 106.

⁵⁰ Az asszimiláció szorgalmazásának természetesen számos – ezzel kapcsolatos – egyéb oka is volt. A magyarok összalakossághoz viszonyított kedvezőtlen aránya, a nemzeti egység (nyelvi egységre is kiterjedő) megteremtésének szándéka, a herderi borús jóslat beteljesedésétől, a nemzetelálltól való félelem, a Magyar Királyság szláv népeinek „szlavomán” (szláv- és orosz-barátbarát), ún. pánszláv törekvései, a szlávok iránt érdeklődő, terjeszkedő Oroszországtól való félelem stb.

magyar (nyelvű, érzelmű, tudatú, kötődésű...) polgára lesz. Ezzel a nemzetiségi probléma meg fog szűnni.

A nem magyarok asszimilációját a reformkori magyar politikusok mindegyike óhajtotta, ám gondolkodásukban jól kitapintható különbségek voltak. Éles árnyalatok mutatkoztak például a magyarosodás vagy magyarosítás elvárásában vagy a tekintetben, hogy a nem magyarok milyen mértékben váljanak magyarrá? Elegendő-e, ha magyarul beszélnek, vagy ennyi nem elég? A magyar nyelv kiművelésére, nyelvmesterek (nyelvtanítók) útján történő tanítására vagy törvényes és adminisztratív kényszerrel is igénybe vevő terjesztésére van-e szükség? Azt is látni kell, hogy az 1830-as évek elején még a nyitott szemléletű Wesselényi Miklóst is egyfajta nemzeti szűkkeblűség jellemezte, amikor a fokozatos és korlátozott jogkiterjesztés platformjára helyezkedett. A „Balítéletekről”-ben az örökváltságot a magyarul tudástól tette függővé, vagyis a „nyelvmesteri nacionalizmus” talajára helyezkedett. „Ezért készíteni kell előbb – írta. A ’ földnép’ mívelésén kezdjük a’ dolgot; – falusi oskolák, – idegen nyelvűek’ megmagyarosítása, nép kezébe illő, észt ’s szívet képző jó kézi könyvek, ezek a’ fő dolgok...”⁵¹ Ez az etnikai-nyelvi elven alapuló, szűkkeblű jogkiterjesztő koncepciót azonban többnyire csak múltó epizód volt az ellenzéki magyar liberálisok politikájában. Hamarosan felváltotta a nyelvi-etnikai különbségtétel nélküli, általános jogkiterjesztő felfogás, ám a nem magyarok beolvadásának/beolvasztásának igénye megmaradt, sőt! Ha az ország minden lakosa a magyar nemzet tagjává válik – így szólt az érv –, akkor a magyar ajkúak kedvezőtlen arányát a magyarosodás elvárásával, a közélet magyarosításával, a más ajkúak asszimilálásával feltétlenül gyarapítani kell.

Varga János a magyar nacionalizmus két alaptípusát különböztette meg: a közélet magyarosítására törekvő államnacionalizmust és a más ajkúak távlati asszimilációjában reménykedő, kevésbé radikális nyelvi nacionalizmust.⁵² Varga tipológiájára támaszkodva, Gergely András – a magyar nyelv és kultúra kiművelését szorgalmazó, a más ajkúaktól csupán magyarosodást kívánó, mérsékelt, erőszaktól mentes – „kulturális-nyelvművelő-intenzív és a nyelverterjesztők-extenzív nacionalizmus” között tett különbséget.⁵³ Ez utóbbi volt a nacionalizmus radikálisabb – adminisztratív eszközök alkalmazását sem visszariadó, minél gyorsabb sikerekre vágyó – magyarosító típusa. A két irányzat egyetértett a magyar nyelv államnyelvvé tételében, a közigazgatás és a felsőbb közoktatás magyar nyelvűségében, de a tempóban és az – erőszakos vagy önkéntes – módszerekben már nem.

Az intenzív nacionalizmus jellegadó változatát a főrendiházi konzervatívok és Széchenyi István nézetei testesítették meg. Kossuth által a „legnagyobb magyar”-nak nevezett Széchenyi egy 1833 eleji főrendiházi felszólalásában a következőket mondta. Minap azt mondtam, hogy „az erőltetést károsnak, célát veszítőnek tartom, mivel a visszahatás hatalma erősebb szokott lenni a hatásnál” De ha megfontoljuk hogy 40 év óta „honi nyelvünk természeti jusait mily erővel

⁵¹ *Wesselényi* 1833. 62. – Erre vonatkozóan lásd még: *Gergely* 1987. 104-105.

⁵² *Varga János*: Helyét kereső Magyarország. Akadémiai, Bp. 1982. 64.

⁵³ *Gergely* 1987. 125.

kívánja vissza, szeleskedést (értsd: elhamarkodott sietséget, türelmetlenséget – K. L.) nem látok, sótt éppen most látom idejét tenni, a mit a KK és RR kívánnak.”⁵⁴ Alig tíz év múlva, 1842-es akadémiai beszédében viszont már szenvedélyesen ostromozta a nemzeti túlbuzgóságot, a túlzott hevületet, amely – attól való félelmében, hogy: „Jaj milly kevesen vagyunk”, s hogy a „roppant számú német- és szlávban el ne olvadjunk” – terjeszteni kezdte a nyelvet és a nemzetiséget, mindenek előtt.⁵⁵ Széchenyi nem attól tartott, hogy a magyarok mennyiségi súlya (számaránya) kevés. A miatt aggódott, hogy a minőségi súlya (szellemi ereje, civilizáltsági szintje) parányi. Egy bármily kisszámú, de civilizált népben több „az olvasztói varázsérő, a’ felsőség”, mint egy – akár 30 milliós – barbár népben.⁵⁶ Nemzetiséget, csak úgy, nem lehet rákenni senkire, parancs nem elegendő ahhoz, hogy valaki nemzeti sajátosságaiból kivetközzék (mint ahogy a magyarokkal egyszer már majdnem megtették II. József idején).⁵⁷ Ismét igazságosnak és méltányosnak tartotta viszont a magyar nyelvtörvényeket, „mert törvényeink egy hajszállal sem rendeltek többet, mint hogy a’ holt latin szó helyébe az élő magyar lépjen, és a’ közigazgatás nyelve azon faj nyelve legyen, mellytül nemcsak az ország vevé nevezetét, hanem, melly az alkotmányos létnek is törzsoke”.⁵⁸

Ám határozottan kifogásolta, hogy „hazánk fő hevesei”, élükön Kossuth Lajossal, „mindent egyszerre elárasztani akaró magyar hév”-vel, túlléptek a nyelvtörvények határain. Zsarnoki erővel terjesztették a nyelvet. Magukat a türelem, az emberi méltóság és a szabadság bajnokaiként tüntették fel, az ellenük szólókra viszont a „gyáva hazafiság”, a „hazaárulás” bélyegét sütötték.⁵⁹ Széchenyi úgy látta, hogy akár egy kiművelt emberi főben, illetve az erkölcsi felsőbbség súlyában, a civilizáció varázsában sokkal több a beolvasztó erő, mint „ezer üres vagy zagyvateli főben”, vagy a számos veszélyt és feszültséget indukáló erő-

⁵⁴ KLÖMI. 1948. 185.

⁵⁵ Gróf *Széchenyi István: A’ magyar Academia körül.* Pesten, nyomt. Trattner – Károlyi betűivel. 1842. 27. (A továbbiakban: *Széchenyi* 1842.)

⁵⁶ Uo. 28, 29. – Gergely András szerint Széchenyi az akadémiai beszédébe Eötvös József – Széchenyi „Pesti Hírlap” elleni támadását elítélő – röpiratából vette át az „olvasztó felsőség” erejéről szóló gondolatot. *Gergely* 1987. 126.

⁵⁷ *Széchenyi* 1842. 29-30. – Figyelemre méltó, hogy Kossuthtól eltérően elismerte a nem magyar ajkúak nemzeti sajátosságait!

⁵⁸ Uo. 30-31.

⁵⁹ Uo. 32, 33. – Hasonlóképpen látta ezt a szlovák nemzeti törekvések első számú vezetője, Ludovít Štúr is egy magyarosítás ellen tiltakozó, 1843-ban megjelent vitairatában. „Ugyanaz a *Kossúth* ez, aki a *Pesti Hírlapban* a jogegyenlőségért küzd, a konventben azonban el akarja rendelni, hogy vizsgálják ki és büntessék meg azt, aki védi a jogait. Ugyanaz a *Kossúth*, aki ki akarja harcolni a sajtószabadságot, a konventben azt javasolja, tiltsák meg a szlovák ifjúságnak, hogy anyanyelvén művelődjön... Ez az ő híres szabadsága és liberalizmusa... Vajon nem harcol-e *Kossúth* a szabadság álarca alatt az arcátlanságért és az önkényért?... Mi hát az oka népszerűségének? Most csak egyetlen okot hozunk fel, ő azt, ami a magyarok és magyarosítók erős meggyőződésévé vált,.... módosította, felcicomázta, és így tárta újra elébük. Ebben rejlik a titka.” Lásd: A magyarországi szlávok panaszai és sérelmei a magyarok törvényellenes túlkapásai ellen. Egy magyarországi szláv előadásában. In: *Ludovít Štúr: A szlávok és a jövő világa.* Kalligram, Pozsony. 2012. 97-98.

szakban. „Erkölcsei felsőbbség mindig ’s mindenütt győzött erőszakon” – állította.⁶⁰ „Olvasztói felsőbbséggel kell bírni. Igen.” De olyannal, amely nem csak külsőleg jelentkezik, „’s mert grammatikát tanít, mindenüvé zsinórt varr, ’s mindent veres, zöld és fejjérel eltarkit, már azt hiszi, szíveket bájolt ’s velőket hódított”. A nyelv és nemzetiség ügyében tenni mindenkinek a legszentebb kötelessége – hangsúlyozta. „Nincs a’ haza terén egy, ki nemzetiségünket ne terjesztene, vagy azon csorbát ne ütne.”⁶¹ A lényeg azonban a terjesztés során az, hogy: „A’ magyar szó még nem magyar érzés, az ember mert magyar, még nem éretnyes ember, és a’ hazafiság köntösében járó még korántsem hazafi.”⁶²

Kossuth Lajosnak a magyar államnyelv 1844-ben történő bevezetésében különösebb érdemei nem voltak.⁶³ A magyar nyelv terjesztését szorgalmazó szemléletében viszont számos – tudatosságra, következetlenségre vagy taktikázásra utaló – kettősség figyelhető meg. A más ajkúaktól csupán magyarosodást kívánó intenzív nacionalizmus keveredett a – Széchenyi vagy Lüdovít Stúr által hevesen bírált – radikális, nyelvterjesztő-magyarosító, extenzív nacionalizmussal. A „Pesti Hírlap” vonalvezetésében is kimutatható a magyarosodás – magyarosítás kettőssége, az utóbbi túlsúlya mellett. Kossuth már a „Pesti Hírlap” 3. számában egyetértett a holt latin magyar nyelvvel történő felváltásával, a nyelvtörvényekkel, valamint azzal, hogy az ország kormányzati és a közigazgatási nyelve a magyar legyen. Nemcsak károsnak, hanem a jövő legfontosabb kérdésének tekintette a harcot „egy roppant hatalomnak (Oroszországról van szó – K. L.) ... dalnokai” ellen, akik egy „szláv nemzet”-re várnak, és akik az országon belül „nyelvünk terjesztését és teljes elfogadását most is ellenzik, s tán gyűlöletes ingerültséggel hátráltatják”. Márpedig mi – szögezte le –, „a magyar nemzetiséget minden törvényes és méltányos úton, s különösen az iskolamesterek serkentésével” terjesztjük, mert ez a nemzeten belüli nyelvi szakadást gyökeresen megszüntetné.⁶⁴

Kossuth azonban – amint azt Széchenyi István is kifogásolta – nem állt meg a magyar nyelv nyelvtanítók útján történő terjesztésénél. A magyar nyelv tanítási nyelvvé tételére törekedett. Örömmel üdvözölte például a pesti evangélikus gimnázium e téren elért jelentős sikereit. Szükségesnek tartotta, hogy a mezőgazdálkodók, a kézművesek vagy a kereskedők – főleg gyakorlati, technikai tárgyakat oktató, szakképző – népiskoláiban, konkrétan pedig a „mezei gazdák” iskoláiban alaptantárgy legyen „a magyar nyelven tanított matematika”. Ezzel az átalakulással, vagyis „a tanítási nyelv változtával az iskolai szellemirány sem

⁶⁰ Széchenyi 1842. 37, 38.

⁶¹ *Uo.* 41, 42.

⁶² *Uo.* 46.

⁶³ Gergely Andrásnak is úgy látja, hogy. „Az államnyelvért folytatott küzdelem lényegében Kossuth nélkül dőlt el...”. Gergely 2002. 79.

⁶⁴ Nyelvünk ügye. PH, 1841. 3 szám. In: KLI XII. 8-9. – Kossuth tehát nem hagyott kétséget a felől, hogy az országban csak a magyar nemzet létezik. A még többnyelvű magyar nemzet nyelvi egységesedésétől, a nyelvi szakadás megszüntetésétől a magyar politikai nemzet megerősödését remélte.

maradhat... érintetlenül”.⁶⁵ A magyar tanítási nyelv bevezetésétől tehát a magyar érzelem (szellemiség) erősödését várta. A „Pesti Hírlap” 1841. évi 94. számában határozottan leszögezte, hogy a magyar nemzetiség biztosítása során – Gorove Istvánnal egyetértett abban, hogy a reform minden lépésével a nemzetiséget kell szolgálni – azt is el kell érni, hogy „a városok igazgatási nyelve annak minden ágaiban magyar legyen... Távol legyen tőlünk a kényszerítés...”, de „házánkban jogunk van megkivánni, hogy a közigazgatás minden ága magyar legyen. Ez elég, több sem jogszerű, sem törvényes.” Üdvözölte, hogy az anyakönyveket másfél év múlva magyarul fogják vezetni. Egy olyan törvény előkészítését is szorgalmazta, „mely elrendeli, hogy a közéletnek minden ága s mindenütt a magyar hon határai közt, kivétel nélkül magyar legyen”.⁶⁶

Az újság 1842. évi 112. számában Kossuth egyértelművé tette reform- és magyarosító törekvéseinek okát és célját. Létünk legfontosabb feltétele a nemzetiségünkben áll – szögezte le. „E nélkül a nemzet... nem lesz magyar nemzet. Mi pedig magyar nemzet vagyunk, és az is akarunk maradni.”⁶⁷ Annál is inkább, mivel „a magyar nemzetiség Európában rideg-magányosan áll, rokona senki, támasza sehol...”. Az országon belül pedig a magyar nyelvet még igen sok helyen nem ismerik, és jogait még fél évszázados küzdelem után sem vívta ki, a „magánéletben pedig ezer meg ezer ellensége van. És ily körülmények között... *a magyar nemzetiségnek még fejlteni, terjedni, erősödni kell*”, hiszen hazánkban nemzetiségünk még alig gyökeresedett meg, sok helyen pedig még a magja sincs elvetve. Ilyen helyzetben nem elbizakodott vakmerőség volna-e „nem elégelelünk a szláv ellenséget”? – kérdezte.⁶⁸

Nem csoda, ha Kossuth a belföldi és külföldi támadások keresztüzébe került magyar törvényhozás és törvényhatóságok – a támadók szerint túlbuzgósággá fajult – „magyar nemzetiség iránti lelkesedés”-ét határozottan a védelmébe vette. Szerinte ezek fél évszázad óta oly példátlan türelmet és önmegtagadást tanúsítottak, amelyre nincs példa a történelemben. Megismételte, hogy a holt latin helyébe a közigazgatásban élő nyelvet kell helyezni, „csak az lehet tehát az egyedüli kérdés, melyik élő nyelv legyen az önálló magyar birodalomban közigazgatási nyelvvé? És e kérdésre legrövidebben egy másik kérdéssel lehet felelni; tudniillik minő országról vagy on itt szó, és kié a hon, a melyről szó vagy on? Felelet: Magyarországról van szó, s a hon, a melyről szó vagy on, a magyaroké. E szóban fekszik a kérdés kulcsa.” A fegyverével hont szerző magyart „egy ezred évnek történelmi joga avatá fel” arra, hogy „e hon felett a magyar szent korona felsősége” lengjen.⁶⁹ A hazaárulás és hűtlenség vétke nélkül tehát senki nem vonhatja

⁶⁵ Humanizmus, realizmus. PH, 1841. 29. szám. In: uo. 49, 51. – Oktatási elképzeléseire lásd még:

Valami a népneveléshez. PH, 1841. 34. szám. In: uo. 63-67.

⁶⁶ Választási rendszer városokban. PH, 1841. 94. szám. In: uo. 217.

⁶⁷ Vámszövetkezési érdeke. PH, 1841. 112. szám. In: uo. 254. – Az újság következő számában cikkét ezzel a nyitómondatlal kezdte: „A nemzeti érdek előtt minden más tekintetnek háttérbe kell vonulni, s a mi a nemzetiséget veszélylyel fenyegeti, átok a nemzetnek...” Nemzetgazdasági kombinációk. PH, 1842. 113. szám. In: uo. 257.

⁶⁸ Nemzetiség és kereskedési szövetkezés. PH? 1842. 120. szám. In: uo. 275.

⁶⁹ Szabadka körlevele. PH, 1842. 160. szám. In: uo. 336.

kétségbe „a magyar nyelvnek diplomatikai polczra emelését”, illetve ennek jogszerűségét és igazságosságát. Ennek pedig természetes következménye, hogy Magyarhonban a közigazgatás nyelvének a közélet minden ágában a magyarnak kell lennie. Kossuth valóban kétféle mércével mért, hiszen a nem magyarok nyelvnemzeti törekvéseit nem ismerte el, mi több, hazaárulásnak tartotta, ellenben a magyarok (állam)nyelvi törekvéseiben a magyar politikai nemzetet erősítő, pozitív tényezőt látott.

Ha viszont a közigazgatás nyelve a magyar, akkor „a köznevelésnek ép úgy, a mint eddig latin alapra volt fektetve, magyar alapra kell építtetnie”. Ám ezen túl – hangsúlyozta ismét – a magán- és a családi élet területén „kényszerített magyarosítással hatni jogtalanság volna”. Ez utóbbi területeken helytelenítette a kényszerített magyarosítást, de az államélet, a közigazgatás, az oktatás, a közigazgatás területein nem, „mert minden, ki e honban lakik, joggal megkívánhatja, hogy a közélet cselekvényeire képesíttessék”.⁷⁰ Közéleti tevékenységük során a nem magyaroknak is magyarul kell tudniuk, hogy boldogulhassanak. Ezért a magyar nemzeti lét a szabad királyi városoknak – ezek intézményeit Kossuth szerint asszimilálni kell, mert „idegen növény”-ek a magyar talajban, lakóik pedig zömmel nem magyarul (németül) beszélnek – „adandó jogok első föltétele gyanánt a közigazgatás nemzetiségét (értsd: magyarrá tételét – K. L.) követeli...”⁷¹

Kossuth ebben a kérdésben visszatért (vagy még mindig ezen a talajon állt?) a fokozatos jogkiterjesztés 1830-as évek eleji, szűkkeblű szemléletéhez. A német államok zsidó emancipációs gyakorlatához hasonlóan ő is feltételeket állított: ha a szabad királyi városok zömmel németajkú lakói hitet tesznek magyarságukról, újabb jogokat kapnak, ám ezeket előbb ki kell érdemelni. A zsidó kereskedők, gyáralapítók, mesteremberek politikai jogainak gyakorlása esetén is ellentmondásba keveredett. Egyfelől leszögezte, hogy általában nem barátja annak, hogy „a politikai jogok valláshoz köttessenek”. Másfelől viszont a politikai jogok gyakorlását a magyarsághoz való tartozástól, vagyis a zsidó vállalkozók magyar nyelvtudásától tette függővé. Idézzük: „... mégis álljanak fel efféle megszorítások némi specialitásokra, de vannak általános jogok, melyeknek gyakorolhatása nem lehet feltételezve a bevett vallásoktól”. A magyar nyelvtudás követelményét, mint a politikai jogok gyakorlásának feltételét, a „söpredék-nép”-nek, „söpredék zsidó-tömeg”-nek titulált zsidó vallású alaplakosságra nem kívánta kiterjeszteni.⁷² Sem nekik, sem azoknak a gyáralapítóknak és személyeknek nem kell magyarul tudniuk, akik nem tartoznak a privilegizált magyar polgárságba. Ellenben a honosítandó nemestől, vagyis „azon embertől, ki e hazától kitünő kegyelmet nyervén, nemessé tétetik”, megkívánható, hogy „magyarul beszél-

⁷⁰ Uo. 337. – Kossuth egy alkalommal nem titkolta, hogy a magyar nemzetiség érdekében szeretné, hogy „e honban a magánélet minden viszonyaiban minden ajakról magyar szó zengjen”, ám „ez hihetőleg történni sohasem fog”. Még egy-két ok. PH, 1842. 166. In: uo. 359.

⁷¹ Városi belszerkezet. PH, 1842. 161. szám. In: uo. 341, 343.

⁷² Honosítás. Az 1847. december 11-i, 21. kerületi ülés jegyzőkönyvéből. In: KLI XI. 69.

jen”.⁷³ Itt is az 18. század végéről származó felfogás élt tovább, amire már utaltunk.

Legrészletesebben a „Bánat és gondolkodás” című cikkében tért vissza a magyar nyelv és nemzetiség ügyére. Már ismert nézeteit nyelvről, magyarosításról stb. továbbfinomította. A közelgő törvényhozástól olyan világos és határozott törvény meghozatalát várta, amely kimondja: „a közigazgatás minden ága Magyarországon kivétel nélkül, valamint a hivatalos közlekedési (értsd: érintkezési – K. L.) nyelv is a magyar kormánnyal s a magyarországi törvényhatóságokkal a magyar korona birtokainak akármely részéből (Horvátországot is beleértve – K. L.) magyar legyen. Ennél kevesebbet tenni gyávaság, többet *parancsolni*, zsarnokság; mi reánk nézve mindkettő öngyilkolás volna...”.⁷⁴ Új elemet jelentett, hogy törvényben kívánta rögzíteni, hogy a magánélet nyelvviszonyaiba a törvényhozás kényszerrel nem kíván beavatkozni, „az ország idegen ajkú lakosait nyelvöktől megfosztani nem... szándékozott”. Ettől a nyelvviszályok megszűnését, valamint azt remélte, hogy ezt a világosan meghúzott határvonalat a szlavizmus hívei, a „szláv literátorok” és az „illír dulongók” is elismernék jogszerűnek.⁷⁵ Ismételten leszögezte, hogy „a közigazgatási nyelvtől a köznevelési nyelv nem különbözhetik; – e kettő egymással elválaszthatatlan kapcsolatban áll”. Ily módon „hazánkban közoktatási nyelvvé a latin helyébe haladéktalanul a magyar nyelv tétessék.” A falusi népiskolákban tehát az állam kötelessége gondoskodni arról, hogy „az ország közigazgatási nyelvét megtanulhatni mindenkinek alkalma legyen. Szükségesnek tartanók azon intézkedést, hogy a magyar nyelv minden falusi tanodában is okvetlenül taníttassék.”⁷⁶

Kossuth tehát a törvényhozás eszközeivel egyrészt már a legalsó szintű falusi iskolákban el kívánta érni, hogy a nem magyar ajkúak külön tantárgyként magyarul tanuljanak. Másrészt a magyar nyelv kötelező tanítási nyelvként történő bevezetését is szorgalmazta.⁷⁷ Szemléletének számos kettőssége – miszerint tantárgy legyen-e a magyar vagy a közoktatás nyelve; a nem magyar ajkúak magyarosodjanak-e vagy törvényes eszközökkel történő magyarosításukra is szükség van; liberál nacionalista vagy nacionál liberális politikát kell-e folytatni; törvényes vagy – a nemzeti cél érdekében – azokon túllépő eszközöket is lehet alkalmazni; türelmes vagy türelmetlen nemzetiségi politikát kell-e követni stb. – 1847-ig megmaradtak. Az extenzív nacionalizmus túlsúlyos elemei keveredtek az intenzív nacionalizmussal.⁷⁸ A hangsúly a magyar nyelv kötelező tanítási

⁷³ Uo. 70.

⁷⁴ Bánat és gondolkodás. PH, 1842. 183. szám. In: uo. 410.

⁷⁵ Uo. 410-411.

⁷⁶ Uo. 412.

⁷⁷ Fenti kitétele („a közigazgatási nyelvtől a köznevelési nyelv nem különbözhetik”) is erre utal. Ezt látszik megerősíteni Kossuth ama – korábban már említett – elvárása is, hogy a „mezei gazdák” iskoláiban a matematikát feltétlenül magyarul oktassák.

⁷⁸ Kosáry Domokos szerint Kossuth nem tagadta, hogy ők magyarosítani akarnak, de „öszinte felháborodással utasította el azt a vádat, hogy ezt erőszakkal, törvénytelen eszközökkel tennék”. Kosáry 2002. 237. – Deák István Kossuth nacionalizmusának, illetve szemléleti kettősségének egy másik aspektusára hívta fel a figyelmet. „Kossuth nacionalizmusa nem volt sem

nyelvvé tételén, a törvényes eszközökkel kényszerített magyarosításon, a türelmetlenséget toleráló nyelvterjesztésen volt.

Nem tudni pontosan hogy miért, de 1847-ben Kossuth szemléletében hirtelen változás történt. Mintha felülvizsgálta volna extenzív nacionalizmusát, türelmetlen nyelvterjesztő nézeteit, s mintha a feszültségnövelő extenzív nacionalizmusról a toleránsabb intenzív nacionalizmus irányába mozdult volna el. Gergely András egyenesen azt állítja, hogy továbblépett korábbi elképzelésein, „elhagvva az extenzív nacionalizmus álláspontját, együttélése alapuló nemzeti érdekegyesítési stratégiát hirdetett meg...”⁷⁹ Valóban erről volt szó? Kétséges. Gergely álláspontját látszik igazolni az a tény, hogy az 1847-es utolsó rendi gyűlésen, amikor az oktatás magyar nyelvűségének ügye ismét napirendre került, a többségi indítvánnyal szemben mérsékletre intett. Azt javasolta, hogy a magyar nyelven történő iskolai oktatás kérdését bízzák a községek és egyházak megítélésére, hiszen sok helyen vagy a tanítók, vagy a tanulók, vagy egyikük sem tud magyarul. „A magyar ne oktatási nyelv, hanem csak *tantárgy* legyen” – emelte ki a kiváló történész.⁸⁰ Kossuth álláspontváltozására utalhat az 1846-ban írott és 1847-ben Hamburgban álnéven megjelent röpirata is, amelyben többek között ez állt: „Tehát ellenségeinket nemzetiségünk iránt kiengesztelni, bennök a magyar haza, magyar alkotmány... iránt rokonszenvet ébresztetni, s ekként minden érdeket a köz haza (értsd: közös haza – K. L.) nagy érdekébe olvasztani” – ez a fő államférfíui feladat.⁸¹ Valami miatt hirtelen fontos lett számára a nem magyar ajkú „ellenségek” megnyerése. Ennek jeleként már nemcsak „magyar hazá”-ról, hanem „köz hazá”-ról és a nem magyarok kiengeszteléséről beszélt. Ezzel burkoltan elismerte, hogy az előző évek türelmetlen magyarosító politikájának is része volt a nem magyarok ellenségekké válásában.

Mindezek ellenére úgy látjuk, hogy Kossuth nemzetfelfogásában és nemzetiségpolitikai nézeteiben lényegi változás nem történt. Újból leszögezte például, hogy: „a polgári insitutiok, és érdekek egysége, a közös alkotmány, közös szabadság, és közös polgárisodás szükségének érzete a legkülönfajúbb népeket is egygyé olvasztotta”, mint pl. Amerikában vagy Franciaországban.⁸² Tudjuk, hogy Kossuth és politikustársai – szemben a konzervatív arisztokratákkal – régóta az általános jogkiterjesztéstől, a politikai egyenlőség meghirdetésétől remélték a nemzetiségi kérdés megszűnését, a nemzetiségek beolvadását, a magyar nemzeti célokkal való azonosulásukat.⁸³ Ezen az a hangzatos kívánság sem változtatott, hogy olyan alkotmányra van szükség, „melly a hazát mindenki hazájává

eredeti, sem rendkívüli. A töle balra álló radikálisok a nyelvkérdésben türelmetlenebbek, a töle jobbra álló konzervatívok türelmesebbek voltak...” *Deák* 1983. 60.

⁷⁹ *Gergely* 1987. 130.

⁸⁰ *Gergely* 2002. 79-80.

⁸¹ [*Bábolnay Mihály (Kossuth Lajos)*]: A magyar conservatív párt és a nemzetiségek. In: Magyar Szózatok. Voigt H. G. betűivel Hamburgban, 1847. 235. (A továbbiakban: *Bábolnay*)

⁸² Uo. 237.

⁸³ „Kossuthal ellentétben, a konzervatívok nem bíztak abban, hogy a politikai egyenlőség kihirdetésével megszűnik a nemzetiségi kérdés Magyarországon. Így nem csoda, hogy Széchenyi is hajlott a párttal való együttműködésre.” *Deák* 1983. 69.

tegye, mely béke idején áldott bőség szarujával a nemzet minden tagjára árássa a szabadság, és polgárisodás szent áldásait; a vész óráiban pedig a lelkesedés fegyverét nyújtsa minden hazafi kezébe”.⁸⁴ Az általános alkotmányos jogokat viszont valamelyest konkrétábbá tette. A sajtószabadság kiterjesztésétől azt remélte, hogy a nem magyaroknál is olyan „Kossúthok, Széchenyiek támadnának”, akik „egy magasb álladalmi élet egy political nemzetiség szükségének érzetét fogja felköltetni keblökben, s megkívántatni velök azon alkotmányos javakat, mellyeket nékik a magyar hazában csak a magyar nemzetiség adhat.”⁸⁵

Érdekes, hogy – a rá jellemző terminológiai következetlenséggel – itt már ismét „magyar hazá”-ról beszél „köz haza” vagy „mindenki hazája” helyett. Eötvös Józseftől, Széchenyitől és a konzervatívoktól eltérően úgy vélte, hogy nem a magyarok magasabb erkölcsi, civilizációs stb. olvasztó többsége hozza meg a kívánt eredményt. A nem magyar értelmiségnek nyújtott alkotmányos jogok, konkrétan a sajtószabadság hatására, idegenségüket fel fogják adni, a magyar politikai nemzethez fognak kötődni, magyar érzelműekké fognak válni. A nemzetiségi tömegek asszimilálásához elegendőnek vélte értelmiségi elitjük megnyerését, magyarrá tételét. A népképviselőket követelésétől is azt várta, hogy „a hazában létező idegen elemek értelmisége... a nemzetnek és a nemzet közös érdekeinek megnyeressék”.⁸⁶ Az enyhébb hangvétel ellenére sem titkolta, hogy mi „mindenek fölött a magyar nemzetiséget akarjuk”.⁸⁷ Röpirata végén így összegezte a nem magyar ajkúakkal szembeni elvárásait. Mi „megkínálunk titeket alkotmányos polgárisággal, political nemzetiséggel...; s mindezekért nem kívánunk egyebet, mint hogy a hazát, melly titeket ünnepélyesen édes gyermekeiül fogad, s a nemzetiséget, melly titeket political nagy korúsággal megajándékoz, szeressétek, és velünk egyetemben oltalmazzatok”.⁸⁸ Nem a „magyarországi hazá”-ba kívánta tehát beemelni a haza édes gyermekeivé fogadott nem magyar ajkúakat, hanem – változatlan nemzetfelfogásából következően – a „magyar hazá”-ba, a magyar politikai nemzetbe. A magyar nemzetbe való befogadástól a nem magyar ajkúak nyelvi-kulturális különállásának megszűnését, végső soron teljes beolvadásukat remélte. A Kossuth által 1847 kora nyarán írott „Ellenzéki Nyilatkozat” is ezt a változatlan szemléletet tükrözte. „Szükségesnek látjuk, hogy a honpolgárok minden osztályának érdekei – a más nyelvű népiségek óvatos kímélésével – nemzetiség és alkotmányosság alapján egyesíttessenek”. Deák István szerint ez ugyan szépen hangzott, de semmi konkrétumot nem tartalmazott. Ezért a nemzetiségek vezetőit a legkevésbé sem sikerült megnyerni az ellenzék ügyének.⁸⁹ Ez év augusztusában Kossuth fogalmazta meg a Pest megyei követutasítást is, amely ugyancsak taktikaváltásáról tanúskodott. A megye követei „kövessenek el mindent, mit a nemzetiség felemelése s felvirágzása tekintetében jogszerűleg s indirect úton tehetni vélnek, nem tegyenek azonban

⁸⁴ *Bábolnay*, 253.

⁸⁵ *Uo.* 256.

⁸⁶ *Uo.* 259.

⁸⁷ *Ua.*

⁸⁸ *Uo.* 262.

⁸⁹ *Idézi: ua.* 132. *Deák* 1983. 71-72.

semmit, mi a külön nyelvű népiségek kedélyeit felizgatná vagy magány viszonyokban avatkozó rendelkezések alakját viselné”. Gergely András ezekben a visszafogottabb megnyilatkozásokban – nagyon megengedő módon – nem pusztán taktikaváltást lát, hanem a nemzetiségi kollektívumok hallgatólagos tudomásul vételét.⁹⁰

Kossuth tehát 1846-1847-ben nem hirdetett meg semmilyen új nemzetiségi érdekegyesítő stratégiát. A továbblépés szerény, látszólagos és pusztán taktikai jellegű volt. A türelmesebb, óvatosabb, indirekt eszközökre való időleges áttérés távlati célja ugyanaz maradt: a magyar nyelv terjesztése, a magyar nemzet(iség) erősítése, a nem magyarok elnemzetietlenítése. A nemzetiségi érdekegyesítő politikát, ha egyáltalán volt ilyen, a kizárólagos magyar nemzeti érdekek alárendelt, önálló részeként kezelte. Rövid távú célként megelégedett azzal, hogy az ellenségessé vált nem magyar ajkúak – a türelmesebb bánásmód nyomán – megszeretik a hazát, szükség esetén védelmezik azt és magyarosodnak. Ám hosszú távon előbb a nem magyar értelmiségi elit, majd a nemzetiségi tömegek teljes magyarrá tételében bízott.⁹¹ A változás tehát – Gergely Andrással itt egyetértve – legfeljebb annyi volt, hogy: „A reformkor végére a nemzetiségek már tárgyai, de még nem partnerei vagy kedvezményezettjei az érdekegyesítő politikai koncepciónak.”⁹²

Tudjuk, hogy 1848-1849-ben sem lettek partnerek, ellenkezőleg. A magyar és a nem magyar népek nemzeti törekvései nem közeledtek, hanem – fegyveres konfliktusokba torkollva, a Kossuth-féle rugalmatlan nemzeti-nemzetiségi politikának nagymértékben köszönhetően – végletesen eltávolodtak egymástól.⁹³ A kossuthi nemzetiségi politika – a zsidók és a németek kezdődő asszimilációjától és egy-két szerény részsikertől eltekintve – az elméletben és a gyakorlatban egyaránt kudarcot vallott.

⁹⁰ Gergely 1987. 132.

⁹¹ 2002-ben írott cikkében Gergely András már árnyaltabban fogalmazott: „a meghatározó elem a jogkiterjesztésen... az érdekegyesítésen alapuló nemzeti egységesülés (ez utóbbi kiemelés tőlünk – K. L.) maradt, amely közös, ám egyelőre többnyelvű hazát teremt”. Gergely 2002. 79.

⁹² Gergely 1987. 132.

⁹³ Amikor a Pozsonyból 1848. április elején hazaindult a szerb küldöttség, vezetője, Stratimirović, még egyszer arra figyelmeztetett Kossuthot, hogy a szerbek igényt tartanak nemzetként való elismerésükre. A magyar politikus állítólag a következőket mondta: „Ez esetben dönt majd a kard”. Világos és egyértelmű beszéd! Lásd *Spira György*: A testvérharc küszöbén. In: Bona Gábor (szerk.): Szerbek és magyarok a Duna-mentén. Akadémiai, Bp. 1983. 18, 19.

Ballabás Dániel

A FŐRENDIHÁZI CENZUS A GYAKORLATBAN – A SZÉCHÉNYIEK PÉLDÁJÁN KERESZTÜL MEGVILÁGÍTVA¹

Vörös Károlynak a főrendiház 1885. évi reformjáról írt tanulmánya² óta közzismert, hogy az örökös jogú tagsághoz legalább 3000 forint egyenes állami földadóval megterhelt földbirtokra volt szükség, s hogy e feltételnek a magyar főnemesség jelentős része nem tudott megfelelni. Jelen tanulmányunkban azt szeretnénk megvizsgálni, hogy konkrétan milyen tényezőknek köszönhetően válhattak valakiből a főrendiház örökös jogú tagja, illetve hullhatott ki onnan, s ténylegesen mit jelentett a cenzusnak való megfelelés. Ennek bemutatására az általunk már régebb óta kutatott Széchényi nemzetség tagjait használjuk fel.

A Széchényi nemzetség földbirtokviszonyainak rövid áttekintése

A Széchényi nemzetség későbbi nagy vagyonát, lényegében a semmiből, György esztergomi érsek alapozta meg a 17. század második felében. Apja – feltehetően nem túl nagy kiterjedésű – nógrádi birtokát ugyanis Bethlen Gábor hadai 1619-ben feldúlták, s a következő évben a család elhagyni kényszerült otthonát. 1620-ban tehát még semmi nem látszott a későbbi nagy vagyonból, sőt a Széchényiek éppenséggel földbirtok nélkül maradtak. Ebből a helyzetből emelkedett ki az idősebb fiú, Széchényi György (1592–1695), aki szokatlanul hosszú élete során, megjárva a magyar egyházi hierarchia valamennyi lépcsőfokát, bőkezűen osztott jótékony adományai mellett az atyafiak vagyoni gyarapodásáról sem feledkezett meg.³ Az általa örökjogon szerzett vagy zálogban bírt, halálát követően az öccsének utódaira hagyományozott földbirtokok nagyságát a kései leszármazott Széchényi Viktor (1871–1945) – szerintünk kissé bizonyta-

¹ Készült az OTKA 83521 azonosító számú, „Műveltség és társadalmi szerepek: arisztokraták a 17–20. századi Magyarországon” című kutatás keretében.

² Vörös Károly: A főrendiház 1885. évi reformja. Egy kutatás terve és első eredményei. In: Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. Szerk. Á. Varga László. Salgótarján, 1987. (A továbbiakban: Vörös 1987.)

³ Bártfai Szabó László: A Sárvár-felsővidéki gróf Széchényi család története. I. kötet 1252–1732. Budapest, 1911. 123., 189–201.

lannak tetsző elvek alapján, hozzávetőlegesen – több mint 400 ezer kataszteri holdra becsülte.⁴

Az érsek végakarata szerint a birtokok, noha nem szerzett rá királyi jóváhagyást, hitbizományszerűen, osztatlanul lettek volna továbbörökítendőek. Ez eleinte nem is ütközött különösebb akadályba, mivel az első két generációból végül mindig csak egyetlen férfi maradt életben. A harmadik nemzedékben viszont már négy felnőtt férfi viselte a Széchényi nevet, akik – szakítva az addigi gyakorlattal – felosztották egymás között az atyai örökséget. Ez a széttagolt állapot azonban nem tartott sokáig. A következő generációban, az 1770-es évek közepére a kihalás szélére került a nemzetség, így ismét egyetlen személy, Széchényi Ferenc (1754–1820) kezében összpontosult a teljes (bár időközben jelentősen megfogyatkozott) birtokállomány.⁵ Ennek méreteit tekintve, a Mária Terézia-féle úrbérrendezés idején, az úrbéres jellegű földek – ekkor még Ferenc apja, Széchényi Zsigmond (1720–1769), valamint kisebb részben annak testvérei, Antal (1714–1767) és Ignác (1712–1777) birtokában – 41 285 kataszteri holdat tettek ki, melyeken 2024 jobbágyot, valamint 430 házas és 160 házatlan zsellért tartottak számon. Ezzel az úrbéres birtoknagysággal majd az egyedüli örökös Széchényi Ferenc az ország legnagyobb magánbirtokosai között foglalhatott helyet. Az allodiális jogállású területek nagyságát sajnos nem mérték fel ekkor, de az úrbéres földeknek a mezőgazdaságilag hasznosítható területen belüli arányából következtetni lehet erre. Eszerint a Széchényi-birtokok fekvése szempontjából számunkra érdekes Somogy, Sopron, Vas és Zala vármegyékben rendre 18,36%, 20,04%, 21,96% és 13,57% volt az úrbéres földek aránya,⁶ vagyis Széchényi Ferenc összesen mintegy 200 ezer holdnyi örökség birtokába juthatott.

Festetics Juliannával (1753–1824) kötött házasságából 3 fiú- és 2 leánygyermeké élte meg a felnőttkort.⁷ Ettől kezdve a Széchényieket többé nem fenyegette a kihalás veszélye, ugyanakkor a leszármazottak számának szaporodása magával vonta a földbirtokvagyon felaprózódását. Széchényi Ferenc 1814-ben – a következő évben megszerezett királyi jóváhagyással – három elsőszülöttségi hitbizományt alapított fiai számára, a maradék szabad birtokait pedig felosztotta közöttük. (A leányok pénzbeli kielégítésben részesültek.) Ezen birtokosztálynál elsősorban arra törekedett, hogy fiai lehetőleg azonos jövedelmet húzzanak a sorsolás útján nekik jutott birtokrészekből, így a föld minőségéhez és egyéb körülményekhez képest ki kisebb, ki pedig nagyobb területet kapott.⁸ Széchényi Viktor a 20. század első feléből visszatekintve megközelítőleg 222 ezer kataszteri holdra

⁴ Széchényi Viktor: *Töredékek a sárvár-felsővidéki gróf Széchényi nemzetség történelméből*. Székesfehérvár, 1933. (A továbbiakban: Széchényi 1933.) 135–139.

⁵ Bártfai Szabó László: *A Sárvár-felsővidéki gróf Széchényi család története*. II. kötet 1733–1820. Budapest, 1913. 509–525.

⁶ Fónagy Zoltán: *Nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában*. Századok, 1999/6. 1150–1151., 1171–1177.

⁷ A genealógiai adatok forrása itt és a továbbiakban: Gudenus János József: *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája*. IV. kötet. Budapest, 1998. 26–53.

⁸ Fraknoi Vilmos: *Gróf Széchényi Ferenc 1754–1820*. Budapest, 2002. 280–288.

tette dédapja, Ferenc birtokait, amely a következőképpen oszlott meg annak három fia között:

	Hitbizomány	Szabad birtok	Összesen
	kat. hold		
Lajos (1781–1855)	12.189	54.146	66.335
Pál (1789–1871)	9.230	59.057	68.287
István (1791–1860)	11.434	75.688	87.122
			221.774

Széchenyi Lajos megörökölte továbbá édesanyjától a 8820 kataszteri holdat kitevő nagydorogi (Tolna vm.) birtokot, valamint István eladta neki a 29 660 holdas csokonyai (Somogy vm.) és Pál bátyjának a 19 580 hold kiterjedésű tarnócai (Somogy vm.) uradalmat. Az egyéb, kisebb vételeket és eladásokat is figyelembe véve végül Lajos 107 215, Pál 95 247, István pedig 31 517 kataszteri holdon gazdálkodhatott.⁹ Utódaik azonban ennél már jóval kevesebb örökségen osztozhattak, hiszen időközben megtörtént a jobbágyfelszabadítás, amely az úrbéres jellegű területek elvesztését eredményezte. A veszteség mértékéről pontos adatokkal nem rendelkezünk. A 18. század második felében, mint láttuk, 20% körülire tehető az úrbéres földek aránya, Széchenyi Viktor viszont – egy „keze közt lévő”, de közelebről nem meghatározott kimutatás alapján – átlagosan 30%-ra tette a jobbágyfelszabadítás következtében beállt fogyatkozást (amit ő a földbirtokviszonyokba való „erőszakos belenyúlásként” értelmezett).¹⁰

A 19. század végétől kezdve egy-két évtizedenként megjelenő gazdacím-tárak már lehetővé teszik, hogy a korábbiakhoz képest jóval pontosabb kimutatást készítsünk a Széchenyiek birtokállományáról.¹¹ Ezen források alapján 1893-ban 158 375, míg 1911-ben 160 208 kataszteri hold összterületű földbirtok volt a

⁹ Széchenyi 1933. 107–108., 118–119., 130–131.

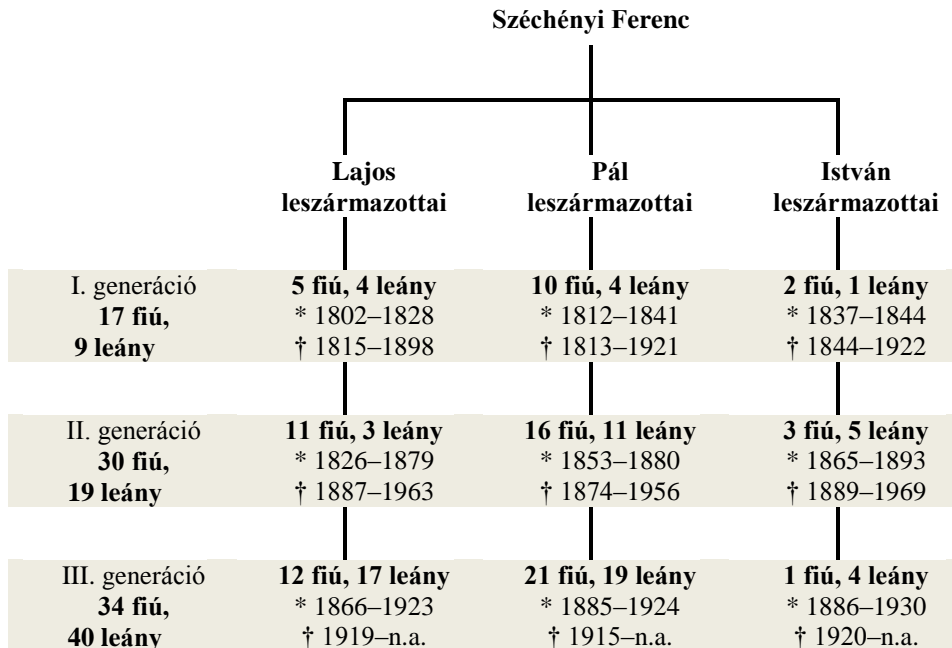
¹⁰ Széchenyi 1933. 106.

¹¹ Magyarország földbirtokosai. Szerk. Baross Károly. Budapest, 1893. (A továbbiakban: Gazdacím-tár 1893.) és Magyarországi gazdacím-tár. Szerk. Rubinek Gyula. Budapest, 1911. (A továbbiakban: Gazdacím-tár 1911.) A birtokosok adatbázisának összeállításakor a következő alapelveket követtük:

a) A fent említett két gazdacím-tár adatait annak idején a kataszteri birtokívek alapján állították össze, s az ezekben feltüntetett tulajdonosok nem feltétlenül egyeztek meg a birtokok telekkönyvi tulajdonosaival. Ezért kontroll gyanánt felhasználtuk a Széchenyi nemzetség birtoklástörténetét (lásd Széchenyi 1933.) és az 1895. évi országos, egyéni adatgyűjtésen alapuló mezőgazdasági összeírás eredményét közlő cím-tárat is: A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Második kötet. Gazdacím-tár. Szerk. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1897. (A továbbiakban: Gazdacím-tár 1897.) Ezek alapján, ahol szükségesnek látszott, korrigáltuk az 1893. és 1911. évi gazdacím-tárak adatait.

b) A feleségek birtokait a saját nevük alatt rögzítettük, de a számított adatok közlésekor – a főrendiház szervezetének módosításáról szóló 1885:VII.tc. 2. § b) bekezdésével összhangban, melyről tanulmányunkban bővebben is szó esik majd – a férjük birtokaihoz adtuk hozzá. Ahol ez nem volt lehetséges, mert a férj már halott volt, ott a birtokos özvegy voltát külön kiemeltük. Az előbbiekből következően a született Széchenyi, de már férjezett leányok birtokait nem vettük számításba, hiszen azok immáron férjük birtokállományát gyarapították. Megjegyezzük továbbá, hogy a nemzetség birtoktalan tagjai közé sem számítottuk be a feleségeket.

nemzetség tagjainak kezében. Ez 30%-nyi úrbéres birtoknagyságot és elszenvetett veszteséget feltételezve nagyjából megegyezik a század első felére vonatkozóan közölt adatokkal, 20%-kal számolva viszont már jelentősebb fogyatkozást mutatna azokhoz képest. Hozzáteve azt is, hogy időközben a házastársak és esetenként vásárlás révén újabb, korábban idegen kézen lévő birtokok is megjelentek a gazdacímtárak alapján készített kimutatásunkban (1893-ban 8725, 1911-ben pedig már 21 589 hold volt a feleségek nevéen), összességében véve – az összterület látszólagos változatlansága mögött – az allodiális törzsbirtokok területének megfogyatkozásáról beszélhetünk a 19. század második felében. Az elidegenítések mellett ennek okaként az is szerepet játszhatott, hogy a kiházásított és készpénzzel ki nem fizetett leányok birtokai a gazdacímtárakban már a férjük nemzetségénél kerültek számbavételre és jellemzően ott öröklődtek tovább.

A 19. század második felének szembetűnő jelensége volt a Széchényi nemzetség tagjainak nagyarányú megnövekedése. Széchényi Lajosnak két házasságából 5 fia és 4 leánya, Pálnak ugyancsak két feleségétől 10 fia és 4 leánya, míg Istvánnak egyetlen asszonytól 2 fia és 1 leánya született. A kor demográfiai viszonyai közepette ugyan közel sem mindenki élte meg ezek közül a felnőttkort, de ahhoz bőven elegendő voltak, hogy utódaik révén a század végére megsokszorozódjon a Széchényi nevet viselők száma. Mindezzel párhuzamosan a korábbiakhoz képest számottevően lecsökkent az egy kézben összpontosuló földbirtokok területe.

1893. évi gazdacímár									
kat. hold	Lajos ága			Pál ága			István ága		
	fő / generáció								
	I.	II.	III.	I.	II.	III.	I.	II.	III.
>10.000	1	2		3			1		
5.000–9.999		2	1	1					
1.000–4.999					1				
500–999				2					
1–499									
birtoktalan		8	6	2	22	5	1	7	1

1911. évi gazdacímár									
kat. hold	Lajos ága			Pál ága			István ága		
	fő / generáció								
	I.	II.	III.	I.	II.	III.	I.	II.	III.
>10.000		1			2		1		
5.000–9.999		5	2	1	2				
1.000–4.999	1 özv.	1			1				
500–999		1 özv.	3	1	1				
1–499				1	1				
birtoktalan		3	18	2	15	28	1	6	1

1893-ban 14 Széchenyi szerepelt a gazdacímárban, akik átlagosan 11 313 kataszteri hold földbirtokkal rendelkeztek. 18 esztendővel később, az 1911. évi gazdacímár 23 Széchenyit és 2 özvegy birtokost tartott nyilván. Ők átlagban már csak 6408 holdat birtokoltak. Amint a fenti táblázatokból látható, a két időpont között Lajos ágában befejeződött, Pál ágában pedig részlegesen végbement egy generációváltás, amely magával vonta a birtokok további felaprózódását. Míg 1893-ban a legvagyonosabbak közé 7 személy tartozott, akik összesen 124 157 holdat birtokoltak, addig az 1911. évi összesítésben már csak 68 924 hold volt a kategória 4 birtokosának kezén. Mellettük mindkét időpontban voltak olyanok is, nem is kevesen: a nemzetség tagjainak több mint kétharmada, akik egyáltalán nem rendelkeztek semmiféle földbirtokkal. Ebben a kategóriában ugyanúgy megtalálhatók az egészen fiatal, mint az aggastyán korú Széchenyiek. Az előbbieik számára azonban még nyitva volt annak a lehetősége, hogy az apáik generációjának kihaltával, birtokaikat megörökölve előbb-utóbb bekerüljenek a földbirtokosok közé. A továbbiakban ezt a generációváltást szeretnék részletesebben megvizsgálni. Ehhez a főrendiház tagjainak adatbázisát¹² hívjuk segítségül, amely alapján nem pusztán egy-egy időpontban, statikus időmetszetek alapján, hanem folyamatában is megvizsgálható ez a jelenség az 1885 és 1918 közötti időszakban.

¹² A kutatásunk korábbi szakaszában elkészített adatbázisban a reformot elfogadó, még a régi rendszer alapján összehívott főrendiház tagjait éppúgy összegyűjtöttük, mint a reform utáni időszak teljes tagságát. Bővebben lásd: Ballabás Dániel: A főrendiházi reform és a főrendek generációi. In: A magyar arisztokrácia társadalmi sokszínűsége, változó értékek és életviszonyok. Szerk. Papp Klára – Püskei Levente. Debrecen, 2013. (A továbbiakban: Ballabás 2013.) 278–281.

A reform hatása a Széchényiek főrendiházi jelenlétére

A főrendiház reformjáról 1885 tavaszán határozott az országgyűlés. Míg korábban, az évszázados jog és szokás alapján, elvileg minden magyar mágnást megilletett a királyi meghívólevél, addig az 1885. évi VII. törvénycikk immáron vagyoni feltételhez kötötte a születés jogán (a törvény megfogalmazása szerint: örökös jogon) bírt törvényhozói kiváltságot. Ettől kezdve ténylegesen csak azok a bárók, grófok és hercegek kaphattak regálist, akik „*egyedül vagy velük egy háztartásban élő feleségük és kiskorú gyermekeik vagyonát is odaszámítva, a magyar állam területén oly földbirtoknak telekkönyvi tulajdonosai és haszonélvezői, vagy életfogytiglan haszonélvezői, vagy oly családi hitbizomány birtokosai, melynek az 1885. évre az új földadó kataszter alapján megállapított egyenes állami földadója a rajta lévő lakházak és gazdasági épületek házosztály adójával együtt legalább 3000 forintot tesz osztrák értékben.*”¹³ Akik meg tudtak felelni ennek a feltételnek, azok megtarthatták a helyüket, akik viszont nem voltak képesek erre, azok kiestek a főrendiház örökös jogú tagjai közül. Ami a reform végeredményét illeti, Vörös Károly gyakran idézett összegzése szerint „*a magyarországi főnemesség családjai [= nemzetségei¹⁴] több mint felének, 55%-nak, tagjai 70%-ának ingatlan birtoka 1885-re már nem nyújtott 3 ezer forinton felüli adónak megfelelő jövedelmet.*”¹⁵ Saját adatbázisunk szerint a reformot elfogadó ülésszak berekesztésének idején, 1885. május 20-án 728 főnemes volt jogosult a főrendiházi jelenlétre. Közülük 530 személy (72,8%) kiesett a ház tagjai közül, s a census alapján mindössze 198 fő (27,2%) kapott meghívást a szeptemberben összeülő újjászervezett főrendiházba.¹⁶

1885 tavaszán 59 személy – köztük 20 nő – viselte a Széchényi nevet. Életkoránál fogva elvileg 18 férfi lehetett alkalmas a főrendiházi tagságra, akik a reform előtt ténylegesen is a meghívottak között voltak; további 21 férfi/fiú fiatalabb volt a jog élvezetéhez megkívánt 24 éves életkornál. A bevezetett vagyoni census hatására a korábbi 18 meghívottból 8 személy (44,4%) maradt a főrendiház örökös jogú tagja, vagyis pillanatnyilag ennyien rendelkeztek legalább 3.000 forintra adózó földbirtokkal. A többi 10 (55,6%) felnőtt Széchényinek nem állt rendelkezésére ez a minimális birtokmennyiség, így ők nem gyakorolhatták tovább a törvényhozói jogukat. A főrendiház újjászervezését elrendelő törvénycikk azonban rugalmas volt abban a tekintetben, hogy alkalmazkodni kívánt a birtokviszonyok terén bekövetkező mindenkori változásokhoz: akinek a később-

¹³ 1885:VII.tc. 2. § b) Emellett 1885 után az újonnan adományozott főnemesi címekkel nem járt automatikusan együtt a főrendiházi tagság elvi joga. Erre vonatkozóan lásd: Tóth-Barbalics Veronika: Vigyázó, Harkányi, Želeňski és társaik – 1885 után örökös főrendiházi tagságot nyert családok. In: Vázlatok két évszázad magyar történelméből. Tanulmányok. Szerk. Dombovári Ádám – Manhercz Orsolya. Budapest, 2010.

¹⁴ Tanulmányunkban a nemzetség fogalma alatt egy közös őstől fiágon leszármazó, azonos vezetéknévvel viselő személyek összességét értjük. Ez nem azonos azzal, amit manapság általában családnak tekintünk, s éppen ezért a magunk részéről kerülendőnek érezzük a „főnemesi család” és az ehhez hasonló kifejezések használatát.

¹⁵ Vörös 1987. 403.

¹⁶ Ballabás 2013. 278–281.

biekben esetleg az előírt census alá csökken a földadója, annak a tagsági jogában is szünetelés áll be, illetve aki valamilyen módon nagyobb földbirtokhoz jut, az örökös jogon (ismét) meghívót igényelhet a főrendiházba.¹⁷ Feltételezve, hogy a birtokhoz jutás leggyakoribb – bár korántsem egyedüli – módja az egyenes ági felmenőktől való öröklés volt, a későbbi lehetőségeket illetően sok múlhatott az adott nemzetség demográfiai viszonyain, valamint az előző generációk kezén lévő, az utódok részéről elvileg megörökölhető földbirtokok mennyiségén.

Széchenyi Ferenc			
	Lajos leszármazottai	Pál leszármazottai	István leszármazottai
I. generáció	2 megmaradt 0 kiesett 0 fiatal	3 megmaradt 4 kiesett 0 fiatal	1 megmaradt 1 kiesett 0 fiatal
II. generáció	2 megmaradt 3 kiesett 6 fiatal	0 megmaradt 2 kiesett 11 fiatal	0 megmaradt 0 kiesett 1 fiatal
III. generáció	0 megmaradt 0 kiesett 3 fiatal	0 megmaradt 0 kiesett 0 fiatal	0 megmaradt 0 kiesett 0 fiatal

A főrendiházi reform idején a Széchenyi nemzetség három ágának megalapítói már nem éltek, így az általuk hátrahagyott örökség is korábban szétosztásra került. A három testvér közül legrégebben Széchenyi Lajos távozott az élők sorából (1855). Az ő leszármazottai esetében egy generációs eltolódásnak lehetünk tanúi: az első házasságából 1802-ben született János fiától már majdhogyanem nagyapa volt (1826), mire a második feleségétől megszületett Imre (1825–1898), majd Dénes (1828–1892) nevű gyermeke. Az 1874-ben elhunyt János nem élte meg a főrendiházi reform idejét, vagyont az örökösök között már felosztották. Két fiatalabb fêltestvére viszont, az atyai örökség birtokában, még életben volt ekkor. A fenti táblázatban Lajos ágán az utóbbiak az első generációs megmaradt főrendiházi tagok. Dénes fiai közül 2 kiesett, további 2 pedig fiatalkorú volt, míg Imre 4 kiskorú fiúval rendelkezett 1885-ben. Széchenyi János három fiából a második nemzedékben László (1826–1887) és Sándor (1837–1913) tudta megtartani örökös jogon a főrendiházi helyét, míg György (1828–

¹⁷ 1885:VII.tc. 3. §

1897) kiesett a tagok közül. Ő botrányokkal tarkított, főnemeshez méltatlan életmódot folytatott. Sándor öccsének visszaemlékezése szerint a katonaságtól „2 szolgálati év után, bárha minden tekintetben kedveztek neki, leköszönt, művészi, jobban mondva színész s színésznék körét választotta és ún. zsenialitásokra adta magát”. Házassága – amelyet a zsidó származású „Schwarz Johannával, egy jó lelkű, inkább egyszerű, csekély badeni eleganciával érintett gyógyszerész leányával” kötött – rosszul sikerült, birtokait felélte, mindössze egy soproni ház maradt utána. László is hasonló életet élt – „fülig belesüppedt a soproni kispolgári körökbe, melybe számos »gyengéd« szál vissza fogta s melyből soha többé ki kecmeregni nem is bírt” –, de legidősebb fivéréként hitbizományos lévén, birtokait legalább nem tudta elpazarolni.¹⁸ Széchenyi Lajos ágának harmadik generációját Sándor kiskorú fiai képviselték 1885-ben.¹⁹

Az 1860-ban elhunyt Széchenyi István két fia közül Béla (1837–1918) örökölte szabad birtokainak jelentősebb részét, továbbá elsőszülöttként a hitbizományt, s ezek révén a reform után is meg tudta tartani a helyét a főrendiházban. Széchenyi Ödön (1839–1922) viszont a saját – jóval kisebb – örökségét az 1870-es évek közepére teljesen eladta,²⁰ így vagyonát elveszítve végleg kisesett az örökös jogú főrendek sorából. Mivel Bélának csak leánygyermekai voltak, Ödön a századforduló utáni években előkészítő lépéseket tett testvére hitbizományának majdani átvétele érdekében. Rangon aluli házasságaira és törvénytelen gyermekeire hivatkozva azonban a Széchenyi nemzetség magukat „legitimnek” nevező – anyagilag ellenérdekelt – tagjai végül megakadályozták ebben.²¹ Széchenyi István ágát így az egész vizsgált időszak alatt egyedül az idősebb fiú, Béla képviselte az újjászervezett főrendiházban.

Széchenyi Ferenc fiai közül Pál halt meg utoljára, 1871-ben. A három fivéréből ő rendelkezett a legtöbb, összesen 14 gyermekkel. Ebből 7 férfi és 2 nő élte meg a felnőtt kort, az örökségből tehát összesen 9 személyt kellett valamilyen módon kielégíteni. Széchenyi Pál még életében – tartásdíj fejében – felosztotta birtokait fiai között (1863). A hitbizomány természetesen (kisebb szabad birtokok mellett) a legidősebbet, Kálmánt (1824–1914) illette. Mellette Gyula (1829–1921) és Ferenc (1835–1908) tudta megtartani a helyét az 1885 utáni főrendiházban, négy testvérük (valamint a második generációból Kálmán két fia) a kiesettek számát szaporította. Utóbbiak közül Széchenyi Jenőről (1836–1911) tudni lehet, hogy az osztályos egyezés szerint csak kézpénzt örökölt apjától, Gábor (1828–1921) és Tivadar (1837–1912) pedig rövid időn belül eladta örökölt birtokait. Velük többet nem találkozunk a főrendiházzal kapcsolatban. A hetedik fitestvér, ifjabb Széchenyi Pál (1838–1901), a nemzetség birtoklástörté-

¹⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára, Széchenyi család iratai, 3. d. 28. pall. 424., 439., valamint Széchenyi 1933. 111.

¹⁹ A nemzetség ezen ágáról bővebben lásd: Gaál Zsuzsanna: Egy arisztokrata visszaemlékezései. A Széchenyiek három nemzedéke. In: A Wosinsky Mór Múzeum évkönyve XX. Szerk. Gaál Attila. Szekszárd, 1998.

²⁰ Széchenyi 1933. 134.

²¹ Ballabás Dániel: Gróf Széchenyi Ödön különös házasságai. In: Széchenyi István és Zemplén megye. Szerk. Tamás Edit. Kráľovský Chlmec, 2011. 114–125.

nete és az 1893-as gazdacímtár szerint is tekintélyesnek tűnő földbirtokkal rendelkezett,²² amely azonban, úgy látszik, mégsem volt elegendő az örökös jogú főrendiházi tagsághoz. Ki kell tehát térnünk arra a kérdésre is, hogy tulajdonképpen mekkora földingatlan szükségletet tett a 3.000 forintos – utóbb 6.000 koronás – földadóminimum eléréséhez?

Mekkora földbirtok kellett a censusnak való megfeleléshez?

Magyarországon a szabadságharc leverése után, az önkényuralmi kormányzat vezette be a földadót, s szintén ekkor születtek meg a polgári földtulajdon megteremtését és nyilvántartását célzó első intézkedések is. 1849. október 20-án császári nyílt parancs rendelkezett arról, hogy az ország területét fel kell mérni, s ennek alapján el kell készíteni az állandó földadókatasztert. A részletes felmérés végrehajtása azonban hosszabb folyamatnak ígérkezett, ezért 1850. március 4-én egy újabb pátenst látott napvilágot, amely az úgynevezett földadó-ideiglen összeállítását rendelte el. Ennél a birtokok méretét és azok hozamát nem pontos felmérés, hanem egyelőre becslés vagy bevallás útján állapították meg (1850–1860). (Maga a részletes felmérés a háromszögelési munkák után, 1856-ban kezdődött el.) A földadó alapja az adott vidéken, az adott művelési ágban és ezen belül az adott minőségi osztályban, átlagos gazdálkodás mellett elméletileg elérhető tiszta (a gazdálkodás rendes költségeivel csökkentett) jövedelem volt. A földadó kulcsa a kezdeti időkben a szűkebb Magyarországon 16%, Erdélyben pedig 10% volt. Ehhez hozzájött még a földtehermentesítési járulék, valamint a rendkívüli hadipótlék, így az 1860-as évek közepére ezek az adókulcsok már mintegy megduplázódtak. A kiegyezést követően ezt a rendszert hagyta érvényben – átmeneti jelleggel – az 1868. évi XXV. törvénycikk, amely a földtehermentesítési járulékkal együtt Magyarországon 29,76%-ban, Erdélyben 22%-ban határozta meg a földadó mértékét. Az országgyűlés végül az 1875. évi VII. törvénycikkkel rendelte el a földadó-ideiglen revízióját és a kataszteri tiszta jövedelmek újbóli megállapítását. A munkálatok csaknem 10 évig tartottak, mire 1884-ben elkészült az új, állandó kataszter. Ekkor a pénzügyminiszter a földadó kulcsát 17,1%-ban, a földtehermentesítési járulékát pedig 8,4%-ban állapította meg, így összesen a kataszteri tiszta jövedelem 25,5%-át kellett földadóként befizetni.²³

Amikor tehát a főrendiház szervezetének módosításáról szóló 1885. évi VII. törvénycikk úgy rendelkezett, hogy az örökös jogú tagság igazolásához a felmutatott birtoknak „*az 1885. évre az új földadó kataszter alapján megállapított egyenes állami földadója*” veendő figyelembe,²⁴ akkor az utóbbi kulcsokkal

²² Széchényi 1933. 120–130.; Gazdacímtár 1893. 574.

²³ Bak Borbála [et al.]: *Kataszteri térképek tömeges digitalizálása*. Kézirat. Budapest, 2008. 10–12. Internetes elérés: mnl.gov.hu/letoltes.php?d_id=393 (A letöltés ideje: 2013. szeptember 1.); A földadókataszter kiigazításáról és a földadó százalékának megállapításáról szóló törvényjavaslat indoklása. In: *Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai*. Budapest, 1906–1910. XXVIII. köt. 26–27.

²⁴ 1885:VII.tc. 2. § b)

számoltak. Bár a törvényben nem esik szó a földtehermentesítési járulékról, a jogosultság igazolásának mikéntjét megállapító pénzügyminiszteri rendelet már egyértelműen úgy fogalmazott, hogy „*az 1885. évre az új földadókataster alapján kivetett földadót, ide értve a földtehermentesítési járulékot*” kell számításba venni.²⁵ Nyilvánvaló ugyanis, hogy magasabb kulcs alapján kisebb birtok is elegendő a cenzus eléréséhez. 25,5%-os kulccsal számolva tehát minimálisan 11.765 forint, illetve később 23.530 korona kataszteri tiszta jövedelmű földbirtokra volt összesen szükség ahhoz, hogy valaki legalább 3.000 forinttal/6.000 koronával adózzon utána. A szükséges birtok méretét a törvény szerint némileg csökkenthette ugyan a rajta lévő épületek után fizetett házosztály adó, de tapasztalatunk szerint ez a főrendiház igazoló bizottsága előtt kimutatott adómennyiségnek általában csak minimális részét, néhány százalékát tette ki.²⁶

Ez a rendszer mintegy negyed évszázadig volt érvényben. 1909-ben azonban átfogó adóreformról határozott az országgyűlés, s ennek keretében az 1909. évi V. törvénycikk elrendelte a földadókataster újabb (ezenül már folyamatos) kiigazítását, megváltoztatva egyúttal a földadó kulcsát is. A törvény rendelkezése szerint a munkálatok befejezte után, de legkésőbb 1913. január 1-től kezdve a kataszteri tiszta jövedelem 20%-át teszi ki a földadó, a földtehermentesítési járulékek pedig megszűnik, illetve beolvad az előbbibe. A főrendiházi tagság szempontjából ez azt jelentette volna, hogy az alacsonyabb adókulcs miatt immáron jelentősen több, 30.000 koronányi kataszteri tiszta jövedelem kimutatása szükségeltetne a cenzusnak való megfeleléshez. A törvényjavaslat általános főrendiházi vitájában azonban a főrendek rámutattak arra, hogy a jogalkotók eredeti szándéka szerint az 1885. évre kivetett földadó képezi a továbbiakban is az igazolás alapját.²⁷ Nem csak az 1885. évi VII. törvénycikk szól kifejezetten erről, hanem annak miniszteri indoklása is: „*kijelölni pedig, hogy melyik évi kivetés szerinti földadó mennyisége képezi az állandó határt, szükséges volt azért, mert az adó csak mint a vagyon s ez esetben a földbirtok értékének jelzője szerepel s épen azért biztosítani kell azt, hogy akár nagyobb legyen a földadó, akár az adórendszer valamely változása, vagy jobb viszonyok folytán kisebb, az ne birjon hatással a jogosultság megállapítására*”.²⁸ A főrendiház plénuma ennek megfelelően sietett is leszögezni, hogy ameddig az országgyűlés a vonatkozó törvénycikket nem módosítja, addig az igazolási eljárásokban az idézett indoklásban foglaltakat tekintik zsinórmértéknek.²⁹ Végül is a belügyminiszter – Wekerle Sándor miniszterelnöknek a törvényjavaslat főrendiházi vitáján elhangzott szó-

²⁵ 801/1885. P.M. rendelet a főrendiházi örökös tagságra jogosultak vagyoni képesítésének igazolása körüli eljárás tárgyában

²⁶ A házosztály adó aránya abban az esetben lehetett számottevőbb, ha valaki sok kis birtokrész alapján igazolta a jogosultságát.

²⁷ Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett országgyűlés főrendiházának naplója. Budapest, 1906–1911. (A továbbiakban: FN 1906.) III. köt. 109–122.

²⁸ Az 1884. évi szeptember hó 25-ére hirdetett országgyűlés főrendi házábanak irományai. Budapest, 1885–1887. II. köt. 19.

²⁹ FN 1906. III. köt. 199.

beli ígéretéhez híven,³⁰ bár némi késéssel, a panaszok hatására – rendeletben utasította a törvényhatóságokat és ezek révén a községeket a korábbi kataszteri birtokívek gondos megőrzésére.³¹ Elvileg tehát nem volt akadálya annak, hogy a továbbiakban is az 1885-ben fizetett földadó összege kerüljön feltüntetésre a főrendiház igazoló bizottságához benyújtott bizonyítványokban.

Noha a korabeli közvélemény holdakban mérte a gazdagságot, a valóságban ez a mutató egyáltalán nem állt egyenes arányban a birtok tényleges értékével. A jövedelmezőség ugyanis nagyban függött attól, hogy milyen művelési ágakat (szántó, kert, rét, szőlő, legelő, erdő, nádas, használatlan) és ezen belül milyen minőségi osztályokat takart a kataszteri holdban kifejezett összterjedelem. A gazdacímtárak közül elsőként az 1911. évi kiadás tüntette fel a birtokok kataszteri tiszta jövedelmét is. E forrás alapján a Széchenyiek közül Béla rendelkezett a legnagyobb, összesen 151.447 korona kataszteri tiszta jövedelemmel, míg a sor végén az 1905-ben elhunyt Széchenyi Imre özvegye állt a maga 860 koronájával. Holdakban gondolkodva viszont egy egészen másfajta sorrendet kapunk:

A birtokosok sorrendje és a birtokok jövedelmezősége (1911)													
KTJ szerint	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.
Terület szerint	1.	3.	8.	6.	12.	2.	7.	4.	9.	14.	10.	11.	15.
KTJ/ 1 hold (K)	6,3	4,7	8,2	6,7	8,2	2,9	6	3,7	5	5,6	4,2	4,2	5,9
KTJ szerint	14.	15.	16.	17.	18.	19.	20.	21.	22.	23.	24.	25.	-
Terület szerint	5.	16.	13.	17.	18.	19.	20.	25.	21.	24.	22.	23.	-
KTJ/ 1 hold (K)	2,8	5,5	4,3	2,6	8,4	8,4	8,4	18,6	6,5	9,1	6,9	1,7	-

Az egyes birtokok elméleti jövedelmezősége (1 kataszteri hold területre eső tiszta jövedelme, koronában kifejezve), mint látható, nagyon eltérő lehetett, vagyis két, közel egyforma méretű birtok kataszteri tiszta jövedelme akár igen jelentős különbséget is mutathatott. Mindebből azonban nem következik az, hogy teljesen érdektelen és semmitmondó lenne egy holdakban kifejezett terület alapján készült kimutatás, amely a forrásadottságok miatt egyébként is sokszor az egyetlen lehetőség. Hosszabb távú tendenciák például jól érzékeltehetőek több időmetszet birtoklási adatainak összehasonlításával. Emellett egy tízezer holdon felüli latifundium tulajdonosáról joggal feltételezhető, hogy a birtokai alapján élvezett jövedelmét tekintve általában relatíve jobb pozícióban volt, mint a

³⁰ FN 1906. III. köt. 118–119.

³¹ 54.443/1914. BM rendelet a főrendiházi örökös tagságra jogosultak vagyoni képesítésének igazolására szükséges bizonyítványok kiállításáról s az azok alapjául szolgáló kataszteri birtokívek megőrzéséről

„csak” pár ezer holdat birtokló társa, s utóbbi is bizonyosan messze kiemelkedett a kisbirtokosok tömegeiből. Nagy léptékekben gondolkodva, egy óvatos viszonyítási alapnak tehát a birtokolt összterület is megfelelő mutató lehet, de a birtokméret és a főrendiházi tagság között nincs egyértelmű átváltás. Az utóbbival kapcsolatban csak a kataszteri tiszta jövedelem szerinti adatok tekinthetőek irányadónak.

Ezek elvileg rendelkezésre is állnak az 1911. évi gazdacímtárban, csakhogy a szerkesztők előszava szerint a kiadás évére már az ország „*túlnyomó nagy részén*” végbement a földadókataszter 1909-ben elrendelt kiigazítása,³² vagyis a feltüntetett kataszteri tiszta jövedelmi értékek nem feltétlenül egyeznek meg a főrendiház igazoló bizottsága által megkívánt 1885. évi adatokkal. 1911-ben a Széchényiek kezén lévő birtokok 9 vármegye területén feküdtek. Ezekben a törvényhatóságokban az alábbi táblázat szerint módosult az 1 kataszteri holdra eső tiszta jövedelem összege az 1909-ben elrendelt kiigazítás hatására:

Vármegye	1883 ³³			1913/1914 ³⁴			Változás (KTJ/ 1 hold)
	Termő terület (kat. h.)	KTJ (K)	KTJ/ 1 hold (K)	Termő terület (kat. h.)	KTJ (K)	KTJ/ 1 hold (K)	
Bács-Bodrog	1.674.867	25.661.092	15,3	1.689.919	30.569.205	18,1	+18,3%
Fejér	677.374	8.630.110	12,7	678.982	8.279.416	12,2	-3,9%
Somogy	1.071.924	7.972.174	7,4	1.070.094	8.502.527	7,9	+6,8%
Sopron	506.142	6.286.824	12,4	528.015	6.617.517	12,5	+0,8%
Tolna	586.665	6.907.018	11,8	582.449	7.241.812	12,4	+5,1%
Ung	538.179	1.261.676	2,3	542.010	1.337.537	2,5	+8,7%
Vas	905.134	6.848.142	7,6	909.971	6.723.390	7,4	-2,6%
Zala	944.965	7.651.722	8,1	945.799	7.241.676	7,7	-4,9%
Zemplén	996.124	3.935.204	4	1.031.890	4.562.459	4,4	+10%

A fenti adatok természetesen nem azt jelentik, hogy ténylegesen is ennyivel nőtt vagy csökkent volna egy-egy Széchényi birtokainak jövedelmezősége. Az egyes vármegyék egészére vonatkozóan megadott értékek mögött ugyanis a művelési ágak és minőségi osztályok olyan kombinációja rejlett, amely biztosan nem egyezett meg a számunkra érdekes konkrét birtokok hasonló adatainak összetételével. Kiszámolni tehát nem tudjuk az 1885-re jellemző kataszteri tiszta jövedelmeket. Azt azonban így is világosan jelzi a táblázat, hogy az 1911-es

³² Gazdacímtár 1911. Előszó

³³ A ... kataszteri kerület összes becslőjárásainak osztályozási vidékenkénti előleges tisztajövedelmi fokozatai és sommás osztálykivonatainak összeállítása. Budapest, 1883. Fejér vármegye a budapesti, Ung és Zemplén a kassai, Somogy és Tolna a pécsi, Bács-Bodrog a szegedi, míg Sopron, Vas és Zala vármegyék a szombathelyi kataszteri kerülethez tartoztak. A forintban megadott értékeket átszámítottuk koronába.

³⁴ ... vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tisztajövedelme művelési áganként és osztályonként az 1909. évi V. t.-cizikk alapján végrehajtott kataszteri kiigazítás után. Budapest, 1913–1914. Ung, Vas és Zemplén kötete 1913-ban, Bács Bodrog, Fejér, Somogy, Sopron, Tolna és Zala vármegyéké pedig 1914-ben jelent meg.

gazdacímtárban megadott értékekkel óvatosan kell bánni: ha azt látjuk, hogy ennek alapján valaki csak viszonylag kevéssel lépi át a 23.530 koronás küszöböt, akkor jó esély van arra, hogy a régebbi kataszter szerint nem felelne meg a főrendiházi cenzusnak. Erre majd a későbbiekben konkrét példát is látni fogunk.

1911. évi gazdacímtár										
KTJ (K)	köv. gen. fh. hely	Lajos ága			Pál ága			István ága		
		fő / generáció								
		I.	II.	III.	I.	II.	III.	I.	II.	III.
>94.120	4+							1		
70.590–94.119	3					1↓?				
47.060–70.589	2		2	1	1↓?	1				
23.530–47.059	1		5	1		3				
1–23.529	0	1 özv.	1 özv.	3	2	2				

Az 1911. évi gazdacímtárban szereplő 23 Széchényi és 2 özvegy közül 9 személy birtokai alatta maradtak a főrendiházi küszöbnek. Mivel közöttük a legnagyobb birtokos is csak 10.366 korona kataszteri tiszta jövedelemmel rendelkezett, így teljes bizonyossággal állíthatjuk róluk, hogy nem felelhettek meg a cenzusnak – és valóban nem is voltak a főrendiház tagjai. (Közéjük tartozott a 2 özvegyasszony és a további 3 női birtokos is.) A többiek már elérték az örökös jogú tagsághoz szükséges szintet, de ezen belül jelentős különbségek mutatkoztak közöttük. Táblázatunkban aszerint differenciáltuk a birtokosokat, hogy a meglévő kataszteri tiszta jövedelmük alapján potenciálisan hány utódjuk kaphatna meghívót a főrendiházba. Az 1. kategóriába tartozók jövedelméből tehát csak egyetlen örökös meghívására futná, ellenben a legmagasabb csoportba sorolt Széchényi Béla jövedelme több mint négy (egész konkrétan: hat) leszármazott jelenlétét is megengedte volna. Megjegyzendő, hogy a 16 nagyobb birtokosból két személy 1911-ben kimutatott kataszteri tiszta jövedelme (47.327, illetve 72.945 korona) olyan közel van a kategóriájuk alsó határához, hogy az 1885-ös kataszter alapján akár eggyel alacsonyabb szinten is lehetnének. Összességében azonban így is, úgy is azt mondhatjuk, hogy a Széchényiek abszolút többsége legfeljebb önmaga főrendiházi jelenlétét tudta volna reprodukálni a következő generációban. Csak viszonylag kevesen voltak olyanok, akik aktuálisan meglévő birtokaik alapján több utódjuk majdani igazolására is gondolhattak. Persze korántsem biztos, hogy pont azoknak volt több fiuk, akik nagyobb összterületű földbirtokkal rendelkeztek. Bélának például csak két leánya volt. Kérdéses továbbá, hogy a pillanatnyi birtokviszonyok vajon mennyire determinálták az utódok főrendiházi jelenlétét?

Az 1885 után igazolt örökös jogú tagságok

Vörös Károly sokat idézett tanulmánya és az erre támaszkodó szakirodalom alapján úgy tűnik, mintha a főrendiházi reform által a főnemességben belül láthatóvá tett vagyoni választóvonal végleges és visszafordíthatatlan állapotot tükrözne. Ezt feltételezve Vörös a további feladatok meghatározása során „*a személyek szintjén végzendő kutatásokban ... következetesen szétválasztandónak*” tartotta „*a főrendiházban bent maradt és onnan kihullott személyeket*”.³⁵ A helyzet azonban, véleményünk szerint, nem ilyen egyszerű. A törvény ugyanis, ahogy már utaltunk rá, meglehetősen rugalmasan kezelte a cenzusnak való megfelelést: ha az „*érintett családok tagjainak valamelyike nem bír a megállapított vagyoni képesítéssel, vagy ha azt később elveszti, azon időtől fogva rá nézve a jog szünetel, de feléled ismét, ha ezen képesítést később megszerzi.*”³⁶ A főrendiházból tehát nemcsak kiesni lehetett, hanem – elvi szinten legalábbis – megvolt a lehetőség az újbóli bekerülésre is.

Visszatérve ifjabb Széchenyi Pál esetére, ő apja, idősebb Pál 1871-ben bekövetkezett halála után 10 043 kat. holdnyi örökség birtokába jutott,³⁷ az 1893-as gazdacímtár alapján pedig 7778 holdja volt a Somogy megyei Lábodon.³⁸ Ugyanez a birtok az 1911. évi gazdacímtár szerint – ekkor már egyik fia, Széchenyi Emil (1865–1932) kezén – 20 665 korona kataszteri tiszta jövedelemmel rendelkezett,³⁹ ami egyértelműen kevesebb volt, mint az örökös jogú tagsághoz szükséges minimális összeg. Ennek megfelelően Széchenyi Pál 1885-ben el is vesztette a főrendiházi tagsági jogát. Az uralkodó által élethossziglan kinevezett tagok egyikeként később (1900) ugyan egy rövid időre még visszatérhetett a főrendiházba,⁴⁰ ehhez azonban nem volt szükség a cenzusnak való megfelelésre.⁴¹ Ha a főrendiházi reform eredményében tükröződő vagyoni állapot a későbbiekben ténylegesen változatlan maradt volna, akkor ifjabb Széchenyi Pál 1901-ben történt elhunytá után le is zárhatnánk idősebb Pál ágának történetét: a hét fiúból hárman meg tudtak felelni a reform támasztotta követelményeknek, négyen viszont kiesetek a főrendiházból. Ehhez képest azonban ifjabb Pál két fia közül a fentebb említett Emilt 1903-ban, Aladárt (1862–1936) pedig 1914-ben örökös joggal igazolta a főrendiház, sőt 1918-ban az utóbbi fia, a következő nemzedékből életkora alapján ekkor egyedül megfelelő György (1889–1938) is az örökös főrendek sorába lépett. A főrendiház működésének berekesztése idején tehát az

³⁵ Vörös 1987. 405.

³⁶ 1885:VII.tc. 3. §

³⁷ Széchenyi 1933. 127.

³⁸ Gazdacímtár 1893. 574.

³⁹ Gazdacímtár 1911. 603.

⁴⁰ Az 1896. évi november hó 23-ára hirdetett országgyűlés főrendi házának irományai. Budapest, 1897–1901. XX. köt. 218.

⁴¹ Az uralkodó által élethossziglan kinevezett tagokról lást: Tóth-Barbalics Veronika: A „korona védpajzsa” vagy „észarisztokrácia”? A magyar főrendiház élethossziglan kinevezett tagjai. Századok, 2011/3.

1885-ben „kihullottként” elkönyvelt Széchényi Pálnak három közvetlen leszármazottját is ott találjuk a vagyoni képesítéssel rendelkező tagok között.

E jelenség hátterében szerencsés házasságkötések sorozata állt. Amikor ifjabb Széchényi Pál 1861-ben feleségül vette az Andrásyak monoki ágából származó Erzsébetet (1840–1926), még nem sejtette, hogy e házasság révén majdan mekkora örökséggel gazdagítja utódait. Apósa, Andrassy György (1797–1872) ugyanis 1867-ben királyi jóváhagyással hitbizománnyá alakította át birtokait, annak kikötésével, hogy az a fiág kihalta után a leányágra szálljon át. Mivel azonban Andrassy György mindkét fia, ifjabb György (1846–1871) és Dénes (1835–1913) is utódok hátrahagyása nélkül távozott az élők sorából, így a fiági kedvezményezettek már az első generációban kihaltak. A hitbizományt tehát az alapító rendelkezése szerint Andrassy Erzsébet és Mária (1846–1916) nevű testvérének a fiági utódai örökölték.⁴² Széchényi Pál még 1891-ben örökösödési és osztályos egyezséget kötött két fiával, amelynek értelmében az idősebb fiú, Aladár, a monoki hitbizomány felének várományosaként Emil öccse javára lemondott az atyai örökségéről, a Somogy megyei lábodi uradalom öt illető részéről.⁴³ Magához a hitbizományhoz ténylegesen Andrassy Dénes 1913-ban történt elhalálása után jutott hozzá Aladár, s ennek alapján igazolta őt a 1914-ben a főrendiház.⁴⁴

Az Emil által 1901-ben megörökölt lábodi a uradalom, mint láttuk, önmagában kevés volt az örökös jogú főrendiházi tagsághoz. A törvény szerint azonban az igazoló bizottságnak nem csak a kérelmező saját tulajdonát képező birtokait kellett figyelembe vennie a földadó összegének megállapításakor, hanem a vele közös háztartásban élő felesége vagyonát is.⁴⁵ Széchényi Emil 1892-ben kötött házasságot Hunyady Máriával (1870–1945). Az ő nevében az 1893-as gazdacím-tárban 4598 kat. hold szerepelt a Bács-Bodrog vármegyei Vajszkán,⁴⁶ amely birtok 1911-ben 4486 holdat tett ki és 26 259 korona kataszteri tiszta jövedelme volt.⁴⁷ A fentebb közölt táblázatunk alapján azonban azt feltételezzük, hogy a birtok után az 1885. évben fizetett földadó alapja ennél jóval alacsonyabb lehetett. Bács-Bodrog vármegye területén ugyanis az 1909. évi V. törvénycikkkel elrendelt kiigazítás igen nagy mértékben, átlagosan 18,3%-kal megemelte az 1 holdra eső kataszteri tiszta jövedelem értékét. Feltételezésünket alátámasztja a főrendiház igazoló bizottságának jelentése is. Eszerint a vajszkai birtok után egyenes állami földadó címén 5491 korona folyt be a kincstárba,⁴⁸ amely 25,5%-os adókulccsal számolva csak 21 529 korona kataszteri tiszta jövedelmet jelentett. Ez tehát szintén kevés volt a főrendiházi tagsághoz. A Széchényi Emil

⁴² Östör József – Petrovay Zoltán: Hitbizományi jog. II. köt. Budapest, 1937. 29–30.

⁴³ Budapest Főváros Levéltára VII.7.d – 1901 – V.(I)193. 1–5.

⁴⁴ Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés főrendiházának naplója. Budapest, 1912–1919. (A továbbiakban: FN 1910.) IV. köt. 71.

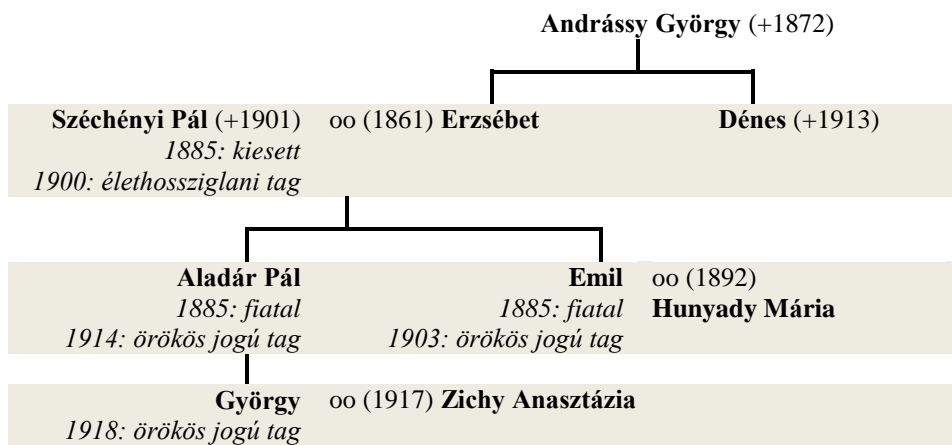
⁴⁵ 1885.VII.tc. 2. § b)

⁴⁶ Gazdacím-tár 1893. 59.

⁴⁷ Gazdacím-tár 1911. 99.

⁴⁸ Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés főrendiházának irományai. Budapest, 1902–1905. (A továbbiakban: FI 1901.) XII. köt. 46.

lábodi uradalma után fizetett 4370 korona földadót és 338 korona házosztály adót, valamint az atyai örökség gyanánt 1902-ben Hunyady Máriához került bogyáni (Bács-Bodrog vm.) birtok 2943 korona földadóját is beleszámítva azonban a házaspár kezén lévő birtokok már bőven felülmúlták a szükséges 6000 koronás adóminimumot.⁴⁹ Ennek alapján a főrendiház 1903-ban az örökös jogú tagjainak sorába iktatta Széchényi Emilt.⁵⁰ Hasonló módon, de kizárólag felesége birtokai révén került be a főrendiházba 1918 nyarán Aladár fia, György is.⁵¹ Ő 1917 végén vette feleségül Zichy Anasztáziát (1891–1969), aki Torontálorszi községben az 1885. évi kataszter alapján 22.577 korona földadót és 130 korona házosztály adót fizetett birtokai után.⁵²

Ifjabb Pál leszármazottain kívül olyanokkal is találkozhatunk a Széchényiek között, akik 1885-ben kiestek ugyan a főrendiházból, de utóbb saját személyükben ismét visszakerültek oda. A két érintett, Géza (1860–1930) és Manó (1858–1926), a Széchényiek harmadik generációjába tartozott. Olyan személyekről van szó, akik a főrendiházi reform idején már elég idősök voltak ahhoz, hogy a régi rendszer alapján meghívást nyerjenek, de ahhoz viszont még túl fiatalok, hogy az apai örökség birtokában legyenek. Itt kell kitérnünk tehát arra a problémára is, hogy általában mikor történt meg az apai birtokok átvétele – ebben a tekintetben ugyanis a Széchényiek két eltérő mintát követtek.

Manó azok közé tartozott, akik még apjuk életében hozzájutottak az örökségük egy részéhez vagy egészéhez. Apja, Széchényi Kálmán, 1893-ban összesen 15 755 kataszteri holdat birtokolt a Sopron vármegyei Felszopor, Iván, Pusztacsalád és Újkér településeken, valamint a Vas megyei Nicken és a Zala megyei

⁴⁹ FI 1901. XII. köt. 46.

⁵⁰ Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés főrendiházának naplója. Budapest, 1902–1905. II. köt. 85.

⁵¹ FN 1910. V. 182.

⁵² Az 1910. évi június hó 25-ére hirdetett országgyűlés főrendiházának irományai. Budapest, 1910–1918. (A továbbiakban: FI 1910.) XXIV. köt. 495.

Balatonmagyaródon.⁵³ Hogy mennyi volt ezek kataszteri tiszta jövedelme, azt nem tudjuk, de ahhoz mindenképpen elegendő, hogy Kálmán 1885-ben az újjászervezett főrendiház tagja maradhasson. Fia, Széchényi Manó, 1894 elején jelentkezett az igazoló bizottságánál, mint a nicki és a balatonmagyaródi birtokok telekkönyvi tulajdonosa, melyek után ekkor 3319 forint (6638 korona) adót fizetett.⁵⁴ E birtokok átengedésével tehát apja hozzásegítette Manót a főrendiházi tagsághoz.⁵⁵ (A Kálmán által megtartott birtokok jelentős része hitbizományt alkotott.⁵⁶) Széchényi Kálmán az 1911-es gazdacímtár szerint a felszopori, iváni és pusztacsaládi birtokok tulajdonosa, amelyek kataszteri tiszta jövedelme ekkor 47 327 korona volt,⁵⁷ vagyis biztosan jóval túlszárnyalta a 6000 koronás földadóhoz szükséges minimumot. Ennek alapján 1912 nyaráig tagja maradt ő is a főrendiháznak, amikor gondnokság alá került⁵⁸ és a törvény rendelkezése szerint szünetelés állt be a tagsági jogában.⁵⁹ 1914-ben történt elhunytja után Manó fia örökölte valamennyi birtokát, mivel az elsőszülött Károly (1853–1937) elmebetegként zárt intézetben élt.⁶⁰

Hasonló módon, apja életében lett a főrendiház örökös jogú tagja Széchényi Andor Pál (1864–1943) is. Az apa, Széchényi Gyula, 1893-ban a Somogy vármegyei Táská, Bize, Boronka, Csömend, Gadány és Marcali településeken 15.277 kataszteri holddal rendelkezett,⁶¹ míg ugyanezen birtokok 1911-ben már Andor Pál kezén voltak. Kiterjedésük ekkor 15 587 hold, kataszteri tiszta jövedelmük pedig összesen 72 945 korona.⁶² (Ezzel a tiszta jövedelemmel ekkor Andor Pál a második volt a Széchényiek sorában.) A nemzetség birtoklástörténete szerint a „Marcali uradalom” néven ismeretes teljes birtokkomplexumot 1894-ben adta át az apja Andor Pálnak,⁶³ utóbbi azonban csak 1906 végén jelentette be tagsági igényét a főrendiház igazoló bizottságánál. E késedelmes fellépés okát nem tudjuk, de az Országgyűlési Almanach mindenesetre nem tanúskodik különösebb politikai ambíciókról: a szoroson vett életrajzi adatok felsorolásán túl mindössze annyit közöl, hogy két részvénytársaság igazgatósági tagja és egyébként a „*Somogy megyei marcali birtokán gazdálkodik.*”⁶⁴ Mivel hatalmas uradalomról volt szó, ezért a cenzus eléréséhez nem szükségeltett a teljes földadómennyiség kimutatására. Andor Pál így ténylegesen csak a Marcali és Boronka

⁵³ Gazdacímtár 1893. 582., 806., 832.

⁵⁴ Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés főrendi házának irományai. Budapest, 1892–1896. (A továbbiakban: FI 1892.) VII. köt. 139.

⁵⁵ Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés főrendi házának naplója. Budapest, 1892–1896. III. köt. 72.

⁵⁶ Széchényi 1933. 120–121.

⁵⁷ Gazdacímtár 1911. 616.

⁵⁸ FN 1910. 226.

⁵⁹ 1885:VII.tc. 11. § c)

⁶⁰ Széchényi 1933. 121.

⁶¹ Gazdacímtár 1893. 570–571.

⁶² Gazdacímtár 1911. 598–600., 603., 609.

⁶³ Széchényi 1933. 122.

⁶⁴ Sturm-féle Országgyűlési Almanach 1910–1915. Rövid életrajzi adatok az országgyűlés tagjairól. Szerk. Végváry Ferenc – Zimmer Ferenc. Budapest, 1910. 120.

községekben fekvő birtokrészeit igazolta, amelyek után 7308 koronával adózott.⁶⁵ A főrendiház tehát birtokai alapján minden további nélkül felvette a tagjainak sorába.⁶⁶ Ezzel párhuzamosan Széchényi Gyulának természetesen el kellett volna veszítenie a tagsági jogát, hiszen immáron birtoktalan lévén, nem rendelkezett az ehhez szükséges vagyoni képesítéssel. Ennek ellenére 1910-ben is ott találjuk – Andor Pállal együtt – az örökös jogon meghívott főrendek között,⁶⁷ s a főrendiház naplóiban és irományaiban keresgélve a későbbiekre nézve sem sikerült olyan információra bukkannunk, amely a tagsági jogának visszavonására utalna. (1921-ben halálozott el.) Ennek magyarázata esetleg abban rejlik, hogy Andor Pál a cenzust csak minimálisan felülmúló adómennyiség igazolásával akár akaratlanul is azt a látszatot kelthette, mintha a birtokkomplexum többi része még apja tulajdonában lenne. A főrendiház igazoló bizottsága ugyanis semmiféle nyilvántartással nem rendelkezett a tagok pontos birtokállományáról. Tényleges jelentősége viszont nem volt a dolognak, mivel Széchényi Gyula egyúttal főlovászmester is volt,⁶⁸ s így zászlósúri minőségében egyébként is jelen volt az országgyűlés főrendiházában.⁶⁹ Ez talán szintén közrejátszott abban, hogy nem háborgatták az ekkor már nyolcvanadik életévén felül járó agg főrendet. Mindettől függetlenül azonban meg kell állapítanunk, hogy Széchényi Gyula tévesen és jogosulatlanul szerepelt a vagyoni képesítéssel bíró tagok listáján.

Manón és Andor Pálon kívül Széchényi Bertalan (1866–1943) is apja életében kapott meghívást a főrendiházba: 1894-ben a segesdi (Somogy vm.) hitbizomány haszonélvezőjeként igazolta magát, amely után 6407 forint (12 814 korona) adót fizetett.⁷⁰ Ezt a birtokot azonban nem közvetlenül az apjától, Széchényi Sándortól, hanem nagybátyjától, az 1887-ben magtalanul elhunyt Lászlótól örökölte. (Miután a középső testvér, a várományosok sorrendjében következő Széchényi György is lemondott róla.)⁷¹ Az 1893-as gazdacímárban Alsó- és Felsősegeden – ekkor még Széchényi László nevéen – 7826 kataszteri hold volt feltüntetve,⁷² míg 1911-ben ugyanezen birtokok 7905 hold kiterjedésűek voltak és 52 205 korona kataszteri tiszta jövedelemmel rendelkeztek.⁷³ Széchényi Bertalan tehát egy oldalági öröklés révén megszerzett uradalommal jutott be a főrendiházba, amelyhez apja 1913-ban bekövetkezett halála után újabb birtokok csatlakoztak.⁷⁴

Az összes többi Széchényi, aki 1885 után a főrendiház örökös jogú tagja lett (11 fő), már apja halálát követően – jellemzően egy-két évvel később – igazolta

⁶⁵ Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett országgyűlés főrendiházának irományai. Budapest, 1906–1910. III. köt. 16.

⁶⁶ FN 1906. I. köt. 104.

⁶⁷ FI 1910. I. köt. 11–12.

⁶⁸ FI 1910. I. köt. 8.

⁶⁹ 1885:VII.tc. 4. § A) a)

⁷⁰ FI 1892. X. köt. 1.

⁷¹ Széchényi 1933. 111.

⁷² Gazdacímár 1893. 573.

⁷³ Gazdacímár 1911. 597., 599.

⁷⁴ Széchényi 1933. 112.

vagyoni képesítését. Találtunk továbbá egy olyan személyt is, aki vélhetően képes lett volna megfelelni a cenzusnak, de nem tett ez ügyben gyakorlati lépéseket. Széchenyi Imre (1858–1905) még apja, Dénes életében megvásárolta attól a somogyvári uradalmat (1889), majd annak 1892-ben történt elhunytá után megörökölte tőle a barcsi birtokot. Emellett időlegesen egyéb, kisebb birtokokkal is rendelkezett.⁷⁵ Az eddigiekben használt két gazdacímtár alapján nehéz megragadni Széchenyi Imre birtokait, mert az 1893-as címtár szerkesztése az év március 15-én lezárult,⁷⁶ míg az apa halála utáni birtokosztályt csak május 19-én ejtették meg,⁷⁷ 1911-ben pedig már Imre sem volt az élők sorában. A Magyarország gazdaságait számba vevő 1895. évi országos összeírásból azonban megállapíthatjuk, hogy ténylegesen is tulajdonosa volt az említett somogyvári és barcsi birtokoknak, melyek ekkor 7187, illetve 2967 kataszteri hold kiterjedésűek voltak.⁷⁸ 1911-ben ugyanezen birtokok 5300 és 3346 hold területen feküdtek, kataszteri tiszta jövedelmük pedig 29 289 és 28 026 korona volt.⁷⁹ Ez utóbbiak összege olyan nagy mértékben felülmúlja a cenzushoz szükséges szintet, hogy az időközben bekövetkezett kataszteri kiigazítás (valamint az egyik birtok területének kismértékű emelkedése) ellenére is egészen bizonyosak lehetünk abban, hogy Somogyvár és Barcs együttes földadója elérte a 6000 koronát (3000 forintot) 1885-ben. Széchenyi Imre tehát birtokai alapján legkésőbb az apja halála után igazoltathatta volna magát örökös jogon – de nem tette. Minden bizonnyal azért, mert más jogcímen már a tagok között szerepelt: aközé az ötven főrend közé tartozott, akiket a törvény adta lehetőséggel élve⁸⁰ a kiesők közül élethossziglan beválasztottak az újjászervezett főrendiházba.⁸¹ Ez lehetővé tette számára az országgyűlési politizálást, ugyanakkor nem korlátozta a birtokaival való szabad rendelkezésben.

Végezetül meg kell emlékeznünk azokról is, akik életkoruk tekintetében eleget tehettek volna a törvényi kritériumnak,⁸² de megfelelő nagyságú földbirtok hiányában nem gondolhattak az örökös jogú főrendiházi tagságra. Ezek többsége azon Széchenyiek utódai közül került ki, akik már az első generációban sem rendelkeztek a cenzushoz elegendő földbirtokkal és 1885-ben kiestek a főrendiházból. Így ide sorolhatjuk Jenő, Tivadar és Ödön valamennyi nagykorú férfi leszármazottját, összesen 8 személyt. Emellett a második generációban szintén előfordult, hogy a testvérek egyike földbirtokot örökölt, a másik viszont nagyrészt vagy kizárólag készpénzt. Gyula fiai közül Andor Pál kapta – mint láttuk – a teljes apai birtokállományt, aki testvérét, ifjabb Gyulát (1878–1956) készpénz-

⁷⁵ Széchenyi 1933. 116.

⁷⁶ Gazdacímtár 1893. Előszó

⁷⁷ Széchenyi 1933. 116.

⁷⁸ Gazdacímtár 1897. 100–101., 106–107.

⁷⁹ Gazdacímtár 1911. 597., 607.

⁸⁰ 1885.VII.tc. 25. §

⁸¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára K 4 – Főrendiház – Általános iratok 84. köt. 56.

⁸² Az 1885.VII.tc. 2. § b) szerint a 24. életévüket betöltött nagykorú férfiak voltak jogosultak a főrendiházi meghívóra, vagyis jelen esetben az 1894 közepe előtt megszületett személyek jöhetnek számításba.

zel fizette ki.⁸³ Ferenc négy fia pedig a következőképpen osztozott meg: Antal (1867–1924) és Frigyes (1875–1937) örökölték a birtokokat (ők apjuk halála után egy évvel igazolták is vagyoni képesítésüket⁸⁴), míg Rudolf (1862–1928) és Ernő (1864–1935) csak készpénzt kapott örökség gyanánt.⁸⁵ De még innen is volt visszaút a főrendiházba. Utóbbi ugyanis részint a felesége, Sennyey Mária (1867–1945) révén, részint a Wolkenstein Oszvald (1843–1937) gróffal megkötött életjáradéki szerződésnek köszönhetően egy tekintélyesebb birtokhoz jutott Zemplén és Szabolcs vármegyékben.⁸⁶ Az ezekre kivetett föld és házosztály adó 3.101 forint volt 1885-ben,⁸⁷ amely alapján 1918 januárjában a főrendiház az örökös jogú tagjai közé sorozta Széchényi-Wolkenstein Ernőt.⁸⁸ Az említetteken kívül a második generációból még további kettő, valamint a harmadik nemzedékből szintén két nagykorú Széchényinek nem volt számottevő földbirtoka, s maradt távol ezáltal a főrendiházról.

Összegzés

Míg 1885-ben az akkor élő 18 nagykorú Széchényiből csak 8 személy (44,4%) rendelkezett a vagyoni képesítéssel, addig 1918 novemberében, a főrendiház működésének berekesztésekor már 31 nagykorú férfit számlált a nemzetség, s ebből 19 fő (61,3%) a census alapján tagja volt a főrendiháznak. Bő három évtized alatt tehát a Széchényiek – a fentebb részletezett folyamatok következtében – több mint megduplázták a főrendiházi jelenlétüket, s relatíve is számottevően megnőtt az örökös jogú tagságnak megfelelni képesek aránya. Nem gondoljuk, hogy a Széchényi nemzetség bármilyen szempontból is tipikus főnemesi nemzetség lenne, de tanulmányunk alapján talán meg tudunk fogalmazni néhány általánosításra is alkalmas észrevételt:

1. A reform által láthatóvá tett vagyoni választóvonal a pillanatnyi állapotot tükrözi. Nem következik belőle automatikusan az, hogy aki 1885-ben nem tudott megfelelni az örökös jogú tagság feltételeinek, az a későbbiekben sem volt rá képes. A kiesettek közül volt visszaút a főrendiházba – a vagyoni képesítést pedig el is lehetett veszíteni.
2. Korábbi feltételezésünk szerint a főrendiházi tagság elnyeréséhez szükséges földbirtok megszerzésében az egyenes ági felmenőktől való öröklésnek volt döntő szerepe.⁸⁹ Emellett azonban, most már úgy tűnik, nem elhanyagolható tényezőt képviselhetett a feleségek vagyona sem, vagyis a szegényes apai örökséget kiválóan ellensúlyozhatta vagy pótolhatta a házasság révén megszerzett földbirtok. Erre szintén figyelemmel kell tehát lenni. Ennek köszönhetően akár egy korábban vagyontalanként („ki-

⁸³ Széchényi 1933. 123.

⁸⁴ FN 1906. III. köt. 165.

⁸⁵ Széchényi 1933. 123–124.

⁸⁶ Széchényi 1933. 125–126.

⁸⁷ FI 1910. XXIV. köt. 225.

⁸⁸ FN 1910. V. köt. 96.

⁸⁹ Ballabás 2013. 281–283.

hullottként”) elkönyvelt főnemes is bekerülhetett az örökös jogú főrendek közé.

3. A reform után helyüket megtartó vagy azt később megszerző személyek messze nem azonos vagyoni potenciált képviseltek. Egyesek éppen csak elérték a censusnak megfelelő szintet, míg mások földbirtokvagyonuk többszörösen meghaladta azt. Ebből következően a főrendiházban jelen lévő főnemesi nemzetségek vagyoni ereje nem állt egyenes arányban az örökös jogon meghívott tagjaik számával.
4. Az örökös jogú főrendek száma nem egyenlő a törvény által előírt vagyoni kvalifikációnak megfelelni képes – és a tagságra elvileg jogosult – összes főnemessel. Volt, aki egyáltalán nem (vagy csak jelentős késlekedés után) igazoltatta magát, s olyannal is találkoztunk, aki örökös tagként nem rendelkezett a szükséges földbirtokkal.

Összességében véve úgy érezzük, hogy a magyar főnemesség földbirtokviszonyai és az azokat alakító tényezők jóval bonyolultabbak voltak annál, mintsem hogy leírhatóak lennének pusztán a főrendiházból 1885-ben kiesettek és megmaradtak arányával. Innen azonban több mint 25 esztendeje, Vörös Károly 1987-ben megjelent tanulmánya óta nem igazán sikerült továbblépni. E kérdés komplex és kellően árnyalt körülményei tehát még várat magára.

Petercsák Tivadar

EGRI FERTÁLYMESTERI TRAKTÁK A 19–20. SZÁZADBAN

Egerben – több magyarországi településhez hasonlóan – jellemző volt, hogy a város kisebb részekre, tizedekre, fertályokra tagolódott. Az intézmény a 18. század elején már létezett, és a városrészek élére választott *tizedesek, fertálymesterek, negyedmesterek* közvetítették a városnegyedek és a hatóságok között, de felügyeltek a rendre, az erkölcsös életre is. Az egeri fertálymesterség azért különleges, mert a tényleges közigazgatási feladatok megszűnése után hagyományörző tevékenységként és a társasági élet részeként fennmaradt a 20. század közepéig. A szocializmus évtizedeiben szünetelt, majd 1996-ban újjáélesztett fertálymesterség az „egriség” szerves része, a lokális öntudat erősítésének fontos eszköze.¹

Kezdetben négy negyede volt Egernek, majd a városfalon kívüli hóstyák, külvárosok létrejöttével a 18. század elején hatra (Város I-IV, Hatvani, Maklári negyed), az 1710-es évek és 1823 között 12-re (Város I-IV, Hatvani I-IV, Rác vagy Felnémeti, Cifrasánc, Maklári I-II. negyed) nőtt a számuk. 1938-ban két új negyed (Szent István-város, Szent Lajos-város) keletkezett, így az intézmény 1949-es megszűnéséig 14 városrész élére választottak egy évre fertálymestert, negyedmestert a köztisztviseltek álló férfiak közül. A 18-19. században még a városi tisztviselők irányításával végezték munkájukat: tájékoztatták körzetük lakóit a hatóság rendeleteiről, részt vettek az adók beszédésében, felügyeltek a városrészük tisztaságára, a lakosok erkölcsös életére. A 20. században már a

¹ A témáról az utóbbi években több tanulmányt készítettem: *Petercsák Tivadar*: Fertálymesteri emlékek a Dobó István Vármúzeumban. Az Egeri Vár Híradója 36. Eger, 2004. 3.9.; *Petercsák Tivadar*: Fertálymesterek választása Egerben. Tisicum XVIII. Szolnok, 2009. 527-534.; *Petercsák Tivadar*: Az egeri fertálymesterek feladatainak változása a 18-20. században. In: Történelemszék a katedrán. Tanulmányok Nagy József 80. születésnapjára (Szerk: Gebei Sándor-Makai János-Bartók Béla). Eger, 2009. 161-176.; *Petercsák Tivadar*: Az egeri fertálymesteri bot és köpeny. In: Történet – muzeológia. Tanulmányok a múzeumi tudományok köréből a 60 éves Veres László tiszteletére. (Szerk: Gyulai Éva-Viga Gyula). Miskolc, 2010. 251-263.; *Petercsák Tivadar*: Fertálymesteri tablók a Dobó István Vármúzeumban. Agria (Az egeri Dobó István Vármúzeum Évkönyve) XLVI. Eger, 2010. 219-269.; *Petercsák Tivadar*: Hagyományörző fertálymesterek Egerben. In: Eruditio, virtus et constantia. Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére (Szerk: Imre Mihály-Oláh Szabolcs-Fazakas Gergely Tamás-Száraz Orsolya). Debrecen, 2011. II. 607-615.; *Petercsák Tivadar*: Egeri fertálymesteri hagyományok. Honismeret XL. 2012/3. 30-34.; *Petercsák Tivadar*: Kulturális örökségünk: az egeri fertálymesterség. Agria. VII. évf. 2. sz. 2013. nyár. 149-155.

város által előírt feladatok nélkül, tisztos társadalmi tevékenységként negyedeik szószólói voltak, segítették a szegényeket, gondot viseltek a helyi kulturális értékekre. A fertálymesterség presztízse ekkor érte el a csúcspontját, hiszen magas rangú főpapok, országgyűlési képviselők, megyei és városi vezető tisztviselők is megtiszteltetésnek vették, ha fertálymesterek lehettek. A 18-19. században nem volt egységes fertálymesteri testület, hanem az egyes negyedek szerint 12 elkülönülő csoport létezett, amelyhez a még élő összes fertálymester tartozott. Ilyen keretek között választották meg évente az új negyedmestereket, tartották meg az összejöveteleket és vezették a fertálymesteri naplókat. Az összes fertálymester évente csak egy alkalommal, Szent Apollónia napján (február 9.) jött össze, amikor a jellegzetes *szávráncú köpenyben* és a *szalagos fertálymesteri bottal* részt vettek a bazilikában tartott szentmisén, és a városházán letették az esküt. Az egységes fertálymesteri közösség Egri Negyedmesteri Testület néven 1931-ben alakult meg, és fogta össze az egyes negyedek képviselőit, működött megválasztott tiszttal és a fertálymesterek tízparancsolatában megfogalmazott elvek, célkitűzések szerint.² (1. kép)

Fertálymesterek csoportképe 1941-ben. MNL HML V-72/b. 10. d.

A továbbiakban az egri fertálymesterek megválasztásához és beiktatásához kapcsolódó, illetve a működésük évében általuk a negyed többi *kiérdemült* fertálymestere részére adott lakomákról, vendéglátásokról, egriesen „*trakták*”-ról

² Az egri fertálymesterség történetéhez L: *Breznay Imre: A fertálymesterségről. Adalék Eger város történetéhez. Eger, 1907.*; *Breznay Imre: Az egri fertálymesterségről. Adalék Eger város történetéhez. Eger, 1939.* és a szerző 1. jegyzetben felsorolt tanulmányai

szeretnék szólni, amelyek segítették az egyes városrészek lakóinak közösséggé formálódását. Ezekről az 1870-es évektől rendszeresen hírt adott a helyi újság, olvashatunk róluk az 1935-ben fertálymesterré választott Breznay Imre munkáiban, és adatokat találunk a Dobó István Vármúzeumban megőrzött fertálymesteri naplókban is.

A negyedek évenkénti feladata volt az új fertálymester megválasztása. Ez a 19-20. században két szakaszban történt: először a kiérdemült fertálymesterek számba vették a tisztségre érdemes személyeket, s ehhez a hivatalban lévő negyedmester házában vagy pincéjében jöttek össze a jelölő gyűlésre, a *suttogóra* vagy *kandikálóra*. Itt baráti és bizalmas beszélgetés során vitatták meg, hogy ki lenne alkalmas a tisztségre. A legfontosabb feltétel a közéleti tisztaság, vallásosság és feddhetetlen erkölcs volt. A pincében 20-30 gazda is összejött, természetesen asszonyok nélkül, akik „forralt kolbászt és forralt sonkát” küldtek a férjeiknek. Néha három napba is beletelt, amíg dolguk végeztével hazakerültek a férfiak. Ha nem tudtak megegyezésre jutni, a jelölt személyét illetően, többször is megisméltődött a suttogó, amíg végre a barátságos poharazgatás mellett egyéges vélemény alakult ki.³

A suttogón szóba került jelöltek közül a január végén, február elején megtartott összejövetelen választották meg a következő évi fertálymestert. Ez rendszerint a hivatalban lévő negyedmester házában történt, ahol a város által kiküldött biztos, egy tisztviselő jelenlétében zajlott az esemény. A választás szerves része volt, hogy az új fertálymester megvendégelje a választás hírével hozzá érkező két-három tagú küldöttséget, majd a választás helyszínére érkezve meleg szavakkal megköszönje a bizalmat.⁴

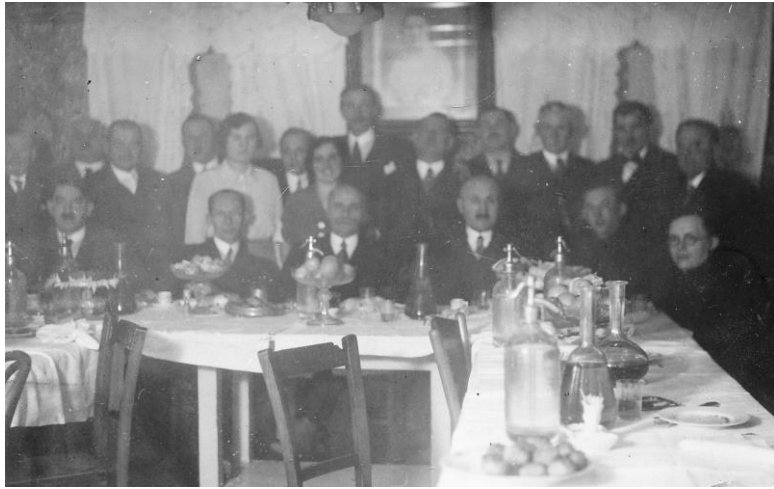
Az előző fertálymester kötelessége volt, hogy a választásra a házában jelenteket *letéti lakomán*, vacsorán lássa vendégül. Erre eredendően a negyed *barátom urai*, kiérdemült fertálymesterei voltak hivatalosak. A Város III. negyedében az 1877. február 24-én tartott fertálymesteri értekezleten született az egyhangú döntés, miszerint „a jövőben a szokásos fertálymesteri lakomákra valamennyi fertálymestereknek feleségei is megjelenhessenek... és azokban részt vehessenek.” Azt is kiemelték, hogy „mostantól özvegyeségre jutandó fertálymesterek nejei is életük fogytáig azon joggal felruháztatnak, hogy ily lakomákra szintén megjelenhessenek, mely célból ők épen úgy mint a fertálymesterek, a lakomát adó fertálymester által rendszeren meghívandók.”⁵ Ez a jelenlegi első ismert adat a *barátné asszonyok* városbeli negyedben rendezett vendéglátásokon való részvételéről, ami módosítja Breznay Imre megállapítását, aki csak a hóstyák vonatkozásában említi a feleségek meghívását a vacsorákra.⁶ A Város II. negyedében 1935-ben rendezett letéti lakomáról készült fényképen is láthatók a fertálymester felségek. (2. kép)

³ Breznay 1939. 34.; Bakó Ferenc: Az egri borospincék. Eger, 1998. 80-81.

⁴ Breznay 1939. 35.; Petercsák 2009. 529.

⁵ Város III. negyed fertálymesteri jegyzőkönyve 28-29. Egri Fertálymesteri Testület Archívuma

⁶ Breznay 1939. 5.

Letéti vacsora Kánya Gyula fertálmesternél 1935. január 15-én. DIV TD 81.39.1

Mivel általában 20-25 tagja volt a negyedek fertálmester testületeinek, ezeken a traktákon az 1930-as évek végén a 14 negyedben 250-300 egri polgár találkozott farsangkor. A vacsorát imával kezdték, és szokásban volt a társphár is, amikor minden jelenlévő elénekelte a nótáját, amire vidám koccintás következett. Pohárköszöntőt mondott a választási biztos, amelyben az új fertálmestert köszöntötte, de a volt fertálmesterre és családjára is emelte poharát. A „lelépő fertálmester letéti lakomája régente valóban traktamentum volt végeszakadatlan étel-fogásokkal” – írta Breznay Imre 1939-ben –, amelyről az új fertálmestert nem ritkán az egész vendégsereg és a cigánybanda kísérte hajnaltájt a lakásáig.⁷ A Maklár I. negyed jegyzőkönyvében olvasható, hogy itt 1947. január 11-én tartotta meg „Generál Lajos Ó negyed mester barátunk a letéti traktamentumát,” ahol „majdnem mindnyájan ott voltunk... Barátné Asszonyainkkal egyetemben. Minden tekintetben a legfölségesebb kielégítésben részesültünk és éjfél utáni órákban távoztunk csak el.”⁸ A negyedek új fertálmestereitől is elvárták a vendéglátást, amelyre a február 9-i ünnepélyes beiktatás után került sor. Ekkor hívta reggelire, *feltéti lakomára* kiérdemesült társait. Ez a *früstök* nem ritkán ebédrel és vacsorával folytatódott.⁹

Mind a letéti, mind a feltéti trakta olyan társadalmi eseménynek számított, amelyről a helyi újságok is rendre beszámoltak. 1875-ben a negyedek többségében január 31-én, vasárnap tartották a fertálmester választásokat. „A választásokat régi jó szokás szerint, a múlt évi negyedmester vendégszerető házánál barátságos lakoma követte”- olvasható az Eger újságban. A Város III. negyedében Burik István látta vendégül a fertálmestereket, de azon részt vett az egri

⁷ Breznay 1939. 5., 36.

⁸ Dobó István Vármúzeum Történeti Dokumentáció (DIV TD) 2009.1.1

⁹ Breznay 1939. 39.

érsék édesapja, id. Samassa János és Tavasy Antal polgármester is.¹⁰ Ugyanebben a városnegyedben 1884. január 27-én a volt fertálymesternél, Kormos Gyulánál tartották a búcsúzó ünnepélyt. Az új fertálymester, Greskovics Bertalan ünnepélyes beiktatása a „régí szokás szerint... az elbúcsúzó fertálymesternek lakásán tartatott meg, hová fentnevezett zeneszó és fáklyásos kíséret által elvezettetett. Mintegy 50-60 vendég gyült össze a volt fertálymester házánál, kik közül 37-en a főasztalnál elhelyezkedvén és a jó magyaros vacsora cigányzene kíséretében vidáman lefolyván, kezdődött a felköszöntések hosszú sora.” Az újság így tudósítja olvasóit a fontos társadalmi eseményről, amelyen részt vett a polgármester, de a megjelentek között volt jogakadémiai tanár és servita perjel is. A volt fertálymester elérékenyülve köszönte meg a vendégek megjelenését, és mivel nincs gyermeke, akit kiházasíthatna, „most olyba veszi, mintha lakodalmat tartana, és ezért a kedves menyegzői vendégeit szívből üdvözli és élteti... A vacsora után tánc is kerekedett, s magyar szokás szerint hajnalig eltartott a multság, a midőn az új fertálymestert ismét zene és fáklya-kisérettel lakására vezették” – írta egy „Jelenvolt.”¹¹

Ezeknek a költséges vacsoráknak a részleteiről nem szólnak a helyi újságok tudósításai és a fertálymesteri naplók, de az Egri Híradóban 1896-ban megjelent ironikus hangvételű és a lakomák túlzásaira utaló vers (Czinczér: A fertálymester románcza. Búdal) kiemelt sorai kritikus véleményt tükröznek. „Nagy a becsületem,/ Ezt mindenki tudja,/ Ezért választott meg/ A polgárok java./ Meg is hálálom hát,/ Csapok nagy áldomást,/ Mert a tisztesség nő/ Ettől szemlátomást/ Feri, Pista, Jankó/ Peti, Palkó, Miska,/ Aztán eljőjjetek/ Az eszem-izsomra,/ Mert olyan még nem volt,/ Én mondom ezt néktek,/ Ki a bankettekhez/ Nagyszerűen értek./ Ízletes lesz minden:/ Borju, bárány, malacz,/ Kappan, pulyka, csirke,/ Kacsá, lud és lazacz/, Hering, sonka, szarvas,/ Nyúl, őz, turós csusza/ Fánk, kalács és torta,/ Kinek mi gusztusa/...Fölvirrad a nagy nap,/ A *tétel* nagy napja,/ fertálymester urnak/ Ragyogó az arcza./ A kik megjelennek,/ Mind csak érte isznak,/ Se híre, se hamva/ Bunak vagy panasznak/...Biz’ költséges szörnyen/ A dicsőség utja,/ És nem fertálymester,/ A kinél nem *futja*:/ Mivelhogy a *tétel*/ És *pálcza-átadás*/ Olyan kárt tesz bennünk/, Mint a sáskajárás./ Hej, ha soká így tart/ Eger városában,/ fertálymestereket kerestek hiába./ Maklárról kell hozni,/ Vagy pedig Baktárol/, Vagy le kell mondanunk/ Az ősi szokásról.”¹² Breznay már 1903-ban éles hangú cikkben javasolta az egész fertálymesteri intézmény eltörlését, mert hiszen „az egész csak eszem-izsom, hiába való költsékezés. ... Megtörtént, hogy a suttogókon kiválasztott polgártárs nem volt hajlandó a szép tisztséget vállalni, mert nem tudta volna nagyobb megterhelés nélkül megrendezni a híres letéti traktát.” 1907-ben – miután kutatásai alapján megismerte a fertálymesterség valódi értékeit – viszont nem restellte bevallani, hogy korábban tévedett. „Olyan évszázados intézmény ellen támadtam, midőn csak az anyagi oldalát néztem, a mely erkölcsiékben nagyon is dús kamatot hajt... Ez a

¹⁰ Eger. 1875. január 28.

¹¹ Eger. 1884. február 7.

¹² Egri Híradó. 1896. 02. 08.

lakoma, ha túlságaiból engednének, követendő példa lehetne az országban, mert mint a lehető legteljesebb demokrata intézmény, ilyen alkalom egyesíti a legkülönbözőbb társadalmi osztályokat. Engem egy ilyen lakoma győzött meg az intézmény helyességéről, mikor egy derék iparosunk tisztos házában együtt láttam annak a negyednek kiváló polgárait. A főpap mellett ott ült a tisztviselő, az iparos, a földműves. És bármily nagy volt is közöttük a távolság, egyben valamenynyien azonosak voltak: a becsületben; egy vagyonuk közös volt: a polgáreény.”¹³

A fertálymesteri tisztség társadalmi megbecsültségét is tükrözi az Eger-ben olvasható egyik írás, amely szerint a városban koccintásra kínálkozó alkalmak közül a legkiváltságosabb, s egyszersmind a legérdekesebb a fertálymester választás. Ez nemcsak „mindenféle accidentiákkal járó zsiros hivatal, hanem olyan tisztesség egyszersmind, melyre bárki fia büszke lehet... Méltó és illendő tehát, hogy ez a választás ősidőktől fennálló jó szokás szerint magnum áldomás-sal van összekötve. És pedig duplával. Az egyiket a bucsuzó, a másikat a belépő fertálymester adja. Miután városnegyedeinkben a fertálymesterválasztások most folynak javában, nincs panasz polgáraink körében, hogy kedélyes mulatságoknak híjjával volnának.”¹⁴ A feltéti trakta időtartamára utal az 1896-os híradás, miszerint „az eskütételt minden fertálymesternél a szokásos reggeli fejezte be, mely néhol az esteli órákig is eltartott.”¹⁵ 1899-ben a Város I. negyedében Bayer Henrik volt fertálymesternél rendezték a gazdag lakomát, amelyen a fertálymesterviseltéken kívül a város több előkelő tagja is részt vett, és „vidáman emlékeztek meg a fertálymesterségről, amelynek szervezetébe – mint mondták – az öregek nagyon helyesen illesztették be a traktát.”¹⁶ 1907 és 1908 februárjában is hír volt, hogy a szokásos letéti és beiktató lakomákról a régi jó szokás szerint ekkor sem hiányzott a páratlan jókedv.¹⁷ 1912. január végén is jellemző, hogy a hivatalban lévő fertálymesterek egyre-másra adják a szokásos letéti traktát.¹⁸ Február 10-én olvashatták az egriek, hogy az elmúlt hetekben minden második, harmadik napra esett egy-egy hatalmas vacsora, hol ebben, hol abban a városrészben, nem beszélve az Apollónia napi „früstökről, amelynek megtartása különösen a hóstyákon törvény.”¹⁹

Az új fertálymesterek avatása utáni vendéglátását a *feltéti lakoma* kifejezés mellett gyakran nevezték *reggelinek*, *früstöknek*, 1926-ban pedig már „*magyaros villásreggeli*”-ről olvashatunk.²⁰ Breznay Imrét 1935-ben választották a Város II. negyedének fertálymesterévé, aki nyomtatott meghívóval invitálta társait a február 9-én reggel 7 órakor tartandó szentmise és az azt követő eskütétel után Szent Miklós utcai házába reggelire, mivel „mint az már Régente is Szokásban

¹³ Breznay 1907. 3-4., Vö: Eger. 1941. február 8.

¹⁴ Eger. 1885. február 3.

¹⁵ Egri Híradó. 1896. február 11.

¹⁶ Egri Híradó. 1899. január 31.

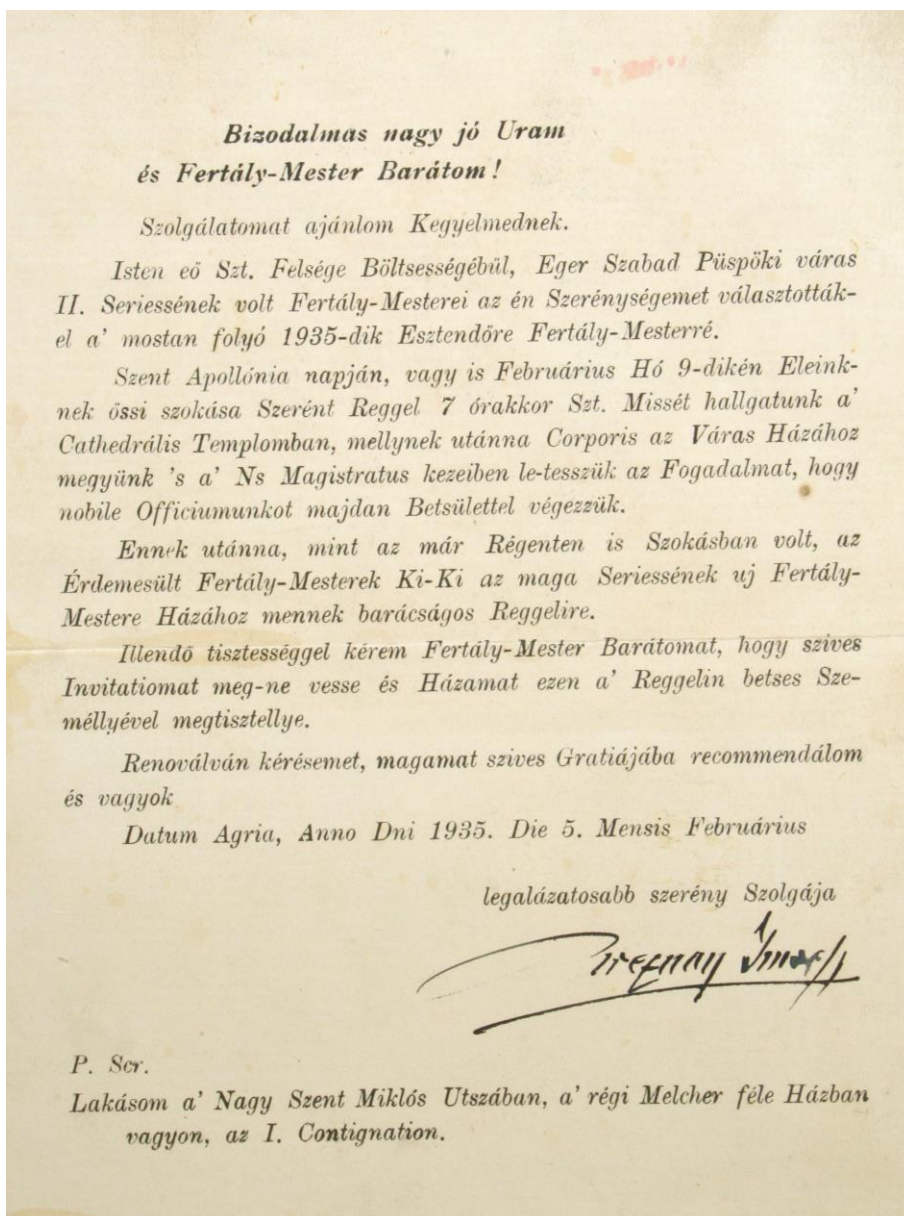
¹⁷ Egri Híradó. 1907. február 12., 1908. február 4.

¹⁸ Eger. 1912. január 31.

¹⁹ Eger. 1912. február 10.

²⁰ Egri Népujság. 1926. február 10.

volt, az Érdemesült Fertály-Mesterek Ki-Ki az maga Seriessének uj Fertálymestere házához mennek barátságos Regelire.” Breznayval együtt tizennyolcan voltak, amint a meghívón szereplő aláírásokból látható.²¹ (3. kép)

Breznay Imre fertálymester meghívója az eskütételt követő reggelire. DIV TD 81.39.1

²¹ DIV TD 81. 39. 1

1938-ban a Hatvan II. negyedben *reggelinek* nevezték a vendéglátást, 1939-től viszont már polgáriasabb kifejezéssel éltek, s a jegyzőkönyvekben az új fertálymester lakásán „az általa magyaros vendégszeretettel adott villásreggeli”-ről van szó. Azt is megtudjuk, hogy 1944. február 9-én „Lénárt Mátyás esküt tett új negyedmesternek Honfoglalás utcai lakásán... barátomné Asszonyunkkal együtt szívesen láttak bennünket villás reggelin.” Ezen Bóta Antal elnökkel az élen jelen voltak a negyed fertálymesterei „*csaknem kivétel nélkül.*” A jó hangulatra az 1949. február 9-i jegyzőkönyv utal, hiszen Luzsi József lakásán „bő terítékű asztal, testvéri szeretettel, a negyed folyó ügyeinek tárgyalása után vidám derű és jókedv jellemezte együttesünket.” Az elnökön és jegyzőn kívül jelen volt 13 negyedmester, valamint Tercs kántor mint vendég. Hiányzott 10 fertálymester. A jegyzőkönyv megörökítette, hogy „a hivatalos ügyek lezárása után a megjelent negyedmesterek vidám beszélgetés és nótaszó között fogyasztották az ízletes falatokat. Az elhangzott nóták és rigmusok közül kettőt tart jegyző az utókor számára feljegyzésre méltónak. Az egyiket Sebe József barátom uram énekelte és szövege az alábbi: Hallod-e te juhász fattyú,/Hol van az a legszebb toklyó,/Melyben meg volt hét font faggyú/Egy jó garbóra volt gyapjú./Hej gazdura a kis kését/Kutya itta fel a vérit/Tímár vette meg a bőrit/Juhász ízlelte az ízit.”²² A Maklár I. negyedben a kiérdemesült fertálymesterek 1949. február 9-én az eskütétel és közgyűlés után az új negyedmester házában „majdnem teljes számban megjelenő az évszázadok óta szokásos fertálymesteri reggeli előtt” a negyedet érdeklő eseményekről és anyagi dolgokról hallgattak beszámolót.²³ A Cifrásáncban *szeretet reggelinek* nevezték 1937-ben az eskütétel után tartott vendéglátást.²⁴

Egy-két negyedben az is szokás volt, hogy nemcsak reggelit ad az új fertálymester hivatalba lépése alkalmából, hanem külön vacsorát is.²⁵ A Város II. kerületének negyedmesteri naplójából az derül ki, hogy itt 1881-től a fertálymester választáson kívül – amelyet jegyzőkönyvben rögzítettek – néhány nap múlva újra összejöttek az új negyedmester házában az esti órákban a választási „*jegyzőkönyv hitelesítésére.*” Valójában ekkor adott vacsorát az új fertálymester társainak, amire az ilyen kifejezésekből következtethetünk: „Braun Károly úr házánál eltöltött barátságos estély alkalmával” (1881), „kedélyes és barátságos estély” (1887). 1890-ben a február 2-án megtartott választást követően 17-én Zachar Ferenc „fertálymester úr házánál, barátságos estélyen megjelenő az új fertálymester urat barátságosan üdvözölték s a tagok közé a szokásos felköszöntések kapcsán beavatták.” Arra vonatkozóan, hogy ezek az összejövetelek a negyedet érintő pénzügyeken és aktualitásokon túl valójában vacsorát jelentettek, a negyed 1903. évi és 1904. február 28-i ülés jegyzőkönyvében írt sorok utalnak: „megválasztott negyedmester úr az előírt egyházi szertartáson megjelent és a városházán a hivatalos esküt letette, ebből kifolyólag ... a szokásos lakomán a

²² DIV TD 81.28.1

²³ DIV TD 2009.1.1

²⁴ DIV TD 2009.2.1

²⁵ *Breznay* 1939. 5.

tagtársak közé beigtattatott.” 1905-től már nincs nyoma a fertálymesteri vacsoráknak, de a választást követően nem is tartottak külön értekezletet.²⁶

A Cifrasánc 1930-as évekbeli jegyzőkönyvei a fertálymesteri trakták sokaságáról tudósítanak. 1941-ben „*nagyon szegény negyed*”-nek nevezik kerületüket, ennek ellenére az évek során több alkalommal tartottak fertálymesteri vendéglátást. Ezekről kapunk pontos felsorolást az 1937-es év fertálymesterének, Tóth Józsefnek 1938. január 14-i beszámolójából. Eszerint a február 9-én történt ünnepélyes eskütétel után átvette a negyedmesteri pénztárt és a fertálymesteri tárgyakat, majd a kiérdemülteknek szeretet reggelit adott. Húsvét második napján a Cifrasánc negyedmesterei a Szent Donát temetőben megtartott búcsún vettek részt, és a délutáni körmenetet követően a hivatalban lévő fertálymester uzsonnán látta vendégül a testület jelen volt tagjait és az ünnepi litániát végző Tresó József káplánt. Július második vasárnapján a rossz idő miatt elmaradt a Szent Donát szoborhoz szokásos körmenet, így a főszékesegyházban tartott szentmise után a negyedmesterek Tóth József fertálymesternél a „szokásos szeretet reggelin vettek részt.” Karácsony harmadik napján a Cifrasánc negyedmesterei és családtagjaik közös szentáldozáshoz járultak, este pedig a hivatalban lévő adott „hagyományos negyedmesteri vacsorát” elődeinek és a következő évre jelölt személynek, amelyen azonban a leendő új fertálymester betegsége miatt nem jelenhetett meg. A beszámolóból azt is megtudjuk, hogy Tóth József 1938. január 25-én tartja letéti vacsoráját, amely egyben a leendő fertálymester megválasztását kimondó gyűlés is lesz.²⁷ 1936 és 1940 között az volt a gyakorlat, hogy a hivatalban lévő fertálymester két reggelin, egy uzsonnán és két vacsorán látta vendégül a negyedbelieket.

A fenti példák jelzik, hogy a fertálymesteri trakták komoly kiadást jelentettek a tisztséget vállalók számára, és már a 20. század elején megjelenő kritikus vélemények előtt is felvetődött, hogy a nagy lakomákat a fertálymester megváltassa. 1888-ban Vavrik Endre takarékpénztári igazgató, kiérdemült fertálymester „a tisztjétől való megválása alkalmából a negyed némi szokásos céljainak fődözésére 5 frotot, a traktamentum megváltása fejében pedig az egri szegények javára 50 frotot bocsátott a város közigi. tanácsának rendelkezésére.” Az Eger újság melegen üdvözölte a bátor kezdeményezőt a követésre méltó eljárásért.²⁸ Egy ideig azonban erre nem került sor, csak a gazdasági világválság éveiben vetődött fel ismét a trakták mérséklése, szabályozása. Az 1931-ben megalakult Negyedmesteri Testület vezetősége elé került 1932 januárjában Radil Károly volt fertálymester javaslata, hogy a nehéz időkben, „amikor annyi ember tengeti jóformán kenyér nélkül az életét”, a testület tagjai a minden évben szokásos negyedmesteri vacsora helyett adjanak bizonyos összegű pénzbeli megváltást, és abban az évben ne rendezzenek vacsorát. Azok a gazdálkodó fertálymesterek, akik a nehéz viszonyok között maguk sem rendelkeznek készpénzzel, természetben váltanák meg a vacsorát. Ilyenformán 800-1000 pengő vagy ilyen értékű

²⁶ DIV TD 81.39.1

²⁷ DIV TD 2009.2.1

²⁸ Eger.1888. február 9.

élelmiszer gyűlne össze, s ezt a tekintélyes értéket a városi inségakció rendelkezésére bocsátanák.²⁹ A Negyedmesteri Testület központi választmányának ülésén a negyedek véleményének összegzésével levették napirendről a kérdést, hiszen a városrészek felében már le is zajlottak a letéti vacsorák. „Az évszázados hagyományok által szentesített szokás elmaradásától éppen az egri társadalmi élet egyik legsajátságosabb megnyilvánulását, a negyedmesterség intézménye csorbíthatatlanságát féltették a legtöbben. A negyedi bizottságok egymásután tartották meg értekezleteiket, amelyeken arra utasították a központi választmányba beküldött tagjaikat, hogy a fertálmesterség régi hagyományait sértetlenül őrizték s védjék meg.” Az indítvány ellen felszólalók kifejtették, hogy „a negyedmestereket a vacsora megrendezésében nem önző érdekek vezetik, hanem ez az egyedüli alkalom arra, hogy a barátság jegyében egy évben egyszer találkozzanak... A negyedmesterek már megtették a kötelességüket az inségakciókkal szemben, amennyiben megfizették szükségadójukat, megfizették adományukat.”³⁰ Ha nem is szűnt meg a vendéglátás, a 30-as években a korábbinál sokkal szerényebb keretek között folyt le – írja Breznay Imre.³¹ A Cifrasánc negyedben 1935-ben „Rendtartási szabály”-ban korlátozták a traktákat. E szerint „azon házat, hol a testület tagjait reggeli, ebéd vagy vacsorával ellátják a tradicionális idő elteltével el kell hagyni minden egyes tagnak, kivéve Szentjános estét, mely éjfélig tarthat és a nagy traktát, mely a házigazda szeretetétől függ. Kik ez ellen vétének egy pengő pénzbüntetésben fognak részesülni. Az ujj negyedmester és neje éjjel 12 órakor az erre kirendelt negyedmesterek által égő lámpával hazakisérendő. Ha a testület bármelyik tagja mértéktelen evés, durva modor, testtartás, káromkodás, nyegle magatartás, erőszakos engedetlenség, a szonok megzavarása vagy becsületsértés okozása, és más kolégájának figyelmeztetésre való durva visszaszólása, vagy bárkivel való kötekedése stb. estek első ízben 2 Pengő pénzbüntetés és egy évre a testületből való kizárása, második ízben 4 Pengő és kettő évi kizárása, harmadik ízben pedig egyszer és mindenkorra a testületből kizáratik.”³²

A szegénynek tartott Cifrasánc fertálmesterei közül többnek nehézséget okozhatott az évi öt vendéglátás, ezért az 1940. február 9-i eskütétel után Gulyás János által adott szeretet reggelin Vágner József és Tóth József egykori fertálmesterek indítványára a testület az alábbi határozatot hozta: „Hogy kisebb jövedelemmel bíró, de arra érdemes egyének is tagjai lehessenek a negyedmesteri testületnek, negyedünkben eddig szokásos volt, s a Szent Donát temetőben húsvét második napján tartandó búcsú alkalmával eddig adott uzsonnát, valamint július hó második vasárnapján tartandó Szt. Donát búcsú alkalmával szokásos volt reggelit megszüntetik, mivel ez a negyedmesterekre igen jelentős költséget jelentett. A rendkívüli időkre való tekintettel továbbá úgy a hivatalos szeretet reggelit, mint a negyedmesteri bemutató és letéti vacsorákat is a legegyszerűbbre

²⁹ Eger. 1932. január 12.

³⁰ Eger. 1932. január 19.

³¹ *Breznay* 1939. 5.

³² DIV TD 2009. 2.1. 1935. február 9.

korlátozzák azért, mert a negyedmesteri testületnek az eskü szellemében való fenntartása és nem a kiszámíthatatlan időt és költséget emésztő trakták és dári-dók tartása” a feladata.³³

A második világháború előestéjén és a háborús években az Egri Negyedmesteri Testület fontosnak tartotta a takarékoságot, s ennek érdekében szabályozta a vendéglátásokat. Először a testület 1941. február 9-én megtartott jubileumi díszközgyűlésén ismertették, hogy az elnökség a letéti traktáknak és a fertálmesteri reggeliknek a leegyszerűsítését indítványozta a választmányban. „Kimondotta a választmány azt, hogy a letéti vacsoráknak csak egyféle húsételből s egy tésztából szabad állniok, s éjféle 12 óránál tovább nem tarthatnak; a reggeliken is csak egy fajta szerény ételneműt szabad felszolgálni, s déli 12 óránál nem tarthatnak tovább.” Hangsúlyozták, hogy ezzel az egyszerűsítéssel befelé az eddigi versengést kívánják megszüntetni, „a túlzásba vitt esze-iszom vádját akarják lemosni a fertálmesterség nevérol, s a szerényebb életsorsban levő, de becsületes és tisztásra alkalmas polgárok megnyerését a fertálmesteri tisztásra célozzák elérni;” kifelé pedig a közvélemény számára a jó példaadásban rejülő nagy nevelőerőt kívánják hangsúlyozni.³⁴ A Központi Választmány 1941. november 16-án az élelmiszerek beszerzésében mutatkozó nehézségekre és a korlátozó rendelkezésekre való tekintettel további szigorításokat léptetett életbe, amikor olyan határozatot hozott, hogy a következő évben nem tartanak letéti vacsorákat, és a reggeliket is szabályozták, „mert a rendkívüli időkben épen a negyedmestereknek elsősorban kötelessége, hogy a takarékoság terén a legjobb példával járjon elől.” A Cifrasánc negyedben „*vacsora megváltás*” címén a negyedmester 50 pengőt fizetett a fertály pénztárába. A letéti vacsora helyett karácsony harmadik napján (Szent János nap) este vacsora után a kiérdemült fertálmesterek megjelentek a *lemülő negyedmester* lakásán, hogy az 1942. évre jelölt új negyedmestert hivatalosan is megválasszák (Bóta József igazgató tanítót). Ezen összejövetelen csak bort szolgáltak fel.³⁵ Kemenes József, a Város I. kerületének negyedmestere 1942. január 20-án írt levélben hívta meg a negyed fertálmestereit a hivatal átadására, amely a korlátozások miatt az új negyedmester megválasztása alkalmával a suttogón történik, ami a lakásán lesz 1942. január 24-én délután 6 órakor. A suttogón is „csak áldomás pohárnak van helye. Az elmaradó vacsora megváltásául 50 pengő fizetendő be a negyed pénztárába.”³⁶ Az eskütétel utáni reggeliket a háborús években is megszervezték az új fertálmesterek, amelyekről a helyi újság diszkréten az alábbi kifejezésekkel tudósított: „az egyes negyedek tisztet viselt mesterei az új mester baráti házánál tettek látogatást” (1942), „gyűlés után az új negyedmesterek vendégül látják otthonukban negyedük kiérdemült negyedmestereit” (1943, 1944).³⁷ A helyi lap

³³ DIV TD 2009.2.1

³⁴ Beszámoló az 1941. február 9-én tartott fertálmesteri eskütételi ünnepélyről és az Egri Negyedmesteri testület díszközgyűléséről. Eger, 1941. 24.

³⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára (MNL HML) V-72/b. 10. d.; DIV TD 2009.2.1

³⁶ MNL HML V-72/b. 10.d.

³⁷ Eger. 1942. február 9., 1943. február 6., 1944. február 5.

1940. február 7-i számában olvasható, hogy mivel a fertálymesteri eskütétel pénteki napra esik, ezért a Negyedmesteri Testület elnökségének kérésére „Eger város plébánosa a hagyományos fertálymesteri reggelik résztvevőinek a pénteki böjt alól felmentést adott.”³⁸ Ez pedig azt jelenti, hogy az új fertálymester vendéglátásán húsételt is felszolgáltak.

A negyedekben rendezett trakták, vendéglátások a hivatalban lévő és a kiérdemült fertálymesterek, valamint feleségeik kötetlen együttlétére, barátkozásra nyújtottak lehetőséget. A rendelkezésre álló dokumentumokban és a helyi sajtó híradásaiban 1907 előtt nem találunk adatot arra vonatkozóan, hogy az egri fertálymesterek farsangi időszakban vagy máskor bált, mulatságot szerveztek volna, pedig a különböző iparos körök, egyesületek minden évben rendeztek ilyeneket. A fertálymesterek első ilyen rendezvényére, mulatságára az 1907-ben szervezett Egri Dalünnep és a Dobó szobor leleplezése alkalmából került sor. Az augusztus 4-re, vasárnapra a Korona vendéglő összes helyiségébe szervezett negyedmesteri zártkörű mulatság célja, hogy a befolyt jövedelemből egy versenydíjat ajánljanak fel a dalünnepre. A szervezést július végén az Egri Híradóban közzétett felhívással kezdték, amelyben hangsúlyozták, hogy „negyedmesteri mulatság még nem volt Egerben, ép ezért jelenjünk meg minél nagyobb számban.” A mulatság kezdetét délután öt órára tűzték ki, „míg vége hétfő délelőtt lesz.” A belépődíj személyenként 1 korona, amely a pénztárnál váltható meg, és ugyanitt vásárolhatták meg a résztvevők 50 fillérért Breznay Imre füzetét a negyedmesteri intézmény történetéről és az eddig volt összes élő negyedmesterek névsorával.³⁹ A mulatságon minden negyednek külön asztalt állítanak fel, ahol a tagok gyülekezhetnek. A tánchoz a zenét két cigánybanda fogja biztosítani. Az est a Polgári Dalkör műsorával kezdődik 8 órakor, amely négy dalból áll: 1. Erkel: Himnusz, Szentgáli: Fehér galamb, 3. Fehér az én rózsám háza, 4. Hoppe: Népdalegyveleg. Közlik a rendezvényen közreműködők névsorát is. Díszelnökök: Dr.Párvy Sándor szepesi püspök, Szederkényi Nándor főispán, Hellebronth Géza országgyűlési képviselő, dr. Bömh János kanonok, Csekó Gábor kanonok, Katinszky Gyula kanonok, volt negyedmesterek. A mulatság elnöke: Gáspárdy Gyula. Pénztárosok: Balkay Béla, Tóth Ágoston. Gazda: ifj. Hám Lajos. Jegyző: Csepreghy Gyula. Ellenőrök: (a jelenlegi fertálymesterek) Város I. negyed: Csepreghy Gyula, Város II. negyed: Kardos József, Város III. negyed: Nagy István, Város IV. negyed: Morandi Béla, Hatvani I. negyed: Szalady Imre, Hatvani II. negyed: ifj.Balázs Ignác, Hatvani III. negyed: Kovács András, Hatvani IV. negyed: Rázi Kovács János, Maklár I.negyed: Kelemen Kálmán, Maklár II. negyed: Kocsis János, Felnémeti negyed: Vályi Mihály, Cifrasánc negyed: Erős János. Rendezők az összes negyedmesterek.

³⁸ Eger. 1940. február 7. A pénteki böjt alóli felmentés korábban is előfordult: 1923-ban az érsek főpásztor mentette fel a „negyedmesteri lakomán résztvevőket.” Egri Népujság 1923. február 10.

³⁹ Egri Híradó. 1907. július 30. Breznay Imre: A fertálymesterségről. Adalék Eger város történetéhez c. könyvről van szó.

A táncmultság igen jól sikerült, ahogy az újság későbbi számában olvashatjuk.⁴⁰ Olyan sokan voltak, hogy szüknek bizonyult a Korona nyári helyisége. „Az eredeti multságon a fertálmesterek ... hozzátartozóikkal legnagyobb részt mind megjelentek s fényes tanujelét adták annak, hogy mily szépen megvannak együtt a különböző osztályok, ha nem az ellentéteket élesítik, hanem keresik azt, mi őket összehozza. A tánra két banda szolgáltatva a zenét, ha az egyik elhagyta a ropogós csárdást, folytatta a másik, nem engedve pihenőt sem a táncolóknak” – számol be a hangulatról a tudósító. Nemcsak a fiatalok táncoltak, de az „öszbe csavarodott negyedmesterek is tánra perdültek.” A multság nemcsak erkölcsi, de anyagi sikert is hozott, ami biztosíték arra, hogy a jövőben is érdemes ilyeneket szervezni. A konkrét összegről nem tudunk, de bizonyára jelentős bevételt hozhatott a rendezvény, hiszen a dalünnep alkalmából elkészítették a díjat, ami „egy egri különlegességet, fertálmestert ábrázol százcú köpönyegben, pörge magyar kalappal és felszalagozott fertálmesteri bottal. A szobor 25 cm magas és tömör ezüsből van” – olvasható az alkalmi lapban.⁴¹ A díjat az egriek Zander Károly kirakatában tekinthették meg. Ezt a különleges szobrot a Budapesti Asztalos Ifjak Dalköre nyerte el.⁴²

Az 1907-ben megtartott rendezvény sikerén felbuzdulva 1908. augusztus 23-án is megszervezték a multságot a Koronában, amely bevételét a Dobó-szobor fenntartási alap javára, illetve jótékony célra és kulturális intézmények javára tervezték fordítani.⁴³

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy az egri fertálmesterség szerves részét képezték a tisztségre jelölt személy megválasztásához, eskütételéhez, a tisztségtől való megváláshoz, illetve néhány kerületben a negyed egyházi ünnepeihez kapcsolódó vendéglátások. A rendelkezésre álló források alapján a 19. század utolsó harmadától követhetők nyomon a trakták, de a többször használt „régí jó szokás szerint”, „évszázadok óta szokásos”, „évszázados hagyományok által szentesített szokás” kifejezések alapján a korábbi hagyományokat folytató vendéglátásoknak tekinthetjük ezeket. A kötetlen, társas együttlét fontos alkalom volt a különböző társadalmi rétegekből érkező fertálmesterek számára, és hozzájárultak az egyes negyedek identitásának erősítéséhez. Ezért is ragaszkodtak a sokszor komoly kiadással járó vendéglátáshoz. A 19. század végén és 20. század első felében a több fogásból álló vacsorák és a húsételt is tartalmazó „villásreggeli” alapján bíráló vélemények is megfogalmazódtak a tisztséggel szemben. Különösen a gazdasági világválság és a háborús évek alatt hoztak az egyes negyedek, illetve a fertálmesteri testület vezetősége olyan korlátozó intézkedéseket, és kezdeményezték a traktákat kiváltó pénzadományok bevezetését, amelyek jól illeszkedtek a fertálmesterek elesetteket segítő szociális tevékenységéhez.

⁴⁰ Egri Híradó. 1907. augusztus 6.

⁴¹ Egri Dalünnep. A XII. Országos Dalverseny és a Dobó-szobor leleplezésének alkalmi lapja. Eger, 1907. augusztus 17.

⁴² Egri Dalünnep 1907. augusztus 19.

⁴³ Egri Híradó. 1908. július 25, augusztus 15.

Németh István

**A MAGYAR–NÉMET POLITIKAI
KAPCSOLATOK TÖRTÉNETÉBŐL: KUN
BÉLA AUSZTRIÁBAN ÉS NÉMETORSZÁGBAN
(1919–1921)**

Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása s Magyarország korlátozott nemzeti önrendelkezésének éveiben a még kialakulatlan magyar–német politikai kapcsolatok több síkon, s rendkívül mozgalmasan zajlottak. 1918–1919-ben német részről a Romániában állomásozó Mackensen-hadsereg hazatérése¹ és parancsnokának az antant nyomására történt magyar internálása okozott feszültséget a két ország kapcsolataiban.

A magyar külpolitikában 1920 októberére talajt veszített francia orientációt mindinkább a Németország felé fordulás váltotta fel. 1920–1921-ben a magyar kormány bajor és osztrák titkos csoportokkal folytatott tárgyalásokat egy „militarista–gazdasági diktatúra” megszervezéséről Ludendorff tábornokkal az élen.

1921. augusztusban Matthias Erzberger Centrum-párti képviselő és pénzügyminiszter gyilkosai (Schulz és Tilessen) a nemzetiszocialista müncheni rendőrkapitány hamis útlevelel Magyarországra érkeztek, de kiadatásukat a magyar kormány 1922 tavaszán csak a kölcsönösség elvén volt hajlandó teljesíteni, mégpedig Tisza István állítólagos gyilkosának, a Németországban bujkáló Csernyák Imre kiadása fejében.

1920 nyarán a két ország kapcsolatait Kun Béla kiadatasi ügye árnyékolta be, s a német diplomácia külügyminiszteri szinten foglalkozott az országon átutazó Kun Bélával, amelyet a Reichsrat is megtárgyalt. Az Ausztriában internált magyar kommunista vezető a szovjet–osztrák hadifogolycseré egyezmény keretében ugyanis csak Németországon keresztül tudott Szovjet-Oroszországba utazni, amelynek intézése a német ígéretek ellenére nehezen haladt, s kitoloncolására Németországból végül 1920. július–augusztusban került sor.

1921 tavaszán Kun Béla társaival a Komintern utasítására azonban illegálisan ismét Németországba utazott, hogy Szovjet-Oroszország külpolitikai szorongatását enyhítendő a közép-németországi felkeléssel, az ún. „márciusi akcióval” tereljék el a figyelmet a lengyelek sikeres szovjetellenes háborújáról (rigai béke,

¹ *Németh István*: A Mackensen-hadsereg hazatérése (1918–1919). In: „Emberek és eszmék...” Tanulmánykötet Vadász Sándor születésnapjára. Szerk. Gebei Sándor. Eger, 2001. 69–81.

1921. március 18.), s váltsák ki egy olyan német kormány hatalomra jutását, amelyet esetleg a Reichswehr is támogatna, s elejét vehetné egy esetleges, további francia–lengyel együttműködésnek Szovjet-Oroszország ellen. A Kommunista Internacionálé megbízására cselekvő magyar csoport „bakunyinista puccskísérletével” jó időre beírta nevét a magyar–német kapcsolatok negatív történetébe.

Kun Béla és társai kiadatásának ügye a magyar–osztrák–német kapcsolatokban (1919. augusztus – 1920. augusztus)

1919. augusztus 2-án, szombaton hajnalban a Tanácsköztársaság népbiztosait és családtagjaikat szállító két vonat átlépte az osztrák határt. Az ötvenmilliós birodalom romjain létrejött, s az antant szorításában élő, taktikusan azonnal „életképtelennek” minősített hat és fél milliós országban 1919. márciustól Karl Renner kancellárságával szociáldemokrata-keresztényszocialista nagykoalíció kormányzott, de nem volt teljesen ura a helyzetnek, mivel a katona- és munkás-tanácsok továbbra is működtek. Aktív volt az újonnan felállított néphadseregbe betagolt, s a kommunista pártra hallgató Vörös Gárda is. Az 1919 márciusában kikiáltott magyar, majd áprilisban létrejött bajor Tanácsköztársaság mintájára Ausztriában is lehetségesnek látszott egy ilyen fordulat.² Karl Renner 1919. május 3-i rendelete értelmében „ha a Tanácskormány tagjai átléplik a határt, azonnal fel kell szólítani őket, hogy saját biztonságuk érdekében, közbiztonsági szervek kíséretében menjenek a drosendorfi internálótáborba [...] Azokat a népbiztosokat, akik nem tartoznak a szigorúan vett kommunista irányzathoz [...], Drosendorf helyett szállodában lehet elhelyezni. Különösen ügyelni kell arra, hogy ha Kun, Szamuely és Vágó lépi át a határt, ezt a hármat a többiektől elkülönítsék, és harmadik helyen helyezték el.”³

Cuninghame ezredes, a bécsi angol katonai misszió vezetője támogatta a magyar népbiztosok ausztriai elhelyezését. Velük az osztrák kormány egyezményt kötött, amely a menekültek biztonságát is szolgálta. Az egyezmény a menekültek sorsát csupán általánosságban szabályozta; a részletek a végrehajtó szervektől függtek. Az egyezmény záradéka a menekülteket az osztrák politikába való be nem avatkozásra kötelezte.⁴

A menekülteket előbb a cseh határ közelében elterülő három kis községben – Karlstein, Drosendorf és Heidemühle in Kolmitzgraben – helyezték el, majd 1919. augusztus végén valamennyi internált a XIII. században épült, rideg

² Németh István: Az első osztrák köztársaság (1918–1938). Történeti áttekintés. In: Németh István – Fiziker Róbert (szerk.): Ausztria a 20. században. Az „életképtelen” államtól a „boldogok szigetéig”. L’Harmattan Kiadó, Bp. 2011. 129.

³ Kun Béláné: Kun Béla. Emlékezések. Magvető Könyvkiadó, Bp. 1969. 227.

⁴ Borsányi György: Kun Béla. Politikai életrajz. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1979. 199–200.

karlsteini várba került. Októberben a várban ötven–hatvan internált tartózkodott, közöttük: Kun Béla, Landler Jenő, Rudas László, Pór Ernő, Vágó Béla, Pogány József, Varga Jenő, Lengyel Gyula, Rákosi Mátyás és Rákos Ferenc.⁵ Kun Béla szüntelenül ostromolta beadványaival az osztrák hatóságokat, s a bécsi munkás-tanács vezetőségét. Ennek eredményeként rövidesen kiszabadult Varga Jenő, Lengyel Gyula, Rudas László, Rákos Ferenc, s Bécsbe költözhettek. Lukács György már jóval előbb osztrák tartózkodási engedélyt kapott, és szabadon élt Bécsben. Az élelmiszerek beszerzését Rákosi Mátyásra bízták, aki a várparancsnok engedélyével kijárt a faluba.

Az első időszakban úgy látszott, hogy a Tanácsköztársaság vezetői békés hangulatban élnek. Az udvarban együtt sétáltak, esténként pedig Kun Béla szobájában gyűltek össze, tanulmányozták az orosz Vörös Hadsereg helyzetét, amely ekkor meglehetősen kedvezőtlen volt, s mindannyiukat nyugtalanította.⁶ 1919 végén azonban már érezhető volt, hogy a karlsteini internáltak között különböző csoportok formálódtak. Varga Jenő családjával elkülönülten élt, egyedül Lengyel Gyulával jött össze. Kun Béla körül az ún. Visegrádi utcai kommunisták csoportosultak: Vágó Béla, Rudas László, Pór Ernő, Rákosi Mátyás és mások.⁷ Landler Jenő órák hosszat külön sétált Pogány Józseffel a várbörtön udvarán. Ő az 1910-es évektől jól ismert szociáldemokrata szakszervezeti és pártvezető, a munkásügyek rátermett jogásza volt. 1919 novemberében Karlsteinben lett az Ideiglenes Központi Bizottság tagja, s így hivatalosan is a kommunista párt egyik vezetője. 1928-ig, haláláig Ausztriában élt.⁸

Az osztrák rendőrség az internált népbiztosok politikai felügyeletére törekedett. „Politikai menekültként” vagy különböző „munkásokként” (szabó, suszter) rendőrségi besúgókat küldött a várba, akiket az internáltak azonban gyorsan lelepleztek és kihajítottak.⁹

Lenin és környezete számára már 1919 augusztusától világos volt, hogy Kun Bélát ki kell hozatni Szovjet-Oroszországba. A szovjet sajtóban több cikk foglalkozott sorsukkal, a döntő lépést azonban a szovjet diplomácia tette meg. A szovjet kormány 1919. augusztus végén értesítette az osztrák kormányt, hogy „az Oroszországban lévő osztrákok biztonsága Kun Béla és az Ausztriában internált más bolsevikok biztonságától függ.” November 23-án a szovjet-orosz külügyi népbiztosság megerősítette állásfoglalását, hozzátéve, hogy az osztrák állampolgárok túszként Oroszországban maradnak, nehogy az osztrákok Kunt és társait kiszolgáltassák a magyar hatóságoknak. Ettől kezdve a szovjet és osztrák kormány között diplomáciai csatornákon keresztül tapogatózó tárgyalások folytak.¹⁰

⁵ *Kun Béláné*, 237.

⁶ Uo. 237–238.

⁷ Uo. 238–239.

⁸ *Szabó Ágnes*: Landler Jenő. Második kiadás. Akadémiai kiadó, Bp. 1978. 177.

⁹ *Kun Béláné* 1969. 239–240.

¹⁰ *Borsányi György* 1979. 214.

A szovjet kormány feltevése indokolt volt. 1919. szeptember 6-án ugyanis a bécsi magyar követ átnyújtotta az osztrák kormánynak a magyar kormány jegyzékét Kun Béla és társai kiadatásáról. A jegyzék közönséges bűnözőként jellemezte őket, akiket 236 rendbeli gyilkosság, 19 rendbeli lopás, valamint pénzhamisítás büntetével vádolt. A budapesti igazságügy-minisztérium gyilkosságnak az ellenforradalmi felkelések elleni harcot, rablásnak és lopásnak a polgárság vagyonának kisajátítását, pénzhamisításnak pedig a Tanácsköztársaság saját bankjegyeinek kibocsátását minősítette. A nyomaték kedvéért két budapesti detektív is jelentkezett Schober bécsi rendőrfőnöknél, hogy Ausztriában nyomozzon a magyar kommunisták ügyében. Osztrák részről a kiadási kérelmet elutasították. Ennek során az osztrák külügyminisztérium a kiadási egyezmény hiányára hivatkozott, s arra, hogy politikai ügyben vádoltakat nem szokás kiadni, a közönséges bűncselekményekről felhozott vádak pedig teljesen általánosak. Mivel a magyar jegyzék nem tartalmazta: ki kit, mikor, hol, hogyan gyilkolt meg, a vádat komolytalannak tartották.

Szintén szeptember 6-án jelentette Schober rendőrfőnök feletteseinek, hogy a „magyar kormányhoz közel álló körök” azzal a tervvel foglalkoztak, hogy Kun Bélát és Pogány Józsefet Karlsteinből elrabolják és Magyarországra csempésszik. Az ügyben Prónay Pál¹¹ személyesen kereste fel a keresztényszocialista Schobert, és segítségét kérte az akcióhoz, aki nem ígért nyílt és határozott támogatást Prónaynak, mert pozíciójával összeegyeztethetetlen volt az akció támogatása.¹²

¹¹ Prónay Pál, tótrónai és blatniczai (1874 – 1946?): huszár alezredes, lajtai bán. Budapesten, a Ludovika Akadémián végzett, az első világháború alatt a Jászkun Huszárezredben szolgált és századosként szerelt le. A Tanácsköztársaság kikiáltása után, Szegeden 1919 júniusban leszerelt tiszttekből különítményt szervezett, amely együttműködött Horthy Miklós Nemzeti Hadseregével. A Tanácsköztársaság bukása után különítményesei – a Szamuely Tibor vezette Lenin-fiúk által elkövetett gyilkosságok „megbosszulásának” ürügyén – számos atrocitást követtek el. Prónay Pál döntő szerepet játszott a nyugat-magyarországi felkelés kirobbantásában. A magyar irreguláris alakulatok megakadályozták osztrák rendőr- és csendőralakulatok bevonulását a trianoni döntésben Ausztriának ítélt Sopronba és az elesatolandó határterületekre. Az 1921. október 4-ére összehívott nemzetgyűlésen kikiáltották a független Lajta-bánságot, amelynek vezetője „lajtai bán” címen Prónay lett. A felkelést támogatta Ostenburg-Moravek Gyula soproni csendőrpáncsnok és az általa irányított három század csendőr. A fegyveres ellenállás az antant hatalmakat a soproni népszavazás (1921. december 14.) kiírására kényszerítette. A második királypuccs idején Prónay megtagadta a legitimista (királyságot támogató) katonai egységek elleni fellépést. Ezért Bethlen István és Gömbös Gyula kizárta az Etelközi Szövetségből. Prónayt nyugdíjazták és félreállították. Azonban továbbra is részt vett a szélsőjobboldali megmozdulásokban, valamint a Rongyos Gárda 1938. évi újjászervezésében. Ostenburg-Moravek Gyulával közösen megalapította a Magyar Fasiszta Pártot. Budapest ostroma idején újabb különítmény szervezésébe fogott, amely súlya jelentéktelen maradt. A szovjet csapatok 1945. március 20-án elfogták és elhurcolták, majd a Szovjetunió Állambiztonsági Szerveinek Különleges Tanácsa 1946. június 10-én 20 év kényszermunkára ítélte. Halálának pontos időpontja nem ismeretes. Az Orosz Föderáció 1991. október 18-i „A politikai üldözések áldozatainak rehabilitálásáról” szóló törvény 3. § b. pontja értelmében 2001. június 27-én rehabilitálták.

¹² *Borsányi György* 1979. 209.

Kun Béláék „kiemelését” Klobusarics Zénó zágrábi rendőrfelügyelő szorgalmazta barátjánál, Beniczky Ödön¹³ magyar belügyminiszternél, s választásuk Prónay Pálra esett. A Bécs közeli, kolmitzgrabeni malomban tartózkodó magyarokra csak két csendőr ügyelt, amely kedvezőnek tűnt az emberrablás számára.

Prónay Pál a szombathelyi Sabaria szállodában rendezkedett be. Innét irányította a különböző megfigyeléseket, s ide érkeztek a jelentések Bécsből és a többi határállomásról. Több tisztet álnéven és hamis igazolványokkal Bécsbe küldött, hogy bekapcsolódjanak a bécsi kommunisták és emigránsok megfigyelésébe. A többnyire osztrák születésű tisztek Bécs különböző helyein, külvárosi szállodákban vagy rokonoknál laktak, s a különítmény pénztárából, illetve a „lefoglalt szovjet pénzekből” téli polgári ruhákat, bőrbekecseket vásároltak nekik.¹⁴ Közöttük volt Csuvara Mihály egykori vöröskatona, aki arra vállalkozott, hogy a kommunisták között kémkedik. Csuvarát Prónayval Görgey József százados, Horthy Miklós egyik szárnysegéde hozta össze Siófokon.¹⁵ A grazi Frontharcos Szövetség (*Frontkämpferbund*) Prónay rendelkezésére bocsájtotta a Probst és Walter nevű személyeket, akik akár rendőrnek öltözve akartak segíteni Prónay körülbelül 12 fős csapatának. Mire Bécsbe értek, azonban híre jött, hogy a magyar emigráns népbiztosokat a Bécstől északra fekvő Karlstein an der Thaya várába vitték, s őrizetükre 12 fős csendőrkülönítményt rendeltek ki.¹⁶

Prónay az emberrablási tervvel kapcsolatban arra a következtetésre jutott, hogy „a jelzett terv végrehajtásához szükséges elsősorban: sötétség, pénz, 12 elszánt férfi és három kifogástalan, e célnak megfelelő autójármű, amelyek mindegyikében legalább 6 ember elfér. Számításom szerint, ha sikerült éjjel 12 óráig az őrséget lövés és minden zaj nélkül ártalmatlanná tennünk, illetve lefegyverezni, akkor a népbiztosok közül hármat, esetleg négyet – a legsúlyosabb gazembereket (Kun Bélát, Hamburgert, Landlert, Pogányt) – elkábítva és az autókba begyömöszölve a legrövidebb úton Magyarországra visszük. Ellenben a többit ott helyben, a várudvarban található lámpavasakra és fákra felhúzza, nekik ezzel

¹³ Beniczky Ödön, benicei és micsinyei (1878 – 1931) legitimista politikus, miniszter, Horthy Miklós elszánt politikai ellenfele. 1896-tól az *Alkotmány* című lap politikai rovatvezetője. 1906–1917 között néppárti országgyűlési képviselő. 1917-ben Bars, majd Esztergom vármegye főispánja, a Károlyi-kormány idején kormánybiztos. 1919 elején lemondott, és Bécsben az ellenforradalmi Antibolsevista Comité tagja lett. A Friedrich-kormányban belügyi államtitkár, majd 1919. szeptember 11-étől belügyminiszter volt. Tárcáját 1920. március 15-éig a Huszár-kormányban is megtartotta. A kormánypartból 1920. december 23-án kilépett a legitimisták kis csoportja, Beniczky és Windischgraetz Lajos vezetésével. Mindkét királypuccsban a királyt támogatta. A második királypuccs után Beniczkyt letartóztatták, majd nem sokkal később szabadon engedték.

1925. május 31-én *Az Újság* című lapban közzétette a katonai ügyészség előtt elhangzott vallomást a Somogyi–Bacsó gyilkosságról, Horthy különítményeinek 1919–1920. évi rémtetteiről. Ezért ismét letartóztatták és a kormányzó megsértésért kétévi börtönre ítélték. Kiszabadulása után képviselőjelöltként megbukott. Visszavonult a politikai élettől, majd öngyilkos lett.

¹⁴ A határban a Halál kaszál... Fejezetek Prónay Pál feljegyzéseiből. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1963. 134–135.

¹⁵ Uo. 134. A Csuvara-ügyet lásd: Párttörténeti Közlemények, 1962. 3. szám. Közli: Szabó Ágnes.

¹⁶ A határban a Halál kaszál... i. m. 136–137.

a legméltóbb büntetést szántuk. [...] Ha útközben a határon való átjutás elé akadályok gördülnek, a népbiztosokat azonnal ki kell végezni, volt a parancsom.”¹⁷

Prónay leutazott Siófokra, hogy személyesen vegye rá Horthyt az akció támogatására. A fővezérség tisztjei tanácskozásuk eredményeként azonban közölték vele, hogy a pénzt, valamint a kocsikat gr. Takách-Tolnay vk. ezredes, a magyar katonai likvidáló bizottság elnöke bocsájtja majd rendelkezésére. Ő azonban sem elegendő pénzt, sem kocsikat nem tudott adni, de nem is mert, mert „félt a bécsi szociáldemokratáktól.”¹⁸

Míg Prónay emberei Karlstein környékét derítették fel, Klobusarics-csal „megindítottuk Ausztriában a józan keresztény polgárság, valamint a parasztság között egy antiszemita és antibolsevista propagandát.” Miután Schobernél nem sok eredménnyel jártak, a felső-ausztriai Linz melletti Raab községben felkeresték Peter Hoffer plébánost, a Parasztszövetség (*Bauerbund*), hogy rávegyék egy ABC (Antibolsevista Comité) szervezésére Ausztriában, amely indítványozná Kun Béláék elfogását és Magyarországnak való kiadatását. Sajnálataikra azonban a papot nem találták otthon, ezért Bécsben akarták utolérni. Visszaútban a közelben fekvő bencés monostor rendfőnökét látogatták meg, akit szintén antibolsevista propaganda megindítására bíztattak.¹⁹

Prónay egy ködös novemberi napon személyesen is körbejárta Karlstein várát. A népbiztosokkal együtt egyébként Karlsteinbe internálták Madarász Emilt, s az orosz Anna Axelrodot, aki a Bajor Tanácsköztársaság és a szovjet kormány közötti összeköttetés érdekében utazott áprilisban Münchenbe, majd annak levereése után nem jutott vissza Szovjet-Oroszországba. Nem volt internálva Göndör Ferenc, Böhm Vilmos, Linder Béla, Hatvany Lajos és Pór Ernő.²⁰

Októberben felbukkant Bécsben Paul Rüegg svájci kommunista is, Németország Kommunistá Pártjának tagja, akit a Kommunistá Internacionálé azzal bízott meg, hogy szabadítsa ki Kun Bélát és társait. A Komintern valószínűleg nem tartotta kizártnak Kun Béla törvényes, az osztrák szociáldemokraták segítségével történő kiszabadítását. Rüegg ezért először Friedrich Adlert, Benedikt Kautskyt és Robert Danneberget kereste fel, akik azonban mereven elzárkóztak Kun Béla szabadon bocsájtásától. Rüegg ezután hozzálátott a szöktetés előkészítéséhez, s felvette a kapcsolatot osztrák kommunistákkal, Tomannal és Fortsttal. Közben levelet írt Kunnak és Pórnak, amelyben fontos konspirációs titkokat közölt velük (s egyúttal a levelezést ellenőrző osztrák rendőrséggel): a szöktetés tervébe be van avatva Lukács György és Kurt Rosenfeld ügyvéd; szót ejtett a budapesti MÁV-igazgatóságön őrzött pártpénzekről is. A bécsi rendőrségen azonban – az osztrák füleknek is jól csengően – azt vallotta, hogy „magyar elvtársaink – Kun Béla és elvtársai – magatartását a II. Internacionálé nagymérvű rosszallással szemléli. Terhükre rója, hogy tárgyalásokba bocsátkoztak az antanthatalmakkal, ahelyett, hogy minden körülmények között védték volna a Tanácsköztársaságot.

¹⁷ Uo. 143, illetve *Kun Béláné* 1969. 242–243.

¹⁸ A határban a Halál kaszál... i. m. 144.

¹⁹ Uo. 138–140.

²⁰ Uo. 141.

Ezért a II. Internacionálé azt a határozatot hozta, hogy a magyar elvtársakat igazoló eljárásnak veti alá és e célból Moszkvába hozatja.”²¹

1919. december 19-én Prónay különítményeseinek csoportja megérkezett Karlsteinbe. Az osztrák belügyi szervek azonban felkészülten várták őket. Közülük hármat elfogtak, s a többieket visszavonulásra kényszerítették.²²

A karlsteiniek és a Bécsben szabadlábbon élő volt népbiztosok – Lukács György, Hevesi Gyula, Szántó Béla – között elég hamar létrejött a kapcsolat. Az osztrák kommunisták segítségével Karlsteinben letelepedett Klemens Béla naponta találkozott Rákosi Mátyással, aki a foglyok ételmezését intézte, s ezért kijárási engedélye volt. A levelek és az üzenetek Klemens közvetítésével jutottak Bécsbe, majd onnan további címekre.

A kapcsolatok stabilizálódása lehetővé tette a KMP első Központi Bizottságának megalakulását, amelynek tagjai ekkor három helyen tartózkodtak: Karlsteinben Kun, Landler és Pór, Bécsben Lukács és Hamburger, Magyarországon pedig Hirossik János. Feladatai közül legsürgősebbnek Korvin Ottó és a Lenin-fiúk megszöktetését tekintették, de akciójuk meghiúsult. Kun Béla tragikus következményekkel járó tévedése Csuvara Mihály ajánlása volt, akit Szovjet-Oroszországban ismert meg. Amikor az „igazi magyar munkás” benyomását keltő Csuvara Bécsben felajánlotta szolgálatát a Központi Bizottságnak, Kun bizalmat szavazott neki. Az áruló szörnyű károkat okozott a magyar kommunista mozgalomnak. A Központi Bizottság a szovjet kormányhoz fordult, és felhívták figyelmét a Szovjet-Oroszországban rekedt magyar katonatisztekre, akiket esetleg ki lehet cserélni a Magyarországon fogva tartott kommunistákra.²³

Közben a foglyok helyzete folyamatosan javult. A hideg miatt Kun Bélát 1920. február 7-én átszállították a Bécs melletti Stockerauba, ahol az ottani kórház üresen álló elmeosztályán helyezték el. A többieket Bécsbe, az 1907-ben megnyitott steinhofi Otto Wagner ideggondozó és pulmonológiai intézetbe vitték. Néhány nap múlva Kunt is ide szállították, ahol kiszabadulásáig maradt.²⁴

A különítményesek karlsteini kudarcuk után sem mondtak le a további akciókról. A Stockerauba került internáltak ellen Prónayék új tervet dolgoztak ki. Összeállítottak egy tisztí csoportot, amely – az őrzéssel megbízott néhány csendőr „likvidálása” után – a helyszínen kivégzi a népbiztosokat. A 11 fős csoport átjutott a stockeraui kórház kerítésén is, de mielőtt megkezdhetnék volna az őrség lefegyverzését, felfedezték őket, s a zűrzavarban a merénylők elmenekültek.²⁵

1920 áprilisában azonban az internáltak már valamennyien Steinhofban voltak, s a korábbiakhoz képest jó körülmények között éltek. Családtagjaik szabadon mozogtak Bécsben, s az internáltak nagy része is szabadon volt már. A steinhofi internáltak épületében – írja Kun Béláné – nagy volt az öröm; ismét

²¹ Borsányi György 1979. 201.

²² Uo. 209.

²³ Uo. 202.

²⁴ Uo. 203.

²⁵ Uo. 210.

együtt voltak, együtt tanácskozhattak. Hangulatuk már azért is bizakodóbb lett mint Karlsteinben, mert az oroszországi helyzet javult, a Vörös Hadsereg visszaszorította az intervenciósokat.²⁶ De a még internáltak türelmetlenek voltak soruk bizonytalansága miatt, ezért – szabadon bocsajtásukat követelve – éhségstrájkhoz folyamodtak.²⁷

1920. április 4-én, húsvét vasárnap délutánján a steinhofi kórház elkülönített részlegében együtt volt Kun Béla, Pór Ernő, Vágó Béla, Rákosi Mátyás és a látogatóba jött családtagok. A „bécsi elvtársaktól” érkezett édességet mohó étvággal fogyasztották el. Néhány óra múlva valamennyiüknél mérgezési tünetek léptek fel. A későbbi vizsgálat kiderítette, hogy az élelmiszerek atropint tartalmaztak. De az idejében érkezett orvosi segítség miatt senkinek nem történt komolyabb baja. Az osztrák rendőrség elfogta Gireth Lászlót, a Prónay-különítmény tagját, aki két társával együtt szervezte meg a mérgezést.²⁸ Prónay szerint egy Collini Giovanni nevű olaszt béreltek fel, akit az osztrák rendőrség lefogott, majd szabadon bocsajtott.²⁹

Ezzel lezárultak az elpusztításukra tett kísérletek. Közben jelentősen előre haladt a KMP újjászervezési folyamata is.³⁰ Kun Béla igyekezett mindent megtenni az emigránsok segélyezése érdekében. Levelet írt Moszkvába Rudnyánszkynek, s pénzt kért tőle. A bécsi szovjet kereskedelmi képviselő révén érkezett is valami pénz Moszkvából, amelynek vezetője, Bronszkij, felvette a kapcsolatot Kunnal. A Landler körül kialakuló csoport pedig a hazulról kimenekített pénzek egy része felett diszponált.³¹

A szovjet és osztrák kormány között 1919 novemberétől különböző diplomáciai csatornákon keresztül folyó tapogatózó tárgyalásokba a szovjet fél – ismerve Ausztria függését az antanttól – bevonta az angolokat is. Litvinov szovjet külügyi népbiztos kérését Curzon angol külügyminiszter ugyan visszautasította, de az ötlet megnyerte a bécsi angol követ tetszését. Jelentésében azt írta: „helyi szempontból nagyszerű dolog lenne megszabadulni ezektől az emberektől... Bár a magyar kormány valószínűleg tiltakozni fog, ők Oroszországban valószínűleg kevésbé ártalmasak lennének, mint bárhol másutt.”³² Március 2-án felkereste Renner kancellárt, s közölte vele Litvinov ajánlatát. Renner számára az ajánlat ugyan nem tartalmazott semmiféle új elemet, de az angol követ intervencióját mégis jelentősnek tartotta. Az olasz kormány nem járult hozzá, hogy Kun olasz kikötőn keresztül távozzék Szovjet-Oroszországba, a francia és az amerikai kormány pedig csak akkor járult volna hozzá a kicseréléshez, ha a szovjet hatóságok azonnal szabadon engedik az ott lévő francia és amerikai foglyokat.³³

²⁶ Kun Béláné 1969. 246.

²⁷ Borsányi György 1979. 210.

²⁸ Uo.

²⁹ Kun Béláné 1969. 250.

³⁰ A kezdődő frakcióharcokról lásd: Borsányi György 1979. 210–213, Szabó Ágnes: Landler Jenő. Második kiadás. Akadémiai Kiadó, Bp. 1978.

³¹ Borsányi György 1979. 211.

³² Uo. 214.

³³ Uo.

A szovjet diplomáciának nem sikerült megegyeznie az antanttal, az osztrák kormánnyal viszont 1920 májusára már készen állt a szovjet–osztrák hadifogolycserre egyezmény, amelynek értelmében a szovjet kormány hazaengedi az osztrák katonai és polgári személyeket, az osztrákok pedig az orosz hadifoglyokat, valamint a magyar népbiztosokat. Ezután már csak a kiutazás megszervezése maradt hátra. A látszólag jelentéktelen részletkérdés azonban nem kevés gondot okozott Renneréknek. Mivel az antant egyértelmű hozzájárulását nem sikerült megszerezni, Kun Bélát titokban kellett Szovjet-Oroszországba juttatni. Ez az akkori viszonyok között csak hajón volt lehetséges, valamelyik német kikötő igénybe vételével. Ehhez azonban német – sőt bajor – területen kellett átutazni, amelynek kormánya élesen tiltakozott az átutazás ellen. Renner ezért felvette a kapcsolatot a cseh kormánnyal is, s Masaryk hajlandó volt átengedni őket.

1920. július elején az osztrák kormány berlini követe révén kérvényezte Kun Béla és több magyar kommunista Németországon keresztüli utazását. Kérésüket azzal indokolták, hogy a szovjet kormány a Szovjet-Oroszországban lévő osztrák hadifoglyok hazaszállítását Kun Béla szabadon bocsátásától és Szovjet-Oroszországba való utazásától tette függővé. Németországban Konstantin Fehrenbach Centrum-párti kormányával azonban a vártnál nehezebben haladtak a tárgyalások. A németek – az antant retorzióitól tartva – még hallgatólagosan sem akartak hozzájárulni Kun Béla átutazásához az országon. Végül beleegyeztek abba, hogy nem fogják tüzetesen ellenőrizni, ha egy hazatérő orosz hadifoglyokból álló szerelvény áthalad Németországon, hogy Stettinben behajózzon.³⁴

Mivel az osztrák kormány már régen szeretett volna túl lenni a „Kun-ügyön”, 1920. július 17-én Ausztriából elindított egy sebtében összeszedett hadifogolytranszportot, amelyen 108 férfi és 8 nő (orosz hadifoglyok és hozzátartozóik) tartott Odenbergen keresztül Stettin felé. Közöttük volt orosz hadifogolyként Kun Béla és kísérője, a Szovjetunióból pártutasításra hozzá, Bécsbe küldött Judkevics Gábor Mózes, Varga Jenő és két orosz kommunista. De az akciót a lehető legszerencsétlenebb módon bonyolították, s gyorsan kitudódott. Július 16-án maga a bécsi tudósítói iroda (*Korrespondenzbüro*) jelentette be a hírt, hogy Kun Bélát hadifogoly oroszokkal együtt Németországba toloncolják, ezért az ötfős csoportot már a pályaudvaron meglepték a bécsi és más nagy lapok riporterei. Végül a Bajorország helyett Csehszlovákia nyugati részén áthaladó szerelvényt több helyen tüntető tömegek várták, akik többnyire még azt is tudták, melyik fülkében utaznak Kun Béla és társai.³⁵

Német területen aztán észrevétlenül utaztak Stettinig. A szállítmányt vezető osztrák Ossmann százados azonban a vonat Stettinbe érkezésekor közölte az ottani katonai parancsnoksággal, hogy a szállítmányban magas rangú politikai személyiségek találhatók. Itt, a teherpályaudvar egy félreeső vágányán várakoztak néhány napot egy Oroszországba induló hajóra, amely jobbára a volt orosz hadifoglyokat szállította haza. Kevéssel Swinemünde előtt hajójukat azonban a folyamrendőrség váratlanul megállította. Mind az ötüket letartóztatták és egy

³⁴ Uo. 215.

³⁵ *Kun Béláné*, 261.

külön kabinba zárták. A hadifoglyok azonban nem akarták megengedni, hogy levegyék őket a hajóról, s őrt álltak kabinjuk előtt. Másnap azonban három torpedóromboló jelent meg a hajó közelében, s oroszul közölték velük, hogy ha a Bécsből jött utasok, Kun Bélával együtt tíz percen belül nem hagyják el a hajót, ágyútüzet nyitnak a hajóra. Erre Kun Béla oroszul felszólította a Bécsből jött utasokat, hogy haladéktalanul szálljanak le, a többieket pedig arra kérte, hogy nyugodjanak ebbe bele.

A torpedóromboló néhány óra alatt visszavitte őket Stettinbe, de közben majdnem elpusztultak a széngázmérgezésben, mert ötüket levitték a romboló fűtőkamrájába.

„Stettinből ugyancsak különvonattal két napig vittek minket keresztül-kasul Németországon, hogy a nyomukba szegődött riporterektől és antantkémektől megszabaduljanak, míg végre megérkeztünk az Oppeln melletti Neisse városkába. Itt a kiürített fogolytáborban helyeztek el bennünket. Őreink ki akarták emelni a transzportból »a nem hadifoglyokat«. Rövid megbeszélés után Kun Béla és én önként jelentkezünk. – írta Judkevics - Varga Jenő és a két orosz elvtárs a hadifoglyok között maradt. Kettőnk jelentkezése után elmaradt a hadifoglyok beígért kihallgatása. Nyilván csak Kun Béla érdekelte őket. De Kun Bélát nem lehetett egyedül hagyni, ezért jelentkeztem én is. Nassauból vonaton Berlinbe vittek bennünket. Itt a rendőr-igazgatóság egy felügyelőjének magánlakásán helyeztek el bennünket – mint később megtudtuk – a szovjet követség költségén. Körülbelül két hétig éltünk itt együtt a rendőrfelügyelő lakásán. Közben a magyar kormány táviratilag követelte Németországtól a kiadatásunkat, azon a címen, hogy állítása szerint Magyarországon közönséges bűncselekmények elkövetése miatt büntetőeljárás indult ellenünk. Egy nap azonban azt olvastuk a berlini lapokban, hogy a külügyminiszter a Reichstagban az egyik képviselő interpellációjára kijelentette, mivel a magyar kormány a nemzeti jogszabályokban meghatározott nyolc nap alatt nem terjesztette be írásban kiadatásunk iránti kérelmét és azt támogató bizonyítékait, a német kormánynak nem volt módja bennünket tovább fogva tartani, ezért, mint kellemetlen idegeneket örökre kiutasítottak az ország területéről. Előbb Kun Bélát, azután néhány nappal később engem egy-egy hadifogoly-transzporttal kivittek Szovjet-Oroszországba.”³⁶

Egy másik forrás szerint német részről bel- és külpolitikai okokból nem engedélyezték Kun Béla átutazását. A német diplomácia 1920 nyarán külügyminiszteri szinten foglalkozott Kun Béla kiadatásával, sőt ügyét a Reichsrat is megtárgyalta. A német diplomáciai iratok tanúsága szerint a német hatóságok július 19-én feltartóztatták a szállítmányt és közölték az osztrák kormánnyal, hogy a területen kívülnek tekintett egész vonatot rendsértő összetétele miatt visszairányítják Ausztriába.³⁷ A vonatot ide-oda tologatták: a németek visszairányították Ausztriába, az osztrákok viszont nem engedték be a határon. Július 20–22-e

³⁶ Judkevics Gábor visszaemlékezését közli: *Kun Béláné*, 262–263.

³⁷ Schoen titkos követtanácsos feljegyzése (1920. augusztus 4.). Akten der Deutschen Auswärtigen Politik (ADAP), Serie A: 1918–1925. Bd. III. 1. Januar bis 30. September 1920. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1985. 475–476.

között több német–osztrák egyeztetés történt. Karl Renner kancellár tájékoztatta Rössler ausztriai német követet, hogy Kun Béla és társainak a szállítmányhoz történő kapcsolásáról annak figyelembe vételével született döntés, hogy a kérdéses szállítmány területenkívülséget élvez és senkinek sincs joga a hozzácsatolt személyekkel foglalkozni, ha papírjaik rendben vannak. Renner nem volt hajlandó visszavenni a szállítmányt, mert attól tartott, hogy Kun Béla visszavétele meghiúsítja az oroszországi osztrák hadifoglyok szabadon bocsájtását. Erre a németek ideiglenesen őrizetbe vették Kun Bélát és Gábort, az orosz hadifoglyokat pedig a legrövidebb úton hazaszállították.³⁸

1920. július 22-én a berlini magyar képviselő szóban bejelentette a Külügyi Hivatalban, hogy a magyar kormány kiadatási kérelmet nyújt be a szállítmányhoz kapcsolt magyar személyek ügyében. Szándékát július 24-én ismét megerősítette.³⁹

A Külügyi Hivatalban azonban július 28-án estig hiába várták a magyar kiadatási kérelmet. Mivel minden jogi alap nélkül tovább nem kívánták szabadságuktól megfosztani az őrizetbe vettek, elhatározták, hogy lehetővé teszik kiutazásukat az általuk választott országba. A német kormány döntéséről a pártonkívüli Simons birodalmi külügyminiszter július 29-én reggel szóban értesítette Forster báró berlini magyar képviselőt. Július 30-án Simons táviratban kérte a budapesti főkonzult, hogy értesítse a magyar kormányt: tovább sajnos nem várhattak. A főkonzul szigorúan bizalmas informálására hozzáfűzte: okuk van feltételezni, hogy az esetleges kiadatás a magyar kormány számára zavart okozna. Mintha szándékosan késne a futár...⁴⁰ Utalt arra, hogy a német fél a szállítmány feltartóztatásával lehetőséget teremtett Kun Béla kiadatásának kérelmezésére, amellyel bel- és külpolitikai vonatkozásban bonyodalmakat vállalt magára. Mivel a további kellemetlenségek elkerülése német érdek, ezért gyorsan döntöttek a kitoloncolás mellett. Kun Béla Németországon keresztül utazásának ismertté válása és szabadon bocsájtása között olyan hosszú idő telt el, hogy a kiadatási kérelem futárral megérkezhetett volna Budapestről Berlinbe. Tovább nem várhattak, s mivel a magyar kormány részéről ezután sem érkezett semmiféle értesítés, német részről az ügyet lezártak tekintették.⁴¹

Miután a német kormánynak végül is nem volt jogi alapja Kun Béla letartóztatására és fogva tartására, nem maradt más hátra, mint kitoloncolni Németországból. Mivel befogadó országgént csak Szovjet-Oroszország jöhetett szóba, így végül is azt tette, amit már tíz nappal korábban megtehetett volna: felrakni őt egy Szentpétervárra induló hajóra, amely július 30-án meg is történt.

Másnap Teleki Pál külügyminiszter csodálkozását fejezte ki Braun von Stummnak, hogy a német kormány nem várta ki a július 22-e óta folyó ügyben a

³⁸ Uo. Rössler jelentése a Külügyi Hivatalnak a Rennerrel július 20-án és 22-én folytatott megbeszéléseiről (1920. július 23.) 475–476.

³⁹ Uo. Schoen (július 22.) és Freytag (július 24.) feljegyzése. 476.

⁴⁰ Uo. Simon külügyminiszter távirata a budapesti német főkonzulátusnak (1920. július 30.). 462–463.

⁴¹ Uo. Schoen feljegyzése (1920. augusztus 4.). 476.

diplomáciai gyakorlatban szokásos 20 napos kiadatási határidőt. Erre német részről augusztus 4-én azt válaszolták, hogy a német hatóságok és Magyarország között nem létezik szerződéses kötelezettség az ideiglenesen őrizetbe vettek meghatározott időtartamú őrzéséről.⁴²

1920. augusztus 11-én a szovjet határőrség jelentette a Külügyi Népbiztoságnak, hogy „Kun Béla elvtárs szerencsésen megérkezett Petrográdra.”⁴³

Kun Béla Németországban – az 1921. évi „márciusi akció”

„A krími szovjethatalom megszervezése után Kun Béla 1921 márciusában Németországba ment, Münnich Ferencsel, Lipschitz Ernővel, Szilágyi Dezsővel, Pogány Józseffel, Pollacsek Lászlóval, Steinbrück Ottóval, Dornbusch Richárdal és más magyar kommunistákkal együtt vett részt a német proletariátus hősies felkelésében, amelynek egyik vezetője volt. A hatalomért harcba induló német proletariátusnak ez a küzdelme „márciusi akció” néven ismeretes a német munkásmozgalom történetében.”⁴⁴

Kun Béla 1921. márciusi németországi küldetése a konspirációs hálózat kifogástalan működéséről tanúskodott, s a küldetés a kommunista mozgalom tájékán működő rendőrügynökök egyikének sem jutott tudomására. Kun Béla neve csak később, a „márciusi akció” után bukkant fel, hogy azonnal legenda is szülessen belőle.⁴⁵

„1921 márciusában a két évvel korábban Moszkvában alapított Kommunista Internacionálé megpróbálta, hogy a közép-német iparterületről kiindulva egész Németországban forradalmat robbantson ki, de Severing porosz rendőrségének sikerült időben keresztülhúznia ezt a tervet. A Komintern politikája és Szovjet-Oroszország hivatalos politikája formailag nem esett egybe, de végső soron mégis azonos célt szolgált: Németország megszerzését. Míg az „internacionalisták” a világforradalmat készítették elő, a „reálpolitikusok” azon fáradoztak, hogy Németországgal összejátszva megszilárdítsák országuk pozícióját.⁴⁶ A Komintern és a német párt közötti összeköttetést a kölcsönös képviselő révén biztosították.

A két állam együttműködése pedig 1921 szeptemberétől főleg katonai területen bontakozott ki: a Vörös Hadsereg a fölényes német technikából igyekezett hasznot húzni, a Reichswehr pedig a légierő fejlesztésével és a harci gázok gyártásával, orosz segítséggel törekedett a versailles-i szerződés bilincseinek lerázására.⁴⁷

A munkásmozgalom szociáldemokrata és kommunista irányzata a III. Internacionálé felvételi feltételeinek vitájában ütközött össze, éspedig először az

⁴² Uo.

⁴³ *Borsányi György*, 216.

⁴⁴ Kun Béláné, 296.

⁴⁵ *Borsányi György*, 234.

⁴⁶ *Heinrich August Winkler*: Németország története a modern korban. I. kötet. Osiris Kiadó, Budapest, 2005. 379–380.

⁴⁷ Uo. 380.

olasz szocialista párt 1921. januári kongresszusán. A Serrati-csoport bizonyos fenntartásokkal hajlandó lett volna csatlakozni a kommunista párthoz. Az olasz kommunisták viszont úgy vélekedtek, hogy az új párt inkább legyen kicsi, de álljon következetesen lenini elveken. Álláspontjukat támogatta Rákosi Mátyás, a Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottságának (KI VB) tagja, és Seratti kizárását sürgette. A Németország Egyesült Kommunista Pártját (VKPD) vezető Paul Levi szerint viszont a Seratti befolyása alatt álló munkások a kommunista párton belül hamarabb eljutnak a forradalom igenléséhez, mintha kitzsítják őket. Levi álláspontját a KPD Központi Bizottságának többsége elfogadta, így a német párt egy fontos kérdésben szembekerült a KI VB álláspontjával. Bonyolította a helyzetet, hogy Rákosi Mátyás, Livornóból Moszkvába tartva a német párt Központi Bizottságának ülésén kijelentette, hogy a KI, ha kell, tízszer is szakítani fog egy-egy pártot, hogy igazi leninistává váljon. Rákosi beszéde éles visszatetszést szült a német kommunisták között, de a szavazáskor mégis Levi álláspontja ellen szavaztak. Ezután Levi, Clara Zetkin, Ernst Däumig és mások lemondtak KB-tagságukról.

Lemondásuk megdöbbenést keltett a Komintern vezetői, akik a helyzet tisztázására Németországba küldték Kun Bélát és a lengyel Abraham Guralskyt, aki jól ismerte a németországi viszonyokat. Kun magával vitte – nem hivatalos minőségben – Pogány Józsefet és Münnich Ferencet. Előtte egy megbeszélésen Lenin és Radek helyeselték az egységfront létrehozására irányuló lépéseket. Zinovjev, Buharin és Kun viszont úgy vélte, hogy Németországban eljött a nyílt forradalmi akciók ideje, és határozatlansággal vádolták a német kommunistákat. Kun gyorsan meglelte a súlyos bel- és külpolitikai németországi válság közepette azokat a mozzanatokot, amelyek erősítették előfeltevését. Az antanthatalmak drasztikus lépései igazolták a német kommunisták álláspontját, miszerint Németországnak egyetlen lehetséges külpolitikai alternatívája maradt: szövetség Szovjet-Oroszországgal, amelynek érdekei az adott pillanatban egybeestek a német nemzeti érdekekkel.

Az útkeresés egyik állomása volt az ún. „offenzíva-elmélet”, miszerint a pártnak akciókat kell kezdeményeznie még akkor is, ha eleve tudja, hogy az adott pillanatban az akció győzelmének nincsenek meg a feltételei. A tétlen várakozás – úgymond – lelohasztja a tömegek harci kedvét.⁴⁸ Az „offenzíva-elmélet” nem volt újdonság: korábban, a breszt-litovszki béke idején (1918. március 3.) felbukkant már Buharinnál és a „baloldali kommunistáknál”, sőt Zinovjevnek a Komintern II. kongresszusán (1920) tartott beszédében is.⁴⁹ Németországban Kun Béla volt az elmélet alkalmazásának kezdeményezője. Fellépése azonban támogatásra talált azoknál a német kommunistáknál – Brandler, Frölich, Thalheimer –, akik Levi leváltásával kerültek a párt élére, s úgy vélték, hogy jóvá kell tenniük Levi „opportunistá hibáit”. Az „offenzíva-elmélet” hívei 1921 márciusában arra számítottak, hogy az ország proletárforradalom küszöbén áll.

⁴⁸ Borsányi György, 236–237.

⁴⁹ Uo. 238.

A VKPD 1920 októberében 360 000 taggal rendelkezett, amelyben az „ultra-balosok” érvényesültek, akik a munkásosztályt a bolsevik példa nyomán forradalmi pályára igyekeztek kényszeríteni. A munkásság elkeseredésében bízva, s a köztársaság külső és belső gyengeségeire számítva – a Komintern biztatására – 1921 márciusában elhatározta, hogy fegyveres felkeléssel adja meg a forradalom jelét. A munkások a háborús összeomlás után jelentős fegyverkészletekkel rendelkeztek; a jobb- és baloldali pártok és szervezetek egyaránt tartottak fenn fegyveres osztagokat.

Az előkészületek nem maradtak titokban a porosz és a birodalmi kormány előtt. Carl Severing szociáldemokrata porosz belügyminiszter utasítására 1921. március 19-én felfegyverzett rendőri erők szállták meg Mansfeld és Merseburg ipari területeit – mindenekelőtt a Leuna műveket –, valamint a munkáslakótelepeket, akik azt a parancsot kapták, hogy fegyverezzék le a munkásságot.

A kommunisták a lépést egyértelmű indoknak tekintették akciójuk kirobbantására. Március 20-án általános sztrájkra szólítottak fel, amelyet Németország többi részén alig követtek. Maga a szász ipari területek munkássága is csak agitáció révén „ébredett.” Tervszerűtlen támadások, erőszakos cselekmények és fosztogatások kísérték az „akció” útját, amelyet többnyire a pártból kizárt Max Hölz⁵⁰ bandafőnök vezetésével követtek el. Ernst Thälmann vezetésével csak a hamburgi kikötőmunkások nyúltak fegyverhez.

⁵⁰ Max Hoelz (1889–1933): német kommunista. Mezőgazdasági munkás fiaként született, s az általános iskola befejezése után napszámos különböző földbirtokosoknál, hotel-alkalmazott Baden-Badenben. Londonban is dolgozott, majd visszatérése után Berlinben és Drezdában a mérési technikai szakmát tanulta ki. Az első világháborúban katona, s 1918-tól az USPD, majd 1919-től a KPD tagja. Munkásvezetőként Szászországban – a KPD akarata ellenére – fegyveres harci osztagokat állított fel; a róla elnevezett csoportok 1920–1921-ben Vogtlandban anarchista elképzelésektől áthatott felkeléseket kezdeményeztek. Emiatt a KPD fegyelmetlenség miatt kizárta a pártból. Ezután a baloldali kommunista KAPD-hez csatlakozott, amelynek az 1920-as évek közepéig tagja volt.

1921-ben életfogytiglani fegyházra ítélték, mert állítólag meggyilkolta Heß földbirtokost. A valódi tettes csak később került elő. Mivel a fegyházból írt leveleit az ismert zurnaliszta, Egon Erwin Kisch 1927-ben megjelentette, a weimari köztársaság számos értelmiségije felhívásukban az ítélet felülvizsgálatát kérték. 1928 nyarán amnesztiával szabadult, s 1929-ben Sztálin meghívására a Szovjetunióba emigrált.

1929-ben *Vom weißen Kreuz zur roten Fahne* (A fehér keresztől a vörös zászlóig) címmel megjelentette önéletrajzi írásait. Ernst Thälmannal és Heinz Neumannal együtt szónokként a Szovjetunióban széles nyilvánosság ismerte meg. Közvetítőként szerepelt a német munkások és a mindenkor szovjet üzemzetőség között, de növekvő mértékben kiábrándították a rossz szovjet munkakörülmények, s ezért a GPU megfigyelte.

1933 augusztusában Németországban megfosztották állampolgárságától. Mivel a moszkvai Metropol szállóban összeverekedett egy osztrák újságíróval, a GPU egy Nyizsnij Novgorod-i birtokra helyezte át, azzal az indoklással, hogy ott a nyomozás alatt elrejtőzhet. Röviddel később azonban, 1933. szeptember 15-én este állítólag az Oka folyóba fulladt.

Pjatyickij, a Komintern elnökségi tagja utasított néhány küldöttet és német kommunistát, hogy vegyenek részt Hoelz temetésén, akit a helyi szakszervezeti székházban ravataloztak fel. Eltorzított arca miatt a gyors temetés után néhány bolsevik titokban Gorkijba utazott, hogy felderítse a haláleset körülményeit. Találtak is halászsokat, akik az új Volha-híd pilléreinél két férfit láttak egy csónakban, amint egy idegen akcentussal beszélő harmadikat ütöttek. Csónakjukat

A közép-németországi felkelés három okból tört ki:

- vezető bolsevikok egy csoportja szovjet államérdekből német–szovjet szövetséget, s e célból rendszerváltást óhajtott Németországban; (az állásos, állítólagos antantellenes szövetkezést Németország szovjetizálására felhasználni!)
- ugyanezen csoport sürgősen szükségesnek tartotta, hogy örökre szakítson a VKPD-n belüli „opportunizmussal”, s azt „bolsevizálja”, olyan gyorsan, amint csak lehetséges – vagyis függővé tegye a Komintern utasításaitól;
- a német kommunisták élén olyan erők álltak, akik be akarták bizonyítani a bolsevikoknak forradalmi képességeiket.⁵¹

A kommunista puccs téziséét erősíti, hogy március elején Berlinbe érkezett a Komintern három megbízottja – a magyar Kun Béla és Pogány József (alias Peter Pepper) és a lengyel Samuel Guralsky (alias August Kleine) –, ahol megkísérelték rávenni a VKPD Központját az offenzíva-akcióra. A Komintern küldöttei akkor utaztak el Moszkvából, amikor még ott a „Levi-Központtal” számoltak. A „jobboldali” pártvezetéstől az „offenzíva-elmélet” mérvadó hívei – Buharin, Zinovjev és Radek, mindannyian a KIVB „szűk irodájának” tagjai – bizonyos fékező hatást vártak, de néhány gondosan megtervezett és kalkulált akció végén kitörne a tömegsztrájk, amely hozzájárulna Levi leváltásához. Berlinben azonban a Komintern „puccsista” küldöttei már egy „baloldali” Központot találtak, amely maga is forradalmi kezdeményezéseket sürgetett. Így egy teljesen új, Moszkva által már ellenőrizhetetlen szituáció alakult ki. Azt nem lehet egyértelműen tisztázni, hogy az oroszországi belpolitikai nehézségek szerepet játszottak-e az „offenzíva-elmélet” híveinek törekvéseiben. Az „előre menekülés” a kronstadti matrózlázadás miatti mély belső válságból mégis hordozott magában bizonyos belső valószínűséget.⁵²

A VKPD Központja és a Komintern képviselői közötti megbeszélések abba a tervbe torkolltak, hogy húsvét után – amely ekkor március 27–28-ára esett – felkelést robbantanak ki a közép-német iparvidéken. Egy ilyen akció ugyan még nem vezetne a proletariátus hatalomra jutásához, de megrázkódtatná a polgári rendszert és kormányváltást eredményezne, amely drasztikus külpolitikai irányváltással járna. A jelszó így szólna: „A Szovjet-Oroszországgal való szövetségért és a kormány bukásáért!” Március első felében e kettős cél állt a VKPD

kikötötték az egyik pillérhez, és a sebesültet a víz alá nyomták, majd egy idő múlva eltűntek az esti homályban. A tanuk nem voltak hajlandók sem megesküdni, sem leírni vallomásukat.

Hoelz holttestét a hivatalos álláspont szerint csak három nap múlva találták meg, kb. egy méterrel a vízszint alatt, a híd középső pillérének acélszerkezetében fennakadva. A víz erős sodrása miatt valószínűtlen, hogy oda egyedül juthatott, miután jó úszó volt. Felesége nem közelíthette meg a holttestet. Halálát a szokásokkal ellentétben csak egy kis újsághírben közölték. Nem vitték Moszkvába, nem ravatalozták fel a nyilvánosság számára, vagy temették el a Kreml falában. Az egyik hivatalos verzió szerint csónakja felborult a Volgán és az Okán tomboló viharban, s Hoelz belefulladt a folyóba.

⁵¹ *Winkler*: Németország története... 518.

⁵² Uo. 514.

propagandájának előterében, amelyből arra lehet következtetni: az „offenzíva teoretikusai” minden áron meg akarták buktatni Fehrenbach polgári kisebbségi kabinetjét, s a felkelés eredményeként elégedettek lettek volna egy jobboldali, esetleg a Reichswehr által támogatott kormánnyal, ha az „nemzeti-bolsevista” külpolitikát folytat, s kihúzza Szovjet-Oroszországot politikai és gazdasági elszigeteltségéből.

A VKPD Központjának 1921. március 17-i ülésén – ahol Brandler előterjesztette az offenzív stratégiát – robbant a hír, hogy Otto Hörsing, Szászország porosz provincia szociáldemokrata elnöke a rend helyreállítása érdekében rendőri egységek küldését jelentette be az ipari körzetbe. A bejelentés megváltoztatta a kommunista terveket, s már március 17-én döntöttek az azonnali „odacsapásról.”⁵³

E fontos ipari területen a polgári körök, de a régió SPD-elnöke, Otto Hörsing is kommunista hatalomátvételtől tartott. Ezért 1921. március 17-én bejelentette, hogy a közép-német iparvidékre küldi az újjászervezett porosz rendőrség egységeit. A lépésnek tényleges indokai voltak: a területen a Kapp-puccs óta nem volt nyugalom; vadsztrájkok és fosztogatások folytak, és még sok fegyver volt a radikális munkások kezében. De a rendőri akció elsősorban preventív lépés volt. A különböző jelek alapján főleg Carl Severing porosz belügyminiszter tartott itt egy nagyobb kommunista akciótól. A bevetés március 19-én kezdődött. A hír hallatán a VKPD Központja megváltoztatta a felkelés időpontját, s március 17-ére hozta előre. A rendőrségi bevetés ezzel nem váltotta ki a felkelést, hanem annak időpontját csak előbbre hozta.⁵⁴

A rendőrségi akciónak elsősorban preventív csapás jellege volt: A Kapp-Lüttwitz puccs (1920 március) óta a közép-német iparvidéken 1921 elejéig napirinden voltak a sztrájkok, fosztogatások és rablótámadások; a radikális munkásoknál még számos fegyver volt. Az állami hatóságok ugyan nem rendelkeztek pontos ismeretekkel a kommunista felkelés tervezéséről, de a vizsgálatok szerint a berlini győzelmi oszlopon március 13-án talált robbanóanyagok nyilvánvalóan Közép-Németországból származtak. Severing belügyminiszter meg volt győződve arról, hogy ott még nagyobb akciókat készítettek elő. Mindazonáltal a közép-német iparvidék március 19-én kezdődött rendőri megszállása nem a kommunista felkelés kiváltó oka volt, hanem csak ürügy annak előrehozására.⁵⁵

Március 18-án Kun Béla a *Rote Fahne*-ban a *Világos választ!* kezdetű felhívásban kiadta a jelszót: „A fegyver dönt. – És az ellenforradalom nem akarja kiadni a fegyvert a kezéből. [...] Minden munkás füttyül a törvényre, s fegyvert szerez, ahol csak talál.”⁵⁶ A bevezetőben azt is megállapította, hogy az Orgesch nem hagyja magát lefegyverezni, az ellenforradalom rohamcsapata füttyül a törvényekre. A munkásosztálynak választ kell adni a kihívásra. „Minden munkás füttyüljön a törvényekre és szerezzen magának fegyvert, ahol talál! Az ellenfor-

⁵³ Uo. 515.

⁵⁴ *Winkler*: Von der Revolution zur Stabilisierung, 516.

⁵⁵ *Winkler*: Németország története 516.

⁵⁶ Uo.

radalom fegyveres erői az egész proletariátus mellének vannak szegezve. Kahr megadta az első fütyjelet. Még nem a döntő harchoz – csak a felvonuláshoz. A jelre az egész munkásosztálynak felelnie kell. A válasz csak egy lehet: ha Kahr az egyik oldalon, úgy a proletariátus a másik oldalon: fütyüljön a törvényre! Minden ellenforradalmárnak van fegyvere. A munkások nem lehetnek rosszabb forradalmárok, mint amilyenek az ellenforradalmárok!”⁵⁷

A felkelés kezdettől fogva másként alakult, mint tervezték. Kun felhívása mérsékelt visszhangot váltott ki. A VKPD kerületi vezetőségének március 21-i, általános sztrájkra szóló felhívását csak a mansfeldi rézipari kerületben követték. A Mansfeld-Eisleben környéki teljes bányászterület csak a következő napon lépett sztrájkba, amelynek központja a Leuna vegyiművek voltak. Hugo Eberlein, a VKPD katonapolitikai főnöke Halleből robbantásos merényleteket készített elő. Ezekkel tervezték visszaszorítani a „reakciót”, s felébreszteni a munkások harci szellemét.

A cikket a szászországi kommunisták úgy értékelték, mint felhívást a fegyveres felkelésre. A szociáldemokraták pedig kiadták a jelszót: „szigeteljétek el a kommunistákat!” Az elszigetelés valóban a legnagyobb veszélyt jelentette számukra.

A *Rote Fahne* március 20-i számában – ismét Kun Béla tollából, szintén aláírás nélkül – vezércikk jelent meg, *Aki nincs velem – ellenem van!* címmel, amely súlyos szemrehányásokkal illette a szociáldemokrata és független munkásokat. Mi, kommunisták – szólta a kioktatás – idejében figyelmeztettünk benneteket, hogy csak akkor lesz munkátok és kenyerek, ha követték minket és megdöntitek a tőkések hatalmát. De ti nem hallgattatok ránk. Egyesek közületek még harcoltak is ellenünk. De még nem késő. Testvéri kezét nyújtunk nektek, beállhattok sorainkba, harcolhattok velünk. Ehhez azonban szakítanotok kell saját vezéreitekkel: „éppen olyan keményen kell ütnötök őket, mint a kapitalistákat, azokat, akik saját soraitokban a kapitalisták ügyét képviselik.”⁵⁸

A cikk nem volt alkalmas arra, hogy az ingadozókat a felkelők mellé állítsa, sőt éppen ellenkező hatást váltott ki. Nem létezett egységes haditerv, vagy határozott taktikai koncepció sem. Három nappal a fegyveres harcra hívó felszólítás után a *Rote Fahne* a kommunista párt katonai feladatairól már azt írta, hogy a fegyveres harcnak semmiféle esélye nincs az ellenforradalommal szemben, hiszen a burzsoázia fegyveres erői katonailag sokkal felszereltebbek és képzetebbek. A fegyveres harc csak súlyos vereséggel járhat a proletariátus számára; a munkásosztály fegyvere a szervezetség és a pártsajtó.⁵⁹

Március 24-én Friedrich Ebert birodalmi elnök (SPD) a weimari alkotmány 48. cikkelye értelmében kivételes állapotot hirdetett ki Szászországra és Nagy-Hamburg területére.

Ugyanezen a napon a VKPD általános sztrájkot hirdetett az egész birodalomban, amelyet azonban csak Lausitzban, a Ruhr-vidék egyes részein, Thüringiában

⁵⁷ Borsányi György: 240.

⁵⁸ Borsányi: 240.

⁵⁹ Uo.

és Hamburgban követtek. Többnyire csak régiók vettek benne részt, ahol önálló konfliktusforrások alakultak ki. Közép-Németországban ezt a rendőrségi megszállás elleni tiltakozás jelentette. Az akciót főleg itt tekintették a VKPD-tagok hasonlóan legitim védekező akciónak, mint a Kapp-puccs alatti általános sztrájkot. A birodalom többi részében hiányzott ez az indoklás és a VKPD hívei sem követték az általános sztrájkra való felszólítást. Hamburgban a dokkok elfoglalása meghiúsult a kivételes állapot miatt, illetve a személyzet ellenállásán is.

A közép-német ipari területen az elnöki rendelet ismertté válása után erősödtek a harcok, amelyek most már átterjedtek Hallera, Merseburgra és Bitterfeldre. A VKPD és a KAPD sztrájkolói azonban többnyire magukra maradtak, mert az USPD és a VSPD hívei teljesen távol maradtak az eseményektől. A független vagy szociáldemokrata munkások tényleges támogatást nem nyújtottak számukra.⁶⁰

Március 29-én eldőlt a felkelés katonai sorsa. A kormánycsapatok áttörtek és véresen leverték a felkelőket. A Leuna-műveket tüzéség bevetésével és rohammal foglalták el. 1921. április 1-jén Beesenstedtnél a felkelők Max Hoelz vezette utolsó csoportját is szétszórták. Hoelz ugyan elmenekült, de két héttel később Berlinben elfogták.

A VKPD Központja április 1-jén befejezettnek nyilvánította az általános sztrájkot. „A rendcsináló bestia diadalmaskodott... – jelentette be a VKPD Központja – a sztrájkmozgalmat és felkelést leverték. Proletárok százai fekszenek holtan a harctereken. Ezek maradnak megrendszabályozva az utcán. De a VKPD bebizonyította, komolyan veszi, hogy harcolni akar és harcolni tud... Az időt ki kell használni! Legyetek harcra készek! Álljatok fegyverben! Rövidesen ismét felhangzik: a rohamszíjat az áll alá! S akkor aztán neki az ellenségnek!”⁶¹

Az akció teljes kudarc volt. A sztrájkban birodalom szerte hozzávetőlegesen 200 000 munkás vett részt. A halottak számát 145-re becsülték, 34 700 embert elfogtak. A sebesültek száma ismeretlen.⁶² 6000 résztvevőt az államhatalom megdöntésének vádjával letartóztattak, s közülük 4000-et összesen 2000 év börtönbüntetésre ítélték. Nyolcan életfogytiglani büntetést kaptak, négyet pedig halálra ítélték.⁶³

Paul Levi: *Unser Weg. Wider den Putschismus* (Utunk. A puccsizmus ellen) című 1921. április 3-án megjelent brosúrájában nyilvánosságra hozta az akcióval kapcsolatos kritikáját. A márciusi felkelést az „eddigi történelem legnagyobb bakunyinista puccsának” nevezte. Számára kétségen kívül állt, hogy erre az utasítás Moszkvából érkezett, amelyet felelőtlen küldöncök, a „turkesztániak” (utalás a szovjet-orosz déli fronton működő Kun Béla 1920. őszi turkesztáni tevékenységére) Berlinbe közvetítettek.

⁶⁰ Winkler: Von der Revolution zur Stabilisierung, 517.

⁶¹ Winkler: Németország története, 517.

⁶² Uo.

⁶³ Hans-Ulrich Wehler: Deutsche Gesellschaftsgeschichte. Bd. 4: Vom Beginn des ersten Weltkrieges bis zur Gründung der beiden deutschen Staaten. München, 2003. 405.

Az akció első kezdeményezése nem a német pártból indult ki – írta Levi. „Nem tudjuk, ki a felelős ezért. Gyakran előfordult, hogy a KIVB küldöttei elhátrították magukról a felelősséget, jóllehet nem lehet eltitkolni azt sem, hogy a Végrehajtó Bizottság köreiből bizonyos feszültség uralkodott a párt nem kellő aktivitása miatt... Tehát erős befolyást gyakoroltak a Központ felé, hogy most, azonnal és minden áron akcióba kell lépni.” A német párt a felkelés kezdetén határozottan kijelentette: „Aki nincs velem, az ellenem van!” – ezzel hadüzenetet intézett a német munkások négyötödéhez, s a Központ századokat küldött a halálba. „A történelemben még egyszer nem fordulhat elő, hogy a kommunisták hadat üzennek a munkásoknak. Nincs helye a kommunista pártban annak, aki a bakunyinista módszernek hisz, hogy a munkásokat dinamittal vagy veréssel akciókba lehet hajszolni.”⁶⁴

1921. április 7–8-án a Központi Bizottság 26:13 arányban elfogadott határozata azonban egészen más következtetésre jutott. Kimondta, hogy a forradalmi kezdeményezés sértette ugyan az SPD, az USPD és a szakszervezeti bürokrácia által befolyásolt, anyagilag jobban álló munkások egy részét, de a VKPD nem várhat arra, amíg „a forradalmi propaganda áttöri a gazdaságilag még jobban álló és ideológiailag elmaradt munkásrétegek harci kedvetlenségét vagy passzivitását.” Csak kifelé tűnik úgy, hogy a forradalmi offenzíva a VKPD vereségével végződött. A valóságban ez az eredmény új, széles forradalmi akciók csíráit tartalmazza. A harcok teljesen leleplezték az SPD-t, az USPD-t és a szakszervezeti bürokráciát, s új lendületet adtak a nemzetközi osztályharcnak. A márciusi akció szükséges volt, „mivel a párt a harc kezdetének kedvezőtlen körülményei ellenére nem szemlélte harc- és cselekedet nélkül a legális és illegális ellenforradalom tervszerű felvonulását, s a párt a forradalmi kommunista frázisok helyett a forradalmi akció pártja lett.” A Központi Bizottság 43:6 arányban elutasította Clara Zetkinnek a márciusi akciót élesen bíráló beadványát. Április 15-én a Központ „durva bizalommal való visszaélés és a párt súlyos károsítása miatt” kizárta a pártból Levit, és felszólította, hogy adja vissza parlamenti mandátumát. Fellebbezése sikertelen maradt. Ugyan május elején a Központi Bizottságban részletesen megindokolhatta cselekedetét, a név szerinti szavazás 36:7 arányban jóváhagyta a Központ korábbi kizáró döntését.⁶⁵

Kun Béla közvetlen szerepéről két hiteles tanú nyilatkozott: Paul Levi és Clara Zetkin. Levi az *Unser Weg. Wider den Putschismus* (Utunk. A puccsizmus ellen) című brosúrájában elmondta – Kun Béla nevének említése nélkül –, hogy „a Komintern képviselője” már március elején, közvetlenül megérkezése után arra beszélt rá a Központi Bizottságot, hogy adja ki a fegyveres felkelés jelszavát. Március 10-én Clara Zetkint, 14-én magát Levit igyekezett rávenni a célkitűzés támogatására. A Központi Bizottság március 17-i ülésén Kun nézetei már a párt vezetői (nyilván Brandler és Stoecker) szájából hangzottak el.

Zetkin később, 1921. április 14-én Leninhez intézett levelében ezt írta: „Ő (Kun Béla) úgy vélte, nem elegendő a Szovjet-Oroszországgal való szövetséget

⁶⁴ Winkler: Németország története 518.

⁶⁵ Uo. 519.

kitűzni reális harci célként. A pártnak a kormány megdöntése jelszavával kell mozgósítani a tömegeket. Én hiába bizonygattam neki, hogy ilyen jelszóval nem lehet harcba vinni a tömegeket. A helyzet – mondtam – gyökeresen különbözik attól, amilyen a Kapp-puccs idején volt, amire hivatkozott B.” Azt is megemlítette, hogy a Központi Bizottság egyik tagja is „Kun szellemében” fejtette ki neki az akció tervét, amely ellen ő tiltakozott.⁶⁶

A Komintern III. kongresszusa (1921. június 22–július 12.) radikális fordulatot az 1920. évi II. kongresszuson elfogadott aktivista irányvonalhoz képest, s kiadta a *Be a tömegekbe!*-jelszót. Nyilvánvalóvá vált ugyanis, hogy a világgazdasági helyzet átmeneti konjunktúrája miatt nem várható forradalmi helyzet. Most már maga Lenin is bírálta azokat a küldötteket, akik a kedvezőtlen helyzet ellenére „számos német, magyar és olasz elvtárssal az élen helytelenül balos és helytelen álláspontot” foglaltak el. A III. kongresszus új, defenzív vonala azonban nem annyira a megváltozott világgazdasági és világpolitikai helyzetből, hanem inkább a speciális orosz igényekből fakadt: a NEP békés egymás mellett élést követelt a kapitalista államokkal, s e célnak a nemzetközi kommunista mozgalmat is alárendelték.⁶⁷

A KI III. kongresszusának határozata azonban mégis azt mondta ki „A márciusi akció tanulságairól”, hogy „A közép-németországi proletariátus, a Németország Egyesült Kommunista Pártja fellépését a kormány támadása kényszerítette ki [...]. A Kommunista Internacionálé III. kongresszusa a márciusi akciót haladásnak tekinti. A márciusi akció a proletariátus százezreinek a burzsoázia elleni hősi harca volt. Németország Egyesült Kommunista Pártja a közép-németországi munkások küzdelmének élére állva megmutatta, hogy ő Németország forradalmi proletariátusának pártja.”⁶⁸ (Kun Béláné, 297.)

A rendőrség csak annyit tudott megállapítani az illegálisan Németországban tartózkodó Kunról, hogy a márciusi eseményekben az „orosz elem” jelentős szerepet játszott. Mindez azzal magyarázható, hogy Kun a német vezetők szűk körével, öt-nyolc emberrel érintkezett csupán.⁶⁹ A legszörnyűbb azonban, hogy Komintern „márciusi akcióját” a brutálisan meggyilkolt cári család beolvasztott és eladott ékszereiből finanszírozták.

⁶⁶ Borsányi: 242.

⁶⁷ Winkler: Németország története 520–522.

⁶⁸ Kun Béláné: 297.

⁶⁹ Borsányi: 242.

Bartók Béla

**TÁRSUTASOK
(SZABÓ DEZSŐ HATÁSA A SZEGEDI
FIATALOK MŰVÉSZETI KOLLÉGIUMÁRA A
VISSZAEMLEKEZÉSEK TÜKRÉBEN)**

1967-ben jelent meg *Csaplár Ferenc*¹ *A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma* című monográfiája, amelyet az Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete adott ki az Irodalomtörténeti Füzetek 52. részeként. A könyvecske megfelelt a népi írókat értékelő 1958. júniusi MSZMP-állásfoglalás irányelveinek, amely felsorolta a mozgalom előzményeinek tekinthető ifjúsági mozgalmakat és felszólította az irodalomtörténészeket is ezek tevékenységének kutatására és tisztázására. Mivel Szabó Dezső későbbi kritikusaiknak egyik csoportja Szegedről indult, tanulságos megvizsgálnunk, hogy milyen kép alakult ki az 1960/70-es években a kollégium tevékenységéről, ideológiájáról és elsősorban Szabó Dezsőről. A legfontosabb kérdés az, hogyan látták később az író hatását az egykori szegedi egyetemista olvasói, hallgatói. „*Ha a szegedi fiatalok körében nem is volt olyan közvetlen és nyilvánvaló az Ady- Szabó Dezső-Móricz Zsigmond hatás, ők sem maradtak teljesen mentesek tőle és a nemzeti radikalizmus eszméje többüknél erősen kifejezésre jutott.*”² - írta Borbándi Gyula miután elismerte, hogy a szegediek a közvetlen politikai cselekvéstől távol tartották magukat.

Ha valaki 40 évvel ezelőtt kíváncsi volt a Kollégiumra, azt tudhatta meg a lexikonokból, hogy ez a szegedi egyetem baloldali gondolkodású hallgatóinak és barátainak 1931 és 1939 között működő társadalomtudományi, irodalmi és művészeti csoportosulása valamint „szövetkezeti jellegű” könyvkiadója volt. Azt is olvashatta, hogy az illegális kommunista mozgalommal és a csehszlovákiai magyar fiatalok Sarló mozgalomával is kapcsolatban álló ifjak célja a Szeged

¹ Csaplár Ferenc (1940-2007) 1964-ben szerzett a szegedi egyetemen magyar-német szakos tanári oklevelet és ugyanabban az évben doktorált a kollégium történetéből írt dolgozatával, amelyet három év múlva kiadott az Akadémia. Az egyetem után egy szegedi gimnáziumban tanított és a tanárképző főiskolán is oktatott. 1974-től viszont élete végéig a Petőfi Irodalmi Múzeum főmunkatársa, 1976-tól a Kassák Múzeum igazgatója volt. Kezdetben Juhász Gyula, József Attila és Radnóti Miklós szegedi kapcsolatait vizsgálta, később azonban egész munkásságát Kassák kutatásának szentelte.

² Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom*, Bp., 1989, 188.

környéki szegényparasztság és a szegedi munkásság életének vizsgálata és kulturális felemelése volt.³ Ha ez a rövid szócikk is fontosnak tartotta kiemelni „szövetkezeti” szerveződésüket és azt, hogy a kommunistákkal is kapcsolatot tartottak, még inkább meg kell vizsgálni, hogyan lettek a szélsőjobboldaliként megbélyegzett Szabó Dezső rajongóiból baloldaliak. Ennek az eszmetörténeti kérdésnek a megválaszolásához a csoport azon tagjainak későbbi visszaemlékezéseit vizsgáltuk meg, akiknél valamilyen nyomát találtuk Szabó Dezső említésének. Tisztában voltunk vele, hogy az eltelt idő és a későbbi társadalmi, politikai körülmények valamint a Kádár-korszak ideológiája sokat torzíthattak az egyetemi tapasztalatokon, mégsem találtuk feleslegesnek a kutatást, mert azt bizonyította, hogy a nemzeti radikális írótól kapott indítást még a szocializmusba leginkább beilleszkedett értelmiségiek sem tagadhatták le. Előbb Csaplár Ferenc könyvét tekintjük át olyan céllal, hogy mit tartalmaz(hat)ott az író befolyásáról, majd sorra vesszük azokat a legismertebb személyeket – Erdei Ferencet, Ortutay Gyulát, Tolnai Gábort – akiknek Szabó Dezső – élményére 1945 után is találhatunk utalásokat.

A kollégium bemutatását évtizedeken keresztül kiragadták eredeti közegéből, a XX. század első felének protestáns ifjúsági mozgalmából, de lehetetlen megérteni kizárólag pszichikai alapon ezeknek a fiataloknak a gondolkodását, ha a keresztény hit elhivatottságát elhallgatjuk róluk. Szabó Dezső eszméinek útját a szegedi egyetemre a *Bethlen Gábor Kör* egyengette, amely a különböző magyarországi felsőfokú intézményekben tanuló fiatalok protestáns ifjúsági szervezete volt. Célja a református, evangélikus és unitárius hallgatók összefogása, hazafias, vallásos és tudományos nevelése volt a névadó erdélyi fejedelem szellemében és felekezeti alapon szerveződött. Témánk szempontjából fontos, hogy 1902-ben Kolozsvárott is létrejött ez a szervezet és az egyetem Szegedre települése után 1924-ben alakították meg ismét a délföldi városban, de akkor élénkült fel igazán tevékenysége, amikor az Erdélyből áttelepült *Buday György*⁴ 1928-ban átszervezte. Célja a Szeged környéki tanyákon élő parasztság anyagi és kulturális állapotának javítása volt, amely a szegényebb társadalmi rétegek iránt érzett értelmiségi felelősségtudatban is gyökerezett. Már ez a tény is Szabó Dezső hatását jelenti, aki folyamatosan hangoztatta, hogy a magyar parasztság a nemzettudat igazi letéteményese, és azért keltette fel a fiatal egyetemisták lelkiismeret-furdalását, hogy ismerjék meg a falusi lakosság életmódját, és ő kezdte formálni szociális érzékenységüket. A társaság tagjai voltak többek között *Tomori Viola, Hont Ferenc, Erdei Ferenc, Gáspár Zoltán, Ortutay Gyula, Tolnai Gábor, Baróti Dezső, Radnóti Miklós*. 1929-ben kezdődött a kör

³ *Magyar irodalmi lexikon*, főszerkesztő: Benedek Marcell, Bp., 1965, III. 171.

⁴ Buday György (1907-1990) grafikus, fametsző Kolozsvárott született, 1932-ben a szegedi egyetemen kapott jogi diplomát. Ő volt a kollégium szellemi vezére, 1935-től az egyetemen oktatott. Rómában és Londonban grafikai tanulmányokat folytatott, majd 1941-ben Nagy-Britanniában telepedett le. A háború alatt magyar emigránsok mozgalmának egyik vezetője volt, 1945 után a Magyar Intézetet irányította és hazatért, de a kommunista hatalomátvételtől félve végleg Londonba költözött. 1956-ban a levert forradalom hírére idegösszeroppanást kapott és élete végéig szanatóriumban élt.

agrársettlemet⁵ tevékenysége, a tanyasi népesség népművelési és szociális támogatása, majd néhány évvel később a tagok egyéni tudományos és művészeti munkára fektettek nagyobb hangsúlyt, amelynek saját szervezete lett a körön belül a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma. A kollégiumnak fontos szerepe volt a népi szociográfia megalapozásában, és így közvetett módon a népi mozgalom egyik előfutárának tekinthetjük. 15 alapító tagját a kör vidéket járótágjai közül választották, a kollégium elnöke Buday György lett és 1931. februárjában jelentkeztek saját programmal. 1934-ben önállósultak, majd 1937-ben Dudaron nemzetközi falukutató konferenciát rendeztek angol és német résztvevőkkel, de 1938-ban feloszlatták csoportjukat.

A kollégium

Csaplár könyvének első részében az 1920-30-as évek fordulójának ifjúsági-értelmiségi mozgalmait jellemezte és az évtized elejének bemutatása során leszögezte, hogy az irodalom akkoriban a „faji mozgatókat ébresztgette”.⁶ Szabó Dezső, akinek akkoriban egyedül volt kész és kompakt társadalompolitikai koncepciója, azt hangoztatta, hogy a parasztság, a magyar faj és a jövő letéteményese.⁷ Az 1960-as évek felfogását tükrözte az a nézet, amely szerint a Tanácsköztársaság bukása után eszmei zűrzavar jellemezte az ifjúságot, mert a fiatalok nem látták, hogy a gazdasági bajok oka a társadalmi és politikai rendszer. Eszerint a fiatalok különböző egyesületei ezért álltak a Szabó Dezsőtől származó „faji szociálreformista” tervek talaján, ami szélsőséges, utópisztikus nézetekhez vezetett.⁸ Ezek az utalások elismerték az író konzekvens gondolkodását, de negatívumként említették faji meghatározottságát, amit reakciós nézetnek tekintettek akkoriban. A kereső, sodródó fiatalokról azt állította, hogy többségük csak autodidaktikus műveltségre tett szert, és csak a készülődésig vagy a folklorisztikus kutatáshoz jutott el, mert nem volt európai kitekintésük és nem álltak kapcsolatban a szervezett munkássággal illetve a kommunistákkal. Arról is olvashatunk azonban a monográfiában, hogy a legnagyobb hatást azok az értelmiségiek érték el, akik leszámoltak az íróval és átlépve a hivatalos ideológián destruáló azaz „romboló” szociográfiai kutatásokra vállalkoztak.⁹ Ez sem jelenti azonban az író elismerését, pedig közvetve benne van az állításban, hogy nélküle nem jutottak volna el ilyen határozott szembefordulásig.

⁵ Az angol settlement mozgalom mintájára – mely külvárosi nyomornegyedekben huzamosabb ideig működő szociális központokat hozott létre – 1929 szeptemberétől megszervezték agrársettlemet mozgalmukat. Az *agrársettlemet mozgalom* tagjai elsősorban a szegedi tanyavilágot járták, népművelő és felvilágosító munkát és szociográfiai felmérést végeztek, a népi kultúra emlékeit gyűjtötték. Eredményeiről újságcikkekben és tanulmányokban számoltak be. <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/4-1569.html> letöltés: 2011. január 7.

⁶ Fontos kiindulópontja volt A „népi írókról” című 1958-ban megjelent pártállásfoglalás valamint Király István „Kezdetek és előzmények” című tanulmánya a *Kortárs* 1959/3 számából.

⁷ Csaplár Ferenc: *A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma*, Bp., 1967, 8.

⁸ Uo. 9.

⁹ Uo. 10.

A szerző a Bethlen Gábor Kör és az agrársettlemment mozgalom bemutatása során többször is hangsúlyozta az író erős hatását a kör vezetőjének gondolkodásában. „*Buday programjában szinte mozzanatról mozzanatra felismerhető Szabó Dezső osztályszemléleten felülemelkedő fajvédő szociális koncepciójának hatása...*”¹⁰ Ezt bizonyítja, hogy az elnök egyik írásának címe, amely „*új magyar ideológiáról*” szól, mesterének cikksorozatára rímelt.¹¹ Ezen a ponton Csaplár Nagy Péter irodalomtörténész egyik korabeli művére¹² utalt, amely igen kemény ítéletet mondott Szabó Dezső szélsőséges nézetei fölött. Szerinte Buday György is a fajok és az osztályok összeegyeztetésével próbálkozott, de az író tragikus magánya bebizonyította, hogy ez lehetetlen. Az 1967-ben már majdnem 20 éve angliai emigrációban élő grafikusművésszel szemben ez komoly kritika, amely eltévelyedésének egyik okául pontosan a Szabó Dezső-hatást jelöli meg. Úgy tűnik, azért futott „vakvágányra” Buday György élete, mert nem szakadt el a tévtanoktól. Az író „fajvédelméről” a könyv elismerte, hogy parasztvédelem volt és ez összekapcsolódott egyes polgári demokratikus célokkal pl. a földreform követelésével, ami sokakat vonzott, de meg is tévesztett.¹³ Csaplár úgy tekintett a kollégium tagjaira, mint valamilyen megtért személyekre, akik mintha a Szabó Dezső-féle fajelméleten alapuló „ószövétségi” vallásból átléptek volna az osztályelméleten alapuló szocializmus „újszövétségi” hitére. Nem felejtette el többször is megemlíteni, hogy az egyetemisták főként középosztálybeliek voltak, de elvesztették hitüket saját társadalmi rétegükben, leszámoltak úri gondolkodásukkal, „*a nép hívő katonái*” lettek, és első tanítójukat megtagadták. A szegedi kollégisták pályafutását a csehszlovákiai Sarlósok és az Erdélyi Fiatalkok fejlődéséhez hasonlította, mert mindannyian Szabó Dezső ideológiáját kóstiták meg elsőként, hogy kedvet kapjanak a drámai valóság megismeréséhez, 1930-1931 fordulóján azonban ezek az ifjúsági csoportok szinte egyszerre fordultak el mesterüktől.¹⁴

A kollégium tevékenységi formáinak bemutatása során a szerző szembeállítja Szabó Dezső szubjektív és szenvedélyes, ezért hamis módszereit a tőle eltávolodott ifjak objektivitásra törekvő, érzelmeiktől mentes és folytonos igazságkeresésével, amely eloszlatja az „*idillikus parasztszemlélet jóleső mámorát.*”¹⁵ Vitatható, hogy a Horthy-korszakról tudtak-e a kortársak - főleg a fiatalok - higgadtan beszélni, írni, hiszen nyilvánvaló volt a társadalmi reformok sürgető szükségessége, ezért inkább az elméleti és gyakorlati társadalomkutatás párhuzamában helyezhető el az író és az egyetemisták valóban sok mindenben divergens, de a végső cél tekintetében mégis konvergens tevékenysége. A magyar irodalom decentralizációjának kérdésében viszont elismerte, hogy Ady, Móricz és Szabó hatására leginkább ez a probléma foglalkoztatta a vidék fiatalságát. Eszerint a magyar falu és a parasztság válsága volt a meghatározó élménye a 20. század

¹⁰ Uo.23.

¹¹ Szabó Dezső: *Új magyar ideológia felé*, Bp., 1923

¹² Nagy Péter: *Szabó Dezső az ellenforradalomban*, Bp., 1960

¹³ Csaplár 23.

¹⁴ Uo. 30.

¹⁵ Uo. 47.

első fele íróinak, költőinek.¹⁶ Szabó Dezső szelleme azonban nemcsak a kollégisták irodalmi nézeteiben volt kimutatható, hanem a néprajzi kutatásokra is rányomta a bélyegét. Amikor Csaplár Ferenc arról írt, hogy a szegedi etnográfusok a magyar parasztság alapvető vonásait akarták bemutatni, ezért elfordultak Szabó Dezső egyszerre pogány és protestáns szociális és újromantikus parasztszemléletétől az csak egy hasonlóan idealista célkitűzés alternatíváját jelentette. Bár azt bizonyítja, hogy Szabó Dezső hatását nem sikerült teljesen és meggyőzően kiiktatni 1967-ig a szegediek múltjából, mégis többségben voltak az íróit elítélő megjegyzések, amelyek fajelméletét és parasztrómantikáját hangsúlyozták és Nagy Péter valamint a hivatalos szervek nézetét tükrözték.

Az agrártudós

A kollégium leghíresebb tagja talán *Erdei Ferenc* volt, de nála csak nagyon nehezen mutatható ki Szabó Dezső hatása, mert sok kollégiumi társával szemben más életpályát futott be.¹⁷ Az 1920-as évek végétől járt a Soli Deo Gloria protestáns diákmozgalom makói szervezetébe, amely ekkor kezdett egyre hangosabban szociális reformokat követelni, és amelynek egyik példája szerinte éppen Töltéssy Csaba Szabó Dezsőről szóló tanulmánya volt. Itt ismerkedett meg Fábrián Dániellel, akinél egyértelmű volt az író hatása. Később a Bethlen Gábor Körben Buday Györgynél vette észre nemzeti radikális mesterük hatását. A szegedi egyetemre bekerülve a romantikus szenvedély és protestáns hivatástudat jellemezte Erdeit, de nem kedvelte Szabó Dezső mitikus paraszthőseit, mert tudta, hogy a paraszt gyengébb és kiszolgáltatottabb, ezért nem csatlakozott Bójthe János kultuszához.¹⁸ Egyetemista korában megismerte a Szabó Dezső útmutatása nyomán indult Erdélyi Fiatalok, Sarlósok és a Bartha Miklós Társaság kiadványait, de a polgári radikális *Századunkban* jelent meg a Kishegyesről szóló első szociográfiája, amelyben egy-két kifejezés – pl. a „faji műveltség” – mégis a romantikus irányzat hatását mutatta. Míg az író hívei a parasztságot a kapitalizmus romboló hatásától féltették, Vámbéry Rusztem és társai az akadálytalan polgárosodástól remélték a falu felemelkedését és a fiatal Erdeinek ez volt a rokonszenvesebb megoldás.¹⁹ Gyakorlatilag mindkét csoport a paraszti polgárosodás mellett állt ki, de ezt eltérő tempóban és eszközökkel képelték el.

Először Szegeden reagált arra az eseményre, hogy 1937 októberében „osztályellenes izgatásért” Kovács Imre és Féja Géza mellett Szabó Dezsőt is egyháznapi fogházra ítélték „*A szélsőségek rendszere*” című írása miatt. Ekkor mind-

¹⁶ Uo. 114-116.

¹⁷ Erdei Ferenc (1910-1971) agrárközgazdász, író, politikus, akadémikus kisbirtokos paraszti családból származott és a makói gimnázium után 1929-től a szegedi egyetemen tanult. Itt lett a kollégium tagja és kezdett el foglalkozni a falukutatással, megismerkedett a Sarlóval és az Erdélyi Fiatalokkal, Szabó Dezső határon túli követőivel. Többször tett európai utat, de vezette Makón a hagymaszövetkezetet és részt vett a Nemzeti Parasztpárt megalapításában is.

¹⁸ Huszár Tibor: A protestantizmus és a romantika elemei Erdei Ferenc pályakezdő írásaiban I. *Világosság* 1979. január 1-8.

¹⁹ Uo. II. rész *Világosság*, 1979. február, 89.

hármukat egyformán védeni próbálta, mert szerinte fel akarták ébreszteni az alvók lelkiismeretét és egy emberibb és magyarabb társadalom vágyát szerették volna elültetni a nyomorban élők között.²⁰ Ekkor nála Szabó Dezső a népi írók harcostársaként jelent meg. Három évvel később a népi írókról írt tanulmányt és azt fejtegette, hogy az ún. „*paraszti őstehetségek*” sosem tudtak teljesen asszimilálódni az értelmiséghez. Paraszti származásukat romantikus pózzal viselték, fogékonyabbak voltak a romantikus szemléletre mint az értelmiségi származásúak és legtöbben Szabó Dezső hatásán estek keresztül, aki a legjellegzetesebb alakja volt „*a lelkiismeretében felborult középosztálybélinek és a parasztság romantikus aposztrofálójának*”²¹ Úgy értékelte őket, hogy csak azok nem lettek parasztromantikusok, akiket munkájuk vagy emberségük visszatartott.

A háború után Erdei alaposan kivette a részét a Horthy-korszakot értékelő és elitélő ideológiai munkából és ebben a kommunisták törekvését támogatta. 1946. március 2-án a Magyar Kommunista Párt Politikai Akadémiáján Lukács György filozófus tartott előadást „*Népi írók a mérlegen*” címmel, amelyhez a baloldali szociáldemokrata Horváth Zoltán és a baloldali parasztpárti Erdei Ferenc szólt hozzá. Lukács szerint Szabó Dezső káros hatást gyakorolt a népi írókra, mert összetévesztette az okot a következménnyel, vagyis a kapitalizmus helyett a zsidóság ellen harcolt és ezért reakciós ideológiák kiszolgálója lett. Arról is beszélt, hogy éppen Darvas József és Erdei Ferenc az, akik legjobban közelednek a szocialista realizmushoz. Horváth Zoltán eléggé szenvedélyesen beszélt és kijelentette: „*A németellenes fasiszták ne jöjjenek vissza a harmadik úton!*” Erdei higgadtan mondott véleményt, kifejtette, hogy a népi irodalomnak a középosztály büntudata és a paraszti szellemiség a két összetevője, és ha a mozgalom fenn akar maradni, akkor fel kell számolnia a reakciós – szabódezsői – ideológiát és a baloldalra kell állnia.²² A kommunisták az ankét kapcsán azt hangsúlyozták, hogy meg kell teremteni a magyar irodalom egységét és ehhez Horváth Zoltán szerint el kell hallgattatni a „harmadik utasokat”, Erdei Ferenc pedig azt a tanácsot adta, hogy most már ne vezessék, hanem kövessék a népi írók a népet, mert a népi mozgalom még nem ért véget.²³ Az ún. köztársaság-ellenes összeesküvés ügyének kirobbantása után ugyanakkor egyenlőségjelet tett az „összeesküvők” ideológiája és a harmadik út közé. A gyanúsítottakat horthysta politikusoknak nevezte, akiknek derékhadát – szerinte – az úri középosztály és néhány „parasztideológus” alkotta. Az írás igyekezett megtisztítani a népi mozgalmat a reakció vádjától, de elismerte, hogy a harmadik út eszméjének is szerepe volt benne és ez Szabó Dezsőnek köszönhető. Az író hatására eszmélt fel a középosztály, de a parasztképük romantikus maradt. Ítélete alapján az írók csak eszmeileg felelősek, politikailag nem vádolhatók, és kötelességük minél hamarabb választani a jobboldal és a baloldal között.²⁴

²⁰ Erdei Ferenc: Irodalom vagy politika? *Délmagyarország*, 1938. december 25. In Uő: *Művekkel élő társadalom* Bp., 1978, 20.

²¹ Uő: *Höskorunk, Kelet Népe*, 1941/8, In *Művekkel...* 38.

²² *Független Magyarország*, 1946. március 4. 4.

²³ *Szabad Nép*, 1946. március 6. 2.

²⁴ *Forum*, 1947. február 93-104.

Évtizedekkel később a *Tömörkény emlékkönyvben* fejtette ki, hogy Tömörkény István előtt az egész magyar irodalom a parasztokat kuriózumként tekintette és ebbe a vonalba illeszkedett bele Szabó Dezső is. Ezeket az írókat elutasította, és rosszabbnak tartotta őket a parasztokat lenéző társaiknál.²⁵ Németh László 70. születésnapja alkalmából hangsúlyozta, hogy a századforduló – Szabó Dezsőt is magában foglaló – reformnemzedékének harcát folytatta a népi mozgalom, amely megosztott volt, mert belefértek a parasztramantikusok is, és sokat átmentettek céljaikból az 1945 utáni évekre.²⁶ Németh László ideológiai fejlődését felvázolva úgy gondolta, hogy a pályakezdéstől a *Tanú* kiadásáig terjedő korszakot Szabó Dezső hatása határozta meg, mert világszemléletére az ösztönösség és a fajiság volt jellemző.²⁷

Erdei Ferenc tehát nem került sosem Szabó Dezső közvetlen hatása alá, mert személyes, mindennapi és reális tapasztalatai voltak származásából következően a parasztságról és ezek gyökeresen más következtetésekre vezették, de ifjúkorában kapcsolatba került azokkal az ifjúsági egyesületekkel, amelyek az író ideológiájából merítették kezdeti társadalomkritikájukat és célkitűzéseiket. Később elítélte az író romantikus és károsnak tartott nézeteit, mert nézete szerint elvonták a figyelmet a valós helyzetről, abban viszont volt valamiféle hasonlóság, hogy ő is élesen bírálta a fennálló társadalmi rendet és a parasztság felemelkedéséért, a nemzetbe történő beemeléséért harcolt. Erdei Ferenc sosem szűnt meg a parasztság gondjaival foglalkozni, tudósként és politikusként a vegyes földtulajdon híve volt a szövetkezeti kérdés szakértőjeként a meglévő keretek között minél több engedményt próbált kicsikarni a paraszti önszerveződés és polgárosodás érdekében. Ezek pedig olyan célok voltak, amelyeket lehangosabban Szabó Dezső harsogott bele a köztudatba.

A néprajzkutató

A kollégium tagja volt és látványos karriert futott be 1945 után *Ortutay Gyula*²⁸ néprajztudós, politikus, aki csak ritkán idézte fel Szabó Dezsőhöz fűződő emlékeit, de nála már tetten lehetett érni valamiféle közvetett de később megtagadott hatást. Tömörkény István íróról készült dolgozata 1934-ben a doktori értekezése volt és ennek állításait évtizedekkel később is vállalta, ezért került

²⁵ Erdei Ferenc: Tömörkény István In *Tömörkény emlékkönyv*, Szeged, 1966, 367-367. Uaz in *Művekkkel...* 80.

²⁶ Erdei Ferenc: Németh László hetven éves, *Irodalomtörténet*, 1971/1, In *Művekkkel...* 104.

²⁷ Uo. 108.

²⁸ Ortutay Gyula (1910-1978) 1934-ben végzett és doktorált a szegedi egyetemen magyar- latin-görög szakon, a kollégium alapító tagja volt, dolgozott a Nemzeti Múzeumban, a Magyar Rádiónál, a szegedi egyetemen oktatott, közben a kiscgazdapárt polgári tagozatának vezetője volt és részt vett az antifasiszta ellenállásban. 1945 után a budapesti egyetemen a néprajz tanára volt, a kiscgazdapárt baloldali szárnyában másokkal együtt szorosan együttműködött a kommunistákkal, 1947-1950 között kultuszminiszterként ő hajtotta végre az iskolák államosítását. 1956 után akadémikusként is a néprajzkutatásnak élt, de emellett a Hazafias Népfrentban és az Elnöki Tanácsban is vezető szerepet játszott. Kezdetben irodalomtörténet érdekelte, majd a népmesék, népballadák irányították figyelmét a folklór felé és ennek nemzetközileg elismert kutatója lett.

bele 1960-ban kiadott tanulmánygyűjteményébe. Ennek egyik részfejezete a szegedi író és a „Mikszáth - Gárdonyi-iskola” vagyis a realista és a romantikus parasztszemlélet kapcsolatát elemezte a hatásbefogadások és a hatáskisugárzások szempontjából. Először azt a kérdést vetette fel, hogy érdemes-e a parasztyermekeknek kiszakadni saját közegükből, saját „kultúrformájukból”, és van-e lehetőségük értelmiségiként a faluba való visszatérésre. Szerinte ezt a visszatérés-problémát fejezte ki széles dimenzióban Szabó Dezső *Az elsodort falu és Csodálatos élet* című regénye.²⁹ A Tömörkény-Gárdonyi összehasonlítás során mondta ki az ítéletet, hogy az előbbi volt a realistább, mégis nagyobb volt az utóbbi és társai hatása, mert szerinte pl. a Szegedi Napló munkatársa, az 1925-ös *Családbomlás* című regény írója, a később elhallgatott *Jávorka Ferenc* is mindenestül Szabó Dezső hatása alatt állt.³⁰

Érdekesebbek Mészöly Gedeon professzorra emlékező gondolatai, amelyek 1958-ban hangzottak el a Magyar Rádióban. *Mészöly Gedeon* (1880-1960) nyelvészprofesszor 1922-1958 között volt a szegedi egyetem urál-altáji és finnugor tanszékeinek vezetője, 1928-29-ben dékáni tisztséget is betöltötte és egy ideig szerkesztette a *Nép és Nyelv* valamint a *Szegedi Füzetek* című folyóiratokat. 1929 őszén elsős egyetemistaként Ortutay és egyetemista társai Szabó Dezsőről vitatkoztak és tetszett a fiataloknak – mert nagyon szegények és nagyon bátrak voltak – a *Segítség* című regény bátorsága és kritikus szemlélete, az író hibáiból azonban akkor még semmit sem láttak. Amikor Mészöly professzor egyik előadásán megemlítette, hogy Szabó Dezső mást mondana mint ő, megkérdezte hallgatóit, hogy ki szereti. Amikor Ortutay jelentkezett, a tanár megkérdezte, miért, a fiatalember pedig azt válaszolta, hogy azért, mert Szabó Dezső megmondja az igazat. Mészöly erre megjegyezte, hogy baj van az író igazságával és stílusával, majd előadás után négy szemközt megmagyarázta Ortutaynak, hogy „*aki olyan sok frázist halmoz össze, annyi túlzó képpel zavarja mondanivalóját – nem gondolkodik szabatosan, nem fejezi ki az igazságot.*”³¹ A szerző hozzátette, hogy akkor nem értett egyet a professzorral és Szabó Dezsőről alkotott képe sem vele azonos elvek alapján alakult ki a későbbiekben, de amikor 1937-ben megjelent *Magyar népismeret* című könyvében már bírálta az író, érezhető volt rajta Mészöly Gedeon véleménye is. Ebből az emlékezésből viszont az következik, hogy teljesen nem tudta elfelejteni sem egyik, sem másik szellemi tanítómesterét.

Ortutay Gyula egyik korai művében pl. ugyanúgy egyenlőségjelet tett a paraszt lélek és a magyar lélek közé mint Szabó Dezső számtalan írásában. Legfeljebb az ifjú kutató nem elavult, romantikus közhelyekkel hangoztatta ezt, hanem sokoldalú tudományos kutatással – pl. a népi vallásosság, a néphagyomány leírásával – szerette volna alátámasztani.³² Ez a példa csak azért említésre méltó, mert ugyanaz a nemzetkarakterológiai szempont vezette a művészt és a tudóst,

²⁹ Ortutay Gyula: *Írók, népek, századok*, Bp., 1960, 102-103.

³⁰ Uo. 105.

³¹ Uo. 130.

³² Az említett Ortutay-tanulmány címe: *A magyar lélek alapvonásai népi kultúránkban*, először megjelent a *Népünk és Nyelvünk* folyóiratban 1933-ban két részben.

és megcáfolhatta ugyan a néprajzos az író állításait, de közvetve mindketten elismerték egy népcsoport sajátos pszichikai jellegzetességeit. A magyar parasztot Szabó Dezső individualistának, Ortutay pedig közösségi lénynek tartotta, mégis személyiség-vonásait próbálták mindketten megragadni.

1936-os a Válaszban megjelent *Magyarország felfedezése* című írása is egy tisztább és valószerűbb paraszti szemlélet mellett tört lándzsát. A tanulmány címe volt az 1937-ben induló szociográfiai könyvsorozat címe, és ekkor már Ortutaynak megjelent *Székely népballadák* című nagysikerű 1935-ös műve, mégis a Szeged környéki tanyákon szerzett tapasztalatokat tartotta döntőnek szociális érdeklődésének formálódásában, nem pedig olvasmányait. Drámai módon vallotta be, hogy ejti rabul örökre a néprajzost a falu, és hogyan hullik le róla a kézzelfogható tények hatására a reformkor, Gárdonyi romantikus és Szabó Dezső misztikus paraszti világa.³³ Ortutay Gyula közvetve elismerte, hogy egyetemi évei elején szerette Szabó Dezsőt, de ezt életkori sajátosságnak tekintette. Sokkal fontosabbnak tartotta hallgatótársai hatását és a tanyasi látogatásokon látottakat, hallottakat, amelyek eltérítették az idealistának tekintett kissé szabódezsős irodalomtudománytól a szellemi néprajz sokkal gyakorlatiasabb bár sokszor mitikus világa felé. Ha Erdei Ferenc a parasztság anyagi gondjaival foglalkozott, Ortutay Gyula menteni próbálta a pusztulóban lévő réteg szellemi kincseit és ez is emlékeztet Szabó Dezső távoli célkitűzéseire.

Az irodalomtörténész

*Tolnai Gábor*³⁴ irodalomtörténész, a kollégium harmadik nagy túlélője sem volt teljesen mentes Szabó Dezső hatásától és helyzetét az tette különösen kényessé, hogy szakterületéből következően többet kellett nyilatkoznia az íróról mint az előbbieknél. Az ő 1945 utáni írásaiból bontakozik ki leginkább a szegediek eszmei örökségének átalakulása. 1947 januárjában a Magyar Rádió ankétot rendezett az író hatásáról, amelyen *Haraszi Sándor* az MKP vezetőségi tagja, a Szabadság című lap főszerkesztője és *Vass László*, a kisgazdapárt képviselője, a Szabad Szó munkatársa vett részt. Tolnai Gábor, a műsor moderátora, aki akkor a Széchényi Könyvtár igazgatója volt bevezetőjében azt hangsúlyozta, hogy Szabó Dezső hatása elsősorban politikai hatás, a művei és eszméi körül kibonta-

³³ Uo. 322.

³⁴ Tolnai Gábor (1910-1990) Kunszentmiklóson született és 1934-ben kapott Szegeden magyarnémet szakos tanári és doktori oklevelet, ahol a kollégium alapító tagja volt. 1945 előtt a Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának gyakornokaként dolgozott és 1941-től a Független Kisgazdapárt polgári tagozatának tagjaként rendszeresen részt vett antifasiszta megmozdulásokban. 1945-1947 között a múzeum elnöki hivatalát vezette, 1947-48 között az OSZK főigazgatója volt, majd 1949-50-ben Rómába küldték követként. Ezután az közoktatásügyi és a felsőoktatási minisztériumban dolgozott, majd az ELTE BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének vezetője volt 1953-1980 között. 1952-től az MTA munkatársa is volt. A régi magyar irodalom mellett a 20. századi magyar irodalommal, a modern európai irodalommal, irodalompolitikával is foglalkozott és nagy szerepet játszott az 1960-as évek irodalomelméleti vitáiban. Több irodalmi folyóirat szerkesztésében is részt vett és több szakmai elismerésben, díjban részesült.

kozott vita is politikai természetű. Haraszi és Vass arról beszélgetett, hogy ellenforradalmi volt-e Szabó Dezső, mert éppen a megelőző hetekben jelentette be az ún. köztársaság-ellenes összeesküvés „leleplezését” Rajk László belügyminiszter és a reakciónak nyilvánított gyanúsítottak legfőbb tanítójának az író neveztek meg. Tolnai a beszélgetést azzal a gondolattal zárta, amit a kommunista Haraszi is hangsúlyozott a műsorban: minden népi paraszti mozgalom, amely külön keresi a boldogulását szétszóródik. „*A haladás ügyét csak a parasztság, munkásság és a haladó értelmiség összefogása szolgálhatja*”³⁵ – visszhangozta az MKP hivatalos nézetét.

Sokkal nagyobb teret kapott Szabó Dezső értékelésére az 1947-es könyvnapokon, amikor megjelent az író *Ének a révben* című regénytöredéke,³⁶ és az utószóban hosszasan elemezte pályafutását. Az elején leszögezte, hogy a regényrészlet nem fog változtatni az író munkásságáról kialakult képen, majd szubjektív értékelésbe kezdett: „*Szólnom kell róla az egykori személyes élmény parancsára*”³⁷ Bevallotta, hogy személyesen nem ismerte, de egyetértett azzal a megállapítással, hogy alig van olyan kortársa, akire ne hatott volna egy ideig. „*Igazságai felszabadítóan hatottak, de nagy tévedései nyomán – a tőle tanult vitaközökévd és ellentmondás igényével – jutottunk el a részgazságoktól az igazság teljességéhez, az érzelmektől az értelem tiszteletéhez, az ösztön kultuszától az ész rendező elveihez.*”³⁸ Bevallotta, hogy már „felszabadultak” Pasaréten, amikor meghallotta az író halálhírét és nem érzett fájdalmat. Nem lepődött meg azon sem, amikor Darvas József *Város az ingoványon* című visszaemlékezésében sorsszerűnek nevezte, hogy egy korszak zárult le az ellenforradalmi rendszer egyik szellemi atyjának halálával. Vallomását azzal folytatta, hogy 1935-ben elővette ismét *Az elsodort falu-t*, de hamar megunt, mert nemcsak az expresszionizmus ment ki a divatból, hanem provincializmusa is. Utalt rá még egyszer, hogy Szabó Dezső ébresztette rá őt is a társadalmi és politikai igazságokra, de abban igaza van, hogy veszélyes lenne rosszul értelmezett kegyeletből a bűneit elhallgatni. Leszögezte, hogy az ő eszméi is táplálták a Horthy-korszak hivatalos ideológiáját, a következmények elítélése és közben a régi eszmények hangoztatása pedig nem adhat számára feloldozást. A szerző az úri középosztályt tette felelőssé az író hosszantartó hatásának szilárdságáért és ezt a hatást ő érezte még 1947-ben is. „*Az a társadalmi osztály és a rendszer, amely tartalom nélküli illúziókra, üres fikciókra építhette csak fel életformáját, boldogan fedezte fel Szabó Dezső eszméinek egy részében azokat az elveket, amelyek kimondva vagy kimondatlanul különben is benne éltek ösztöneiben és vágyaiban.*”³⁹ Befejezésül még

³⁵ *Szabad Szó*, 1947.jan.18.8.

³⁶ A töredéket Szabó Dezső 1928-ban írta és a Nemzeti Múzeum baráti köre azért vette meg tőle, hogy az árával támogassa az író. Az egyesület az OSZK-nak adta azzal a feltétellel, hogy csak halála után bontható fel. 1945-ben derült ki a csomagban lévő levélből, hogy az író az összes szerzői jogot a tulajdonosra hagyta és a híradások szerint a könyvért befolyt pénzből egy darabig az OSZK világitását és fűtését fizették.

³⁷ Szabó Dezső: *Ének a révben*, Bp., Körmendy, 1947, 100.

³⁸ Szabó Dezső: *Ének a révben*, Bp., Körmendy Kiadó, 1947, 101.

³⁹ Uo. 107.

felidézte az író egyik tanulmányának az ellenforradalmi rendszert bíráló mondatait, de azzal zárta írását, hogy az ehhez hasonló „rádöbbenések” csak életművének „hulladékai”.

Sokáig nem olvashattunk Tolnai Gábortól semmit Szabó Dezsőről, amíg 1958. szeptember 8-án és 9-én az MTA tudományos ülészakot nem rendezett az 1956-os „ellenforradalom” eszmei előkészítésével vádolt népi írók értékeléséről, amelyet a néhány hónappal korábban megjelent MSZMP állásfoglalás részletesebb és tudományosabb kifejtésének szántak.⁴⁰ Ezt a „vitát” is úgy tekintették mint amely hozzájárul a további irodalmi kutatásokhoz és a Párt kultúrpolitikájának végrehajtásához. A referátumok és a hozzászólások után következtek a felkért előadók válaszai illetve egyéb vélemények és ekkor kért szót Tolnai Gábor, aki kifejtette Nagy Péter irodalomtörténésznek a francia jobboldali radikálisok Szabó Dezsőre gyakorolt hatását részletező előadására válaszolva, hogy szerinte a korabeli spanyol párhuzamokat is figyelembe kellene venni. A magyarországi népi írókat a spanyolországi „kilencvennyolcasokhoz” hasonlította, akiket szintén nagy nemzeti tragédia nyomasztott (az Egyesült Államoktól elszenderedett katonai vereség) és a tragikus életérzés volt az egyik rokon vonásuk. Tolnai szerint Szabó Dezső egyik kedvenc írója *Unamono*, egyik kedvenc ideológusa pedig *Madariaga* volt. Röviden elemezte a spanyol írók viszonyát a korszak tekintélyelvű politikai rendszereihez és ebben is talált hasonlóságokat. Szerinte a hasonló eszmék a hasonló társadalmi és politikai viszonyokban gyökereztek, és azt sem hallgatta el, hogy a spanyol gondolkodók nagy része szembe fordult a diktatúrával.⁴¹ Nagy Péter 1964-ben kiadott Szabó Dezső monográfiájának egyik lábjegyzetében már elismerte, hogy Tolnai Gábornak igaza lehet és a két spanyol író hatással lehetett a magyar íróra, de ezt saját ismeretei és kutatásai alapján nem tudta bizonyítani, bár szerinte mindannyian a századforduló idealista, irracionalista filozófiájából merítettek.⁴²

Amikor 1967-ben a Nemzeti Galériában az akkor Angliában élő *Buday György* alkotásaiból rendeztek kiállítást Tolnai mondta a megnyitó beszédet, és amikor azt hangsúlyozta, hogy már 1930-ban elszakadtak Szabó Dezső hatásától, Budayt is a kijózanodók csoportjába sorolta.⁴³ 1975-ös nekrológja szerint *Jancsó Elemérre* is nagy befolyással volt az író az 1920-as években, ezért vett részt az Erdélyi F fiatalok mozgalmában, de szerinte az erdélyi Szabó Dezső-hatást a kisebbségi életforma realistábbá és gyakorlatiasabbá tette. Ezért látta úgy, hogy a 20-30-as évek fordulóján Jancsó balra tolódott és ilyen szellemben írt már a *Korunkban* az íróról.⁴⁴ 1976-ban *Az ötvenéves Korunk* című konferencián a Petőfi Irodalmi Múzeumban a romániai folyóirat és a szegedi kollégisták kapcsolatáról tartott előadást, amely szerint hasonló volt bennük az író hatása és Ady-képe. Büszkén vallotta, hogy ők is fokozatosan elsajátították az osztály-

⁴⁰ A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézetének vitaülései I. Vita a népi írókról, Bp., Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, 1958

⁴¹ Uo. 166-168.

⁴² Nagy Péter: Szabó Dezső, Bp., 1964, 149.

⁴³ Buday Györgyről, in *Örökség és örökösök*, Bp, 1974. 242.

⁴⁴ Jancsó Elemérről 1905-1971, in *Nőnek az árnyak*, 290-293.

szemléletet, és amikor a Korunkban megjelent a szegediekről két cikk, tekintélyes részét már felszámolták a zavaros szellemi nézeteknek, a Szabó Dezső-i bálványok nagy része romba dőlt.⁴⁵ 1978-ban Horváth János irodalomtörténészre, Szabó Dezső Eötvös Kollégiumbeli társára emlékezett a Magyar Irodalomtörténeti Társaság soproni vándorgyűlésén és elismerte, hogy Petőfiről szóló monográfiájának értékelését negatív irányban befolyásolta Szabó Dezső gyilkos humorú pamfletje.⁴⁶ 1978-ban egy tévéinterjúban Koczás Sándor irodalomtörténész azt kérdezte tőle, hogyan egyeztették össze a Szabó Dezső-i hatást az angolszász falukutató módszerekkel, ő pedig azt válaszolta, hogy nem egyeztettek, hanem szervesen fejlődtek. A Bethlen Gábor Körben mind Szabó Dezsőt olvastak, - állította - mert felkeltette a szociális érdeklődésüket, majd fokozatosan tovább ért a mag, amelyet a valóság táplált.⁴⁷

Az Akadémia, az ELTE és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1979. június 14-én emlékülést tartott az egyetemen az író születésének századik évfordulóján. Abban az időben csak olyan személyekről emlékeztek meg ilyen nyilvánosan, akit valamilyen formában el tudott fogadni a politikai rendszer, de Nagy Péter bevezető előadása még a régi ítélet ismétlése volt. Többen hozzászóltak és megpróbálták a hivatalos álláspontot árnyalni, de erre még nem jött el az idő. Tolnai személyes vallomással kezdte reagálását, mert ismét bevallotta, hogy rendkívüli hatással volt a kollégium tagjaira Szabó Dezső és Az elsodort falu című regénye. *„Közéleti érdeklődést váltott ki belőlünk, s ő volt az, aki szuggesztív stílusával a magyar parasztság világára hívta föl a figyelmünket.”*⁴⁸ Expresszionizmusát is tőle örökölték, amit még Radnótinál is felfedeztek. Állítása szerint 1930-31 fordulóján szakadtak el az írótól, mert kapcsolatba kerültek a munkásmozgalommal és megismerték a marxizmust, amelyről azt gondolták, hogy megmutatja a jövő útját. Irodalmi szempontból Harsányi Kálmánt tartotta Szabó Dezső elődjének, majd ismét a spanyol párhuzamot hangsúlyozta. Hozzászólását azzal a személyes élménnyel zárta, hogy 1946-ban az Ének a révből utószavának írása közben újraolvasta az 1919-es regényt, de csalódott: *„Beporosodott, elavult, úgy vélem – az utószóban is megírtam – Szabó Dezső teljességgel meghalt.”*⁴⁹ Nagy Péter a spanyol hatás kérdésére újra leszögezte, hogy lehetséges, hogy volt ilyen, de ő maga nem talált rá közvetlen bizonyítékot és kifejezte, hogy kíváncsian várna, hogy Tolnai ezt a hatást filológiailag igazolja.

A fenti dolgozatban a Kollégium három híres tagjának Szabó Dezső-élményét próbáltuk rekonstruálni és befejezésként érdemes 1945 utáni sorsukra néhány átfogó pillantást vetnünk. Erdei Ferenc a Nemzeti Parasztpárt, Ortutay Gyula és Tolnai Gábor pedig a Független Kisgazdapárt ismert személyisége volt, vagyis többé-kevésbé felelősséget éreztek a parasztságért bár az utóbbi kettő politikus a polgári tagozatot erősítette. Mindhárman részt vettek az illegális anti-

⁴⁵ A Korunk és a Szegedi Fialok Művészeti Kollégiuma in Nőnek az árnyak, Bp., 1981, 149-155.

⁴⁶ Uo.279.

⁴⁷ Vallomás a képernyőn, uo.338.

⁴⁸ Irodalomtörténet 1979... 981.

⁴⁹ Uo. 982.

fasiszta és háborúellenes megmozdulásokban majd Ortutay és Erdei az Ideiglenes Nemzetgyűlésben is dolgozott, azaz ki akarták venni részüket az ország demokratikus újjáépítéséből is. Ők ketten mindenben és szorosán együttműködtek a kommunistákkal, vagyis közvetve segítették hatalomátvételüket. és később is aktív közéleti szerepet vállaltak az állam és a párt vezetésében. Ugyanakkor mindhárman szakterületük kiváló szakemberei lettek és ezt nemcsak akadémiai tagságuk, de nemzetközi elismertségük is bizonyította. Úgy is meg lehet fogalmazni munkásságuk lényegét, hogy Szabó Dezső szellemi örökségét – akaratlanul is - három különböző területen fejlesztették tovább. Tolnai Gábor, aki az író irodalmi érdeklődését vitte tovább nemcsak a régi magyar (erdélyi) irodalom hagyományait ápolta, hanem magas színvonalon ismerte és kutatta a nyugat-európai irodalmat. Ő volt, aki szakmájánál fogva leginkább az író műveinek közelében maradt. Ortutay Gyula is irodalmárnak indult, de érdeklődése a folklór felé fordult ez pedig azt bizonyítja, hogy őt a falusi népesség öröksége foglalkoztatta, és a folklóron keresztül fokozatosan eljutott a parasztság mélyebb és realisabb ismeretéhez. Neki a néprajz segítségével sikerült meghaladnia az ifjúkori romantikus nézeteket, de a kezdeti impulzusokat nem lehet letagadni. Erdei Ferenc, aki korábban gyakorló gazda volt a parasztság önszerveződési jogáért, a kistermelés egyenjogúsításáért végeredményben a parasztság gazdasági, társadalmi és politikai elismertetéséért dolgozott még a Kádár-korszakban is, amikor már a parasztság gyakorlatilag megszűnt. Politikai hibái ellenére a külföldi magyarok egy része is elismerte a népi mozgalom ideológiáját tükröző törekvéseit *„Mint a mezőgazdasági kutatóintézet irányítója jelentős szerepet játszott a gazdasági mechanizmus 1968-as reformjának előkészítésében és részben neki tulajdoníthatók azoknak az intézkedéseknek a kidolgozása, amelyek révén megindult a parasztság életszínvonalának szembeszökő javulása.”*⁵⁰

A Szegedi Fiatalkor Művészeti Kollégiuma viszonylag hamar felbomlott, hiszen eszmeileg heterogén csoport volt, de néhány híresebb tagjának utóélete és későbbi tevékenysége azt bizonyítja, hogy az ott kapott szellemi utóélet megváltozó volt számukra életük végéig. Erdei Ferenc, Ortutay Gyula és Tolnai Gábor kulturális és társadalmi tevékenysége pedig azt a véleményt támasztja alá, hogy az ifjúkorban kapott eszmék pl. Szabó Dezső nemzeti radikalizmusa megszűntetve de megőrizve búvópatakként a kemény és a puha diktatúrában is mindig megtalálta kibontakozásának és érvényesülésének módját és útját akár az irodalomtudományban akár a néprajztudományban akár a mezőgazdaságban.

⁵⁰ Borbándi 481-482.

DR. NAGY JÓZSEF (1929–2013)

Dr. Nagy József temetésén elhangzott gyászbeszédekkel emlékezünk a Történelemtudományi Intézet köztiszteletben álló személyiségére, az egi történelemtanár képzés nagy egyéniségére.

Kedves gyászoló család, tisztelt gyászoló gyülekezet!

Az Eszterházy Károly Főiskola Történelemtudományi Intézetének munkatársai nevében beszélek, és szólok Hozzád, Kedves Jóska, Kedves Főnök! Hiszen így szólítottunk Téged az Intézetben, a köztiszteletben álló legidősebb kollégát. Bizony, vannak közöttünk már olyanok is, akik több mint harminc éven át fordultak Hozzád nap mint nap, ezzel a közvetlen megszólítással, – Főnök. Nálam, személy szerint, csupán 21 éve vált mindennapos gyakorlattá ennek a megkülönböztető titulushoz a használata. Sajnos, már egy hete annak, hogy megszakadt ez a folyamat, és nincs, aki bejelentkezne a Sóház utcai telefonon, és nincs, aki szívélyesen fogadná a látogatásodra érkezett barátokat, ismerősöket.

Ezen az utolsó találkozón búcsúzik Tőled mindenki, aki Téged szeretett, kedvelt és tisztelt. Tavaly augusztus óta ismerted az orvosi diagnózist, vagyis azt, hogy könyörtelenül eliramlik az élet, meg vannak számlálva a hónapjaid, de Te, egy pillanatig sem az elkerülhetetlen jövővel, hanem a jelennel és a múlttal, a beszélt és az írott történelemmel foglalkoztál. Nem kerestél kibúvókat, nem hivatkoztál egészséged megromlására, amikor felkértek a jubileumi Eszterházy-kötet előkészítő munkálataira, valamint az egi tanárképzés 1990-ig terjedő történetének megírására. Betegséged sem akadályozhatott meg abban, hogy az el-

vállalt feladatot pontosan, precízen ne teljesítsd. Közel állt Hozzád a helytörténet, legyen szó akár intézmény-, akár város-, akár megyetörténetről, méltán büszkélkedhetél a több kiadást megért „Eger történetével”. Mi, a Te kollégáid korábban is tudtuk, hogy a Főnök szakmai kvalitásai országos nívón mozognak helytörténettől, országtörténettől függetlenül.

Egyébként mi, a munkatársaid szerencsés helyzetben vagyunk, mert a tanári és a történészi teljesítményedet dicsérő és méltató szavakat szemtől szembe megfogalmazhattuk Neked a 70. és a 80. születésnapod ünneplése alkalmával. Alig három és fél évvel ezelőtt, amikor életed egyik jeles napján visszapörgettük az időt egészen 1948-ig, megállapítottuk, hogy több évtizedes munkásságod töretlen pályáivet írt le, és a MŰHELY-ben, azaz a nevét többször változtató főiskola történelemtudományi intézetében kifejtett tevékenységed maradandó értéket hagyott, illetve itt és most, már azt kell mondanom: maradandó értéket hagy, a következő generációk számára. A jelenkor történetével foglalkozó kollégák és egyetemi, főiskolai hallgatók számára megkerülhetetlen műveket alkottál. Elég csak a „Földbirtokpolitika Magyarországon a két világháború között” és „A paraszti társadalom felbomlásának kezdetei, 1945–1956” c. monográfiákra utalni.

Tisztelt Nagy Tanár Úr! Kedves Jóska! Főnök!

Mindenki tudja és érzi, a Hozzád közelebb állókban már a végzetes csütörtök másnapján tudatosult, hogy nagy úr támadt utánad. Nemcsak a MŰHELY-ben és a MŰHELY-ért végzett évtizedes áldozatos munkád hiányzik ezután, hanem az esti beszélgetések, vagy ahogyan azokat egymás között, asztali beszélgetéseknek, illetve továbbképzéseknek becéztük, sem lesznek már ugyanazok Nélküled. Nem élvezhetjük ezután a történelmi tér és idő által megszabott gondolatcserét a finom Nagy Jóska-féle nedű mellett, vagy a saját kezűleg készített házi kocsonya fogyasztásakor, ezek már emlékek maradnak. Ígérem, az asztaltársaságunk és a kollégák nevében is, hogy amíg lehetőségünk és alkalmunk lesz élő emléked megőrzésére, ébren tartjuk a Nagy József nevet, a tanár-történész nevet.

Köszönünk mindent, amit értünk tétél!

Kollégáid, munkatársaid nevében búcsúzik, emléked őrizzük! Nyugodj békében!

Gebei Sándor

Amitől tartottunk, bekövetkezett!

Tudtuk, hogy eljön ez a nap, a kegyetlen orvosi diagnózis nem hagyott kétséget felőle, most mégis döbbenet állunk ravatalodnál, volt tanítványaid, akik nevében búcsúzom tőled. Nehéz megbarátkoznunk a gondolattal, hogy a göndör kacajú Nagy Jóska, a diákok Nagy Jóskája, az igazságos, humánus, és mindegyesrelel vidám Nagy Jóska ezután már csak az emlékeinkben él. Nagyszerű személyiséged életre szóló útmutatás volt számunkra. Amíg közöttünk voltál, mindvégig élvezhetted tanítványaid szeretetét. Nem voltál szigorú, de követeltél, Barátságosan követeltél. Tudásod és humánusod kiemelt a történelem tanszék többi szeretett tanára közül. Nem a jegyért tanultunk Nálad. Egyszerűen szé-

gyelltünk volna rosszul szerepelni előtted. Hála neked, és az általad vezetett tanszéknek, jó volt történelem szakos diáknak lenni Egerben.

Főigazgató helyettesi és tanszékvezetői teendőid mellett kiemelt figyelmet szenteltél tanítványaidnak. Sorsukat a diploma megszerzése után is nyomon követted. Nem egyet közülük munkatársaddá emeltél.

Hosszan sorakoznak a hozzád fűződő emlékek bennem. A szakestek fehér asztal melletti beszélgetései, a közös kirándulások, a tudományos diákköri rendezvények vitái. Szavakkal nem tudom kifejezni a veszteséget, amit távozásoddal ránk szakadt, de akik szerettek pontosan tudják kit és mit veszi tettek veled. Így csak a búcsú szavai maradnak:

Nagy Jóska, isten veled!

Kozári József

A KÖTET SZERZŐI

- Ballabás Dániel- tudományos segédmunkatárs, EKF
Bartók Béla – főiskolai docens, PhD, EKF
Bessenyei József – egyetemi tanár, DSc, EKF
Kertész István – ny. egyetemi tanár, DSc, EKF
Kiss László – főiskolai tanár, PhD, EKF
Kozári József – ny. főiskolai docens, dr. univ., EKF
Makai János – főiskolai tanár, PhD, EKF
Miskei Antal – egyetemi docens, PhD, EKF
Misóczki Lajos – ny. főiskolai magántanár, CSc, EKF
Nagy Andor – III. PhD hallgató, EKF
Németh István – egyetemi tanár, CSc, EKF
Panyi Adrienn – III. éves PhD hallgató, EKF
Pap József – egyetemi docens, tudományos rektor-helyettes, intézeti igazgató, EKF
Petercsák Tivadar – egyetemi tanár, DSc, EKF
Szlávik Gábor – egyetemi docens, Miskolci Egyetem
Vizi Sándor – III. éves PhD hallgató, ny. honvéd alezredes